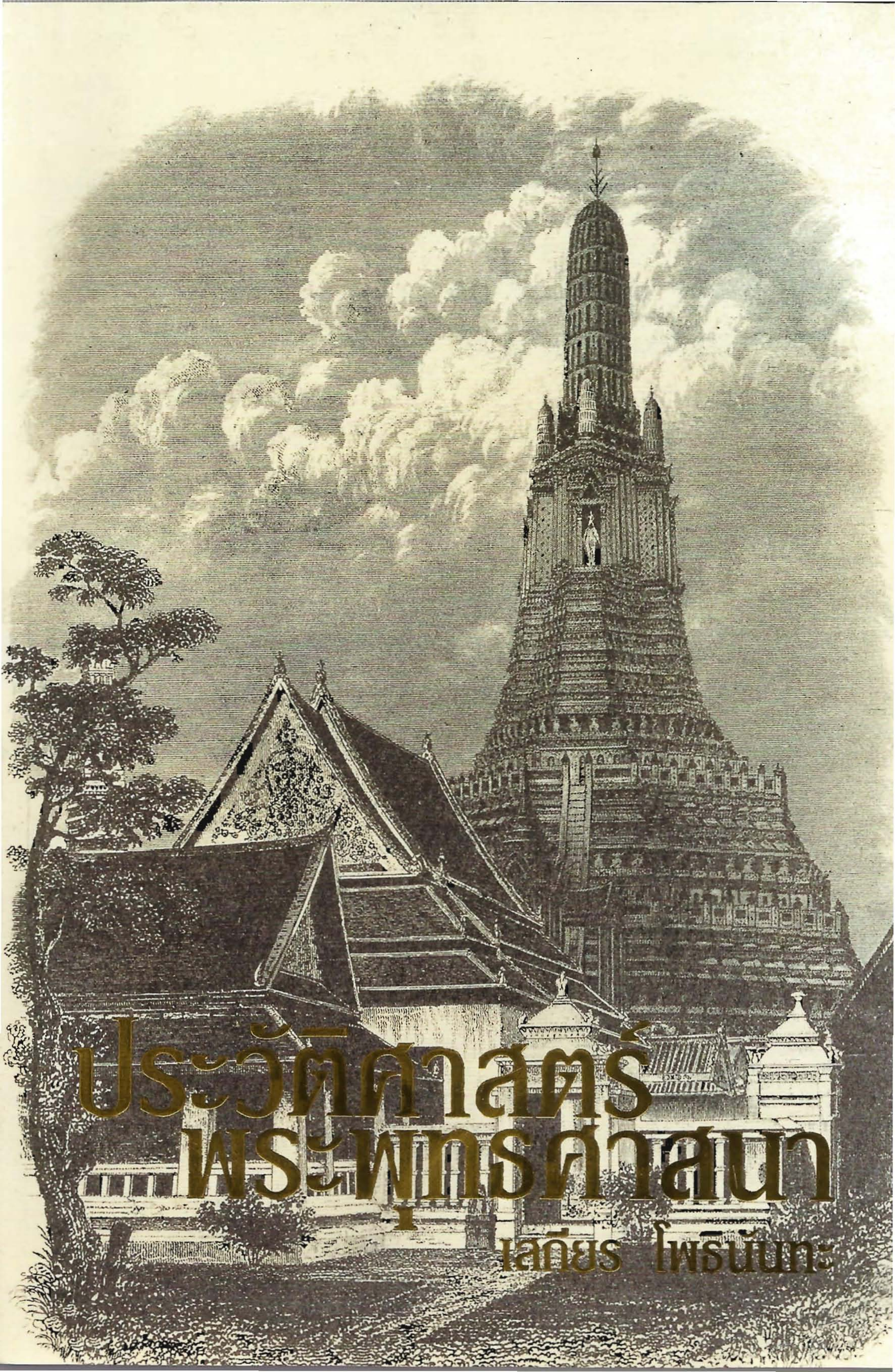

ประวัติศาสตร์
พระพุทธศาสนา
เสถียร โพธินันทะ

ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา

เสถียร โพธินันทะ

คำนำ

(ปัจจุบัน ตำราว่าด้วยประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ได้มีผู้รู้เรียบเรียงขึ้นเผยแพร่จำนวนมาก นับเป็นความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าของผู้สนใจทั่วไป) อาจารย์เสถียร โพธินันทะ นับเป็นผู้รู้ทางพระพุทธศาสนาท่านหนึ่ง มีความรอบรู้เรื่องพระพุทธศาสนาทั้งในด้านหลักคำสอนและประวัติศาสตร์เป็นอย่างดียิ่ง และรอบรู้ทั้งในฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ฉะนั้น การนำเสนอเรื่องราวของพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นในด้านคำสอน หรือประวัติศาสตร์ ของอาจารย์เสถียร โพธินันทะ จึงมีท่วงทีและรสชาติแตกต่างไปจากผู้รู้ท่านอื่น ๆ ทั้งมีประเด็นและแง่มุมที่น่าสนใจมาก

เรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ที่อยู่ในมือของท่านผู้อ่านนี้ เป็นเรื่องหนึ่งในจำนวนข้อเขียนจำนวนมากของอาจารย์เสถียร โพธินันทะ ที่มีคุณค่าต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ผู้เขียนได้เตรียมขึ้นในลักษณะเป็นคำบรรยายสำหรับพระนักศึกษาสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นตอน ๆ ต่อมาได้มีการจัดพิมพ์รวมเป็นเล่มเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๑ แล้วไม่ได้มีการพิมพ์อีก มหามกุฏราชวิทยาลัยเห็นว่า เรื่องประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนานี้ เป็นเรื่องที่มีคุณค่าทางการศึกษาดังกล่าวแล้ว จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง นับเป็นครั้งที่ ๔

จึงหวังว่าประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา นิพนธ์ของอาจารย์เสถียร โพธินันทะ เรื่องนี้คงอำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจในการศึกษาพระพุทธศาสนาตามควร.

(พระมหารัชมงคลดิลก)
ผู้อำนวยการ

น้ำพักน้ำแรงและส่วนดี

แห่ง

นิพนธ์ชุดนี้

ขอน้อมเกล้าอุทิศบูชาเป็นถามพลี

แด่

สมเด็จพระผู้มีพระภาคศากยมุนีสัมพุทธเจ้า

พระผู้ทรงเป็นที่พึ่งของเวไนยสัตว์และผู้ทรงแสดงสันติบท

แก่

ไตรโลก

สารบาญ

ooo

บทนำ
มูลเหตุแห่งนิกาย
○○○

ทุกศาสนาจำต้องมีนิกาย

ศาสนาใหญ่ ๆ ทุกศาสนาในโลกนี้ จะดำรงอยู่โดยไม่มีการแตกนิกายนั้นดูไม่มีเสียเลย ทั้งนี้เพราะเมื่อศาสนานั้น ๆ แผ่กว้างออกไปในหมู่ประชุมชนต่างชาติต่างภาษา ก็ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงบ้างเป็นธรรมดา ยิ่งศาสนาที่มีอายุยืน ๆ เช่นพระพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์และคริสต์ศาสนาเป็นต้นนั้น กาลเวลาและความผันผวนของโลกย่อมทำให้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เอง อาจกล่าวได้ว่า ศาสนาเก่า ๆ ทุก ๆ ศาสนาในปัจจุบันนี้ ได้ห่างไกลหรือแปรความเป็นไปจากเมื่อครั้งปฐม-กาล คือในยามที่ศาสดาของศาสนานั้น ยังมีชีวิตอยู่ไม่มากก็น้อย ศาสนาใดไม่มีการเปลี่ยนแปลง ศาสนานั้นก็ไม่เจริญได้ และในที่สุดจะต้องดับสูญหายไป อันการเปลี่ยนแปลงนั้นไม่ได้หมายเอาถึงการแก้ไขตัวบท หรือหลักปรัชญาธรรมของศาสนา เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น จะกลายเป็นการแต่งตั้งประดิษฐ์ศาสนาใหม่ขึ้นต่างหาก แต่หมายถึงการแก้ไขวิธีการและปฏิบัติการบางอย่างของศาสนาเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ทุกศาสนาถึงแม้จะมีนิกายมากมายสักเท่าไร และถึงแม้จะล่วงกาลผ่านสมัยมานมนานแล้วก็ดี หน้าตาดั้งเดิมของศาสนาก็หาได้เปลี่ยนแปลงไปได้ไม่

พระพุทธศาสนาของเราเป็นศาสนาที่ยิ่งใหญ่และมีอายุมากศาสนาหนึ่ง มีมนุษยชาติที่นับถือมากมายหลายร้อยล้าน กงล้อแห่งพระธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้หมุนเวียนผ่านไปตามประเทศเหล่านี้ คือ อินเดีย สิงหล พม่า ไทย เขมร ลาว ญวน หมู่เกาะมะลายู จีน ธิเบต

มองโกเลีย แมนจูเรีย เกาหลี ญี่ปุ่น และถึงแม้อาณาจักรภาคตะวันตก คืออียิปต์ กรีก ก็ยังมีปรากฏร่องรอยหลักฐานในประวัติศาสตร์ เราเห็นได้แล้วว่าอาณาจักรของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นกว้างขวางมหาศาลเพียงไร และเป็นการแน่นอนที่สุดว่า ภายในจักรวรรดิอันยิ่งใหญ่นี้ บรรดาประเทศบ้านเมืองที่ขึ้นต่อพระธรรมของพระองค์นั้น ต่างก็มีภาษาธรรมเนียมความนิยมต่าง ๆ กัน ฉะนั้น เมื่อรัศมีของพระพุทธศาสนาส่งทอดไปถึง ก็ย่อมที่จะต้องสัมผัสถูกวัฒนธรรมเหล่านั้น และแล้วก็ต้องผสมกลมกลืนกันได้ จึงสามารถเปล่งรัศมีจรัสเรือง เพราะฉะนั้น นิกายเป็นอันมากจึงได้ถูกเสกสรรค์ขึ้น แต่โดยส่วนใหญ่พระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ นิกาย คือมหายานและเถรวาท หรืออุตตรนิกายกับทักษิณนิกาย และถ้าพูดถึงเรื่องจำนวนนิกาย พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีนิกายมากที่สุด ซึ่งทั้งนี้ล้วนแตกแยกออกไปจากสองนิกายใหญ่ข้างต้น สองนิกายใหญ่นั้นอุปมาดั่งแอ่งน้ำบนภูเขาที่เป็นบ่อเกิดของน้ำตก และน้ำตกนั้นก็กลายเป็นลำธารไหลแตกแยกออกเป็นแควเล็กแควน้อย ฉะนั้น (คำว่าเถรวาทยังมีที่ใช้กันแพร่หลายอีกคำหนึ่งว่า "หีนยาน" แต่ข้าพเจ้าไม่ขอเรียกเช่นนั้น เพราะคำนั้นมีความหมายในทางไม่ดี ไม่เหมาะสมจะใช้เรียกนิกายในพระพุทธศาสนาเดียวกัน โปรดเข้าใจตามนี้ด้วย)

มูลเหตุแห่งนิกาย

กล่าวสำหรับพระพุทธศาสนา ถ้าเราจะสอบสวนถึงต้นรากแห่งการมีนิกายแล้ว ก็ไม่อาจที่จะลืมนึกถึงหลักใหญ่ ๆ สามหลักที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ นั่นคือหลักของการศึกษาเล่าเรียนให้เกิดความรู้เรียกว่าปริยัติหนึ่ง หลักของการกระทำตนให้ดำเนินตามธรรมที่ตนรู้ เรียกว่าปฏิบัติ

หนึ่ง และผลที่ได้รับจากการปฏิบัติที่เรียกว่าปฏิเวธอีกหนึ่ง หลักสามประการนี้มีความสำคัญเกี่ยวโยงกันอยู่ คือปริยัติเปรียบดังแผนที่ชี้ทางที่จะให้ถึงแหล่งขุมทรัพย์ ปฏิบัติเปรียบทางค้นหาขุมทรัพย์นั้นตามแผนที่ ปฏิเวธเหมือนการเดินทางถึงจุด ขาดหลักใดหลักหนึ่ง ความสำเร็จผลย่อมมีหาได้ไม่ การที่นิกายมีความเห็นแตกกันออกไปนั้น ก็เป็นเพราะความบกพร่องขาดหลักใดหลักหนึ่งไป และที่สำคัญอย่างยิ่งคือ ได้ขาดหลักประการที่สาม "ปฏิเวธธรรม" ไปเสีย เราจะพิจารณาสังเกตเห็นได้ว่า ปางเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์สั่งสอนเวไนยนิกรอยู่ ปรากฏมีผู้บรรลุถึงอริยภาพ คือมีผู้ตรัสรู้ธรรมกันมากมาย การปริยัติและปฏิบัติดำเนินร่วมกันในทางเดียว อริยมรรคเมื่อมีผู้เจริญกัน อริยผลก็บังเกิดเป็นเงาตามตน เมื่อต่างคนต่างได้ชมเชยอริยผลนั้นด้วยตนของตนเองแล้ว ทัศนะคือความเห็นก็ย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่เมื่อพ้นยุคนั้นมาแล้ว กลับปรากฏว่า อริยมรรคเป็นแต่เพียงเรื่องปรัชญาอันน่าเรียนน่ารู้ที่บรรจุอยู่ในพระคัมภีร์เท่านั้น จะหาผู้มุ่งปฏิบัติตนอย่างสมัยแรกได้น้อยลง ทุกคนส่วนมากมุ่งกันแต่จะเรียนและจำทรงพระพุทธพจน์กันเป็นปิฎก ๆ อริยผลจึงไม่ค่อยเกิดขึ้น เมื่อผู้ทรงศาสนามิได้เป็นพระอริยะ และเมื่อความคิดในการปริยัติเฟื่องฟูขึ้นถึงขีดสุดจนบางทีกลายเป็นลัทธิแปลก ๆ มีสัทธรรมปฏิรูปเข้ามาเจือปน ผู้ร่ำเรียนก็ตีความหมายตลอดจนอรรถาธิบายสัจธรรมด้วยปุถุชนอัตโนมัติ

ความคิดความเห็นของคนแต่ละคนที่มีต่อคัมภีร์อันตนได้ร่ำเรียนนั้นแตกแยกออกเป็นมติ ต่างคนต่างเข้าใจอย่างหนึ่ง อีกคนหนึ่งเข้าใจไปอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน และต่างฝ่ายก็ยึดถือมติของตนว่าถูกตรง ของผู้อื่นผิด เพราะปุถุชนเรานั้นมักจะเข้าข้างตนเองเสมอโดยมิใคร่จะคำนึงถึงเหตุผลอะไรนัก และเมื่อตนถือมติใด ก็อดไม่ได้ที่จะมีการวิพากษ์

วิจารณ์เปรียบเทียบกับมติของฝ่ายอื่น จึงได้มีการโต้วาทะกันระหว่างกันและกันว่าใครจะดีกว่าใคร หนักเข้าก็เลยแตกสามัคคี แล้วนิกายก็เป็นเงาตามเข้ามาทันที เรื่องเช่นนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในชมพูทวีปแล้ว มักมีการคัดค้านโต้คารมกันในข้อธรรมอย่างเอาจริง บางทีถึงกับวางชีวิตของตนไว้เป็นเดิมพัน ว่าถ้าหากแพ้แล้วจักยอมให้บั่นเศียรหรือเป็นข้าทาสตลอดชีพ ประชาชนตลอดจนพระราชาก็นิยมการใช้เหตุผลเอาแพ้เอาชนะกันด้วยวิธีตีฝีปากเช่นนี้ ปรากฏว่าถ้าคณาจารย์ใดพ่ายแพ้ในสงครามโอษฐ์ ลัทธิของคณาจารย์ผู้นั้นก็พลอยอับแสงลง เพราะพระราชาและประชาชนไม่เคารพนับถือ บางทีถูกขับไล่ไสส่งออกนอกบ้านเมืองเลยทีเดียว เมื่อสถานการณ์แวดล้อมเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีการวิพากษ์วิจารณ์ความคิดของกันและกัน ซึ่งแม้จะเป็นลัทธิศาสนาเดียวกันก็ตาม ให้เป็นไปอย่างไม่หยุดยั้ง ต่างฝ่ายต่างพยายามยกลัทธิของตนให้สูงเด่นด้วยวิธีนานัปการ ฉะนั้นการโต้คารมเพื่อทำลายมติฝ่ายค้านจึงยากที่จะหลบหลีกได้ และพระพุทธศาสนาในอินเดียยุคหลังจึงได้สมบูรณ์ด้วยเรื่องทำนองนี้ทุกประการ

จะยกตัวอย่างให้เห็นในข้อแตกต่างทางมติเกี่ยวกับปัญหาเรื่อง**นิพพานและจิต** ภายในวงการพระพุทธศาสนาของไทยซึ่งเป็นฝ่าย**เถรวาท**ล้วน ๆ แต่ก็ยังมีความเห็นไม่สอดคล้องต้องกันได้ นักธรรมะบางพวกเห็นว่านิพพานเป็นอนัตตา ซึ่งทั้งนี้อาศัยพระพุทธภาษิตข้อว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนเป็นข้ออ้าง บางพวก**เห็นว่าที่พระ**พุทธเจ้าสอนอนัตตา ก็เพื่อจะให้เรารู้จักอัตตานั่นเอง แต่**อัตตาที่นี่ไม่**ใช่อัตตาขันธ์ห้า ขันธ์ห้าเป็นอนัตตา ส่วนธรรมของจริงคือ**พระนิพพาน**นั้นเป็นอัตตาตัวจริงของเรา มีพระพุทธภาษิตเป็นหลักฐานว่า **อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ** ตนนั่นแหละเป็นที่พึ่งแห่งตน ถ้าไม่มีตน

เสียแล้ว เหตุไรพระองค์จึงสอนให้เอาตนเป็นที่พึ่งเล่า บางพวกเห็นว่าจิตนี้เป็นธรรมชาติเกิดเร็วดับเร็วไม่มีแก่นสาร อีกพวกหนึ่งเห็นว่าจิตแท้นั้นเป็นธรรมชาติไม่เกิดดับ ที่เกิดดับเป็นอารมณ์ต่างหาก แต่ละฝ่ายล้วนมีเหตุผลซึ่งอาจแสดงให้เห็นชัดด้วยกันทั้งนั้น และแต่ละฝ่ายก็อ้างพระพุทธภาษิตเป็นหลัก ตัวอย่างนี้ล้วนเป็นมูลของการแตกแยกนิกาย ซึ่งถ้าเป็นสมัยโบราณเจ้าของผู้ให้กำเนิดแต่ละฝ่ายอยากจะตั้งเป็นนิกายขึ้นก็อาจจะได้ และพระพุทธศาสนาในเมืองเราก็จะมีนิกาย **อนตฺตา-นิพฺพานวาท** นิกาย **อตฺตานิพฺพานวาท** และนิกาย **จิตฺตอนิจฺจวาท** นิกาย **จิตฺตอมตวาท** กันขึ้นบ้างเป็นแน่

เรื่องเช่นนี้แม้ในสมัยพุทธกาลก็มีเหมือนกัน ดังในสุตตันตปิฎกปรากฏมีภิกษุบางรูปมีความเห็นในพระธรรมตามความเข้าใจของตนผิด ๆ หรือถูกแต่ก็ไปถือรั้นเอาข้างเดียว เช่นพระยมกะที่มีทิฐิเห็นว่า พระอรหันต์ตายแล้วสูญ จนพระสารีบุตรต้องเทศนาให้กลับใจ และพระสาติเกวัฏฏบุตรผู้กล่าวว่า "เรารู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วอย่างนั้น โดยความว่าวิญญาณนี้นั่นเองมิใช่อื่นวิ่งไปแล่นไป" จนพระศาสดาต้องแสดงมหาตัณหาสังขยสูตร แก้ความเข้าใจผิดของเธอ บางองค์สดับเรื่องมรณัสสติกัมมัฏฐาน ซึ่งมีจุดประสงค์ที่จะให้เรามีสติไม่หลงมัวเมาในชีวิต แต่กลับเข้าใจผิดไปว่าสอนให้เบื่อหน่ายต่อชีวิต ถึงกับกระทำอัตวินิบาตกรรม และจ้างให้เขาประหารชีวิตตนเองก็มี ธรรมะบางข้อที่พระพุทธเจ้าแสดงโดยจำแนกบ้าง โดยรวบยอดบ้าง แต่ผู้สดับไม่อาจกระทำการแบ่งแยกให้ดี บางครั้งเกิดความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน ดังในพหุเวทนิยสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ท่านอุทายีกล่าวว่า พระศาสดาตรัสสอนเวทนาไว้ ๓ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขา-เวทนา แต่ช่างไม้กล่าวค้านว่า พระผู้มีพระภาคไม่ได้ตรัสเวทนา ๓

ประการเลย พระองค์ตรัส ๒ เท่านั้น คือสุขเวทนา และทุกขเวทนา ส่วนอุเบกขาเวทนานั้นสงเคราะห์ลงในสุขอันละเอียดประณีต ภายหลังความทราบไปถึงพระศาสดาตรัสว่า เรื่องเวทนานั้นเราได้แสดงไว้โดยปริยายต่าง ๆ บางทีก็มีสอง สาม ห้า หก สิบแปด สามสิบหก จนถึงร้อยแปดประการ ผู้ที่ไม่สำเหนียกก็ต้องทะเลาะวิวาทกันอย่างนี้ ในอภิธรรมปิฎกเหตุปัจจยนิทานของฝ่ายเหนือมีเรื่องหนึ่งกล่าวว่า กาลครั้งหนึ่งพระอานนท์ได้เดินทางจาริกถึงป่าไผ่แห่งหนึ่ง พระผู้เป็นเจ้าได้สดับเสียงสาธยายพระธรรมบทคาถาของภิกษุที่อาศัยในป่าว่า "มนุษย์แม้มีอายุได้ร้อยปี หากไม่ได้เห็นนกหงส์ทะเลไซร้ (ก็เปล่าปราศจากประโยชน์) ผิดกับที่ถึงแม้มีชีวิตแต่เพียงวันเดียว หากได้เห็นนกนั้น (ประโยชน์ของชีวิตจึงจะได้)" ท่านอานนท์ได้ฟังดังนั้นจึงเข้าไปทักภิกษุผู้สวดนั้นว่า นี้หาใช่พระพุทธภาษิตไม่ เธอจงมนสิการตั้งใจให้ดี เราจักกล่าว (ที่ถูก) ให้เธอฟัง "ถ้ามนุษย์มีอายุถึงร้อยปี แต่ไม่รอบรู้ในธรรมที่เกิดแลดับไซร้ (ก็เปล่าประโยชน์) ผิดกับที่ถึงแม้มีชีวิตแต่เพียงวันเดียว หากได้รอบรู้ในธรรมนั้น" ภิกษุผู้สวดได้ฟังแล้วก็นำไปบอกเล่าให้อาจารย์ของตนฟัง ภิกษุผู้อาจารย์รูปนั้นได้ฟังแล้วกล่าวว่า "พระอานนท์เป็นผู้ล่วงกาลผ่านวัยแล้ว คำพูดอะไร ๆ ของท่านก็มักจะผิด ๆ พลาด ๆ ไม่ควรจะเชื่อถือ เธอจงสวดไปตามเดิมของเธอเถิด" ที่เกี่ยวกับพระวินัยก็มีผู้ตีความผิดไปจากประสงค์เดิม เช่นเรื่องวิกาลโภชน์ ในกิฏาคิรีสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เล่าว่าภิกษุผู้ชื่ออัสสชิและปุนัพพสุกะ เกิดทิฐิวิปริตเข้าใจคำว่าวิกาลหมายแต่เพียงเวลาราตรี แล้วแนะนำพวกทั้งคณะให้ฉันอาหารได้ในเวลาเย็น กล่าวสรรเสริญความเป็นผู้ฉันอาหารมื้อที่สามว่าสามารถทำให้เป็นผู้มีร่างกายแข็งแรงโรคน้อย สุขสำราญ พวกภิกษุอื่นกล่าวตักเตือนก็ไม่ฟัง ภายหลังทราบไปถึงพระศาสดาก็ทรงบริภาษว่า

ไม่ควรจะเข้าใจไปเช่นนั้น แล้วทรงแสดงธรรมบรรยายโปรดในสังยุตตนิกายเล่าว่า สมัยหนึ่ง ณ นครราชคฤห์ ขณะที่มีการประชุมประชาชนกันในราชบริษัทอยู่ ได้มีคำกล่าวขึ้นในที่ประชุมว่า ทองและเงินควรแก่สมณศากยบุตร สมัยนั้นมีพ่อบ้านมณิจูฬกะผู้เป็นอุบาสกสำคัญนั่งอยู่ด้วย ได้กล่าวคัดค้านขึ้น แต่ไม่สามารถยังบริษัทให้ยินยอมเห็นตามได้ ภายหลังนายบ้านผู้นั้นได้เข้าเฝ้ากราบทูลอธิกรณเหตุแด่พระพุทธเจ้า ตรัสว่าปัญจกามคุณควรแก่ผู้ใด เงินทองก็ควรแก่ผู้นั้น เรากล่าวอย่างนี้ว่า ผู้ต้องการหญ้าพึงแสวงหาหญ้า ผู้ต้องการไม้พึงแสวงหาไม้ แต่มิได้กล่าวว่า สมณศากยบุตรพึงยินดี พึงแสวงหาเงินทองโดยปริยายอะไร ๆ เลย จากเหตุการณ์เหล่านี้ก็เป็นหลักฐานที่แสดงให้รู้ว่า แม้ในสมัยพุทธกาล พุทธศาสนิกมณฑลก็ได้มีการแตกแยกความเห็นกันขึ้นแล้ว แม้ในนครราชคฤห์อันปรากฏว่าเป็นเมืองที่ประชาชนล้วนแต่เป็นสัมมาทิฐิเองก็ตาม แต่การที่แตกแยกเท่านั้นเป็นไปในทางความเห็นส่วนตน ที่เข้าใจผิดในธรรมวินัยบางข้อเท่านั้น และเพราะเหตุที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์ประทับเป็นประธานคอยตัดสินความถูกผิดอยู่ จึงไม่ปรากฏมีนิกายอะไรแตกต่างผิดแผกออกไปอย่างโจ่งแจ้ง ถ้าจะมีก็เห็นจะได้แก่พวกของพระเทวทัตเท่านั้น แต่นั่นก็ดูเหมือนจะแยกออกไปเพื่อตั้งตนเป็นศาสดาแข่งกับพระพุทธเจ้า (ในตำราฝรั่งว่า พวกพระเทวทัตบูชาแต่พระพุทธเจ้าที่ล่วงแล้วสามองค์ไม่บูชาพระศากยมุนี) และมาภายหลังพระเทวทัตและพวกก็กลับตัวได้ หันเข้ามาสู่ใต้บารมีของพระพุทธองค์อีก

เรื่องนิกายสืบเนื่องมาแต่ความเป็นเอตทัคคะ

นอกจากนี้ ยังมีสมุฏฐานอันเนื่องจากคุณพิเศษบางอย่างของส่วนบุคคลหรือส่วนคณะอีกด้วย เช่นการศึกษาพระปริยัติธรรมในสังฆมณฑลย่อมปรากฏผู้มีอุปนิสัยชอบการศึกษาแต่ละด้านต่าง ๆ กันออกไป ภิกษุบางหมู่มีความพึงพอใจในการที่จะร่ำเรียนพระวินัย หรือพระสูตรและพระอภิธรรม ย่อมจะเลือกเอาแต่ทางที่ตนถนัดศึกษารอบรู้จนแตกฉานก็ได้เป็นเอตทัคคะผู้เชี่ยวชาญในปิฎกหรือในหมวดธรรมนั้น ๆ เป็นธรรมดา การเผยแผ่ก็ย่อมหนักไปในทางที่ตนรู้อยู่ เมื่อมีสานุศิษย์มากเข้าก็รวมกันเป็นคณะหรือหมู่ขึ้น ฉะนั้นภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่ง ๆ ก็มีคุณลักษณะเลิศเด่นประจำหมู่ของตน ในกาลภายหลังปรากฏมีแต่ปุถุชนสงฆ์ เรื่องความเห็นก็ยิ่งจะเกิดมีมากมาย เช่นผู้ที่ทรงอภิธรรม-ปิฎก ย่อมถือว่าอภิธรรมปิฎกสำคัญกว่าสองปิฎกข้างต้น บางคณะเห็นเลยธงไปว่า ถ้าไม่รู้อภิธรรมแล้วก็ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี ส่วนผู้เชี่ยวชาญในสุตตันตปิฎก ก็เห็นว่าพระสูตรสำคัญที่สุด เพราะพระสูตรรวมไว้ซึ่งสิกขาสาม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา รู้พระสูตรเท่านั้นก็ชื่อว่ารู้อะไร ๆ ในศาสนาหมด ส่วนผู้ช่ำชองในวินัยปิฎก ก็เห็นความเลิศเด่นของพระวินัยเพราะเหตุที่ศีลเป็นบาทต้นของสมาธิ ปัญญา หากไม่มีศีลแล้วจะตรัสรู้หลุดพ้นทุกข์ไม่ได้ มีตัวอย่างที่จะเห็นได้ เช่นในวงการศึกษาพระปริยัติ-ธรรมของหมู่ประเทศที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท มีไทย พม่ารามัญ เป็นต้น ทั้ง ๓ ประเทศนี้ล้วนแต่มีคุณลักษณะพิเศษอยู่คนละอย่าง คือประเทศรามัญแต่ไหนแต่ไรมามีความขึ้นชื่อลือชาในทางทรงจำแตกฉานในพระวินัย ในประเทศพม่าขึ้นชื่อในทางอภิธรรม อาจกล่าวได้ว่า เรื่องความเข้าใจในพระปรมัตถ์แล้วจะต้องยกให้พม่าเป็นที่หนึ่งหลักสูตรการศึกษาปริยัติของเขาก็เริ่มต้นด้วยอภิธรรมกันเลยทีเดียว

ส่วนของไทยเราถนัดชำนาญทางพระสูตร โบราณว่า "มอญวินัย ไทย-พระสูตร พม่าอภิธรรม"

ความจริงการแบ่งแยกเพราะเหตุแห่งความแตกต่างทางเอตทัคคะนั้นมีมาสืบเนื่องแต่เบื้องโพ้น คือในสมัยพุทธกาล บรรดาพระอสีติมหาสาวกทั้งหลาย ดั่งพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ แต่ละองค์ล้วนมีเอตทัคคะไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง และท่าน ๆ หนึ่งก็มีสานุศิษย์นับจำนวนร้อย ๆ พัน ๆ อย่างพระอุรุเวลกัสสปกับน้องชายของท่านอีกสององค์มีบริวารจำนวนพัน ได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ที่เลิศกว่าภิกษุในทางบริวารมาก พระสารีบุตรผู้เป็นเอตทัคคะทางปัญญาและการให้โอวาทแก่ภิกษุ จนพระศาสดายกย่องให้เป็นถึงธรรมเสนาบดี อันปรากฏในพระบาลีเสลสูตรตรัสแก่เสลพราหมณ์ผู้ทูลถามว่า ใครที่เป็นผู้รองลำดับของพระองค์ ที่จะสามารถประกาศตามได้ซึ่งธรรมจักรที่พระองค์ประกาศแล้ว ตรัสว่า "เสละ สารีบุตรเป็นผู้รองลำดับตถาคต ย่อมประกาศตามเราได้ซึ่งอนุตตรธรรมจักรอันเราประกาศแล้ว" ส่วนพระโมคคัลลานะได้เป็นเอตทัคคะทางอิทธิปาฏิหาริย์ สามารถทรมานผู้ไม่เชื่อพระพุทธศาสนามาให้เชื่อได้ เป็นกำลังสำคัญในการแผ่ศาสนา ทั้งสององค์นี้ได้รับยกย่องเป็นเอกอัครสาวกซ้ายขวา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงสันนิษฐานว่า บางทีพระพุทธองค์จะทรงมอบธุระให้ท่านทั้งสองเป็นคณาจารย์ใหญ่ แยกคณะออกไปสอนศาสนา พระสารีบุตรเป็นหัวหน้าในฝ่ายทักษิณ พระโมคคัลลานะเป็นหัวหน้าคณะฝ่ายอุดร ข้อสันนิษฐานอันนี้มีความจริงพอเป็นหลักฐาน เพราะปรากฏว่าท่านทั้งสองเคยเดินทางพร้อมด้วยบริวารนับจำนวนร้อยไปในที่ต่าง ๆ ถ้าหากมิใช่เพื่อศาสนกิจแล้ว ก็เพื่ออะไรเล่า บางสมัยท่านทั้งสองก็เที่ยวแสดงธรรมตามคามนิคมชนบทต่าง ๆ โดยเฉพาะพระมหา

โมคคัลลานะปรากฏว่าบางสมัยไปสอนเทวดาบนสวรรค์ก็มี อย่างไรในสัจจวิภังคสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีพระพุทธวจนะว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเสพ จงคบ สารีบุตรและโมคคัลลานะเถิด เธอทั้งสองเป็นผู้ฉลาดเป็นผู้อนุเคราะห์สพรหมจารี สารีบุตรเป็นเหมือนมารดา โมคคัลลานะเป็นเหมือนพี่เลี้ยง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สารีบุตรย่อมแนะนำในโสดาปัตติผล โมคคัลลานะย่อมแนะนำในประโยชน์สูงขึ้นไป สารีบุตรย่อมสามารถจะทำให้ง่าย ซึ่งอริยสัจทั้ง ๔ โดยพิสดาร" ในสังยุตตนิกาย (มหาวารววรรค) กล่าวว่า เมื่อสมัยปัจฉิมโพธิกาล หลังจากที่ท่านทั้งสองดับขันธปรินิพพานแล้ว พระศาสดาประทับกับหมู่ภิกษุที่ริมฝั่งแม่น้ำคงคาในแคว้นวัชชี พระองค์ตรัสเตือนภิกษุทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บริษัทของเรานี้ย่อมปรากฏเหมือนอย่างว่างเปล่า ไม่เหมือนเมื่อสารีบุตรและโมคคัลลานะยังไม่นิพพาน สารีบุตรและโมคคัลลานะอยู่ ณ ทิศใด ทิศนั้นของเราย่อมไม่ว่างเปล่า ความห่วงใยย่อมไม่มีแก่เราในทิศนั้น" แล้วตรัสต่อไปว่าเป็นที่น่าอัศจรรย์อย่างยิ่ง ที่แม้พระสาวกคู่ชีพจะมาจากไป พระองค์เองก็หามีความเศร้าโศกไม่ เพราะว่าสิ่งใดเกิดแล้วมีแล้ว ก็ย่อมจากไปเป็นธรรมดา พระพุทธภาษิตนี้สนับสนุนพระมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ที่ตรัสไว้ข้างต้น เมื่อท่านทั้งสองยังมีชีวิตอยู่ คงได้ทำหน้าที่อนุศาสดาเผยแผ่พระธรรมตลอดไป และคงได้บริหารการคณะสงฆ์ตามถิ่นนั้น ๆ โดยเฉพาะ ในพระไตรปิฎกนอกจากพระพุทธภาษิตแล้ว ภาษิตของท่านพระสารีบุตรเป็นมากกว่าใครอื่น และภาษิตของท่านล้วนแต่เป็นข้อธรรมล้ำลึกเป็นส่วนมาก (ดูในปฏิสัมภิทามรรคจะเห็นจริง)

สำหรับพระมหากัสสปะนั้น ตลอดชีวิตของท่านอยู่ด้วยการประพฤติธุดงค์ ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์หลายอย่างหลายประการ

เช่น ในกัสสปสังยุตต์ ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เชตวันว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราหวังเพียงใด ก็ย่อมสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว เข้าถึงฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ สัญญาเวทยิตนิโรธ แล้วแลอยู่ได้ตลอดกาลเพียงใด ภิกษุทั้งหลาย ! แม้กัสสปะก็ดุจเดียวกัน เธอหวังเพียงใดก็ย่อมเข้าถึง ฯลฯ แล้วแลอยู่ได้ตลอดกาลเพียงนั้น" แม้ในอภิญญาหกทรงรับรองไว้ว่า ท่านมหากัสสปะสามารถที่จะกระทำได้ไม่ต่างอะไรจากพระองค์เลย นับว่าท่านเป็นพระมหาสาวกองค์เดียวที่มีอภิญญาและสมาบัติเทียมเท่าพระผู้มีพระภาคผู้เป็นศาสดา ในแห่งอื่น ๆ ทรงเทศนาตักเตือนภิกษุทั้งหลายให้เอาปฏิปทาของท่านเป็นเนติประพฤติปฏิบัติเสมอ นอกจากนี้มีมหาสาวกอื่น ๆ อีก เช่น พระอนุรุทธะผู้เลิศในทางทิพยจักษุ พระปุณณะเลิศในทางธรรมกถึก พระมหากัจจายนะ เลิศในทางกระจายธรรมย่อให้พิสดาร พระอานนท์ เลิศในทางพหูสูต พระอุบาลี เลิศในทางทรงวินัย ฯลฯ

ความเป็นผู้ถนัดจัดเจนในธรรมหรือความสามารถข้อต่าง ๆ ไม่เหมือนกันแล้วแสดงความคิดออกมานั้น เราอาจจะพบได้ใน มหาโคสิงคสาลสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ ซึ่งเป็นสูตรที่แสดงถึงข้อคิดเห็นเป็นรายบุคคลของพระมหาเถระองค์ต่าง ๆ ที่ล้วนได้รับยกย่องเป็นเอตทัคคะ ดำเนินเรื่องว่า สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ ป่าโคสิงคสาลวัน พร้อมด้วยพระสาวกผู้ใหญ่ มีพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระเรวตะ พระอานนท์ ครั้นในสายัณห์วันหนึ่ง ท่านมหาเถระโมคคัลลานะได้ชักชวน

พระเถระองค์อื่น ๆ ให้ไปฟังธรรมของพระสารีบุตร[๑]

เมื่อไปถึงแล้ว พระสารีบุตรเป็นผู้เริ่มเรื่องด้วยการถามพระอานนท์ว่า ป่าโคสิงคสาลวันอันน่ารื่นรมย์ ในราตรีเดือนหงายแจ่มนี้มีธรรมชาติอันงาม เช่นดอกสาละที่เบ่งบาน ส่งกลิ่นหอมขจรไปทั่ว ความงามของป่าจะงามสมกับภิกษุผู้มีคุณเช่นไรบ้าง เมื่อพระสารีบุตรตั้งปัญหาขึ้นเช่นนี้แล้ว พระมหาเถระเหล่านั้นต่างก็เฉลยไปตามความคิดความถนัดของตน เช่น พระอานนท์ก็กล่าวว่า ต้องภิกษุผู้เป็นพหูสูต จำทรงไว้ซึ่งสูตรพร้อมทั้งอรรถะพยัญชนะจึงงามสม พระเรวตะก็ว่า ต้องภิกษุผู้มีการหลีกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว มีฌานพร้อมทั้งวิปัสสนาจึงงามสม พระอนุรุทธะก็ว่า ต้องภิกษุผู้มีทิพยจักษุล่วงจักษุของมนุษย์ อาจทอดทัศนาจำนวนพันแห่งโลกทั้งหลายจึงงามสม พระมหากัสสปะก็ว่า ต้องภิกษุผู้ถืออยู่ป่ากล่าวสรรเสริญคุณของผู้ถืออยู่ป่า และถือการรับแต่อาหารบิณฑบาต นุ่งห่มแต่ผ้าบังสุกุลและผ้าสามผืนเป็นวัตร มีความมักน้อยสันโดษ และเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญา จึงงามสม พระโมค-คัลลานะก็ว่า ต้องภิกษุผู้มีปัญญาวิสัชนาข้ออภิธรรมกถาอย่างไม่ท้อถอยและกถานั้นต้องมีความประพฤติเป็นไปในธรรม[๒]จึงงามสม

ส่วนพระสารีบุตรเองนั้นกล่าวว่า ต้องภิกษุผู้มีอำนาจจิตประสงค์จะอยู่ในวิหารสมาบัติใดเวลาใด ก็สามารถที่จะอยู่ได้อย่างไม่ติดขัด เปรียบเหมือนหีบผ้าของพระราชาซึ่งเต็มไปด้วยผ้าสีต่าง ๆ เมื่อพระราชา

---

[๑] ตรงนี้แสดงถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่ สมกับตำแหน่งธรรมเสนาบดี จนพระสาวกชั้นผู้ใหญ่ยังฟังธรรมจากท่าน

[๒] ตรงนี้เหตุไรจึงไม่กล่าวถึงฤทธิ์ที่ท่านองค์นี้ถนัด นี่เป็นการแสดงให้เห็นว่า เรื่องของฤทธิ์ไม่ใช่ความประสงค์สำคัญของพระพุทธศาสนา มีหรือไม่มีก็ไม่แปลก เพราะไม่ทำให้ถึงที่สุดทุกข์ได้เลย

จะต้องการสีไหนคู่ไหน ก็อาจหามานุ่งห่มได้ทุกระยะเวลา ภิกษุต้องมีคุณสมบัติเห็นปานนี้จึงจะงามสม เมื่อพระเถระทั้งหลายเสนอความเห็นกันจบแล้ว ต่างก็ชวนกันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ให้ทรงตัดสินว่าของผู้ใดถูกต้อง พระศาสดาตรัสว่าถูกด้วยกันทั้งหมด เพราะต่างฝ่ายต่างก็กล่าวไปตามความจริงที่ตนสามารถ ในที่สุดทรงสรุปความว่า ป่าโคสิงคสาลวันพึงงามสมด้วยภิกษุผู้ไม่ประมาทในการทำที่สุดแห่งทุกข์ โดยการนั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติเฉพาะหน้า มีความตั้งใจอย่างเด็ดขาดว่า "จิตเรายังไม่พ้นไปจากอาสวะและความถือมั่นจะไม่ลุกขึ้น" ป่าโคสิงคสาลวันจึงงามสมด้วยภิกษุเช่นนี้

ความเป็นไปดังนี้ ที่นับได้ว่ามีส่วนเกี่ยวข้องอันสำคัญยิ่งยวดแห่งการแยกนิกาย เนื่องด้วยท่านมหาเถระเหล่านี้ต่างมีสัทธิวิหาริกและอันเตวาสิกหรือผู้เห็นดีเห็นชอบปฏิบัติตามท่านองค์ละมาก ๆ แรกเริ่มเดิมทีก็ไม่มีการแตกแยกกันออกไปอย่างไร แม้จะต่างฝ่ายต่างอาจารย์ต่างสำนัก และต่างก็มีความเป็นเอตทัคคะไม่เหมือนกันก็ตาม ทั้งนี้เพราะเหตุที่ท่านสาวกเหล่านั้นส่วนมากได้บรรลุถึงความตรัสรู้ อย่างต่ำที่สุดก็ได้เป็นพระโสดาบัน เหตุนั้น ข้อวิมติกังขาใด ๆ ที่จะเป็นชนวนให้เกิดทิฐิแยกพวกแยกพ้อง จึงไม่อุบัติขึ้น นิกายเพิ่งจะมีขึ้นก็เมื่อสาวกรุ่นต่อมา หลัง ๆ เท่านั้น

อนึ่ง การแบ่งหมู่แบ่งคณะตามลักษณะความสามารถประจำบุคคลในคณะนั้น ๆ ดูเหมือนจะเริ่มมีมาแต่ยุคพุทธกาล เช่นมีภิกษุฝ่ายกระทำวิปัสสนาธุระและฝ่ายคันถธุระ หรือพวกที่ถืออยู่ป่ากับพวกที่อยู่ละแวกบ้าน พวกสมาทานธุดงค์และพวกไม่สมาทาน พวกธรรมธร วินัยธร มาติกาธร (มีปรากฏในอังคุตตรนิกายว่า **ธมฺมธโร วินยธโร มาติกาธโร**) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ กล่าวไว้ในวินัยมุขว่า วิธีแจก

เสนาสนะนั้นพึงกำหนดฐานะของผู้อยู่ให้สมแก่ฐานะของภิกษุ เช่นผู้เล่าเรียนหรือประกอบกิจในทางเดียวกัน ก็ให้ถือเสนาสนะใกล้กันหรือหมู่เดียวกัน ดังพระทัพพมัลลบุตรผู้เลิศในทางจัดเสนาสนะ ท่านจัดภิกษุทั้งหลายให้ถือเสนาสนะเป็นหมู่ ๆ กันตามธุระที่ประกอบ เช่นภิกษุที่เป็นวินัยธรให้อยู่พวกหนึ่ง ที่เป็นสุตตันตธรให้อยู่พวกหนึ่ง ที่เป็นมาติกาธรธรรมกถึก และบำเพ็ญภาวนา ก็จัดแบ่งให้อยู่ตามพวกไม่ปะปนกัน

การแบ่งอันเป็นไปเช่นนี้ หาได้เกิดขึ้นจากผู้หนึ่งผู้ใดจัดการแบ่งไม่แต่เป็นไปตามสภาพธรรมดา ตามลักษณาการอันไม่เหมือนกันนั้นแบ่งตัวของตัวเอง เมื่อสืบมาภายหลังได้เป็นธรรมเนียมของสังฆมณฑล และการตั้งสมณศักดิ์ของบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา มีภิกษุฝ่ายอรัญญวาสีและฝ่ายคามวาสี แต่ละฝ่ายมีมหาเถระผู้จัดเจนในทางนั้นดำรงตำแหน่งคณบดีปกครอง เช่นในไทย ตำแหน่งคณบดีฝ่ายอรัญญวาสี คือที่พระโพธิวงศาจารย์ มีสร้อยต่อท้ายว่า ญาณวิสุทธจริยาปริณายก ตรีปิฎกธรรมสุนทร ยติคณิศร บวรศีลาทิขันธอรัญญวาสี (ตำแหน่งนี้เดิมเป็นเจ้าคณะฝ่ายอรัญญวาสี)

บทที่ ๑
ความขัดแย้งระหว่างสาวก

○○○

พระมหาจุนทะห้ามการวิวาท

ในยุคพุทธกาลนั้น ปรากฏว่ามีปุถุชนสงฆ์ต่างคณะเกิดการทะเลาะวิวาทกล่าวดูหมิ่นกัน ต้องมีการห้ามปรามตักเตือน อันพึงเห็นได้จากคัมภีร์อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต

ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งท่านพระมหาจุนทะ พักอยู่ ณ สัญชาติยนิคมในแว่นแคว้นเจดี ณ สถานที่นั้นแล พระมหาจุนทะได้เรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า “ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เหล่าภิกษุผู้เป็นธรรมกถึกในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมพูดก้าวร้าวรุกรานเอากับภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน (อยู่ในฝ่ายอรัญญวาสี) ว่าภิกษุเหล่านี้ต่างก็คิดนึกว่า ‘พวกเราบำเพ็ญฌาน ๆ’ ดังนี้ ภิกษุเหล่านี้จะชื่อว่าเพ่งพินิจซึ่งอะไร ๆ ไฉนภิกษุเหล่านี้จึงจักชื่อว่าเพ่งพินิจ เหล่าภิกษุผู้ธรรมกถึกย่อมไม่เลื่อมใสในเหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน ฝ่ายภิกษุผู้บำเพ็ญฌานเล่า ก็ไม่เลื่อมใสในพวกเธอ”

“ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌานในพระธรรมวินัยนี้ย่อมพูดก้าวร้าวรุกรานเหล่าภิกษุผู้ธรรมกถึกว่า ‘ภิกษุเหล่านี้ต่างคิดนึกว่า พวกเราเป็นผู้ประกอบธรรม พวกเราเป็นผู้ประกอบในธรรม’ ดังนี้ แต่พวกเธอกลับเป็นผู้ถือตัวเย่อหยิ่ง ปากกล้ามีวาจาจัด ขาดสติสัมปชัญญะ มีจิตไม่มั่นคง มีใจคะนอง มีอินทรีย์ปรากฏ ภิกษุเหล่านี้จะชื่อว่าเป็นผู้ประกอบในธรรมอย่างไรได้ จะเป็นผู้ประกอบในธรรมเพื่ออะไร ไฉนจะชื่อว่าเป็นผู้ประกอบในธรรม เหล่าภิกษุผู้บำเพ็ญฌานย่อม

ไม่เลื่อมใสในเหล่าภิกษุผู้ธรรมกถึก ฝ่ายภิกษุผู้ธรรมกถึกเล่า ก็ไม่เลื่อมใสในพวกเธอ"

เรื่องที่ยกมาแสดงนี้ พึงเห็นได้แล้วว่า พวกปุถุชนสงฆ์ฝ่ายคันถธุระด้วย ฝ่ายวิปัสสนาธุระด้วย ได้ติเตียนกันและกันด้วยวาทะทั้งหลาย มีการติฉินต่อว่ากัน ฝ่ายคันถธุระ หรือพวกธรรมกถึก ได้ตำหนิพวกบำเพ็ญฌาน ถือเอาตามนัยก็คือว่า พวกบำเพ็ญฌานไม่ได้เรียนรู้แตกฉานในพระพุทธวจนะทั้งหลาย ไม่รู้ว่าอะไรคือขันธ์ ธาตุ อายตนะ ปฏิบัติกันอย่างงมงาย ไม่รู้ว่าอะไรคือฌาน รู้แต่ว่าเพ่ง แต่ไม่ทราบชัดว่าเพ่งอะไร ฝ่ายพวกบำเพ็ญฌานเล่า ก็กล่าวตอบติพวกธรรม-กถึกว่าดีแต่เรียนรู้มาก ๆ แล้วเกิดเย่อหยิ่งในความรู้นั้น ส่วนการปฏิบัติไม่มี อย่างนี้ชื่อว่าเรียนเปล่า ไม่ชื่อว่าผู้ทรงธรรม ท่านพระมหาจุนทะผู้เป็นขีณาสพสิ้นชาติขาดอาสวะ หวังอยู่ซึ่งความปรองดองเข้าใจกันดีในทั้งสองพวกนั้น จึงได้กล่าวกถาสามัคคีดังต่อไปนี้ว่า เมื่อต่างฝ่ายต่างกล่าวสรรเสริญพวกเดียวกัน และติฝ่ายตรงข้ามเช่นนี้ ก็ชื่อว่าไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์อะไร ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล ท่านทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า พวกเราผู้เป็นธรรมกถึก จักกล่าวสรรเสริญคุณของภิกษุผู้บำเพ็ญฌาน ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ท่านทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนั้นเถิด ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะว่าผู้ที่ถูกต้องอมตธาตุด้วยนามกายแล้วและดำรงอยู่นั้น เป็นอัจฉริยบุคคลหาได้ยากในโลก

ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล ท่านพึงศึกษาอย่างนี้ว่า พวกเราผู้บำเพ็ญฌานจักกล่าวสรรเสริญคุณของเหล่าภิกษุผู้เป็นธรรมกถึก ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ! ท่านพึงศึกษาอย่างนั้นเถิด ข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะว่าผู้ที่รู้แจ้งตลอดอรรถบทอันลับลึก ด้วยมรรคปัญญา เป็นอัจฉริยบุคคล หาได้ยากในโลกดังนี้

โอวาทแห่งท่านมหาจุนทะเถระนี้ สมควรเป็นเนติแบบแผนแก่พุทธบริษัท ๔ ได้ตลอดไป ถ้าหากมีการวิวาทนินทาด้วยเหตุแห่งต่างหมู่ต่างมติ พึงถือเอาซึ่งเถรานุศาสน์นี้เป็นเครื่องระงับ เรื่องทั้งหลายที่ไม่งามก็จักหมดไปเอง ในคัมภีร์มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่าถึงสังฆมณฑลรุ่นหลัง ๆ เกิดการแก่งแย่งโต้เถียงกันถึงเรื่องว่า ศาสนานั้นมีอะไรเป็นมูลสำคัญ พวกภิกษุที่ประพฤติธุดงค์เห็นว่า "ปฏิบัติเป็นมูล" ฝ่ายพวกภิกษุที่เป็นธรรมกถึกเห็นว่า "ปริยัติเป็นมูล" ฝ่ายถือปฏิบัติเป็นมูลก็ยกพระพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรว่า "ดูก่อนสุภัททะ ภิกษุทั้งหลายในศาสนานี้แล พึงดำรงอยู่โดยชอบในมรรคมีองค์ ๘ เพียงใด โลกก็ไม่พึงว่างจากพระอรหันต์ทั้งหลายเพียงนั้น" และหลักฐานอื่นอีกว่า "มหาราช ศาสนาของพระศาสดามีการปฏิบัติเป็นมูล แผ่ไปได้เพราะปฏิบัติ ทรงอยู่ได้เพราะปฏิบัติ" ฝ่ายพวกที่ถือปริยัติเป็นมูลนั้น ก็นำพระสูตรมาอ้างว่า "สูตรทั้งหลายตั้งอยู่เพียงใด วินัยยังรุ่งเรืองเพียงใด สัตวโลกทั้งหลายย่อมเห็นแสงสว่างเพียงนั้น เหมือนเมื่อตะวันสูงขึ้นไป เมื่อไม่มีสูตรทั้งหลาย ทั้งวินัยก็เลอะเลือนด้วย ความมืดจักมีในโลก เหมือนเมื่อตะวันตกดิน เมื่อพระสูตรอันบุคคลรักษาอยู่แล้ว การปฏิบัติย่อมเป็นอันเขารักษาด้วย" ฝ่ายพวกตรงกันข้ามได้ฟังเช่นนี้เลยนิ่งเงียบ พวกธรรมกถึกกล่าวต่อไปว่า ในฝูงโคตั้งร้อยตั้งพัน ถ้าเมื่อไม่มีแม่โคผู้รักษาประเพณีแล้ว วงศ์ประเพณีก็สืบไปไม่ได้ อุปมานี้ฉันใด แม้จะมีภิกษุพวกกระทำวิปัสสนาตั้งร้อยตั้งพันก็ตาม เมื่อปริยัติไม่มีแล้ว การที่จะแทงตลอดในอริยมรรคก็ไม่อาจมีได้ฉันนั้น

เหตุแตกสามัคคีคณะภิกษุเมืองโกสัมพี

การแตกสามัคคีในสังฆมณฑล ก็ได้เริ่มมีมาแล้วแต่ปางพระศาสดาของเราทั้งหลาย ยังทรงพระชนม์ชีพสั่งสอนเวไนยนิกรอยู่ เช่นเรื่องภิกษุชาวเมืองโกสัมพีและภิกษุเทวทัตกับคณะเป็นตัวอย่าง จักกล่าวถึงภิกษุชาวโกสัมพีก่อน เรื่อง ๆ นี้มีปรากฏในที่หลายแห่ง ทั้งในพระวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎก เช่นเดียวกับเรื่องของพระเทวทัต ดำเนินความว่าที่แขวงเมืองโกสัมพี ณ โฆสิตารามวิหาร มีคณะภิกษุอยู่สองพวก คือพวกหนึ่งเป็นพวกธรรมกถึก อีกพวกหนึ่งเป็นพวกวินัยธร แต่ละพวกมีจำนวนห้าร้อย วันหนึ่งอาจารย์ใหญ่ของฝ่ายธรรมกถึกไปฐานแล้ว เหลือน้ำชำระทิ้งไว้ในภาชนะ ภายหลังอาจารย์ใหญ่ฝ่ายคณะวินัยธรไปเห็นเข้าก็ว่ากล่าวอาจารย์ธรรมกถึกว่า การกระทำเช่นนี้เป็นอาบัติ ฝ่ายอาจารย์ธรรมกถึกก็ยอมรับว่าตนได้ทำจริง แต่ไม่รู้ว่าเป็นอาบัติ และไม่เชื่อว่าเป็นอาบัติด้วย อาจารย์ฝ่ายวินัยธรก็ว่า เมื่อไม่รู้แล้วก็แล้วไปเถิด อาบัติไม่มี เรื่องก็สงบลงเพียงนั้น แต่ต่อมาอาจารย์ฝ่ายวินัยธรกลับไปบอกเล่าแก่ศิษย์ว่า อาจารย์ธรรมกถึกนั้นแม้ต้องอาบัติก็ยังไม่รู้ พวกศิษย์ฟังแล้วก็เอาไปกล่าวประณามพวกธรรมกถึกว่า อาจารย์ของท่านต้องอาบัติก็ยังไม่รู้ ฝ่ายพวกธรรมกถึกก็ไม่ยอมนิ่ง นำความนั้นไปบอกให้อาจารย์ฟัง อาจารย์ก็กลับย้อนว่า อาจารย์ฝ่ายวินัยธรพูดว่าไม่แกล้งก็ไม่เป็นอาบัติ บัดนี้สิกลับมาพูดว่าเป็นอาบัติ ส่อแสดงว่าเป็นการมุสาสับปรับทั้งสองฝ่ายต่างโต้เถียงกันไปมาอยู่เช่นนี้ พวกวินัยธรถือโอกาสทำอุกเขปนียกรรม แก่พวกคณะธรรมกถึก เลยแตกกันออกเป็นสองฝ่ายไม่ลงอุโบสถสังฆกรรมกัน พวกคฤหัสถ์ที่เลื่อมใสพวกไหนก็พลอยเข้าข้างตามพวก พระอรรถกถาจารย์แสดงความพิสดารออกไปว่า แม้เหล่าเทพยดาตลอดไปจนถึงชั้นพรหมมีอกนิฏฐภพเป็นที่สุดก็แตกออกเป็น

สองฝ่าย โกลาหลกันอย่างยิ่ง เมื่อพระศาสดาทรงทราบก็เสด็จมาระงับอธิกรณ์ แต่พวกภิกษุทั้งสองฝ่ายก็หาเชื่อฟังไม่ กลับกราบทูลว่า "ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นเจ้าของธรรม จงทรงรอไว้ก่อนเถิดพระเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงทรงขวนขวายน้อย ขอจงทรงประกอบตามสุขวิหารในทิฏฐธรรมเถิดพระเจ้าข้า พวกข้าพระองค์จักปรากฏด้วยการหมายมั่น การทะเลาะ การโต้เถียง การวิวาท" แม้ครั้งที่สองและครั้งที่สาม ที่พระตถาคตเจ้าตรัสห้ามการทะเลาะ ภิกษุเหล่านั้นก็คงยืนกรานกราบทูลทำนองขออย่าได้มาเกี่ยว เป็นเรื่องที่พวกตนจะต้องทะเลาะกัน เมื่อห้ามมิฟังแล้วภายหลังพระองค์ก็เปล่งสีหนาทธรรมสังเวชต่าง ๆ มีเวรย่อมไม่ระงับด้วยการจองเวรเป็นต้น แล้วก็เสด็จไปสู่พาลกโลณการามเทศน์โปรดพระภคุ แล้วก็เสด็จต่อไปสู่ป่าปาจีนวังสะซึ่งมีพระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมพิละอยู่ก่อน ทรงแสดงธรรมบรรยายเรื่องอุปกิเลสและสมาธิดั่งปรากฏโดยพิสดารในอุปักกิเลสสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ แต่ในพระธรรมบทกล่าวว่า เมื่อเสด็จไปถึงป่าปาจีนวังสะแล้ว ก็ยังได้เสด็จต่อไปยังบ้านปาลิเลยยะกะ ประทับจำพรรษาอยู่ในป่ารักขิตวัน มีหัตถีใหญ่และวานรเป็นผู้อุปัฏฐากตลอดพรรษากาล

ส่วนทางเมืองโกสัมพีนั้น เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปแล้ว บรรดาอุบาสกอุบาสิกาต่างพากันโกรธพวกภิกษุทั้งสองคณะ ว่าเป็นเหตุให้พระโลกนาถละทิ้งพวกเขาไป จึงพากันนัดหมายจะไม่ถวายอาหารบิณฑบาตและให้ความอุปการะใด ๆ ทั้งสิ้น เพื่อทรมานให้รู้สึกตัวกลับมาสามัคคีกัน อุบายวิธีนี้ได้ผล คือทั้งคณะธรรมกถึกและคณะวินัยธร ภายในสองสามวันต่างฝ่ายต่างขมาโทษซึ่งกันและกัน แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังไม่เป็นที่พอใจของหมู่อุบาสกอุบาสิกา ยังมีปัญหาว่าต้องให้ไปขอขมาโทษต่อพระ

ตถาคตเสียก่อน ทุกสิ่งทุกอย่างจึงจะเหมือนดังเดิม บังเอิญเวลานั้นเป็นพรรษากาล ภิกษุทั้งสองคณะเลยต้องอดทนไปจนถึงออกพรรษา ก็พอดีได้ข่าวว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่สาวัตถีราชธานี จึงต่างฝ่ายต่างเดินทางไปเฝ้า ขณะแรกพระเจ้าปเสนทิโกศลจะไม่ยอมให้เข้าเมือง รังเกียจว่าเป็นพวกทำให้สังฆมณฑลแตกร้าว แต่พระศาสดาตรัสว่าให้อนุญาตเข้ามาเถอะ เพราะเธอทั้งสองฝ่ายล้วนแล้วแต่เป็นผู้ทรงศีล ที่ไม่เชื่อฟังพระพุทธโอวาท ก็เพราะเวลานั้นต่างฝ่ายต่างวิวาทโกรธเคืองกันอยู่ ฉะนั้นภิกษุทั้งสองคณะจึงได้เข้าเฝ้าทูลขอขมาโทษ พระธรรมกถึกยอมรับว่าที่เหลือน้ำนั้นเป็นอาบัติและที่ถูกลงอุกเขปนียกรรมนั้นถูกแล้ว พระพุทธองค์ตรัสให้ประกาศความสามัคคีด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ให้ภิกษุทั้งสองคณะเข้าประชุมกันทำสามัคคีอุโบสถ สวดพระปาฏิโมกข์ขึ้น อธิกรณ์วิวาทก็เลยเป็นอันระงับไป

พระเทวทัตทำสังฆเภท

อีกเรื่องหนึ่ง คือพระเทวทัตผู้เป็นพระราชบุตรแห่งพระเจ้าสุปพุทธะ พระญาติสนิทของพระพุทธองค์ ยามเมื่อพระศาสดาเสด็จจาริกอยู่ ณ แว่นแคว้นสักกะ ประทับสำราญพระอิริยาบถ ณ อนุปิยนิคม พระเทวทัตได้ถวายตนออกมาผนวชพร้อมกับพระญาติเจ้าศากยะอีก ๕ พระองค์ มีพระอนุรุทธะเป็นต้น ภายหลังเจ้าทั้ง ๕ องค์นั้นได้บรรลุธรรมวิเศษต่าง ๆ เป็นพระอริยบุคคลในศาสนา ส่วนพระเทวทัตนั้นบรรลุเพียงโลกิยฌานเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์พรรณนาว่า แท้ที่จริงเทวทัตนี้ได้เป็นผู้จองล้างจองผลาญกับพระบรมครูนับแต่อดีตภพหลายต่อหลายชาติหนักหนา ในชาตินี้เป็นชาติสุดท้ายที่จักได้อวสานการจองล้างนั้น เริ่มด้วยเรื่องว่า ปางเมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาประทับ

สำราญอิริยาบถอยู่ ณ โกสัมพีมหานคร ลาภสักการะเป็นจำนวนมากได้เกิดขึ้นเนืองนองแก่พระตถาคตและหมู่พระสาวก บรรดาท่านคหบดีทั้งหลายเมื่อจะบำเพ็ญบุญกิริยา ก็ล้วนแต่ปรารถนาเพื่อพระบรมครูและพระเถระมีเจ้าศากยะทั้งห้าเป็นต้น ไม่มีผู้ใดปรารถนาเพื่อเทวทัต ครั้งนั้นพระเทวทัตเกิดวิปฏิสารจิตเหตุเพราะขาดลาภ รำพึงว่า ก็เราแลเป็นกษัตริย์เช่นเดียวกับเจ้าทั้งห้านั้นเหมือนกัน เหตุไฉนหนอเราจึงไม่ได้รับการบูชาเช่นท่านเหล่านั้น อย่ากระนั้นเลยเราจักสมาคมกับพระราชาองค์ใดองค์หนึ่ง แล้วยังความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่พระราชานั้น ทีนั้นลาภสักการะเป็นจำนวนมากก็จะอุบัติมีแก่เราโดยแท้ เมื่อพระเทวทัตเกิดโลภะอกุศลจิตขึ้นแล้ว ก็เข้าคบหากับเจ้าชายอชาตศัตรูผู้เป็นโอรสของพระเจ้าพิมพิสารจอมชนแห่งมคธรัฐ แสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ อันเป็นคุณสมบัติของผู้บรรลุฌาน ยังความกลัวเกรงและเลื่อมใสให้มีขึ้นในเยาวราชองค์นั้น และแต่นั้นมาพระเทวทัตก็ได้รับการบูชาจากพระยุพราชในฐานะเป็นอาจารย์ นานเข้าก็มีจิตคิดกำเริบทะยานใฝ่สูงใคร่ที่จะได้ตำแหน่งสังฆบิดาบริหารการคณะสงฆ์ จึงไปเฝ้าพระศาสดากราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้พระผู้มีพระภาคก็ทรงชราแล้ว ทรงเป็นผู้หลักผู้ใหญ่มีพระชนมายุลุถึงแล้ว ทรงล่วงพระวัยโดยลำดับแล้วพระเจ้าข้า บัดนี้ขอพระผู้มีพระภาคอย่าทรงขวนขวายนัก โปรดทรงพระสำราญสุขในทิฏฐธรรมเถิด จงสละภิกษุสงฆ์มอบให้ข้าพระองค์เถิดข้าพระองค์จักบริหารภิกษุสงฆ์" พระศาสดาทรงห้ามทัดทานว่าอย่าเลย ๓ ครั้ง เธอก็ไม่เชื่อ คงยืนกรานขอพระพุทธอำนาจ ๓ ครั้งเหมือนกัน ในที่สุดพระศาสดาจึงตรัสว่า "ดูก่อนเทวทัต แม้แก่สารีบุตรและโมค-คัลลานะเราก็ไม่พึงสละภิกษุสงฆ์ให้ได้ ไฉนเล่าจะพึงสละให้แก่เธอผู้ลามกบริโภคเขฬะ" พระเทวทัตเมื่อขอไม่ได้ก็ผูกอาฆาตพระองค์ไว้เป็น

ปฐมนับแต่บัดนั้น กาลต่อมาพระเทวทัตยังได้เสี้ยมสอนยุพราชกุมารให้กระทำปิตุฆาต และพยาบาททำร้ายพระพุทธเจ้าด้วยประการต่าง ๆ แต่เป็นความพิสดารมากและไม่เป็นจุดสำคัญของเรื่องนี้ จักขอข้ามไปเสีย มาครั้งหนึ่งพระเทวทัตแต่งตั้งหลักธรรมที่ภิกษุจะต้องประพฤติ ๕ ข้อ เรียกว่า ปัญจวัตถุ ประกาศให้บริษัทของตนประพฤติ แล้วนำเหล่าสานุศิษย์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขอให้ออกพระพุทธบัญชาเป็นกฎที่ภิกษุทุก ๆ รูป ต้องดำเนินตาม ๕ ข้อนั้น คือ

(๑) ภิกษุพึงเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดไปสู่ละแวกบ้าน รูปนั้นมีโทษ
(๒) ภิกษุพึงถือเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับนิมนต์ รูปนั้นมีโทษ
(๓) ภิกษุพึงถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดรับผ้าคฤหบดี รูปนั้นมีโทษ
(๔) ภิกษุพึงถืออยู่โคนไม้เป็นวัตรตลอดชีวิต รูปใดเข้าสู่ที่มุงที่บัง รูปนั้นมีโทษ
(๕) ภิกษุไม่พึงฉันของสดคาวมี ปลา เนื้อ เป็นต้นตลอดชีวิต รูปใดฉัน รูปนั้นมีโทษ

แต่พระศาสดาไม่ทรงเห็นชอบ เพราะเป็นการประพฤติปฏิบัติที่ตึงเครียดเกินไป ตรัสว่าอย่าเลยเทวทัต รูปใดปรารถนาจะถืออยู่ป่าเป็นวัตรหรืออยู่บ้านตลอดจนถึงการเที่ยวถือบิณฑบาต รับนิมนต์ ถือห่มผ้าบังสุกุลหรือรับผ้าคฤหบดี ก็แล้วแต่ใจตนสมัครจะประพฤติ ส่วนเรื่องเสนาสนะถือโคนไม้นั้น อนุญาตให้อยู่ได้เพียง ๘ เดือนเท่านั้น และถ้าเนื้อที่บริสุทธิ์โดยส่วนสามแล้วก็อนุญาตให้ฉันได้

เมื่อพระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาตเช่นนี้ พระเทวทัตจึงประกาศลัทธิ

ของตนแก่หมู่ภิกษุว่า ลัทธินี้เป็นสิ่งเลิศที่อาจนำออกซึ่งกองทุกข์ได้ เหล่าภิกษุบางพวกที่บวชใหม่มีความรู้อ่อนก็เชื่อตาม เข้าสมัครเป็นสาวกของพระเทวทัตเป็นจำนวนมาก แต่นั้นมาพระเทวทัตกับบริวารก็แยกทำสังฆกรรมอีกส่วนหนึ่งไม่ร่วมกับใคร ๆ ต่อภายหลังพระศาสดารับสั่งใช้พระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะไปแสดงอนุศาสนี ปรับความเข้าใจในข้อธรรมกับเหล่านวกภิกษุที่ตามพระเทวทัตไป ให้ละทิฐิที่ผิดแล้วพากลับมาได้ ส่วนพระเทวทัตเมื่อขาดบริวารแล้วก็เป็นอันหมดสิ้นอำนาจทุกอย่าง ต่อมาได้รู้สึกผิดจึงได้กลับมาขอขมาต่อพระศาสดา แต่มาไม่ทันถึงก็ได้มรณภาพเสียก่อน

ทั้งสองเรื่องนี้ ปรากฏว่าเป็นเรื่องใหญ่ที่เกี่ยวกับการแตกสามัคคีกันในหมู่สงฆ์ อันพุทธศาสนิกส่วนมากได้รู้เห็นกันอยู่

บทที่ ๒
ภิกษุต้นบัญญัติสิกขาบท

○○○

กลุ่มภิกษุต้นบัญญัติสมัยพุทธกาล

ในพระบาลีนอกจากจะกล่าวถึงความแตกสามัคคีในสังฆมณฑลอันเป็นเรื่องอื้อฉาวทั้งสองนั้นแล้ว ยังมีวิวาทาธิกรณ์อื่น ๆ อีก แต่ไม่ใหญ่โตเห็นปานนั้น หมู่ภิกษุที่มักเป็นต้นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท และมักล่วงสิกขาบทที่บัญญัติแล้ว คือหมู่พระฉัพพัคคีย์ ปรากฏเป็นหมู่ที่ทำเรื่องราวอธิกรณ์ในทางความประพฤติไม่ดีงามเสมอ ปรากฏผู้ที่เป็นคณาจารย์มีอยู่ ๓ คู่ คือ พระปัณฑุกะกับพระโลหิตะคู่หนึ่ง อาศัยอยู่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะกับพระภุมมชกะคู่หนึ่ง อาศัยอยู่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิ (ไม่ใช่องค์อาจารย์ท่านสารีบุตร) กับพระปุนัพพสุกะคู่หนึ่ง อาศัยอยู่ที่กิฏาคิรีชนบท ทั้งสามคู่เป็นคณบดีมีสัทธิวิหาริก อันเตวาสิกคู่ละ ๕๐๐ รูป เธอทั้งหลายมักพาบริวารให้ประพฤติไม่เหมาะสมกับสมณเพศเสมอ ถ้าจะประมวลบรรดาบุคคลที่เป็นต้นเหตุแห่งพระบัญญัติ และชอบประพฤติล่วงพระบัญญัติมากกว่าใครอื่นแล้ว เป็นต้องได้แก่หมู่พระฉัพพัคคีย์นี้เองมิใช่อื่นเลย ท่านคณาจารย์เหล่านี้ถือตนเป็นหัวหน้าหมู่ไม่ใคร่จะยอมลงใครง่าย ๆ บางครั้งก็ตั้งกฎกันขึ้นเองในคณะ และชอบแปลความพระวินัยให้เข้ากับประโยชน์ของตน พระศาสดาต้องประชุมสงฆ์ปรับความเข้าใจและเพิ่มเติมสิกขาบท และให้สงฆ์กระทำปัพพาชนียกรรมก็มี ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์สมัยพุทธกาล

ในครั้งพุทธกาล รูปลักษณาการแห่งการปกครองคณะสงฆ์ น่าที่จะต่างถิ่น ต่างสำนัก ต่างก็มีคณาจารย์เป็นใหญ่ควบคุมดูแลสานุศิษย์ของตน ๆ นั้น เราจะพบหลักฐานประกอบในบาลีวินัยปิฎกหมวดสังฆาทิเสสที่ ๑๓ กุลทูสกสิกขาบทเล่าว่า ครั้งหนึ่งพระภิกษุฉัพพัคคีย์ พวกอยู่กิฏาคิรีชนบทมีพระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะเป็นหัวหน้า ได้ประพฤติอนาจารผิดสมณวิสัยจนชาวบ้านแถบนั้นหมดความเลื่อมใสไม่บริจาคทานบิณฑบาต สมัยนั้นมีภิกษุมาจากต่างจังหวัดเดินทางจะไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคผ่านกิฏาคิรีชนบท ท่านจึงแวะเข้าไปเที่ยวบิณฑบาต ไม่ปรากฏมีผู้ถวาย มีแต่คนกล่าวประชดแดกดัน บังเอิญมีอุบาสกคนหนึ่งเห็นเข้าจึงได้นิมนต์ให้ไปรับไทยทานที่เรือนของตน และสั่งฝากให้ภิกษุรูปนั้นไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระศาสดา ให้ทรงจัดส่งภิกษุที่ทรงศีลมาครอบครองคณะสงฆ์ที่ชนบทนี้ ช่วยฟื้นศรัทธาของชาวบ้านให้คืนคง เมื่ออาคันตุกะนั้นไปถึงเมืองสาวัตถี ได้เข้าเฝ้ากราบทูลความนั้น สมเด็จพระศาสดาจึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์สอบถามข้อเท็จจริง ก็ได้ความสมจริงอย่างทีภิกษุรูปนั้นกราบทูลทุกประการ พระองค์จึงทรงบัญชาให้พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะผู้เป็นเอกอัครสาวก ผู้เป็นอุปัชฌาจารย์ของภิกษุอัสสชิและปุนัพพสุกะ ให้พาภิกษุที่ทรงอินทรียสังวรบริสุทธิ์ไปทำปัพพาชนียกรรมเธอทั้งสองพร้อมทั้งบริวารด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจา อย่าให้พำนักอยู่ในชนบทนั้นสืบไป ข้อความทั้งนี้ชวนให้เห็นว่าระเบียบการปกครองสงฆ์ในยุคนั้น แม้จะมีคณาจารย์เป็นใหญ่ในด้าวแดนของตน แต่ก็ต้องขึ้นตรงต่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงไว้ซึ่งอำนาจในการบังคับบัญชา เปรียบเสมือนพระองค์เป็นธรรมราชาดูแลปกครองธรรมาณาจักร อันประกอบด้วยบริษัท ๔ เป็น

พลเมือง และมีพระธรรมวินัยเป็นธรรมนูญปกครองเป็นต้น อนึ่ง มีข้อความในพระวินัยปิฎกที่จะช่วยสนับสนุนหลักฐานว่า สัทธิวิหาริก อันเตวาสิกมักประพฤติอนุโลมตามปฏิปทาอาจารย์ของตน ดังที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้เบื้องต้นนั้นในวินัยหมวดว่าด้วยนิสสัคคิยสิกขาบท กล่าวถึงพระอุปเสนวังคันตบุตร ผู้เป็นเอตทัคคะในทางยังพหุชนให้เลื่อมใส คราวหนึ่งท่านพาบริษัทเดินทางมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่เชตวนาราม พระองค์ตรัสปฏิสันถารแล้วทรงถามภิกษุรูปหนึ่งในบริษัทนั้นว่า บังสุกุลจีวรท่านยินดีใช้เองหรือ ภิกษุนั้นทูลสนองว่า หามิได้พระเจ้าข้า หากแต่ว่าพระอุปัชฌายะแห่งข้าพระองค์ท่านใช้ผ้าบังสุกุลอยู่เป็นนิตย์ ข้าพระองค์จึงต้องใช้ดำเนินตามรอยท่าน ในตอนต่อไปแสดงถึงท่านอุปเสนทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านเองเป็นผู้ถือธุดงควัตรเป็นอรัญญวาสี ถือเที่ยวบิณฑบาตและใช้ผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ถ้ามีผู้มาขอบวชกะท่าน ก็ต้องประพฤติอย่างท่าน ๆ จึงให้อุปสมบท

มูลเหตุแห่งวิวาทาธิกรณ์

ในจุลวรรคปฐมภาค สมถักขันธกะ หน้า ๓๓๕ มีพระพุทธภาษิตแสดงถึงวิวาทาธิกรณมูล ๔ คู่ บ่งชัดว่า ในพุทธสมัยก็ได้เกิดเรื่องราวความไม่สมานทั้งทางความเห็นและความประพฤติปรากฏประจักษ์อยู่ พระศาสดาจึงนำสาเหตุที่เป็นมูลฐานมาตรัสดังนี้ คือ

๑. **วิวทนฺติ ธมฺโมติ วา อธมฺโมติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นธรรม นี่ไม่เป็นธรรม

๒. **วินโยติ วา อวินโยติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นวินัย นี่ไม่เป็นวินัย

๓. **ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตนาติ วา อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ วา**
วิวาทกันว่า นี่พระตถาคตได้ทรงกล่าว ทรงว่าไว้ นี่พระตถาคตไม่ได้ทรงกล่าว ไม่ได้ทรงว่าไว้

๔. **อาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ วา อนาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ วา**
วิวาทกันว่า นี่พระตถาคตได้ทรงประพฤติ นี่พระตถาคตไม่ได้ทรงประพฤติ

๕. **ปญฺญตฺตํ ตถาคเตนาติ วา อปฺปญฺญตฺตํ ตถาคเตนาติ วา**
วิวาทกันว่า นี่พระตถาคตทรงบัญญัติ นี่พระตถาคตไม่ได้ทรงบัญญัติ

๖. **อาปตฺตีติ วา อนาปตฺตีติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นอาบัติ นี่ไม่เป็นอาบัติ

๗. **ลหุกา อาปตฺตีติ วา ครุกา อาปตฺตีติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นอาบัติเบา นี่เป็นอาบัติหนัก

๘. **สาวเสสา อาปตฺตีติ วา อนวเสสา อาปตฺตีติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นอาบัติมีส่วนเหลือ นี่ไม่เป็นอาบัติมีส่วนเหลือ

๙. **ทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ วา อทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ วา**
วิวาทกันว่า นี่เป็นอาบัติหยาบ นี่ไม่เป็นอาบัติหยาบ

หน้า ๓๓๖ ในแห่งเดียวกัน ทรงแสดงถึงอธิกรณมูลว่า

ในอธิกรณ์ทั้ง ๔ อนุวาทาธิกรณ์เป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมโจทย์กันด้วยสีลวิบัติบ้าง อาจารวิบัติบ้าง ทิฐิวิบัติบ้าง อาชีววิบัติบ้าง ฯลฯ การโจทย์ การกล่าวโจทย์ การไม่ยกย่อง การโต้แย้ง การท้วง การไม่สนับสนุนกัน ในเพราะวิบัติเหล่านั้น

นี้เราเรียกว่า "อนุวาทาธิกรณ์" ดังนี้ สังฆมณฑลในเพลานั้นคงได้วิวาทกันด้วยทิฐิและวัตรปฏิบัติเป็นมูลเหตุ ดังแสดงมาข้างต้นซึ่งมีภิกษุทั้งฝ่ายที่เป็นธรรมและอธรรมไม่ปรองดองกันบ่อยครั้ง

เนื่องจากมีวิวาทาธิกรณ์ต่าง ๆ ดังกล่าว จึงได้ก่อให้เกิดมีวิธีการชำระไต่สวนระงับและวิธีป้องกันขึ้น มีปรากฏทั้งในจุลวรรควินัยปิฎกและในสุตตันตปิฎก

วิวาทาธิกรณ์ของสาวกนิครนถ์

ในสุตตันตปิฎก เราจะอ่านพบได้ในคัมภีร์มัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ สามคามสูตร อันเป็นประจักษ์หลักฐานที่สำคัญที่สุดส่วนหนึ่ง และเราจะแจ้งถึงปทัฏฐานแห่งการแยกนิกายด้วยพระพุทธพจน์เองทีเดียว ไม่มีหลักฐานพยานที่แห่งไหนอีกจะให้ความเข้าใจแก่เราได้มากกว่าข้อความในพระสูตรนี้

ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอยู่ในชนบทแห่งชาวศากยะใกล้บ้านสามะ โดยสมัยนั้นแล นิครนถนาฏบุตรศาสดาเจ้าลัทธิของพวกเชน กระทำกาลกิริยาที่เมืองปาวา[๑]แล้วไม่นานเหล่าสาวกของเธอได้เกิดการทะเลาะวิวาทแทงกันด้วยหอกคือปาก ด้วยทิฐิและอาจาระว่า ท่านไม่รู้ทั่วถึงธรรมวินัย เราต่างหากรู้ทั่ว ท่านปฏิบัติ

---

๑ บางตำราว่า มรณะที่เมืองกุสินารา ในสังคีติสูตร ๆ ที่ ๓๓ แห่งทีฆนิกาย ก็กล่าวว่ามรณะที่เมืองปาวา เตน โข ปน สมเยน นิคฺคณฺโฐ นาฏปุตฺโต ปาวายํ กาลกโต โหติ ฯ ตำราฝรั่งสอดคล้องต้องกันว่าเมืองปาวาแน่ ฉะนั้นเมืองกุสินาราจึงผิดโดยมิต้องคลางแคลง แต่ทั้งสองเมืองก็อยู่ในแว่นแคว้นมัลละด้วยกัน ชื่อเต็มของท่านผู้นี้คือ วรฺธมาน มหาวีร ตีรฺถํกร นาฏปุตฺร ตำราฝรั่งกล่าวอีกว่า นาฏบุตรตายหลังปรินิพพานของพระพุทธองค์ ๑๐ ปี เท็จจริงอย่างไรท่านผู้รู้วินิจฉัยเอง เทอญ แต่ในปกรณ์ของพระพุทธศาสนากล่าวสอดคล้องต้องกันว่า ท่านผู้นี้ตายก่อนพุทธปรินิพพานทั้งนั้น

ผิดมิชอบ เราต่างหากปฏิบัติถูกต้อง ต่างฝ่ายต่างวิวาทกันเผ็ดร้อน จนราวกับว่าจะฆ่าฟันกันทีเดียว ครั้งนั้นแลท่านจุนทะสมณุทเทสได้จำพรรษาอยู่ ณ เมืองนั้น ได้เห็นเหตุการณ์โดยตลอด เมื่อออกพรรษาท่านได้เดินทางไปหาท่านอานนท์ ณ บ้านสามคาม เล่าเรื่องทั้งหลายที่เกิดขึ้นให้ท่านฟัง พระอานนท์จึงชวนให้ไปเฝ้ากราบทูลพระผู้มีพระภาค เมื่อไปถึงพระอานนท์เป็นผู้กราบทูลเรื่องราวโดยตลอด และสรุปว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์มีข้อปริวิตกไปอย่างนี้ว่า โดยกาลที่ล่วงไปแห่งพระผู้มีพระภาค ขออย่าให้การวิวาทอุบัติขึ้นในสังฆมณฑลนี้เลย ถ้าการทะเลาะวิวาทนี้มีขึ้นไซร้ ก็จะเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อไม่เป็นสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์แก่ชนเป็นอันมาก ทั้งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายดังนี้" เมื่อสมเด็จพระศาสดาได้ทรงสดับถ้อยคำของท่านพระอานนท์ผู้พุทธอุปัฏฐากเช่นนี้ จึงทรงมีพุทธฎีกาอันสำคัญยิ่งยวดว่า "ดูก่อนอานนท์ เธอจะสำคัญความนั้นเป็นไฉน ธรรมเหล่าใดที่ตถาคตรู้ยิ่งแล้ว แสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย มีดังต่อไปนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมีองค์ ๘ อานนท์เธอเห็นหรือเปล่า ในธรรมเหล่านี้ที่ภิกษุทั้งหลายถึงสององค์มีวาทะต่าง ๆ กัน" พระอานนท์ทูลสนองว่า ไม่มี แต่จะมีก็พวกที่อาศัยศาสนาอยู่เท่านั้น ที่จะก่อการวิวาทขึ้นโดยกาลที่พระศาสดาล่วงไป

ทรงแสดงวิวาทาธิกรณ์และวิธีระงับ

พระพุทธองค์จึงตรัสสมุฏฐานแห่งการแตกแยกในสังฆมณฑลว่า ดูก่อนอานนท์ การวิวาทเพราะสิกขาบทมีอาชีวะเป็นเหตุก็ดี เพราะสิกขาบทมีปาฏิโมกข์เป็นเหตุก็ดี นับว่ามีได้แต่น้อย อานนท์ อนึ่ง

การวิวาทเมื่อเกิดขึ้นในสงฆ์ ถ้าเกิดขึ้นเพราะมรรค เพราะปฏิปทา การวิวาทนั้นเป็นไปเพื่อไม่เกื้อกูลแก่ชนมาก ฯลฯ (พุทธพจน์ข้อนี้จักพิสูจน์ให้เห็นจริงได้เมื่อท่านอ่านในบทต่อไปว่า ส่วนมากแตกเพราะทิฐิเป็นเหตุมากกว่าเพราะวินัยเป็นเหตุ) แล้วตรัสลักษณะบุคคลที่จะเป็นวิวาทมูล ๖ ประการมาในวินัยปิฎก จุลวรรค หน้า ๓๓๖-๓๓๘ สมถักขันธกะ คือ

๑. **โกธโน โหติ อุปนาหี** ภิกษุผู้มักโกรธและมักถือโกรธ

๒. **มกฺขี โหติ ปฬาสี** ภิกษุผู้อกตัญญูไม่รู้คุณท่านและตีตนเสมอ

๓. **อิสฺสุกี โหติ มจฺฉรี** ภิกษุผู้ริษยาและตระหนี่

๔. **สโฐ โหติ มายาวี** ภิกษุผู้โอ้อวดและเจ้ามายา

๕. **ปาปิจฺโฉ โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐี** ภิกษุผู้ปรารถนาลามกและมีทิฐิผิด

๖. **สนฺทิฏฺฐิปรามาสี โหติ อาทานคาหี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี** ภิกษุผู้ถือทิฐิของตน ถือรั้นอันคนอื่นปลดเปลื้องยาก เป็นผู้ไม่มีความยำเกรงแม้ในพระศาสดาในธรรมและในสงฆ์ ทั้งเป็นผู้ไม่ทำให้บริบูรณ์ในสิกขาอีกด้วย ลักษณะทั้ง ๖ ข้อนี้ ผู้ใดมีแม้แต่เพียงข้อเดียว ก็เพียงพอที่จะก่อคดีวุ่นวายขึ้น คนที่อวดดีไม่เคารพในครูบาอาจารย์ โดยเฉพาะในองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว เท่ากับได้แขวนป้ายแสดงความเป็นพาลให้ปรากฏอยู่ชัด ฉะนั้น ความเดือดร้อนยุ่งเหยิงจึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องมาจากคนเช่นนั้น

วิวาทาธิกรณ์ปรากฏมีบ่อย ๆ และไม่ซ้ำเรื่องกัน บางโอกาสเป็นเรื่องใหญ่และน้อย ซึ่งก็เป็นธรรมดาของหมู่คณะที่ประกอบไปด้วยมวลสมาชิกมากคน ย่อมมีดีบ้างชั่วบ้าง พระบรมศาสดาจึงทรงแสดงวิธีลง

ทัณฑกรรมมีทั้งหนักและเบาตามสมควรแก่โทษานุโทษ และทรงจัดระเบียบชำระรูปคดีตลอดจนอุบายที่จะป้องกันไม่ให้เกิดคดีขึ้น อธิกรณ์นั้น โดยจะจำแนกได้ ๔ ประเภท อธิกรณสมถธรรม สำหรับระงับอธิกรณ์มี ๗ วิธี สมดังคำของพระองค์ที่ตรัสว่า อานนท์ อธิกรณ์เหล่านี้ ๔ ประการ ๔ ประการนั้นเป็นไฉน วิวาทาธิกรณ์หนึ่ง อนุวาทาธิกรณ์หนึ่ง อาปัตตาธิกรณ์หนึ่ง กิจจาธิกรณ์หนึ่ง อานนท์ อธิกรณสมถธรรมสำหรับสงบระงับอธิกรณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว ๗ ประการ ๗ ประการนั้นเป็นไฉน สัมมุขาวินัยที่สงฆ์พึงให้หนึ่ง สติวินัย อมูฬหวินัย ปฏิญญาตกรณะ เยภุยยสิกา ตัสสปาปิยสิกา และติณวัตถารกะหนึ่ง ฯลฯ อธิกรณ์กับอธิกรณสมถะนี้ ข้าพเจ้าจักอธิบายแต่เพียงข้อสองข้อโดยย่อ ท่านผู้อ่านปรารถนาความละเอียดพิสดาร พึงดูในบาลีวินัยปิฎก จุลวรรค เล่ม ๒ ปริวารเล่ม ๘ เทอญ ในที่นี้ถ้าขืนเขียนจะเป็นตำราอีกเล่มหนึ่งต่างหากไม่ถูกประเด็น ระเบียบการระงับวิวาทาธิกรณ์นั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอยู่สองวิธีเรียกว่า สัมมุขาวินัย ระงับต่อหน้าหนึ่ง กับ เยภุยยสิกา ระงับตามเสียงข้างมากหนึ่ง ในวิธีหนึ่ง ๆ ยังวิภาคออกเป็นข้อ ๆ เช่น สัมมุขาวินัยแบ่งเป็น ๓ ข้อ คือระงับกันส่วนตัวหมายถึงการตกลงระหว่างกัน เมื่อมีภิกษุวิวาทเพราะเหตุแห่งธรรมหรือวินัยภายหลังฝ่ายหนึ่งยอมรับผิดและยอมปรับปรุงตนเอง ก็เป็นอันยกความไป นี้ข้อหนึ่ง ระงับด้วยการให้มีพระเถระเป็นตุลาการวินิจฉัยชี้ขาดว่าใครผิดหรือถูกนี้ข้อหนึ่ง ระงับด้วยอำนาจแห่งสงฆ์ตัดสินเด็ดขาดว่าผิดและถูกก็ต้องยอมปฏิบัติตามคำพิพากษาของสงฆ์นี้อีกขั้นหนึ่ง ส่วนเยภุยยสิกานั้น อันที่จริงคือการลงคะแนนเสียงนั่นเอง แต่นำมาใช้ในรูปของการจับฉลาก เสียงฝ่ายใดมากกว่าให้ถือว่าชนะ ที่ว่ามานี้ดำเนินตามนัยบาลีแห่งวินัยปิฎก ในสามคามสูตรหาได้มีละเอียดอย่างนี้ไม่ อนึ่ง

อาศัยพระกระแสความที่กล่าวมานี้ เราจะเห็นวิญญาณแห่งความเป็นประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ในพระพุทธศาสนา ซึ่งพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ก่อกำเนิดก่อนความนิยมในระบอบปกครองนี้ของชาวโลก ถอยหลังขึ้นไปตั้ง ๒ พันปีเศษ โดยที่ทรงปกครองสงฆ์ด้วยระบอบสังฆาธิปไตยมีสงฆ์เป็นใหญ่เช่นนี้ ควรนับเป็นอัศจรรย์ในตอนสุดท้ายแห่งสามคามสูตร

อุบายป้องกันการแตกสามัคคี

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงชี้อุบายป้องกันความแตกสามัคคีเป็นธรรมอันให้ระลึกถึงกันด้วยความรักอุบายนั้นคือ

๑. ให้มีเมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรมในสพรหมจารี ทั้งที่แจ้งและที่ลับ อย่าหน้าไหว้หลังหลอก

๒. ให้มีความโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไม่มีมัจฉริยะในจตุปัจจัยลาภ มีมากก็แบ่งปันมาก มีน้อยก็แบ่งน้อยตามสติกำลัง

๓. ให้มีความเสมอกันโดยศีลทั้งในที่แจ้งและที่ลับ

๔. ให้มีความเสมอกันโดยทิฐิทั้งในที่แจ้งและที่ลับ

ธรรมทั้ง ๔ ประการ เป็นข้อตรงกันข้ามกับข้อที่ให้เกิดวิวาท ๖ ประการนั้น เท่ากับเป็นสภาพแก้กัน ถ้าพุทธศาสนิกบริษัทประพฤติปฏิบัติตามอุบายวิธีทั้ง ๔ นี้ ข้อนั้นก็จักเป็นเหตุห้ามกันมิให้เกิดมีอธิกรณ์วิวาทเป็นแท้ อนึ่ง หากมีกระทู้ถามขึ้นมาว่า ที่ให้อำนาจแก่สงฆ์หรือแก่พระเถระองค์ใดองค์หนึ่งเป็นผู้วินิจฉัยนั้น ถ้าสงฆ์หมู่นั้นหรือพระเถระรูปนั้นมีอคติเล่า มิทำให้เกิดความอยุติธรรมขึ้นหรือ ความข้อนี้ไม่พักที่เราจะต้องวิตก เพราะสมเด็จพระบรมศาสดาของเราทรงรอบคอบสมด้วยพระคุณนามว่า ทรงมีสมันตจักษุ พระองค์ได้ทรงวางกำหนดคุณธรรม

บุคลิกลักษณะของพระที่จะมาทำหน้าที่ตัดสินอธิกรณ์ และลงคะแนนเสียงไว้ตายตัวว่า บุคคลเช่นนั้นจึงเหมาะสมรับหน้าที่นั้น ๆ ไม่ใช่สักแต่ว่าเป็นพระเถระแล้วก็อุปโลกกันขึ้นมาว่าความ อันนี้ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาถือเรื่องพรรษาอายุเป็นใหญ่ก็จริง แต่ก็ถือคุณสมบัติที่ประจำในบุคคลเป็นสำคัญไม่น้อยไปกว่าอายุนั้น และยังเป็นเครื่องแสดงว่าการบัญญัติวินัยของพระองค์ ก็คล้ายคลึงกับการบัญญัติกฎหมายธรรมนูญทางฝ่ายรัฐ ที่ไม่เปิดช่องโหว่ให้แก่การแสวงประโยชน์ตน

คุณสมบัติของผู้วินิจฉัยอธิกรณ์

ผู้เป็นหัวหน้าบริหารและผู้แทนราษฎร ต้องมีข้อกำหนดคุณสมบัติต่าง ๆ ฉันใด พระผู้ทำหน้าที่ก็ต้องมีคุณธรรมประจำฉันนั้น ข้อนี้สมด้วยพระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพร้อมด้วยองคคุณ ๑๐ อย่างควรขอร้องแล้วสมมติ (เป็นผู้วินิจฉัยอธิกรณ์) คือ

๑. เป็นผู้มีศีล

๒. เป็นผู้สำรวมตามพระปาฏิโมกข์

๓. มีมรรยาทและโคจรในที่ต่าง ๆ เรียบร้อย

๔. มีปรกติเห็นภัยในโทษผิดเล็ก ๆ น้อย ๆ

๕. สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งปวง

๖. เป็นพหูสูตรทรงความรู้ สั่งสมความรู้ (คือ) ข้อธรรมใด ๆ ที่ดีในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ว่าด้วยพรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ เป็นผู้ได้ยินได้ฟังธรรมนั้น ๆ มาก จำได้ท่องไว้ด้วยวาจา เอาใจจดจ่อ ขบด้วยทิฐิ อนึ่งปาฏิโมกข์ทั้งสอง (ของภิกษุและภิกษุณี) เธอก็ได้เล่าเรียนมาดีโดยพิสดาร แจกได้ถูก เปลี่ยนได้ถูก ตัดสินใจได้ถูกตามสูตรตามลำดับพยัญชนะ อนึ่งเธอตั้งอยู่ในวินัยไม่

ง่อนแง่น สามารถพอที่จะให้คู่ความทั้งสองฝ่ายยินยอมตกลงกันได้ ฉลาดที่จะเพ่ง ที่จะมอง ที่จะให้เลื่อมใส ที่จะให้ระงับความเกิดอธิกรณ์

๗. รู้จักอธิกรณ์

๘. รู้จักเหตุเกิดอธิกรณ์

๙. รู้จักความดับแห่งอธิกรณ์

๑๐. รู้จักแนวทางให้ถึงความดับแห่งอธิกรณ์

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ขอร้องสมมติซึ่งภิกษุผู้พร้อมด้วยองคคุณ ๑๐ อย่าง (เป็นผู้วินิจฉัยอธิกรณ์) ฉะนี้แล

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองคคุณ ๕ อย่าง ควรสมมติให้เป็นผู้แจกสลาก คือผู้จะไม่ถึงฉันทาคติ ไม่ถึงโทสาคติ ไม่ถึงโมหาคติ ไม่ถึงภยาคติ รู้จักว่าเป็นอันจับหรือไม่เป็นอันจับ" (ดูวินัยปิฎก จุลวรรค ปฐมภาค หน้า ๓๕๓ และหน้า ๓๕๖) โดยนัยนี้ กระทู้นั้นจึงเป็นอันพับไป

ระเบียบการลงทัณฑกรรมแก่ผู้ประพฤติละเมิดต่อพระวินัยนั้น พระศาสดาทรงวางไว้ ๖ วิธีอันมาในกิจจาธิกรณ์ ๖ ประการนั้นเป็นไฉน คือ ตัชชนียกรรมทำโดยการบริภาษติเตียนตักเตือนให้รู้สำนึกตนในความผิด นิยสกรรม ทำโดยการปลดออกจากฐานะตำแหน่ง เช่นเป็นหัวหน้าหมู่ก็ถอดออกเสียมิให้เป็น ปัพพาชนียกรรมทำโดยการขับไล่ออกจากหมู่คณะ เทียบด้วยการเนรเทศ นับเป็นการลงโทษที่หนักที่สุด ปฏิสารณียกรรม ทำโดยให้ผู้ผิดขอขมาโทษ อุกเขปนียกรรม ทำโดยการรอนสิทธิของผู้ต้องโทษไม่ให้มีสิทธิเสมอผู้อื่น และตัสสปาปิยสิกา-กรรม ทำโดยคล้ายกับตัชชนียกรรม ผิดกันแต่ฝ่ายโน้นทำแก่ฝ่ายโจทก์ ส่วนกรรมนี้ทำแก่จำเลย

หลักการอันแสดงมานี้ เทียบด้วยทางโลกก็คือการลงโทษตาม

กฎหมายแก่ผู้ล่วงละเมิดนั่นเอง ทำให้เราเห็นความเป็นนักปกครองอย่างเยี่ยมยอดในองค์พระศาสดาที่ทรงจัดระบบการลงทัณฑ์ได้อย่างเป็นชั้นเชิงมีเบาและหนักตามกระแสแห่งความผิดของบุคคล พระองค์ได้ทรงนำวิชาการปกครองมาดัดแปลงใช้ในหมู่สงฆ์ได้เหมาะเจาะ อันเราไม่สามารถพบในศาสดาอื่น ซึ่งควรนับเป็นข้ออัศจรรย์อีกข้อหนึ่งเหมือนกัน อนึ่งเราควรจะจำไว้ว่า สมุฏฐานสำคัญยิ่งยวดของการวิวาทกว่าสมุฏฐานอื่นมีอยู่สองข้อเท่านั้น คือ ทิฐิ และ ศีล มีทิฐิเสมอกันแต่มีศีลไม่เสมอกันในประการตรงข้าม มีศีลเสมอกันแต่มีทิฐิไม่เสมอกัน เช่นนี้ก็ย่อมไม่อาจจะธำรงสามัคคีไว้ได้ ถึงแม้จะธำรงไว้ได้ด้วยมีข้อธรรมอื่น เช่นไม่มักโกรธมีความโอบอ้อมอารีเป็นไปอยู่ ก็ยังมีความไม่สนิทใจกันถึงขีดสุด ความรู้สึกแตกต่างกันว่า ความเห็นและความประพฤติของเขาไม่เหมือนกับของเราก็ยังมีอยู่นั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงย้ำนักในข้อที่หมู่คณะจักมีความสงบสุขเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันต้องอาศัยทิฏฐิสามัญญตาความเสมอกันด้วยทิฐิ กับสีลสามัญญตาความเสมอกันด้วยศีลของมวลสมาชิกเป็นเหตุปัจจัย การรักษาสมภาพทั้งสองนี้ให้เป็นไปด้วยดี จึงนับว่าเป็นปัญหาที่สำคัญมาก เมื่อเรามีมูลรากทั้งสองนี้ดี แม้จะมีเหตุการณ์วิวาทเรื่องอื่นก็ยังพอทำเนาไม่ร้ายแรง แต่ถ้ามาแตกกันด้วยมูลรากนี้เสียแล้ว เป็นข้อลำบากใจมากที่สุด มีหวังแตกสามัคคีแน่นอน

บทที่ ๓
หลักสำคัญแห่งพระพุทธศาสนา

○○○

ในพุทธุปบาทกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตระหนักถึง และได้ป้องกันการเกิดวิบัติเพราะการณ์ดังกล่าว ด้วยทรงบัญญัติให้สงฆ์พึงประชุมกันสวดพระปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้อยู่ในสีมาเดียว แต่ไม่เข้าประชุมฟังพระปาฏิโมกข์โดยไม่มีเหตุจำเป็นเหลือวิสัยว่าต้องทุกกฏ แม้มีเหตุเหลือวิสัยเช่นอาพาธมาไม่ได้ ก็ต้องให้ปริสุทธิฉันทะแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไปแทน อุโบสถปาฏิโมกข์นี้เป็นการซักซ้อมทวนความเข้าใจในอาจารวัตร และมีโอกาสปุจฉาวิสัชนาธรรมวินัย หลังจากประชุมแล้วด้วย ยังผู้ผิดให้ปรับปรุงตนเอง ยังผู้ถูกให้มั่นคงยิ่งขึ้นเพิ่มพูนสามัคคีธรรมให้เกิดมีด้วยการพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม ในโอกาสเดียวกับที่พระศาสดาทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ประทานหลักการปกครองแก่สงฆ์นั้น ก็ทรงประทานหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หรือจะเรียกว่า "หัวใจแห่งธรรมทั้งหลาย" ก็ได้เนื่องด้วยเป็นคำประมวลสัตถุศาสน์ทั้งปวงที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา ด้วยคาถาจำง่าย ๆ ๓ คาถากึ่ง ตรัสประกาศท่ามกลางมหาสันนิบาตแห่งพระอรหันตสาวก ๑,๒๕๐ รูป ในวันเพ็ญเดือนมาฆะ (เดือน ๓) ธรรมหฤทัยนั้นเราท่านก็เจนใจกันอยู่เกือบทุกคนที่ได้ศึกษาเรื่องราวของพระพุทธศาสนา คือ

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต

ขันติความอดทนเป็นตบะอย่างยิ่ง
พระพุทธะทั้งหลายตรัสพระนิพพานว่าเป็นธรรมอันยิ่ง
บรรพชิตผู้ฆ่าสัตว์อื่นเบียดเบียนสัตว์อื่น
ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสูปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

การไม่ทำบาปทั้งปวง ยังกุศลให้เกิด
และการชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
นี้เป็นคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย

อนูปวาโท อนูปฆาโต ปาฏิโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ ปนฺตญฺจ สยนาสนํ
อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

การไม่ว่าร้ายหนึ่ง การไม่ทำร้ายหนึ่ง การสำรวมในปาฏิโมกข์หนึ่ง ความเป็นผู้รู้ประมาณในภัตหนึ่ง ที่นอนที่นั่งอันสงัดหนึ่ง การประกอบอธิจิต (สมาธิ) อีกหนึ่ง นี้เป็นคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย

ในบาลีอาคตสถานบางแห่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตัวตน กับทรงแสดงอริยสัจ ๔ เหมือนกันหมด สมจริงดังคำตรัสของพระองค์ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะองค์ใด ๆ ได้ตรัสรู้ตามเป็นจริงไปแล้ว ในกาลยืดยาวนานฝ่ายอดีต... พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะใด ๆ จักได้ตรัสรู้ตามเป็นจริง ต่อกาลยืดยาวนานฝ่ายอนาคต... พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะผู้ตรัสรู้ตามเป็นจริงอยู่ในปัจจุบันนี้ ท่านทั้งหลายเหล่านั้นได้ตรัสรู้ตามเป็นจริง ซึ่งความจริงอันประเสริฐ ๔ ประการ

๔ ประการเป็นไฉน คือทุกขสัจ ทุกขสมุทัยสัจ ทุกขนิโรธสัจ ทุกขนิโรธ-คามินีปฏิปทาสัจ ฯลฯ (สังยุตตนิกาย) นอกจากนี้ยังทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ดังกล่าวมาในสามคามสูตร เมื่อทัศนะในหลักศาสนาส่วนนี้ไม่ขัดแย้งกัน ต่างอาศัยเป็นหลักใจแล้ว การแตกเพราะทิฐิก็ไม่มี ถึงมีเพราะกรณีอื่น ๆ ก็ยังรักษาความเป็นหนึ่งในที่สุดได้ว่า เราท่านต่างเป็นพุทธมามกชนทั้งนั้น นับว่าเป็นทางที่ยังสามัคคีประโยชน์กล่าวคือสมานัตตตา ความมีตนเสมอทั้งสองด้าน อันจะก่อวิบูลยผลแก่หมู่คณะนั้น ๆ ในพระบาลีทีฆนิกายแสดงถึงตัวอย่างของการวิวาทแห่งเหล่าสานุศิษย์ของนิครนถนาฏบุตร ดังได้พรรณนามาในสามคามสูตร

พระสารีบุตรแสดงสังคีติสูตร-ทสุตตรสูตร

พระอัครสาวกสารีบุตร มาเล็งเห็นความยุ่งเหยิงของคณะศิษย์เป็นเช่นนี้ จึงมาปรารภถึงสังฆมณฑลจะเกิดความร้าวฉานปานเช่นนั้นในเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ท่านจึงได้ชุมนุมสงฆ์บรรยายธรรมะที่สำคัญทั้งปวงในพระพุทธศาสนา จัดแบ่งเป็นวรรคตอนเพื่อสะดวกแก่การท่องจำ เรียกว่า “สังคีติสูตร” นับเป็นการสังคายนาพระธรรมในสมัยพุทธกาลก็ได้ วิธีทำของท่านได้เป็นเนติแบบแผนของการสังคายนาครั้งต่อมา ผิดกันแต่ครั้งนั้นเป็นการทำโดยส่วนตนมิได้ญัตติจากสงฆ์ ปรากฏความวิจิตรพิสดารในสังคีติสูตรที่ ๓๓ แห่งทีฆนิกายว่า ดังได้สดับมา สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับสำราญพระอิริยาบถ ณ เมืองปาวา ในสัณฐาคารชื่อ “อุพภาตา” ของพวกเจ้ามัลละ ราตรีหนึ่งทรงแสดงธรรมแก่พวกเจ้ามัลละจนอรุณรุ่ง พระองค์รู้สึกเมื่อยขบพระวรกายปรารถนาการพักผ่อน จึงโปรดประทานวโรกาสให้ท่านสารีบุตร

แสดงธรรมีกถาแก่สงฆ์แทนพระองค์ พระสารีบุตรปรารภเรื่องพวกนิครนถ์วิวาทกันเป็นมูลประกาศแก่ภิกษุทั้งปวงให้ดูเป็นตัวอย่าง กล่าวว่า "ดูก่อนอาวุโส ธรรมนี้แล อันพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลายตรัสดีแล้ว ประกาศไว้ดีแล้ว เป็นเครื่องนำออกจากภพ เป็นไปเพื่อความสงบระงับ อันพระสัมมาสัมพุทธะประกาศไว้แล้ว เธอทั้งหมดด้วยกันพึงร้อยกรอง ไม่พึงวิวาทกันด้วยธรรมนั้น ให้พรหมจรรย์นี้ยั่งยืนตั้งอยู่ได้ตลอดกาลนาน ข้อนั้นพึงเป็นประโยชน์แก่ชนหมู่มาก นำมาซึ่งสุขแก่ชนหมู่มาก เป็นการอนุเคราะห์แก่โลก เป็นประโยชน์เกื้อกูลความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย" แล้วท่านจำแนกธรรมทั้งหลายออกเป็นหมวด ๆ รวมทั้งหมดได้ ๑๐ หมวดใหญ่ สะดวกแก่การจำและสาธยาย หมวดหนึ่ง ๆ ก็มีข้อธรรมะเฉพาะหมวดนั้น ๆ กระจายออกโดยพิสดาร รวมเป็นหมวดย่อยทั้งหมดอีก ๒๐๔ หมวด ต่างไม่ก้าวก่ายกัน ท่านร้อยกรองได้เรียบร้อยน่าสรรเสริญ ข้าพเจ้ายกมาพอเป็นนิทัศนะอุทาหรณ์ เช่นในหมวดหนึ่งว่า

กตโม เอโก ธมฺโม	ธรรมอันหนึ่งนั้นเป็นไฉน
สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา	สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้เพราะอาหาร
สพฺเพ สตฺตา สงฺขารฏฺฐิติกา	สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้เพราะสังขาร
อยํ โข อาวุโส เตน ภควตา	ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย นี้แล ธรรมอันหนึ่ง
ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน เอโก ธมฺโม สมฺมทกฺขาโต	ที่พระผู้มีพระภาคผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้น ทรงรู้อยู่ ทรงเห็นอยู่ ได้ตรัสไว้ชอบแล้ว ฯลฯ

ในหมวดสองว่า

กตเม เทฺว ธมฺมา	ธรรมสองนั้นเป็นไฉน
นามญฺจ รูปญฺจ	นามหนึ่ง รูปหนึ่ง
อวิชฺชา จ ภวตณฺหา จ	ความไม่รู้จริงหนึ่ง ความทะยานอยากในภพหนึ่ง
ภวทิฏฺฐิ จ วิภวทิฏฺฐิ จ	ความเห็นว่ามีว่าเป็นหนึ่ง ความเห็นว่าไม่มี ไม่เป็น หนึ่ง
อหิริกญฺจ อโนตฺตปฺปญฺจ	ความไม่ละอายหนึ่ง ความไม่เกรงกลัวหนึ่ง
ฯ เป ฯ	ฯ ล ฯ

ต่อไปนี้ก็ว่าถึงข้อธรรมที่เป็นคู่เรื่อยไปตลอดตามหัวข้อใหญ่ว่าด้วยเรื่องสองไป จนถึงหมวดที่ ๑๐ ก็มี ข้อธรรมที่เป็น ๑๐ คือ นาถกรณธรรม ๑๐ กสิณายตนะ ๑๐ อกุศลกรรมบถ ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐ อริยวาส ๑๐ อเสขธรรม ๑๐ เป็นอันหมด เมื่อท่านแสดงจบพระบรมศาสดาได้ทรงประทานสาธุการว่า "สาธุ สาธุ สารีบุตร เธอได้ทำสังคีติปริยายแก่ภิกษุทั้งหลายดีแล้ว" แม้ภิกษุผู้ฟังอยู่ทั้งหมดก็มีความพอใจ อนุโมทนาภาษิตของท่านด้วยแล

ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่า สังคีติสูตรจัดเป็นดิกชันนารี (Dictionary) ธรรมะเล่มแรกของพระพุทธศาสนาทีเดียว อรรถรสอันลึกซึ้งของธรรมะในสูตรนั้น และความสะดวกในการค้นหาเมื่อเราขัดข้องในธรรมปริยายเราจะค้นหาได้ในสูตรนี้ ถึงแม้จะไม่ชื่อว่าบรรจุข้อธรรมทั้งปวงแห่งพระไตรปิฎกทั้งหมด แต่ก็มีมากพอแก่ความต้องการของนักปริยัติ เหตุนั้นนักธรรมผู้พอใจในการค้นคว้า จึงไม่พึงคลาดจากการศึกษาพระสูตร

ดิกชันนารีนี้เสีย อนึ่ง ในทีฆนิกายต่อจากสังคีติสูตรยังมีทสุตตรสูตรเป็นภาษิตท่านสารีบุตรเหมือนกัน เนื้อความยาวไม่แพ้สังคีติสูตร (สังคีติสูตรยาว ๖๗ หน้า ทสุตตรสูตรยาว ๕๕ หน้า สมุดพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ) ท่านสารีบุตรมาปรารภ เรื่องดังคาถาที่ท่านกล่าวว่า

ทสุตฺตรํ ปวกฺขามิ ธมฺมํ นิพฺพานปตฺติยา

ทุกฺขสฺสนฺตกิริยาย สพฺพคนฺถปฺปโมจนํ

แปลว่า "ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมมีนาม ทสุตตร อันปลดเปลื้องเสียซึ่งเครื่องร้อยรัดทั้งปวง เพื่อถึงพระนิพพาน เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์"

การจัดรูปเป็นไปทำนองเดียวกับสูตรแรก แต่เนื้อความมีต่างกันหนักไปทางปฏิบัติเป็นส่วนมาก

บทที่ ๔
เหตุไม่ทรงแต่งตั้งผู้แทนพระองค์

○○○

ด้วยนัยดังนี้ ท่านผู้อ่านก็แจ้งแล้วว่า ปทัฏฐานของนิกายได้มีกรุ่นมาแล้วแต่กาลนานไกลเพียงไหน แต่ตราบใดที่สมเด็จพระโลกนาถพระองค์ยังดำรงพระชนมายุครองตำแหน่งธรรมราชา เป็นประธานาธิบดีแห่งมวลพุทธบริษัทอยู่ ตราบนั้นก็ยังไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดอาจเอื้อมที่จะแยกพวกออกเป็นนิกาย นอกเสียจากพวกพระเทวทัต ซึ่งในที่สุดก็ต้องเข้ามาอ่อนน้อม ถึงแม้ว่าจะมีความแตกสามัคคีเพราะเหตุแห่งสีลอ-สามัญญตาในสังฆมณฑลเสมอก็ตาม เมื่อเรื่องราวมาถึงพระศาสดาพระองค์ก็ย่อมดำรงอำนาจที่จะชี้ขาดได้ และเมื่อพระองค์รับสั่งพิพากษาตัดสินไปแล้ว ทั้งโจทก์และจำเลยคู่วิวาทก็ย่อมไม่กล้าก่อวิวาทกันต่อไปผิดถูกย่อมยอมรับกันตามพระพุทธบัญชา แต่ในกาลภายหลังแห่งพุทธ-ปรินิพพานแล้ว สังฆมณฑลขาดผู้บังคับบัญชาโดยส่วนรวม สงฆ์หมู่หนึ่ง ๆ คณะหนึ่ง ๆ ซึ่งมีหัวหน้าคณะอยู่แล้ว ก็ย่อมเคารพนับถือเชื่อฟังผู้เป็นคณาจารย์ของตน ๆ เป็นสำคัญ ยิ่งเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปไกลตามเขตแคว้นต่าง ๆ มีภาษา ธรรมเนียม ไม่เหมือนกันสงฆ์ที่อยู่ต่างถิ่นต่างแดนขาดการติดต่อ ต่างสำนักต่างปกครองกันเรื่องนิกายก็เปรียบเหมือนเงา ย่อมอุบัติขึ้นโดยง่ายดาย

พระอัครสาวกนิพพานก่อนพระพุทธองค์

ในปัจฉิมโพธิกาล พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้แต่งตั้งพระสาวกรูปใดรับช่วงตำแหน่งเป็นธรรมราชาบริหารพุทธบริษัทต่อจากพระองค์ พระ

เอกอัครสาวกทั้งสอง มีท่านพระสารีบุตรและท่านโมคคัลลานะเล่า ก็มาปรินิพพานก่อนหน้าพระองค์ มิฉะนั้นท่านสารีบุตรคงได้เป็นสังฆราชาและท่านโมคคัลลานะคงได้เป็นผู้ช่วยบริหารปกครองคณะสงฆ์เป็นเที่ยงแท้ ซึ่งแม้พระองค์จะไม่ทรงรับสั่งมอบหมายโดยนิตินัยและพฤตินัยก็คงได้อยู่กับท่าน เหตุเพราะเกียรติคุณของท่านเป็นที่ประจักษ์แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลายนั่นเอง บริษัท ๔ เหล่านี้จักต้องยกย่องท่านขึ้นเป็นสังฆปาโมกข์แทนพระบรมศาสดาโดยมิพักต้องกังขาอันใดเลย ในที่นี้หากมีปุจฉาสอดขึ้นว่า เหตุไรเมื่อพระสาวกองค์อื่น ๆ ที่ยังไม่ปรินิพพานก็มีอยู่ เช่น พระมหากัสสปะ พระอุบาลี พระมหากัจจานะ พระอานนท์ ฯลฯ ไฉนจึงจักเป็นสังฆราชามิได้เล่า. ข้อนี้ขอวิสัชนาว่า ถึงแม้ว่าพระมหาสาวกเหล่านั้นจักยังดำรงชนม์อยู่ก็จริง แต่ท่านเหล่านั้นมิได้รับยกย่องถึงขนาดตำแหน่งธรรมเสนาบดีเฉกพระผู้เป็นเจ้าสารีบุตรเลย เอตทัคคะตำแหน่งนี้เล่าก็ได้แก่ท่านสารีบุตรผู้เดียว ท่านมหาสาวกอื่น ๆ มีเอตทัคคะคนละอย่าง มิใช่อย่างนี้ อนึ่งเล่า หมู่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาต่างก็เคารพท่านสารีบุตรในฐานะเกือบทัดเทียมพระบรมศาสดาอยู่แต่ครั้งพุทธกาล เมื่อภิกษุมาทูลลาพระพุทธองค์เพื่อจาริก พระองค์ก็ตรัสถามถึงว่า เธอทั้งหลายลาสารีบุตรแล้วหรือยัง ถ้ายังก็พึงไปลาเสีย เพราะสารีบุตรเป็นผู้อนุเคราะห์สพรหมจารีด้วยประโยชน์เสมอ และในบาลีจาตุมสูตร สูตรที่ ๖๗ แห่งคัมภีร์มัชฌิมนิกาย แสดงไว้ว่า ณ กาลครั้งหนึ่งพวกภิกษุผู้เป็นสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกของอัครสาวกทั้งสองเดินทางมาเพื่อเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทำเสียงอึงอลจนได้สดับไปถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์หวังจะให้ภิกษุเหล่านั้นรู้สึกตนในการสังวรตน จึงมีพุทธสิงหนาทให้ขับภิกษุเหล่านั้นไปเสีย ภายหลังเมื่อประทานอภัยโทษให้แล้ว ได้ตรัสถามความรู้สึกในใจของพระอัครสาวก

ทั้งสอง ผู้เป็นเจ้าสารีบุตรและโมคคัลลานะ เฉพาะพระโมคคัลลานะ กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อภิกษุสงฆ์อันพระผู้มีพระภาค ทรงขับเสียแล้ว จิตของข้าพระองค์ได้มีแล้วอย่างนี้ว่า บัดนี้พระผู้มี-พระภาคจักทรงประกอบตามธรรมเป็นเครื่องอยู่สุขในทิฏฐวิหารธรรมอยู่แล้ว เราทั้งหลาย คือข้าพระองค์ด้วย สารีบุตรผู้มีอายุด้วย จักช่วยกัน ปกครองภิกษุสงฆ์ ณ บัดนี้" ตรัสอนุโมทนาว่า "สาธุ สาธุ ดูก่อน โมคคัลลานะ อันที่จริงเราหรือสารีบุตรและโมคคัลลานะเท่านั้น พึง ปกครองภิกษุสงฆ์ได้" ความเหมาะสมที่จะเป็นประมุขแห่งสงฆ์ทั้งปวง ของพระผู้เป็นเจ้าทั้งสอง อันพระผู้มีพระภาคได้ประกาศให้ปรากฏ ชัดเจนแล้วอย่างนี้ ส่วนมหาสาวกนอกนี้ไม่มีสมบัติปานดังท่าน เหตุนั้น จึงไม่ทรงแสดงแม้ในกาลไหน ๆ ด้วยประการฉะนี้

ผู้ที่ศึกษาในพระวินัยปิฎกย่อมผ่านพบเหตุการณ์หลายเรื่อง ที่พระบรมครูปรารภสภาพแวดล้อม ทรงประทานพระบรมพุทธานุญาตให้ผ่อนผันสิกขาบทบ่อยครั้งทีเดียว ในที่นี้จักยกอุทาหรณ์มาแสดงพอเป็นสังเขป ในจัมมักขันธกะแห่งคัมภีร์มหาวิภังค์เล่าว่า บุตรเศรษฐีคนหนึ่ง ชื่อโสณะ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ถวายตนออกบรรพชาเป็นภิกษุ ท่านมีความพากเพียรในการเจริญสมณธรรมจงกรม จนกระทั่งเท้าแตก เกิดทุกขเวทนา ได้ยินว่าท่านเกิดในสกุลสุขุมาลชาติ มีฝ่ามือและเท้าแดง และมีเส้นขนอันละเอียดอ่อน เพราะผลบุญที่ได้ถวายผ้าขนสัตว์แก่ พระปัจเจกโพธแต่อดีตชาติ รูปร่างท่านคงจะสวยงามและสะโอดสะอง เมื่อท่านได้รับทุกขเวทนาแสบเผ็ดปานนั้นก็ยังไม่บรรลุ จึงคิดท้อถอย พระบรมศาสดาทรงหยั่งทราบด้วยพระญาณก็เสด็จมาประทานพระโอวาท ก็ได้บรรลุมรรคผล พระผู้มีพระภาคมาปรารภเหตุนี้จึงประทานพระ บรมพุทธานุญาตว่า เราอนุญาตรองเท้าชั้นเดียวแก่ภิกษุทั้งหลาย รองเท้า

สองชั้นขึ้นไปภิกษุทั้งหลายอย่าพึงอาศัย ถ้าภิกษุใดอาศัยต้องทุกกฏ

พระมหากัจจานะขอผ่อนผันสิกขาบท

จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ไปถึงแคว้นอวันตี โดยมีท่านมหากัจจานะ มหาปุโรหิตแห่งพระเจ้าจัณฑปัชโชต ผู้ครองแคว้นเป็นผู้นำไปนั้น ปรากฏว่ายังผลให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในราชสำนักและประชุมชน มีผู้จะเข้ามาขอบรรพชาอุปสมบท แต่ขัดข้องด้วยจำนวนภิกษุผู้จะร่วมสังฆกรรมยังไม่ครบคณะ คือมีอยู่เพียง ๗ รูปที่มาเป็นธรรมทูตพร้อมกับท่านเป็น ๘ เท่านั้น แต่พระพุทธานุญาตให้มีตั้งแต่ ๑๐ รูปขึ้นไปจึงนับเป็นอุปสมบทกรรมได้ ครั้งนั้นมีกุลบุตรผู้หนึ่งชื่อโสณกุฏิกัณณะ (คนละคนกับข้างต้น) ปรารถนาจักบวชแต่มีอุปสรรคเพราะเรื่องนี้ เลยต้องบวชเป็นเพียงสามเณร คอยหาองค์สงฆ์ครบอยู่ถึง ๓ ปีถึงได้อุปสมบท (ภิกษุที่หาได้เข้าใจว่าสัญจรมาแต่แห่งอื่น) เมื่อบรรพชาแล้วท่านโสณะก็แสดงความจำนงจะจาริกไปถวายบังคมพระศาสดา พระมหากัจจานะเลยฝากให้ไปทูลขอพระบรมพุทธานุญาตผ่อนผันในสิกขาบทบางอย่างรวม ๕ ข้อได้แก่

๑. ขอให้ลดจำนวนพระในอุปสมบทกรรม เพราะในปัจจันตประเทศอย่างแคว้นอวันตีพระหายาก

๒. ขอให้ภิกษุได้สวมรองเท้าหลายชั้นขึ้นไปได้ เพราะในปัจจันตประเทศพื้นปฐพีขรุขระหยาบกระด้าง ทรมานในเวลาเดินยิ่งนัก

๓. ขอให้ภิกษุได้อาบน้ำทุกวัน เพราะในปัจจันตประเทศมีดินฟ้าอากาศร้อน เมื่ออาบน้ำจึงสบาย และธรรมเนียมเขานิยมอาบน้ำทุกวัน

๔. ขอให้ภิกษุได้ใช้หนังเป็นเครื่องลาดแทนเสื่อ เพราะในปัจจันตประเทศเขาใช้หนังกันทั้งนั้น ส่วนเสื่อนั้นหายากนัก

๕. ขอให้ภิกษุรับผ้าอันคนเขาฝากมาให้แต่ที่ไกลแม้นานเกิน ๑๐ วันได้ เพราะการคมนาคมลำบาก และฝ่ายทายกเล่าก็อยู่ห่างไกลกว่าจะมาถึง บางทีก็พ้นกำหนดวาระไป พระไม่กล้ารับทำให้อยู่ลำบาก

ทั้ง ๕ ข้อนี้ ข้อ ๑-๒-๔ เดิมใครล่วงปรับทุกกฏ ข้อ ๓ ปรับปาจิตตีย์ ข้อ ๕ ปรับนิสสัคคีย์ พระโสณกุฏิกัณณะได้กราบทูลความตามที่พระอุปัชฌาย์สั่งมาแด่พระพุทธองค์ทุกประการ พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตให้ผ่อนปรนตามที่ทูลขอทุกข้อ สำหรับปัจจันตประเทศเท่านั้น ส่วนมัชฌิมประเทศยังต้องปฏิบัติตามกฎเดิมอยู่ บางครั้งเป็นคราวอภิสมัย ทรงอนุญาตให้สงฆ์มีสิทธิพิเศษบางอย่างที่ในวินัยเดิมห้าม และหากไม่ใช่สมัยเช่นนั้นก็ทำไม่ได้ เช่นสิกขาบทว่าด้วยคณะโภชน์การฉันเป็นหมู่ ทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่มีสมัยคือคราวอาพาธ หน้าจีวรกาล สมัยจีวร เดินทางไกล ไปทางเรือ คราวมีภิกษุมาอยู่มาก และภัตเป็นของสมณะ การบัญญัติวินัยและการผ่อนวินัยบางอย่างทรงอนุวัตตามจารีตธรรมเนียมดินฟ้าอากาศของบ้านเมืองเช่นนี้ เมื่อพ้นพุทธกาลปรากฏมีคณะสงฆ์บางหมู่ต้องการแก้ไขพระวินัย และตัดข้อปฏิบัติบางประการ ทั้งนี้เพื่อจะอนุโลมตามกาลเทศะหรือความที่เข้าใจพระพุทธบัญญัติตามอัตโนมัติก็ตาม ได้แปรสิกขาบทมีการตัดทิ้งอนุบัญญัติไปบ้าง แต่ทั้งนี้สิกขาบทที่เป็นมูลสิกขาบทใหญ่ ๆ ยังคงรักษาเคร่งครัดอยู่ อนึ่ง คณะสงฆ์ฝ่ายข้างคิดแก้ไขย่อมอ้างที่กระทำไปใช่จะผิดพระพุทธประสงค์ก็มิได้ ไม่ได้กระทำด้วยพลการของตนเองแท้จริง

พระพุทธานุญาตเรื่องถอนสิกขาบทเล็กน้อย

พระบรมศาสดาได้ทรงอนุญาตไว้เมื่อวาระใกล้ปรินิพพานว่า

"อากงฺขมาโน อานนฺท สงฺโฆ มมจฺจเยน ขุทฺทานุขุทฺทกานิ สกฺขาปทานิ สมูหนฺตุ"

"ดูก่อนอานนท์ สงฆ์เมื่อต้องการ ก็พึงถอนสิกขาบทเสียเล็กน้อยโดยกาลที่เราล่วงไป" ฉะนั้นเมื่อมีพระพุทธพจน์เป็นพยานหลักฐานอยู่เช่นนี้ ไฉนจะแก้ไขบ้างไม่ได้

ความข้อนี้พุทธศาสนิกฝ่ายใต้ย่อมไม่รับรองเห็นชอบ แต่อย่าลืมว่าสังฆมณฑลในยุคหลังพุทธปรินิพพานได้แตกแยกพวกหมู่ออกไปมากมายต่างไม่ขึ้นแก่กัน อันจักพรรณนาถึงข้างหน้า เรื่องทรงอนุญาตให้ถอนอนุสิกขาบทนี้ แสดงให้เห็นเป็นมัชฌิมปฏิปทานิยมของพระพุทธศาสนาได้แง่หนึ่ง แท้จริงภิกษุในประเทศหนาวจะเกณฑ์ให้ครองกาสาวพัสตร์เช่นภิกษุฝ่ายใต้ย่อมไม่ได้ อย่างพระลามะในธิเบตหรือพระจีน ถ้าขืนทำจะกลายเป็นอัตตกิลมถานุโยคไป แทนที่จะได้รับประโยชน์กลับเดือดร้อน ถ้าไม่มีการอนุโลมอะไรบ้างเลย น่าที่จะไม่มีมนุษย์คนใดในแว่นแคว้นนั้นอยากบรรพชาเป็นแน่ เช่นนี้จักเป็นทางตัดความเจริญแห่งพระพุทธศาสนาทางอ้อมทางหนึ่ง ภิกษุสงฆ์ฝ่ายใต้เช่นในลังกา เมื่อไปเมืองจีนในฤดูหนาวต้องสวมหมวก ถุงเท้า ถุงมือ ใส่เสื้อแขนยาว (เพราะไม่ใส่ห่มลดบ่าไม่ได้) ท่านจึงทนอยู่ได้ น่าเลื่อมใสพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงมองเห็นการณ์ล่วงหน้าด้วยพระญาณวิเศษว่า เมื่อพระองค์ปรินิพพานแล้ว พระศาสนาของพระองค์จะไม่สั่งสอนกันเพียงแค่ภารตาณาจักร แต่จะแพร่หลายไปทั่วทุกสารทิศของโลก ที่มีดินฟ้าอากาศขนบประเพณีภาษาแตกต่างกันร้อยแปด จึงประทานอนุญาตให้สงฆ์เพิกถอนสิกขาบทเท่าที่ควรได้ นับเป็นพระปัญญาธิคุณและพระมหากรุณาธิคุณส่วนหนึ่ง

บทที่ ๕
พระพุทธศาสนากับศาสนาอื่น

๐๐๐

อนึ่ง พระพุทธศาสนานี้ไม่หึงหวงริษยาเช่นศาสนาอื่น พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทับถมศาสนาอื่นว่าเลวทราม แต่กลับทรงยกย่องเห็นพ้องด้วยกับคำสอนที่ดีงามบางประการของศาสนานั้น ๆ คำสอนบางอย่างของศาสนาอื่นที่ยังไม่ดี พระองค์ก็ปรับปรุงให้ดีขึ้นอย่างมีเหตุผล เช่นเรื่องบูชายัญอันเป็นกิจของฝ่ายศาสนาพราหมณ์ต้องมีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต แต่วิธีบูชายัญของพระพุทธศาสนา กลับสอนให้ปล่อยสัตว์แผ่เมตตา ในมหาสีหนาทสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ตรัสแก่นักบวชต่างศาสนาคนหนึ่งว่า "กัสสปะ มีสมณพราหมณ์บางพวกที่เป็นบัณฑิต... คำสอนของบัณฑิตเหล่านั้นลงกันได้กับเราในบางเรื่อง ไม่ลงกันในบางเรื่อง... ฯลฯ" เมื่อพระพุทธศาสนาไม่ริษยาศาสนาอื่นเช่นนี้ ต่อมาหลังพุทธกาลได้มีคณาจารย์บางองค์นำเอาลัทธิธรรมของศาสนาอื่นมาผสมปนกับพุทธธรรม และอนุวัตตามความเชื่อถือบางอย่างของชนชาวพื้นเดิม ครั้งแรกก็สรรเอาแต่ที่ไม่ขัดกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นกุศลเจตนาในการเผยแผ่ชักจูงใจประชุมชน

การแข่งขันกับศาสนาพราหมณ์

ศาสนาคู่แข่งขันกับพระพุทธศาสนาก็คือศาสนาพราหมณ์ คณาจารย์ทั้งสองฝ่ายต่างฝ่ายต่างจะเอาชนะน้ำใจทวยประชา ต่างฝ่ายต่างข่มกันด้วยวาทะและปัญญา และต่างก็นำเอาเรื่องราวของฝ่ายหนึ่งมาคลุกเคล้าปะปน หลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปปรากฏแทรกซึมใน

ศาสนาพราหมณ์มาก และนิยายพิธีการของศาสนาพราหมณ์ก็มาปรากฏพรั่งพรูในพระพุทธศาสนาไม่น้อยเหมือนกัน สมกับคำโบราณว่า "พุทธกับไสยย่อมอาศัยกัน" แต่ทั้งสองฝ่ายก็ไม่ละทิ้งมูลศาสนีของตนดังนี้ นี่ว่าข้างเฉพาะฝ่ายชมพูทวีป ถ้าเป็นฝ่ายประเทศอื่นเช่น จีน ญี่ปุ่น พระพุทธศาสนาก็คลุกเคล้ากับลัทธิขงจื๊อ เต๋า และชินโตของประเทศนั้น ๆ ดำเนินการอย่างในอินเดียเหมือนกัน ประชาราษฎร์ก็นับถือรวม ๆ กันไป คณาจารย์บางคนแก้ไขพระธรรมวินัยจนเลยเถิดนอกขอบเขต บิดผันเอียงเอนมูลศาสนีเดิมให้เป็นอื่น และบ้างก็นำลัทธิพิธีที่ขัดกับพระพุทธศาสนายำเข้าด้วยกัน เกิดเป็นสัทธรรมปฏิรูปขึ้น ดูไม่ออก มองไม่ชัดว่าเป็นพระพุทธศาสนา ต่างคณาจารย์ต่างแก้ไขดำเนินนโยบายวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ต่างสำนักต่างอรรถาธิบายพระพุทธ พระธรรมตามอัตทัศนะสั่งสอนอบรมบริวารชนของตน ๆ เช่นนี้จะหลบหลีกการแยกนิกายไหนเลยจะพ้นได้ บางทีเพียงสาเหตุเล็กน้อยส่วนตัวของคณาจารย์ทำให้แตกสามัคคีแยกเป็นนิกาย อันไม่น่าจะเป็นไปได้เลย เช่นในจารึกกัลยาณีเมืองรามัญ กล่าวถึงพระมหาเถระสามรูปผู้เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะชื่อ สิวลี มิลินทะ อานันทะ คราวหนึ่งพระเจ้ากรุงรามัญทรงพระราชศรัทธาถวายช้างสามเชือกแก่ท่านรูปละเชือก พระสิวลีกับพระมิลินทะตกลงว่าให้ปล่อยช้างของตน ๆ ไล่เข้าป่าไป ให้ความเป็นไทแก่มัน ข้างพระอานันทะไม่เห็นด้วย กลับส่งช้างเชือกของตนไปให้ญาติโยมใช้งาน พระเถระสององค์ค้านว่า การทำอย่างนั้นไม่ควร เป็นการกักขังสัตว์ ทำให้สัตว์เหนื่อยยาก ฝ่ายพระอานันทะก็โต้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสการสงเคราะห์ญาติเป็นอุดมมงคล ที่ทำไปจึงไม่มีโทษ กลับจะดีเสียอีก พระเถระสององค์นั้น จึงแยกทำสังฆกรรมกับพระอานันทะ ฝ่ายพวกพระอานันทะเลยตั้งเป็นนิกายอิสระขึ้นต่างหาก นี่ก็

เป็นตัวอย่างหนึ่งของการเข้าใจความหมายในพระพุทธวจนะแตกต่างกัน

สังฆมณฑล แบ่งเป็น ๒ ฝ่าย (อาจริยวาท-เถรวาท)

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วเราแบ่งได้เป็นสองพวก คือ

๑. พวกที่ถือเคร่งตามธรรมวินัยเดิมไม่ยอมแก้ไขเปลี่ยนแปลงใด ๆ ถือมติและปฏิปทาตามอย่างพระเถระทั้งหลาย ครั้งสังคายนาครั้งที่หนึ่งอันมีพระมหากัสสปเป็นประธาน พวกหนึ่งเรียกว่าพวก *เถรวาท* หรือ *สถวีรวาท* มีคุณลักษณะพิเศษประจำคณะคือ ปฏิบัติตามพระวินัยเคร่งครัด ถือพระวินัยเป็นสิ่งสำคัญที่สุด และรักษาพระธรรมวินัยดั้งเดิมไว้ได้เป็นส่วนมาก ประวัติศาสตร์ของคณะนี้จึงกล่าวหนักไปในทางวินัยและวัตรปฏิบัติ เราเรียกว่าคณะวินัยธรก็ได้ และการศึกษาพระพุทธศาสนาที่บริสุทธิ์จะศึกษาได้จากคัมภีร์ของคณะนี้ หลักฐานเรื่องราวต่าง ๆ ในคัมภีร์ของคณะนี้ก็เป็นที่เชื่อถือได้

๒. พวกที่ถือข้างอนุโลมดัดแปลงพระธรรมวินัยตามกาลเทศะ พวกนี้ไม่ถือเคร่งในวินัย แต่ถือหนักไปทางปรมัตถธรรม ฉะนั้นแนวคิดทางปรัชญาของคณะนี้จึงเฟื่องฟูมากกว่าพวกต้น แต่เป็นปรัชญาที่สร้างขึ้นโดยความคิดของพระคณาจารย์ผู้อรรถาธิบายพระพุทธมติมากมายหลายแขนง ทฤษฎีใหม่ ๆ ถูกตั้งขึ้นในพระพุทธศาสนาเสมอ คณะนี้เรียกว่า *"อาจริยวาท"* คือพวกถือตามวาทะของอาจารย์ คืออาจารย์ว่าอย่างไรก็ถืออย่างนั้น บางทีอาจารย์ผู้สร้างทฤษฎีของตนขึ้นใหม่ต้องหาหลักฐานพระพุทธภาษิตมายืนยันรับรองมติของตน เลยสมมติตนเองเป็นพระอานนท์ แต่งพระสูตรขึ้นมารับสมอ้างเองก็มี เพราะฉะนั้นไม่แปลกประหลาดอะไร เมื่อท่านผู้อ่านจะไปพบในบทหลังว่า อาจารย์บางคนขึ้นไปบนสวรรค์ฟังเทศน์ของพระศรีอาริย์ แล้วลงมาแสดง หรือว่าไป

ค้นพบพระสูตรที่ซ่อนอยู่ใต้บาดาล ซ่อนอยู่ตามป่าเขา หรือว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระสูตรนั้นเป็นอุบายยังไม่หมดความหมาย พระสูตรนี้หมดความหมายแท้ จึงปรากฏมีบางนิกายไม่ยอมรับพระสูตรนั้นว่าเป็นพระพุทธภาษิต บางนิกายก็รับพระสูตรนี้เป็นพระพุทธภาษิต พระ-สูตรนั้นไม่เป็นเช่นนี้ ประวัติของคณาจารย์บางองค์ เพื่อให้ทฤษฎีของท่านมั่นคงยิ่งขึ้นก็ว่า เป็นพระพุทธเจ้าอวตารลงมา หรือพระอรหันต์แปลงกายมา และพวกสานุศิษย์มักถืออรรถกถาของคณาจารย์เหล่านั้นเป็นสำคัญดุจพระพุทธวจนะทีเดียว พระพุทธศาสนามหายานสงเคราะห์ลงในคณะนี้

อย่างไรก็ตามการแก้ไข หรือตั้งกฎเกณฑ์ธรรมวินัยนั้นย่อมเป็นไปได้สองทาง คือ เล็งมุ่งในความประสงค์เดิมของผู้กระทำว่าเป็นไปด้วยอโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือไม่ หากประกอบด้วย อโลภะ อโทสะ อโมหะ แล้วก็ใช้ได้ไม่ผิดเลย พวกนี้ทำให้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นจริงแล้ว แต่ถ้าหากทำไปด้วยความมักง่ายประสงค์จะดึงธรรมให้ต่ำลงมาตามกระแสกิเลสของตน จัดเป็นพวกที่น่าติ และเป็นเสี้ยนหนามต่อพระศาสนาโดยแท้

น่าเลื่อมใสในสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงสั่งสอนให้เราเป็นคนมีเหตุผล ไม่เชื่อตำรับตำราคำบอกเล่าแม้ที่สุดในวจนะของพระองค์เองโดยที่ไม่เอาปัญญาพิจารณา เพราะฉะนั้นเราจึงมีอิสระที่จะไตร่ตรองพิจารณาเหตุผลทั้งหลายในคัมภีร์ปกรณ์ต่าง ๆ ได้เต็มที่ อย่าได้เป็นเพราะเห็นว่าเป็นคำพูดของพระคันถรจนาจารย์ แล้วข้ามเสียไม่เหลียวแล อันที่จริงในพระไตรปิฎกแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ใช่ว่าจะเป็นพระพุทธภาษิตล้วนก็หาไม่ ที่เป็นสาวกภาษิต อิสิภาษิต เทวตาภาษิต ก็มากต่อมากเรายังเชื่อถือกัน ขอให้เป็นคำสอนที่มีเหตุผลอำนวย

ประโยชน์แล้ว เราพุทธศาสนิกเป็นรับนับถือได้ทั้งนั้น ดังนั้นการที่เราจะมาศึกษาปรัชญาของพระพุทธศาสนาฝ่ายอาจริยวาทนี้ ส่วนมากในพระสูตรต่าง ๆ ที่อ้างว่าเป็นพระพุทธภาษิตของฝ่ายมหายานปรากฏอยู่ว่าเป็นฝีมือนิพนธ์ของพระคันถรจนาจารย์แทบทั้งสิ้น เราจงอย่าได้ยึดมั่นในทิฐิที่ว่า ไม่ใช่พระพุทธพจน์ ผิดเพี้ยนกับหลักธรรมฝ่ายเถรวาทแล้วเป็นไม่ขอเชื่อ จงใช้ปัญญาเลือกเฟ้นเอาแต่แก่น อย่าไปเห็นเพียงเปลือกและกะพี้แล้วทิ้งเสียเลย และความจริงในพระไตรปิฎกของเถรวาทก็มีเรื่องแต่งทำนองนี้เหมือนกัน หากมีปริมาณน้อย เราผู้ศึกษายังรู้สึกได้ว่าไหนเป็นธรรมมิใช่ธรรม ดั่งเรื่องสุริยปริตและจันทรปริต ที่มาในสังยุตตนิกายอันว่าด้วยเรื่องราหูอมพระอาทิตย์และพระจันทร์เป็นอาทิ

อนึ่งเล่า มติส่วนใหญ่ของท่านพระคันถรจนาจารย์ ฝ่ายอาจริยวาทนั้น ก็ไม่ได้ละทิ้งมูลศาสนีของพุทธธรรม ท่านเขียนของท่านดำเนินแนวไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ หลักพระพุทธศาสนาใหญ่สามประการคือ **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** เป็นที่รับรองนับถือกันทั่วทุกนิกาย นักศึกษาอย่าได้คิดว่าเป็นปรัชญาของนิกายนั้นนิกายนี้ ต้องเป็นของนิกายนี้ฉันจึงเชื่อถือ เป็นของนิกายนั้นฉันไม่เชื่อถือ เราต้องทำจิตใจให้กว้างขวางเตรียมพร้อมที่จะกลมกลืนกับความคิดของทุกฝ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งนิกายเหล่านั้นก็เป็นนิกายในพระพุทธศาสนาด้วยกัน

หลักการตัดสินพระธรรมวินัย

สมเด็จพระบรมครูของเราทั้งหลายผู้มีอนาคตังสญาณ ได้ประทานแว่นสำหรับส่องพิสูจน์คำสอนว่า อันไหนจักเป็นของพระองค์ หรืออันไหนจักไม่ขัดกับคำสอนของพระองค์ ไว้สำหรับให้เราตัดสินได้เอง โดยไม่ต้องทูลถามพระองค์เลย นอกจากมหาปเทสสี่แล้ว แว่นตัดสินธรรม-

วินัยนี้ยังมาในบาลี สมจริงดังคำตรัสของพระองค์แก่พระนางปชาบดี-โคตมีผู้เป็นพระมาตุจฉา ดังนี้ "ดูก่อนโคตมี ! ท่านพึงรู้ซึ่งธรรมเหล่านี้ว่า

๑. **อิเม ธมฺมา วิราคาย สํวตฺตนฺติ โน สราคาย**
ธรรมเหล่านี้เป็นไปเพื่อความคลายกำหนัด หาเป็นไปเพื่อความกำหนัดไม่

๒. **วิสํโยคาย สํวตฺตนฺติ โน สํโยคาย**
เป็นไปเพื่อความปราศความประกอบทุกข์ หาเป็นไปเพื่อความประกอบทุกข์ไม่

๓. **อปจยาย สํวตฺตนฺติ โน อาจยาย**
เป็นไปเพื่อความไม่สั่งสมกองกิเลส หาเป็นไปเพื่อความสั่งสมกองกิเลสไม่

๔. **อปิจฺฉตาย สํวตฺตนฺติ โน มหิจฺฉตาย**
เป็นไปเพื่อความปรารถนาน้อย หาเป็นไปเพื่อความปรารถนามากไม่

๕. **สนฺตุฏฺฐิยา สํวตฺตนฺติ โน อสนฺตุฏฺฐิยา**
เป็นไปเพื่อความสันโดษ หาเป็นไปเพื่อความไม่สันโดษไม่

๖. **ปวิเวกาย สํวตฺตนฺติ โน สงฺคณิกาย**
เป็นไปเพื่อความสงัดจากหมู่ หาเป็นไปเพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่ไม่

๗. **วิริยารมฺภาย สํวตฺตนฺติ โน โกสชฺชาย**
เป็นไปเพื่อความปรารภความเพียร หาเป็นไปเพื่อความเกียจคร้านไม่

๘. **สุภรตาย สํวตฺตนฺติ โน ทุพฺภรตาย**

เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย หาเป็นไปเพื่อความเลี้ยงยากไม่

ดูก่อนโคตมี ! ท่านพึงทรงจำไว้โดยส่วนเดียว ว่านี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็นสัตถุสาสนา"

ในบาลีวิภังค์เภสัชชขันธกะแสดงมหาปเทสฝ่ายวินัยไว้สมดังคำของพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย !

๑. ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้ห้ามไว้ว่าของสิ่งนี้ไม่ควร ถ้าของสิ่งนี้อนุโลมตามของที่ไม่ควร ไม่เข้ากับของที่ควรไซร้ ของนั้นไม่ควรแก่ท่านทั้งหลาย

๒. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้ห้ามไว้ว่า ของสิ่งนี้ไม่ควร ถ้าของนั้นย่อมอนุโลมตามของที่ควร ไม่เข้ากับของที่ไม่ควรไซร้ ของนั้นย่อมควรแก่ท่านทั้งหลาย

๓. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่ได้อนุญาตไว้ว่า ของสิ่งนี้ควร ถ้าของนั้นย่อมอนุโลมตามของที่ไม่ควร ไม่เข้ากับของที่ควรไซร้ ของนั้นย่อมไม่ควรแก่ท่านทั้งหลาย

๔. อนึ่ง ของสิ่งใดที่ตถาคตยังไม่อนุญาตไว้ว่า ของสิ่งนี้ควร ถ้าของนั้นย่อมอนุโลมตามของที่ควร ไม่เข้ากับของที่ไม่ควรไซร้ ของสิ่งนั้นย่อมควรแก่ท่านทั้งหลาย"

มหาปเทสทั้งสี่ และลักษณะตัดสินสัตถุสาสน์อีกแปด รวมสิบสองประการนี้ ได้เป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวงในการทำสังคายนาชำระพระธรรมวินัย เพราะในสมัยที่พระธรรมวินัยยังไม่ได้จดเป็นลายลักษณ์อักษร พิจารณาดูก็ให้เห็นไปว่า พระศาสดาทรงเปิดโอกาสให้สงฆ์เพิ่มเติมวัตรปฏิบัติและข้อบัญญัติได้เองเพื่อให้เหมาะแก่กาลเทศะ วัตถุที่ไม่สมควรแก่สมณะบางอย่าง ซึ่งในสมัยพุทธกาลไม่มี เช่นธนบัตร แต่เรา

ก็สงเคราะห์ลงในสิกขาบทว่าด้วยเรื่องจับต้องเงินได้ (ธนบัตรสมัยนั้นใช้เหรียญตราทองเงินกัน) จะเถียงว่าธนบัตรไม่ใช่ธาตุเงินธาตุทอง เป็นธาตุกระดาษนั้นไม่ได้ ฟังไม่ขึ้น เพราะฉะนั้นข้อวัตรปฏิบัติของฝ่ายอาจริยวาท ที่เพิ่มเติมเข้ามาภายหลังมากมายนั้น ก็มีนัยอย่างนี้ (ยกเว้นพวกเห็นแก่ได้ มีเจตนาไม่บริสุทธิ์ บิดผันพระคัมภีร์เอาประโยชน์ตน)

ด้วยประการดังนี้ นักศึกษาพึงกำหนดตามลักษณะสอบสวนตัดสิน ๑๒ อย่างนี้ โดยโยนิโสมนสิการ ในกาลใดบังเกิดวิจิกิจฉาว่า นี้เป็นธรรมเป็นวินัยหรือหนอ หรือมิใช่ธรรมมิใช่วินัยแล้ว ในกาลนั้นพึงหยิบยกเอาแว่นวิเศษนี้ส่องจักแจ้งว่า ไหนเป็นเพชรจริงหรือเพชรเทียม ตัดความกังขาได้หมดจดสิ้นเชิงแล

สมุฏฐานเหตุแห่งนิกาย อันข้าพเจ้าพรรณนามาแล้ว พร้อมทั้งหลักฐานที่มาในพระไตรปิฎกก็จบลงเพียงนี้ สรุปความทั้งหมดได้ว่า สมุฏฐานเหตุแห่งนิกายมาจาก

๑. เพราะไม่มีทิฏฐิสามัญญตา ความพร้อมเพรียงแห่งความเห็น

๒. เพราะไม่มีสีลสามัญญตา ความพร้อมเพรียงแห่งสีลวัตร

ต่อไปนี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาความเป็นไปแห่งพระพุทธศาสนาในอินเดียโดยพิสดาร

บทที่ ๖
สังฆมณฑลหลังพุทธกาล

○○○

ปฐมสังคายนา

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานลง ปรากฏว่ามีพระมหาสาวกที่สำคัญยังคงมีชีวิตอยู่หลายท่าน เช่นพระมหากัสสปะ พระอนุรุทธะ พระอุปวาณะ พระจุนทกะ พระควัมปติ พระกุมารกัสสปะ พระอานนท์ พระมหากัจจานะ พระอุเทนะ เป็นต้น ทำนองว่าพระมหากัสสปะเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ทั้งเป็นพระมหาเถระกว่าพระสาวกทุกผู้อยู่ จึงได้เป็นหัวหน้าสงฆ์ เมื่อจัดการปลงพระพุทธสรีระเรียบร้อยแล้ว พระมหากัสสปะได้ปรารภแก่ที่ประชุมสงฆ์ ณ เมืองกุสินาราถึงการร้อยกรองพระธรรมวินัยให้เป็นหลักฐาน ด้วยอ้างเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. เพราะพอปรากฏว่า ข่าวปรินิพพานของพระศาสดาแพร่หลาย ก็มีพระเฒ่ารูปหนึ่งชื่อสุภัททะ (ไม่ใช่องค์ที่เป็นปัจฉิมสาวก) กล่าวถ้อยคำแสดงเจตนารมณ์เป็นเสี้ยนหนามต่อพระศาสนา ทำนองว่า พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้วก็ดี พวกเราจะได้พ้นจากการปกครอง ไม่ต้องมีผู้ใดมาคอยตักเตือนบัญญัติโน่นบัญญัตินี่ว่า ข้อนี้เธอไม่ควรทำ ข้อนี้เธอควรทำ

๒. เพราะพระพุทธดำรัสที่รับสั่งแก่พระอานนทเถระเจ้าว่า พระธรรมวินัยจักเป็นศาสดาแทนพระองค์ ในกาลที่พระองค์ล่วงไป

๓. เพราะรำลึกถึงคุณพระศาสดาที่มีต่อท่านเอง

สำหรับเรื่องพระเฒ่าสุภัททะ กล่าวว่าจาเป็นเสี้ยนหนามนั้น พิเคราะห์ดูเห็นว่าจะไม่ใช่มีแต่พระสุภัททะรูปเดียวเท่านั้น คงจะมีปาป-

ภิกษุอีกไม่ใช่น้อย ที่มีความคิดเห็นอย่างพระสุภัททะ ความข้อนี้เมื่อไปสอบสวนกับเรื่องราวทางฝ่ายมหายานเข้าก็ได้พบความจริงว่า นอกจากพระสุภัททะแล้ว ยังมีอลัชชีภิกษุที่มีทิฐิดังนั้นมาก และนอกจากนี้ก็ปรากฏต่อมาว่า มีพระต่างบ้านต่างเมืองอีกหลายหมู่หลายคณะต่างถือข้อปฏิบัติตามเจ้าหมู่เจ้าคณะของตน ไม่ยอมเข้าหมู่กับฝ่ายสงฆ์ที่มีพระมหากัสสปะเป็นประมุขอยู่ ดังที่ได้พรรณนาเหตุผลไว้ในบรรพหนึ่งแล้ว เมื่อพระมหากัสสปะเสนอความเห็นนี้ในสภาสงฆ์เมืองกุสินารา ก็ลงมติเห็นชอบด้วย แต่การสังคายนานั้น พระมหากัสสปะเลือกสรรแต่เฉพาะพระอรหันตบุคคลที่ได้ปฏิสัมภิทาและอภิญญาให้เข้าประชุมร้อยกรองพระธรรมวินัยเท่านั้น พระอริยบุคคลนอกนั้นตลอดลงมาถึงปุถุชนสงฆ์ได้เว้นเสียมิให้เข้าประชุม ในตำนานว่าได้พระอรหันต์ ๔๙๙ รูป (เว้นหนึ่งไว้เพื่อพระอานนท์) แล้วได้นัดวันประชุมใหญ่กัน ณ ถ้ำสัตตบรรณ-คูหา เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ เพราะเวลานั้นแคว้นมคธกำลังเป็นมหาอำนาจ พระเจ้าอชาตศัตรูผู้ครองแคว้นก็มีราชานุภาพอันยิ่งใหญ่ อาจให้ความอุปถัมภ์การสังคายนาให้สำเร็จลุล่วงได้ดี (ดูเรื่องอาณาจักรมคธยุคพุทธกาลของ ส. โพธินันทะ) แล้วพระมหากัสสปะกับพระมหาเถระอื่น ๆ ต่างก็พาบริวารของตน ๆ แยกย้ายท่องเที่ยวไปเทศนาดับความระทมทุกข์ของมวลประชากรพุทธบริษัทในการจากไปแห่งพระศาสดา ทางเมืองกุสินาราเองก็ปรากฏว่า มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อพระปุณณเถระ[๑] พาบริวาร

---

[๑] เรื่องพระปุณณะนี้ ปรากฏในสุมังคลวิลาสินีหน้า ๘ จะเป็นองค์เดียวกับพระปุณณะองค์ที่เป็นเอตทัคคะทางธรรมกถึก หรือว่าจะเป็นพระปุณณะชาวแคว้นสุนาปรันตะ ที่ขึ้นชื่อว่ามีขันติมั่นนัก แต่คงไม่ใช่องค์นี้ เพราะปรากฏว่าท่านปรินิพพานในขณะอยู่ในพรรษากาลที่กุฬการาม ยังมีอีกองค์หนึ่งคือพระปุณณกะ หนึ่งในจำนวน ๑๖ คนที่พาวรีพราหมณ์ส่งมาทูลถามปัญหากับพระพุทธองค์ ยังสงสัยในท่านทั้ง ๒ นี้ จะเป็นองค์ใดกันแน่ ฝากท่านผู้รู้วินิจฉัยด้วย

๗๐๐ มาพักอยู่ คอยปลอบมหาชนที่หลั่งไหลกันมาจากทิศานุทิศ เพื่อนมัสการพระบรมธาตุ

เมื่อจวนเวลาเข้าพรรษา พระอรหันต์ผู้รับเลือกให้เข้าประชุมต่างก็มาพร้อมกันที่กรุงราชคฤห์ ก่อนจะถึงประชุมวันหนึ่ง พระอานนท์ก็ได้พยายามบำเพ็ญเพียรจนได้บรรลุพระอรหันตภูมิ ได้เข้าร่วมประชุมครบองค์ สังฆสภาได้ลงมติให้พระมหากัสสปะเป็นประธานและเป็นผู้ซักถามพระธรรมวินัย ในตำนานของฝ่ายเถรวาทว่า พระอานนท์ได้เป็นผู้วิสัชนาพระสูตรและพระอภิธรรม พระอุบาลีเป็นผู้วิสัชนาพระวินัย

มติที่ประชุมเกี่ยวกับสิกขาบท

ในปฐมสังคายนาครั้งนั้น พระอานนท์เถระเจ้าได้กล่าวแก่ที่ประชุมสงฆ์ถึงพระพุทธานุญาต ข้อที่ให้สงฆ์ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ที่ประชุมได้ถามพระอานนท์ว่า "ท่านอานนท์ ! ก็ท่านได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคหรือว่า พระเจ้าข้า ! สิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นไฉน" พระอานนท์ตอบว่า มิได้ทูลถามไว้เลย ครั้งนั้นที่ประชุมต่างมีความเห็นเป็นต่าง ๆ พระเถระบางพวกก็ว่าเว้นปาราชิก ๔ เสีย ที่เหลือจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย บางพวกว่ายกเว้นปาราชิก ๔ สังฆาทิเสส ๑๓ อนิยต ๒ เสียที่เหลือจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย บ้างก็ว่าเว้นปาราชิก ฯ สังฆาทิเสส ฯ อนิยต ฯ และนิสสัคคิยปาจิตตีย์ ๓๐ เสีย ที่เหลือจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย บ้างก็ว่าเติมปาจิตตีย์ ๙๒ เสีย ที่เหลือจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อย บ้างว่าเติมปาฏิเทสนียะ ๔ ลงไปอีก ที่เหลือจึงเป็นสิกขาบทเล็กน้อย เมื่อมติที่ประชุมแตกต่างกันเช่นนี้ พระมหากัสสปะจึงได้กล่าวตัดเสียว่า "ดูก่อนอาวุโส ! ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สิกขาบททั้งหลายของพวกเรา ที่บ่งถึงคฤหัสถ์ก็มีอยู่ แม้พวกคฤหัสถ์ก็ย่อมรู้ว่า

นี้ควรแก่ท่านทั้งหลายผู้เป็นสมณศากยบุตร นี้ไม่ควรแก่ท่านทั้งหลายดังนี้ ถ้าพวกเราจักพร้อมกันถอนสิกขาบทเล็ก ๆ น้อย ๆ ไซร้ ก็จักมีผู้กล่าวว่า พระสมณโคดมทรงบัญญัติสิกขาบทเพื่อเหล่าสาวกชั่วกาลแห่งควันไฟ พระศาสดาของสาวกเหล่านี้ได้ดำรงอยู่แล้วเพียงใด สาวกเหล่านี้ก็ศึกษาแล้วในสิกขาบททั้งหลายเพียงนั้น เพราะพระศาสดาของสาวกเหล่านี้ปรินิพพานแล้ว บัดนี้เหล่าสาวกจึงไม่ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย ก็ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้วไซร้ สงฆ์พึงไม่บัญญัติสิกขาบทที่ยังมิได้ทรงบัญญัติ พึงไม่ตัดทอน สิกขาบทที่ทรงบัญญัติแล้ว พึงสมาทานประพฤติในสิกขาบทตามที่ทรงบัญญัติไว้ นี้เป็นญัตติ.... ฯลฯ ท่านผู้ใดเห็นว่าสมควร ท่านผู้นั้นพึงนิ่งเฉย ท่านผู้ใดเห็นว่าไม่สมควร ท่านผู้นั้นพึงพูดขึ้น” เมื่อสิ้นกระแสประกาศของท่านมหากัสสปะแล้ว ปรากฏว่า ที่ประชุมเห็นพ้องด้วย จึงเป็นอันถือว่านับตั้งแต่กาลบัดนั้นเป็นต้นไป สงฆ์ (เฉพาะฝ่ายเห็นด้วยกับพระมหากัสสปะ) จะไม่ถอนสิกขาบทแม้เล็กน้อยเลย คณะสงฆ์คณะนี้จึงได้ปรากฏนามสืบต่อมาว่า คณะเถรวาทหรือสถวีรวาท หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่า “วินัยวาที” ก็เรียกได้ เพราะถือตามมติของพระเถรานุเถระอันมีพระมหากัสสปะเป็นประมุข

การปรับอาบัติพระอานนท์

สมัยนั้นที่ประชุมได้ลงมติปรับอาบัติทุกกฏแก่พระอานนทเถระเจ้าเป็นข้อ ๆ ดังนี้

๑. **ข้อที่ไม่ได้ทูลถามถึงสิกขาบทเล็กน้อย ว่าได้แก่อะไรบ้าง**

๒. **ข้อที่เหยียบผ้าวัสสิกสาฎกของพระผู้มีพระภาคเจ้า**

๓. **ปล่อยให้พวกสตรีถวายบังคมพระสรีระก่อน และพวกนาง**

ก็ร้องไห้น้ำตาเปียกเปื้อนพระสรีระ

๔. ไม่ทูลวิงวอนพระศาสดา ให้ทรงดำรงอยู่ตลอดกัปเมื่อพระองค์ทรงนิมิตโอภาส

๕. ขวนขวายให้สตรีได้บวชในธรรมวินัย

พระอานนท์ก็กล่าวอธิบายการกระทำของท่านทั้ง ๕ ข้อนั้นว่า

๑. เพราะมิได้รำลึกถึง

๒. ที่เหยียบล่วงเกินไม่ใช่เพราะความไม่คารวะ

๓. เพราะเห็นว่าสตรีเหล่านั้น ไม่ควรจะอยู่ในเวลาวิกาลจึงให้พวกนางถวายบังคมก่อน

๔. เพราะถูกมารดลจิตจึงมิได้ทูลวิงวอน

๕. เพราะเห็นว่า พระมหาปชาบดีโคตมีนี้ เป็นพระเจ้าน้าถวายขีโรทกแด่พระผู้มีพระภาคเจ้าในเยาวกาล จึงขวนขวายให้สตรีได้บวชในธรรมวินัย

แต่พระอานนท์ท่านเป็นนักประชาธิปไตยแท้ เมื่อที่ประชุมลงมติปรับอาบัติ ท่านก็ไม่ขัดขืนต่อความเห็นของคนส่วนใหญ่ จึงได้กล่าวว่า "ข้าพเจ้าไม่เห็นอาบัติทุกกฏนั้น แต่เพราะเชื่อท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าขอแสดงทุกกฏนั้น ณ บัดนี้" ความพิสดารเหล่านี้มาในวินัยปิฎก-จุลวรรค อันผู้ปรารถนาใคร่ทราบพึงค้นดูเทอญ

ครั้งนั้นได้ทำสังคายนาอยู่ถึง ๓ เดือน จึงแล้วเสร็จภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระจอมมคธอชาตศัตรู

พระปุราณะค้านการประชุม

ในจุลวรรคแห่งวินัยปิฎกของฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า สมัยนั้นยังมี

พระเถระชื่อปุราณะ พาบริวาร ๕๐๐ รูปจาริกมาแต่ทักขิณาคีรีชนบท[๑] มาพักที่เวฬุวนารามกรุงราชคฤห์ พวกภิกษุทั้งหลายที่ได้ประชุมร้อยกรองพระธรรมวินัย ก็ได้บอกกล่าวถึงการสังคายนาว่า "นี่แน่ะ ท่านปุราณะ ! พระธรรมวินัยอันภิกษุเถระทั้งหลายสังคายนาเสร็จแล้ว ท่านจงเข้าถึงพระธรรมวินัยที่สังคายนาแล้วนั้น" พูดง่าย ๆ ก็ว่าท่านจงรับรู้ไว้ แต่พระปุราณะสนองไปว่า "อาวุโส ! พระธรรมวินัยเป็นอันภิกษุผู้เถระทั้งหลายสังคายนาก็ดีแล้ว แต่ส่วนข้าพเจ้าได้ฟังได้รับสนองจำเพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคอย่างใดแล ข้าพเจ้าก็จักทรงไว้อย่างนั้นเทียว" แปลง่าย ๆ ก็ว่า ที่ท่านทำไปก็ดีแล้ว เป็นส่วนของท่าน ส่วนของเรานั้น เราจักถือตามที่เราได้รู้ได้ฟังมาจากพระพุทธองค์ คือพระปุราณะไม่รับรองการประชุมของสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสปะนั่นเอง

สาเหตุของการค้าน

ในวินัยปิฎกของฝ่ายนิกายธรรมคุปตะ และของนิกายมหิศาสกะ กล่าวว่า สาเหตุของการไม่รับรองผลสังคายนาครั้งนั้น เพราะพระปุราณะมีความเห็นในพระวินัยบางข้อแตกกับพระมหากัสสปะ ในวินัยปิฎกของนิกายธรรมคุปตะกล่าวว่า เมื่อพระอรหันต์ทั้งหลายทำสังคายนาเสร็จแล้ว พระปุราณเถระพาบริวาร ๕๐๐ มาสู่สำนักของพระมหากัสสปะ ขอร้องให้พระมหากัสสปะเรียกประชุมสงฆ์ ๕๐๐ สาธยายพระธรรมวินัยที่สังคายนาไปแล้วให้ฟังใหม่ พระมหากัสสปะจึงต้องเรียกประชุมพระ

---

[๑] อรรถกถาแก้ว่า ตตฺถ ทกฺขิณาคิริสฺมินฺติ คิรีติ ปพฺพโต ราชคหํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตสฺส ปพฺพตสฺส ทกฺขิณาทิสาภาเค ชนปทสฺเสตํ นามํ ฯ แปลว่า ในคำทั้งหมด (เฉพาะคำว่า คิรี ในคำว่า ทกฺขิณาคิริสฺมึ แปลว่า ภูเขา ฯ) ศัพท์ว่า ทกฺขิณาคิรีนั้น เป็นชื่อของชนบทซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของภูเขาลูกหนึ่ง ซึ่งตั้งล้อมรอบกรุงราชคฤห์อยู่

อรหันต์ ๕๐๐ รูปอีกครั้งหนึ่ง และเริ่มปุจฉาวิสัชนาพระธรรมวินัยกับพระอานนท์และพระอุบาลีอีกจนจบ เมื่อจบแล้วพระปุราณะก็กล่าวว่า พระธรรมวินัยที่สังคายนาไปแล้วนั้น ตนเห็นด้วยหมด แต่มีสิกขาบทอยู่ ๘ ประการที่ตนไม่เห็นด้วย และตนเองก็ได้สดับมาจากพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธะพระองค์นั้นเอง ที่ทรงมีพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายประพฤติได้ สิกขาบท ๘ ข้อนั้น ได้สอบกับคัมภีร์วินัยปิฎก เภสัชชขันธกะฝ่ายบาลี ได้ความพอเทียบว่าตรงกันคือ

๑. อันโตวุตถะ ของอยู่ภายในที่อยู่
๒. อันโตปักกะ ให้สุกในภายในที่อยู่
๓. สามปักกะ ให้สุกเอง
๔. อุคคหิตะ หยิบของยังไม่ได้รับประเคน
๕. ตโตนีหฏะ ของที่นำมาจากที่นิมนต์
๖. ปุเรภัตตะ ของรับประเคนในกาลก่อนแห่งภัต
๗. วนัฏฐะ ของอยู่ในป่า
๘. โปกขรัฏฐะ ของอยู่ในสระ

พระปุราณะเข้าใจว่า วินัยทั้ง ๘ ข้อนี้ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้แก่สงฆ์ว่าประพฤติได้ แต่พระมหากัสสปะค้านว่า ทรงมีพุทธานุญาตจริงเช่นกล่าว การที่พระองค์อนุญาตเช่นนั้นก็เฉพาะแต่ในเวลาข้าวแพง ทรงมีพระกรุณาในหมู่ภิกษุไม่ให้ภิกษุทั้งหลายลำบาก จึงอนุญาต แต่เมื่อพ้นกาลข้าวแพงแล้ว พระผู้มีพระภาคก็ได้บัญญัติขึ้นใหม่ พระปุราณะก็โต้ว่า ข้าแต่ท่านกัสสปะผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงมีสัพพัญญุตญาณ ไม่สมควรที่จะบัญญัติให้แล้วก็อนุญาตหรือทรงมีพุทธานุญาตแล้วก็กลับบัญญัติขึ้นใหม่มิใช่หรือ (คือไม่ควรมีการกลับไปกลับมาดูไม่แน่นอน) พระมหากัสสปะก็แย้งว่า "ก็เพราะพระผู้มีพระภาค

ทรงมีสัพพัญญุตญาณน่ะซิ พระองค์จึงสมควรในการบัญญัติ แล้วก็อนุญาตหรือทรงมีพุทธานุญาตแล้วกลับบัญญัติขึ้นใหม่ ท่านปุราณะ ! พวกเราได้บัญญัติว่า อันใดที่พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงบัญญัติ พวกเราจักไม่บัญญัติ อันใดที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติแล้ว พวกเราจักไม่ถ่ายถอนควรประพฤติปฏิบัติตามวินัยของพระองค์เช่นนี้" พระปุราณะก็ว่าตนจักปฏิบัติตามมติของตน ในปกรณ์ฝ่ายมหายานกล่าวว่า พระปุราณะได้พาภิกษุบริวารไปทำสังคายนาใหม่ต่างหาก เกี่ยวกับเรื่องพุทธานุญาตแล้วกลับทรงบัญญัติให้ใหม่นั้น ในมหิศาสกวินัยกล่าวว่าทรงบัญญัติใหม่อีกที่เมืองเวสาลี ๔ ข้อ ที่เมืองสาวัตถี อีก ๓ ข้อ (ฝ่ายนี้ว่ามีเพียง ๗ เท่านั้น) ในวินัย ฝ่ายบาลีเราก็อาจพบข้อความนี้ แต่ว่าทรงบัญญัติใหม่ทั้ง ๘ ข้อที่เมืองเวสาลี วินัยปิฎกบาลีเล่าว่า ก็โดยสมัยนั้นแลเมืองเวสาลีเป็นเมืองที่มีภิกษาหาได้ง่าย ข้าวกล้าดีอาจเพื่อเป็นอยู่ไม่ลำบาก ครั้งนั้นแลพระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกเร้นอยู่ เกิดความตรึกในพระหัยว่า วัตถุทั้งหลายใดที่เราอนุญาตแล้วแก่ภิกษุในกาลมีภิกษาหาได้ยาก ฯลฯ คือ อันโตวุฏฐะ ฯลฯ โปกขรัฏฐะ ทุกวันนี้พวกภิกษุยังฉันของเหล่านั้นอยู่หรือหนอ ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากที่เร้น ตรัสเรียกพระอานนท์มาแล้วตรัสถาม พระเถระเจ้าก็ทูลว่า พวกภิกษุยังฉันกันอยู่

พระพุทธองค์ให้มีพุทธบัญชาเรียกประชุมสงฆ์แล้วตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ! ของเหล่าใดที่เราอนุญาตแก่เธอทั้งหลายในกาลข้าวแพง ฯ คือ อันโตวุฏฐะ ฯลฯ โปกขรัฏฐะ เราห้ามของเหล่านั้นตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย ของที่เป็นอันโตวุฏฐะ อันโตปักกะ สามปักกะ อุคคหิตะ ปฏิคคหิตกะ ภิกษุไม่ควรฉัน ภิกษุใดฉัน ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย ของที่นำมาแต่ที่นิมนต์ ที่รับไว้ก่อนภัตกาล

ที่เป็นวนัฏฐะ โปกขรัฏฐะ ภิกษุผู้ฉันเสร็จแล้ว ห้ามภัตแล้ว ไม่ควรฉันซ้ำอีก ภิกษุใดฉัน พึงปรับภิกษุนั้นตามธรรม (คืออาบัติในอนติริตตสิกขาบท)”

ข้อวิจารณ์ของผู้เขียน

จากเรื่องราวนี้ เป็นประจักษ์พยานแก่เราว่า ปฐมสังคายนานั้นเป็นการทำขึ้นโดยภิกษุหมู่หนึ่งเท่านั้น ยังมีภิกษุอีกจำนวนมากที่ไม่ได้เข้าประชุม แลในจำนวนภิกษุเหล่านี้ คงมีบางหมู่ที่ไม่พอใจในการสังคายนาของฝ่ายพระมหากัสสปะและคงมีหลายหมู่โดยเฉพาะหมู่สงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ พระปุราณะเองตามเรื่องราวคงเป็นพระเถระสำคัญรูปหนึ่งมิฉะนั้นเหตุไรพระมหากัสสปะจึงต้องมาเสียเวลาชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนาให้ใหม่ให้ดู และเหตุการณ์เช่นนี้ได้เป็นส่วนสำคัญที่สนับสนุนความเชื่อถือของพุทธศาสนิกฝ่ายมหายานว่า พวกมหายานได้ออกไปตั้งกองสังคายนาต่างหากจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสปะ ซึ่งจักได้อธิบายในเบื้องหน้า ส่วนปัญหาเรื่องสิกขาบท ๘ ข้อนั้น ถ้าพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า ข้ออ้างของฝ่ายพระปุราณะไม่มีเหตุผล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รอบคอบทรงปัญญาเฉียบแหลม ไม่นิยมในวัตรปฏิบัติที่ตึงเครียดย่อมทรงผ่อนผันไปตามกาล ซึ่งได้อธิบายอย่างพิสดารแล้วในบรรพต้น อย่างไรก็ตามเรื่องราวนี้ก็ยังแสดงให้เห็นว่า การที่ไม่มีนิยมให้เขียนพระธรรมคำสอนให้แพร่หลายในสมัยก่อนให้เป็นหลักฐาน ใช้แต่การทรงจำถ่ายทอดกันมานั้น บางทีก็อาจมีการคลาดเคลื่อน เช่นจำผิดหรือนึกไม่ออกเช่น พระปุราณะเป็นต้น การที่สังคายนาก็เป็นการสอบทวนความทรงจำของสงฆ์ให้เข้ารูปเข้ารอยเป็นอันเดียวกันนั่นเอง

บทที่ ๗
ปัญหาเรื่องภาษามคธ

○○○

เมื่อมาถึงตอนนี้ได้มีเรื่องที่จะต้องอธิบายวิจารณ์กันอีก ๒-๓ ข้อ คือเรื่องภาษาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าใช้ตรัส ซึ่งพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทเชื่อถือกันว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่พระพุทธองค์ตรัส มคธเป็นชื่ออาณาจักรใหญ่ในยุคพุทธุปาทกาล ภาษาของชาวมคธนั้นเป็นภาษาอะไรแน่ เราเรียกภาษามคธว่า ภาษาบาลี แปลว่า เป็นภาษาที่มีแบบแผน หรือบางทีเรียกว่าตันติภาษา ซึ่งมีความหมายอันเดียวกัน ยังมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามคธีภาษา ภาษานี้จัดเข้าในตระกูลภาษาปรากฤต เป็นภาษาสามัญที่ชาวเมืองใช้พูดกัน มีอยู่หลายภาษาด้วยกัน เช่น ภาษาอวันตีภาษามหาราษฏรี เป็นต้น ผิดกับภาษา สํสกฤต ซึ่งพวกพราหมณ์นิยมนับถือว่าเป็นภาษาชั้นสูง เป็นเทพภาษา คำว่า สํสกฤต ก็แปลว่าผสมกันเข้าแล้วอย่างดี หรือแปลว่ามีระเบียบอันงาม ทำนองเป็นภาษาที่ได้รับการปรับปรุงให้มีไวยากรณ์เป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว พวกพราหมณ์จึงข่มภาษาจำพวกปรากฤต โดยเหยียดว่าเป็นภาษา อัปะภรังศะ แปลว่าภาษาที่ผิดเพี้ยนบ้าง เรียกว่า ไปศาจี แปลว่าภาษาผีบ้าง แต่อย่างไรก็ดีภาษามาคธีหรือภาษามคธนั้น เพิ่งจะได้กลายเป็นภาษาสำคัญขึ้นก็เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงใช้ในการประกาศพระศาสนา ปัญหามีอยู่ว่าพระพุทธองค์ทรงใช้ภาษามคธภาษาเดียวหรือ ในการเทศนาสั่งสอนประชากร และถ้าเป็นเช่นนั้น เหตุไรพระองค์จึงไม่ใช้ภาษาสํสกฤต ซึ่งเป็นภาษาชั้นสูงเล่า

พระศาสดาไม่ทรงผูกขาดภาษามคธ

ตามทัศนะของข้าพเจ้า สมเด็จพระบรมศาสดาหาได้ใช้ภาษามคธแต่เพียงภาษาเดียวในการประกาศพระศาสนาไม่ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้นพวกชาวต่างแคว้นซึ่งมีภาษาเฉพาะแคว้นของตนก็จักไม่เข้าใจได้ พระองค์คงตรัสได้หลายภาษาเป็นแน่ เพราะการศึกษาเล่าเรียนในศิลปวิทยาต่าง ๆ อันควรแก่ขัตติยกุมาร พระองค์ก็ได้ศึกษามาทั้งสิ้น ปัญหาเรื่องที่ว่าพระองค์จักตรัสได้กี่ภาษาจึงไม่ต้องคำนึง ด้วยว่าพระองค์ถึงพร้อมด้วยนิรุตติปฏิสัมภิทา คนปัจจุบันที่รู้ภาษาต่างประเทศคนละสิบเก้าภาษาก็หาได้ง่าย ยิ่งภาษาชาวแคว้นต่าง ๆ ในอินเดีย ซึ่งต่างก็มีมูลรากมาจากต้นภาษาเดียวกัน จึงไม่มีปัญหาว่าคน ๆ หนึ่งจะรู้ภาษาหลาย ๆ ภาษาไม่ได้ แม้ภาษาสํสกฤตพระพุทธองค์ก็ทรงใช้ตรัสเทศนาเป็นแน่ พวกพราหมณ์เจ้าลัทธิจึงพากันเลื่อมใสในพระองค์ท่านทั้งในทางวิชชาความรู้อันกว้างขวางส่วนพระองค์ และในหลักศาสนธรรมที่ประกอบด้วยเหตุผลของพระองค์ด้วย พระองค์ทรงเป็นนักกวี ปรากฏว่าคำเทศนาของพระองค์บางครั้งก็ตรัสด้วยฉันทพฤติวิธี จนสามารถรวบรวมให้เป็นหมวดหนึ่งชื่อว่า "คาถา" เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาด้วยหลายภาษาตามท้องถิ่นที่เสด็จไป พวกภิกษุสงฆ์ที่เป็นชาวต่างแคว้นก็ย่อมร่ำเรียนพุทธวจนะด้วยภาษาของตน และอีกคราวหนึ่งปรากฏในวินัยปิฎกว่า มีภิกษุในวรรณะพราหมณ์ ๒ รูป เป็นพี่น้องกัน ชื่อเมฏฐะกับโกกุฏฐะ เป็นผู้มีวาจาดี เสียงไพเราะ ภิกษุทั้ง ๒ ได้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลขอว่า "บัดนี้ ภิกษุทั้งหลายมีชื่อ โคตร ชาติและตระกูลต่าง ๆ กัน บวชแล้ว ภิกษุเหล่านั้นทำร้ายพุทธวจนะด้วยภาษาของตน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ถ้ากระไรข้าพระองค์ทั้งหลายจะยกพุทธพจน์ขึ้นโดยฉันท์" พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงติว่า "เหตุไฉนท่านทั้งหลายผู้เป็น

โมฆบุรุษมากล่าวอย่างนี้ ข้อนั้นไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส ฯ" แล้วทรงเรียกประชุมสงฆ์ บัญญัติสิกขาบท ภิกษุทั้งหลาย ! ท่านทั้งหลายอย่ายกพุทธพจน์ขึ้นโดยฉันท์ ภิกษุใดยกขึ้นต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษาของตน บาลีว่า **ภิกฺขเว พุทฺธวจนํ ฉนฺทโส อาโรเปตพฺพํ, โย อาโรเปยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส, อนุชานามิ ภิกฺขเว สกาย นิรุตฺติยา พุทฺธวจนํ ปริยาปุณิตุนฺติ** คำฉันท์นั้น ในสมันตปาสาทิกา เล่ม ๓ หน้า ๓๕๓ แก้ว่า **ฉนฺทโส อาโรเปมาติ เวทํ วิย สกฺกตภาสาย วาจนามคฺคํ อาโรเปม ฯ** แปลว่า "ข้อว่ายกขึ้นโดยฉันท์ คือยกขึ้นสู่ทางแห่งการบอกเล่าโดยภาษา สํสกฤต คล้ายพระเวท" ในวินัยปิฎกของนิกายมหิศาสกะกล่าวว่า ภิกษุวรรณะพราหมณ์ทั้ง ๒ คนพี่น้องร่ำเรียนแตกฉานในฉันท-เวทของพราหมณ์ ภายหลังมาบวชในธรรมวินัยนี้แล้ว ได้ฟังการสาธยายธรรมของพระเถระ ซึ่งสาธยายตามภาษาสำเนียงของท้องถิ่นตนก็พากันหัวเราะเยาะเย้ยว่า พระเถระเหล่านั้นบวชนานแล้วในธรรมวินัย แต่ไม่เข้าใจในปุริสวจนะ อิตถีวจนะ เอกวจนะ พหุวจนะ ทีฆะรัสสะ ฯลฯ เธอทั้งสองก็พากันเข้าเฝ้าทูลขอพุทธานุญาตให้ภิกษุทั้งหลายเรียนพุทธ-วจนะโดยฉันทเวทอย่างพราหมณ์ พระศาสดาก็หาอนุญาตไม่ ดำรัสว่าให้ภิกษุทั้งหลายเรียนพุทธพจน์ตามสำเนียงภาษาของชาติภูมิของตนได้ บันทึกของนักธรรมจาริกอี้จิงอธิบายว่า คำว่าฉันทโสนั้นได้แก่วิธีการสำเนียงสวดสาธยายมนตร์ของพวกพราหมณ์ อย่างไรก็ดี ความหมายของคำว่า "ฉันทโส" สำหรับนิกายเถรวาทิน นิกายธรรมคุปตะ และนิกายมหิศาสกะ ซึ่งใช้ภาษาปรากฤตเป็นภาษาจดพระธรรมวินัยนั้น ก็มุ่งเล็งถึงภาษาสํสกฤต แต่สำหรับนิกายสรวาสติวาทินซึ่งใช้ภาษาสํสกฤตจดพระธรรมวินัยเล่า ก็มุ่งหมายเพียงวิธีการสวดเล่นทำนองด้วยสำเนียง

อย่างพวกพราหมณ์ที่ใช้ในการสาธยายพระเวทเท่านั้น (ฉะนั้นมิได้หมายเอาการสวดสรภัญญะ ตามแบบพระพุทธศาสนาลงไปด้วย)

หลักฐานจากพระวินัยปิฎก และพระสุตตันตปิฎก

หลักฐานที่สนับสนุนอีกข้อหนึ่งก็คือ ในอรณวิภังคสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก พระพุทธองค์ทรงจำแนกปฏิปทาที่ไม่มีข้าศึก กล่าวคือกิเลส แก่ภิกษุทั้งหลาย ในตอนกลางของสูตรมีตอนหนึ่งว่า

'ชนปทนิรุตฺตึ นาภินิเวเสยฺย สมญฺญํ นาติธาเวยฺยาติ อิติ โข ปเนตํ วุตฺตํ. กิญฺเจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. กถญฺจ ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ อติสาโร. อิธ ภิกฺขเว ตเทวกญฺเจสุ ชนปเทสุ 'ปาตีติ สญฺชานนฺติ 'ปตฺตนฺติ' วิตฺถนฺติ 'สราวนฺติ' 'ธาโรปนฺติ' โปณนฺติ 'ปิสีลนฺติ' สญฺชานนฺติ อิติ ยถา ยถา นํ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ สญฺชานนฺติ. ตถา ตถา ถามสา ปรามาสา อภินิวิสฺส โวหรติ 'อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญนฺติ. เอวํ โข ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ อติสาโร. กถญฺ จ ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อนภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ อนติสาโร. อิธ ภิกฺขเว ตเทวกญฺเจสุ ชนปเทสุ ปาตีติ สญฺชานนฺติ. 'ปตฺตนฺติ' 'วิตฺถนฺติ' สราวนฺติ 'ธาโรปนฺติ' 'โปณนฺติ' 'ปิสิลนฺติ' สญฺชานนฺติ อิติ ยถา ยถา นํ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ สญฺชานนฺติ อิทํ กิร เม อายสฺมนฺโต สนฺธาย โวหรนฺตีติ ตถา ตถา โวหรติ อปรามสํ เอวํ โข ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อนภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ อนติสาโร. ชนปทนิรุตฺติ นาภินิเวเสยฺย, สมญฺญํ นาติธาเวยฺยาติ อิติ ยนฺตํ วุตฺตํ, อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ แปลความอย่างไม่ต้องรักษากฎก็ว่าบุคคล

ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นสำคัญเกินไป ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในชนบททั้งหลายบางตำบล ภาชนะอย่างเดียวกันนั้นหมายรู้กันโดยชื่อว่า **'ปาตี'** บางชนบทว่า **'ปตฺตํ'** บางชนบทว่า **'วิตฺถํ'** บางชนบทว่า **'สราวํ'** บางชนบทว่า' **ธาโรปิ** บางชนบทว่า **โปณํ** บางชนบทว่า **ปิสีลํ** ดังนี้ในชนบทนั้นเขาเรียกภาชนะนั้นโดยประการใด ๆ บุคคลปลงใจถือมั่นอย่างแน่นแฟ้นอยู่ด้วยประการนั้น ๆ ว่า คำนี้แลจริง คำอื่นเปล่าดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! อย่างนี้แลชื่อว่าเป็นการถือมั่นตามภาษาในชนบท ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ที่ว่าไม่ถือมั่นตามภาษาในชนบทไม่ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นประมาณเกินไปนั้นคืออย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ในชนบททั้งหลายบางตำบล ภาชนะอย่างเดียวกันนั้นหมายรู้กันโดยชื่อว่า **'ปาตี'** ฯลฯ บางชนบทว่า **'ปิสีลํ'** ดังนี้ผู้มีปัญญาสังเกตว่า ภาชนะนั้นในชนบทนั้น ๆ เขาหมายรู้กันด้วยชื่ออย่างไรก็ร้องเรียกไปตามเขา ไม่ถือมั่น (ในภาษาแห่งชนบทของตน) โดยรู้เท่าว่าชื่อนั้นเขากล่าวหมายถึงภาชนะนั้น ๆ ด้วยประการดั่งนี้ ชื่อว่า ไม่ถือมั่นภาษาในชนบท ไม่ถือเอาแต่เพียงสักว่าชื่อเป็นประมาณเกินไป

สรุปความได้ว่า พระพุทธองค์ไม่มีพระประสงค์ให้สาวกเกิดความยึดถือกันในเรื่องภาษานั่นเอง ใครจะเรียนพระพุทธพจน์ด้วยภาษาใด ๆ ก็เหมือนกัน ใช้ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่อรรถเนื้อหาต้องให้เหมือนกันเท่านั้น ฉะนั้นมติของพระคันถรจนาจารย์บางท่านที่ว่า พระศาสดาทรงเทศนาสั่งสอนสัตวโลกด้วยภาษามคธภาษาเดียว ไม่ตรัสภาษาอื่นเลยนั้น ข้าพเจ้ามองไม่เห็นหลักฐานหรือเหตุผลใด ๆ เลย มีปัญหาว่าไฉนพระบรมศาสดาจึงไม่ยอมมีพุทธานุญาตให้เรียนพุทธพจน์ด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งโดยเฉพาะเช่น ภาษาสํสกฤต อย่างพวกพราหมณ์

เหตุไม่ทรงอนุญาตให้ยกขึ้นสู่สันสกฤต

ปัญหานี้ ข้าพเจ้ามีทัศนะว่า เพราะพระพุทธองค์ทรงเห็นความลำบากของประชากรพุทธบริษัทซึ่งมีต่างชาติต่างเพศต่างชั้นจะเกิดความขลุกขลักด้วยพูดจา ฟังธรรมเทศนากันไม่เข้าใจ จะต้องมาตั้งหน้าเสียเวลาเล่าเรียนภาษาสันสกฤตอันเป็นภาษาที่ยาก กลายเป็นว่าพระพุทธธรรมเป็นของยาก เหมาะสำหรับบัณฑิตผู้รู้ไม่กี่คนเท่านั้น เหมือนคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ ซึ่งประชาชนส่วนใหญ่อ่านไม่เข้าใจเลย เพราะประชาชนส่วนใหญ่ใช่ว่าจะได้ร่ำเรียนภาษาสันสกฤตกันแตกฉานก็หาไม่ พระผู้มีพระภาคย่อมไม่ให้บุคคลที่จักได้รับประโยชน์ในทันทีกลับต้องไปเสียเวลาศึกษาภาษา ซึ่งไม่เป็นทางตรงเลย ด้วยเหตุนั้นพระองค์จึงไม่ทรงประทานพุทธานุญาต

มติของพระเถระในรุ่นก่อน

ข้อความส่วนข้างบนเป็นมติของข้าพเจ้า ทีนี้จะยกมติของพระเถระเฉลยปัญหานี้มาให้ฟังบ้าง จำได้ว่าในหนังสือเรื่องปัญหาธรรมวินิจฉัย พระศาสนโสภณ (อ่อน) วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม แต่ครั้งยังเป็นพระเมธาธรรมรส แห่งวัดพิไชยญาติการาม วินิจฉัยพระราชปุจฉาของในหลวงรัชกาลที่ ๕ ว่า พระพุทธองค์ตรัสแต่ภาษามคธภาษาเดียว แม้ผู้ฟังจะหลายชาติหลายภาษาก็ย่อมรู้และเข้าใจว่าพระองค์ตรัสด้วยภาษาของตน อุปมาด้วยดวงศศิธรอันสถิต ณ ท่ามกลางอากาศย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งสิ้น ตามมติของท่านนี้ท่านตอบด้วยอาศัยอำนาจแห่งพุทธานุภาพ เพราะฉะนั้นท่านผู้อ่านจะนิยมเชื่อทางใดทางหนึ่งก็ย่อมถูกต้องไม่ผิดเลย

บทที่ ๘
เหตุที่ปฐมสังคายนาใช้ภาษามคธ

๐๐๐

ข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าภาษามคธหรือบาลีที่พุทธบริษัทฝ่ายเถรวาทใช้จารึกพระไตรปิฎกนั้น เป็นภาษาที่พระพุทธองค์ใช้ตรัสอย่างแน่นอน ไม่ต้องมีข้อกังขาใด ๆ และการที่ประชุมสงฆ์ในถ้ำสัตตบรรณเลือกเอาภาษามคธขึ้นมาเป็นภาษาในพระไตรปิฎกแต่เพียงภาษาเดียวนั้น เห็นจะด้วยมูลเหตุดังนี้

๑. เพราะการสังคายนา ทำกันในแคว้นมคธ

๒. ภาษามคธในยุคนั้นเป็นภาษาที่มีอิทธิพลกว้างขวางตามอานุภาพของอาณาจักร เป็นภาษาที่แม้คนต่างถิ่นก็นิยมพูดกันเช่นเดียวกับภาษาไทยกรุงเทพ ฯ ซึ่งแม้ชาวไทยภาคพายัพ อุดร อีสาน ปักษ์ใต้ก็พูดจากัน เพราะฉะนั้นที่ประชุมสงฆ์คงได้ลงมติใช้ภาษามคธเป็นภาษาของพระไตรปิฎกให้เป็นหลักเป็นฐาน เพื่อป้องกันความยุ่งยากเรื่องต่างภาษาต่างมติ ทั้งนี้เพราะเมื่อสิ้นพระพุทธองค์แล้ว ก็ปราศจากผู้ที่จะมาเป็นประธานควบคุมพุทธบริษัท และชี้แจงพระธรรมวินัย ต้องช่วยกันรักษาพระธรรมวินัยไว้ และถ้าจะให้มีภาษาต่าง ๆ รวมกันเป็นยำใหญ่ก็ยิ่งจะมีทางเฝือ ถ้าให้เป็นภาษาเดียวก็จะได้รัดกุมขึ้น สะดวกแก่การรักษา และภาษามคธเป็นภาษาสามัญมิใช้ยากเย็นอย่างภาษาสํสกฤต แต่การเผยแผ่ก็คงใช้ภาษาในท้องถิ่นบ้าง ใช้ภาษามคธบ้าง ต่อมาในรุ่นหลังภาษามคธได้ถูกพระคันถรจนาจารย์จัดให้มีไวยากรณ์ อย่างภาษาสํสกฤตยากขึ้นโดยลำดับ และได้กลายเป็นภาษาโบราณเก่าแก่ที่พวกเราพุทธบริษัทฝ่ายเถรวาทรักษาสืบเนื่องกันมาจนปัจจุบันนี้ และได้เป็น

ภาษากลาง ใช้พูดจากันระหว่างพุทธบริษัทชาวไทย พม่า ลังกา เขมร ลาว อินเดีย ที่ได้ศึกษาภาษานี้*

ปัญหาเรื่องพระไตรปิฎก

มีผู้สงสัยกันว่าพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพึ่งลงจารเป็นตัวหนังสือก็ต่อเมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๕ ในสิงหลทวีปเมื่อพุทธศกล่วงแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ ระหว่างเวลาว่างเว้นกันหลายร้อยปีนั้น พระธรรมวินัยคงจะมีการคลาดเคลื่อนเป็นแน่ และเลยเป็นมูลเหตุให้พวกนักประวัติศาสตร์ยุโรปที่มีหูตาสั้น สันนิษฐานเรื่องราวธรรมะต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาเป็นของแต่งขึ้นโดยพระคันถรจนาจารย์ทั้งหลาย หาได้เป็นคำตรัสจากพระพุทธโอษฐ์ไม่ และว่าแม้เป็นคำพุทธวจนะ พระอานนท์ผู้เดียวเหตุใดจึงมีความจำในเรื่องปลีกย่อยละเอียดลออ เกี่ยวกับเรื่องราวในพระสูตรแต่ละสูตรได้อย่างไร

พราหมณ์นิยมมุขปาฐะ

สำหรับความสงสัยข้อต้นนั้น ก่อนอื่นเราต้องเข้าใจว่า ประเพณีการนิยมไม่จารึกพระธรรมคำสอนที่ศักดิ์สิทธิ์ลงเป็นลายลักษณ์อักษรนั้นเป็นธรรมเนียมนิยมของชาวอินเดียมาแต่โบราณกาล แม้ในยุคที่เกิดการใช้อักษรศาสตร์กันแพร่หลายทั่วประเทศ พวกพราหมณาจารย์เจ้าลัทธิก็ยังคงนิยมการท่องจำบทพระธรรม แล้วถ่ายทอดกันโดยทางปากเรียกว่า "มุขปาฐะ" ตลอดเรื่อยลงมาจนปัจจุบันนี้ก็ยังเหลือมีอยู่ในหมู่นักสิทธิ์

---

*พระลังกา และพม่าพูดภาษามคธเก่งที่สุด ข้าพเจ้าเคยสนทนาด้วยภาษาบาลีกับพระเถระพม่าหลายองค์ แต่บาลีของข้าพเจ้านั้นพูดถูกไวยากรณ์บ้างผิดบ้างตามวิสัยของผู้ที่มิได้เป็นมหาเปรียญ แต่ท่านก็ฟังเข้าใจและตอบคำถามของข้าพเจ้าได้

พราหมณาจารย์ในประเทศอินเดีย ทางพระพุทธศาสนาก็ถืออนุโลมตามธรรมเนียมนั้น ๆ ในยุคพุทธกาลพวกพราหมณ์มีระยะกาลกำหนดประชุมกันสาธยายร่ายพระเวทเพื่อซักซ้อมความทรงจำกัน มีพราหมณาจารย์ชั้นผู้ใหญ่พาบริวารมาชุมนุมซักซ้อมความเข้าใจกันสถานที่ ๆ พวกพรามณ์ชุมนุมสาธยายพระเวทก็สร้างอย่างรั้วรอบขอบชิดห้ามมิให้ชนต่างวรรณะเข้าฟัง (ดูเตวิชชสูตร ทีฆนิกาย สีลักขันธวรรค) แม้เมื่อตกพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เมื่อนักธรรมจาริกอี้จิงจาริกมาอินเดียท่านก็ได้บันทึกว่า "พระเวทของพราหมณ์ถ่ายทอดกันโดยทางมุขปาฐะไม่นิยมการจารึกเป็นลายลักษณ์ลงบนกระดาษหรือใบไม้ พราหมณ์ผู้ทรงความรู้สามารถสาธยายพระเวทถึงแสนโศลก" ดูเถอะสมัยที่ท่านอี้จิงไปอินเดียก็เป็นสมัยที่อักษรศาสตร์อินเดียรุ่งเรืองอย่างสูงสุด พวกพราหมณ์ก็ยังนิยมมุขปาฐะ และยังมีผู้ที่ทรงจำอย่างเก่งกาจเหลืออยู่เป็นอันมาก

คณะสงฆ์แบ่งหน้าที่จำพระพุทธวจนะ

พระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคได้จัดจำแนกไว้ตามลักษณะเรียกว่านวังคสัตถุศาสน์ดังกล่าวมาข้างต้น นอกจากนี้พระสูตรบางหมู่ก็ได้มีการจัดเป็นรูปหมวดหรือนิกายไว้บ้างแล้ว ยกตัวอย่างเช่นในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค มีคหบดีผู้หนึ่งชื่อว่า หลิททิกานิ ได้มาขอให้พระมหากัจจานะอธิบายพระพุทธภาษิตใน มาคัณฑิยปัญหา อัฏฐกวรรค หรือตัวอย่างเช่นพระโสณะกุฏิกัณณะสาธยายอรรถวรรคในสุตตนิบาตเป็นต้น อย่าเข้าใจว่าการจัดหมวดหมู่แห่งพระสูตรหรือพระวินัยเพิ่งจะมีขึ้นสมัยทำสังคายนา ก็แหละเมื่อพระบรมศาสดาได้ทรงจำแนกอนุศาสนีของพระองค์โดยนวังคสัตถุศาสน์เช่นนี้ หมู่ภิกษุพุทธบริษัทก็

ย่อมเล่าเรียน จำทรงแบ่งไปตามหมวดธรรมที่ตนพอใจ เช่นบางรูปย่อมจำทรงเฉพาะคาถา หรือเวยยากรณ์ หรือเคยยะ ฯลฯ เป็นต้น บางรูปเป็นผู้มีปัญญาความทรงจำแตกฉานแม่นยำ ก็อาจทรงไว้ได้ทั้ง ๙ หมวด ภิกษุผู้นวกะคือพระใหม่ก็ต้องติดตามเล่าเรียนต่อจากอาจารย์ จนอาจท่องได้ขึ้นใจ อย่างการต่อหนังสือค่ำครั้งสมัยโบราณของไทยเรา ชีวิตของพระเล่า ก็มิใช่ชีวิตอย่างคฤหัสถ์ที่จะต้องยุ่งยากกับปัญหาครอบครัวทำมาหาเลี้ยงชีพอันจะทำให้จิตใจยุ่งเขว เพราะฉะนั้นท่านจึงมีเวลาท่องมีความทรงจำได้ไวกว่าคฤหัสถ์ สมัยพุทธกาลจึงปรากฏว่ามีภิกษุผู้ทรงคุณธรรมแตกฉานในพระสูตร พระวินัย สาธยายพระสูตรบ้าง พระวินัยบ้างเป็นหมวดหมู่ในเวลาว่าง เป็นการซ้อมความทรงจำอยู่เสมอ แม้พระธรรมวินัยที่พระพุทธองค์ตรัสเทศนาตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาจะมีมากมายก็จริง แต่พระสาวกทั้งหลายก็ช่วยกันจำด้วยวิธีแบ่งจำเอาแต่ละหมวดละหมู่ดังพรรณนามาเช่นนี้ จึงไม่น่ามีปัญหาอะไรว่าจะทรงจำสืบกันมาโดยถูกตรงนับเป็นเวลาหลายร้อยปีไม่ได้ ยิ่งเมื่อทำปฐมสังคายนาแล้ว พระธรรมวินัยได้รับการแบ่งจำแนกรัดกุมสะดวกแก่การท่องจำยิ่งขึ้น พระสูตรใดที่มีข้อความยาวถูกรวบรวมไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า ฑีฆนิกาย พระสูตรใดที่มีข้อความยาวพอประมาณถูกรวบรวมไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า มัชฌิมนิกาย แม้สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกายก็มีนัยเป็นที่รวบรวมธรรมะที่มีคุณลักษณะพิเศษ จัดลงในนิกายนั้น ๆ สุตตันตปิฎกทั้ง ๕ นิกายนี้ เหล่าภิกษุพุทธบริษัทย่อมแบ่งกันจำทรงไว้ เช่น ภิกษุเหล่าที่จำทรงทีฆนิกายก็เรียกว่าทีฆภาณกาจารย์ แปลว่าอาจารย์ผู้แสดงทีฆนิกาย ภิกษุเหล่าที่จำทรงมัชฌิมนิกายไว้ก็เรียกว่า มัชฌิมภาณกาจารย์ สังยุตตภาณกาจารย์ อังคุตตรภาณกาจารย์ และขุททกภาณกาจารย์ เป็นลำดับ แม้ในปัจจุบันนี้ยังปรากฏมี

พระสงฆ์ชาวลังกาสามารถจำทรงพระสูตรในทีฆนิกายหรือมัชฌิมนิกายอาจสาธยายโดยไม่ผิดพลาดก็ยังมีเหลืออยู่[๑] พระสงฆ์ลามะในธิเบตสามารถจำทรงสาธยายพระธรรมขนาดลำดับหน้ากระดาษหนังสือแล้วนับเป็นหมื่น ๆ หน้าได้อย่างสบายใจ แลปรากฏว่าในการทำฉัฏฐสังคายนาของประเทศพม่าซึ่งจะทำให้เสร็จทัน พ.ศ. ๒๕๐๐ ข้างหน้านี้ ได้มีพระภิกษุพม่าท่องจำพระไตรปิฎกได้เป็นปิฎก ๆ ก็หลายองค์ เพื่อทำหน้าที่ผู้สาธยายในที่ประชุม เป็นความจริงที่ว่าเมื่อเครื่องมืออำนวยการศึกษาเจริญ ความจำของมนุษย์ก็เสื่อมลง เพราะเราคิดว่าอันใดเมื่อต้องการหลักฐานหรือความรู้ก็อาจหาค้นได้จากหนังสือตำรับตำราที่พิมพ์ขึ้นแต่สมัยโบราณเครื่องมืออำนวยความสะดวกในการศึกษายังไม่มี ก็ต้องใช้ท่องใช้จำ ซึ่งปรากฏว่าความจำของคนโบราณแม่นยำกว่าคนปัจจุบันมาก และจำกันได้แม้จนกระทั่งวันเดือนปีเวลา ยิ่งการศึกษาพระศาสนธรรมที่ถือกันว่าเป็นของสูงแล้ว ก็ย่อมต้องใฝ่ใจทรงจำไว้มิให้หลงลืมเพราะการหลงลืมนั้นถือว่าเป็นการทำลายพระศาสนาเหมือนกัน เหตุดังนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า การไม่เอาใจใส่ทรงจำหรือบอกสอนพระธรรมวินัยเป็นเหตุให้พระศาสนาเสื่อม สมดังพระพุทธวจนะว่า "ภิกษุเหล่าใดเป็นพหูสูตคล่องอาคม[๒] ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาภิกษุเหล่านั้นไม่เอาใจใส่บอกสอนสูตรแก่ผู้อื่น เมื่อภิกษุเหล่านั้นล่วงไปสูตรก็ขาดผู้เป็นมูล (อาจารย์) ไม่มีที่อาศัยสืบไปนี้....เป็นเหตุให้พระสัทธรรมเลอะเลือนอันตรธานไป" (ดูอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต)

---

[๑] ทีฆนิกายมีพระสูตรอยู่ ๓๔ สูตร มัชฌิมนิกายมี ๑๕๒ สูตร

[๒] อาคมได้แก่นิกาย แสดงว่าการจัดระเบียบพระสูตรเป็นนิกายได้มีในพุทธกาลบ้างแล้ว

ข้อวินิจฉัยเรื่องอักษรศาสตร์ในครั้งพุทธกาล

อนึ่งตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเชื่อโดยแน่นอนว่า ในเบื้องพุทธกาลก็ได้มีการจดจารึกพระธรรมวินัยลงเป็นลายลักษณ์อักษรบ้างแล้ว แต่ว่าไม่แพร่หลาย ข้อนี้ทางฝ่ายมหายานก็กล่าวเช่นนั้น ก็หลักฐานเรื่องอักษรจักมีใช้กันในยุคพุทธกาลหรือไม่ เป็นเรื่องชวนให้ขบคิด ในวินัยปิฎกว่าด้วย โอนวีสติวัสสสิกขาบท ตอนปาจิตตียกัณฑ์ กล่าวถึงพวกกุมาร ๑๗ คน ชื่อ สัตตรสวัคคีย์ มีอุบาลีกุมารเป็นหัวหน้า (ไม่ใช่องค์พระอุบาลีมหาเถระ) มารดาบิดาของอุบาลีกุมารรำพึงถึงการจะให้อาชีพแลการศึกษาแก่บุตรเพื่อให้บุตรมีสุข ได้คำนึงถึงวิชาเขียนหนังสือ แต่ก็กลัวว่านิ้วมือของอุบาลีกุมารจะชอกช้ำด้วยจับเครื่องขีดเขียนหนังสือเป็นต้น ในชาดกมีว่าถึงการส่งสารระหว่างเมือง ในราว พ.ศ. ๒๑๖ เมื่อพระเจ้าอเลกซานเดอร์ยกพลมารุกรานอินเดีย ปรากฏว่าชาวอินเดียได้ส่งพระราชสาส์นซึ่งจารลงในใบลาน แล้วม้วนลงในกล่องกลมส่งไปถวายพระเจ้าอเล็กซานเดอร์เพื่อเจรจา การศึกษาจากเรื่องนี้ต้องเป็นเหตุ-ผลพิสูจน์ว่า ชาวอินเดียต้องรู้จักใช้หนังสือมาก่อนหน้าพระพุทธศตวรรษที่ ๒ นี้ และตามความเชื่อของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่า วิชาอักษรศาสตร์ได้เจริญมาก่อนพุทธกาลเสียด้วยซ้ำไป เมื่อไม่นานนี้จากการขุดค้นที่ โมเหนโจดาโร ในแถบลุ่มแม่น้ำสินธุ ได้พบอักษรจารึกเก่า ๆ ซึ่งยังอ่านกันไม่ออก มีอายุเหนือพุทธกาลขึ้นไปตั้งพันปี

ศาสตราจารย์ยอร์ชเซเดส์กล่าวว่า ตัวอักษรพราหมีที่พระราชา-ธิราชอโศกใช้จารึกหลักเสาหินนั้น เป็นตัวอักษรที่เก่าที่สุดที่ค้นพบใน

อินเดีย แต่จากหลักฐานการขุดค้น ณ โมเหนโจดาโร ก็แสดงให้เห็นว่าได้มีอักษรศาสตร์ที่เก่ากว่านั้นขึ้นไปอีก ก็ตัวอักษรพฺราหฺมีนี้ ศาสตราจารย์ยอร์ชเซเดส์ได้กล่าวไว้ว่า อินเดียจะเป็นผู้คิดแบบตัวอักษรขึ้นก็จริง แต่ต้นตอก็หาเป็นของอินเดียไม่ พวกพราหมณ์ได้แบบอย่างจากประเทศเฟนิเชียน ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของทะเลเมดิเตอเรเนียน ด้วยเหตุว่าชาติเฟนิเชียนเป็นชาติแรกในโลกที่ได้คิดวิธีเขียนตัวหนังสือเป็นอักษรล้วน โดยมิต้องเขียนเป็นแบบรูปภาพเช่นอียิปต์หรือจีน ก็ธรรมดาอักษรศาสตร์ของชาติหนึ่งภาษาหนึ่ง เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะแพร่หลายเป็นที่รู้จักกันของประชุมชนได้ ต้องกินเวลามิใช่เล็กน้อย อย่างน้อยก็ต้องร่วมร้อยปี ดังนั้นอักษรที่ใช้จารึกพระราชสาส์นส่งไปถวายพระเจ้าอเลกซานเดอร์ก็ตาม และอักษรพฺราหฺมียุคพระราชาธิราชอโศกก็ตาม จะเป็นอักษรแบบเดียวกันหรือมิใช่ ไม่อยู่ในฐานะที่ข้าพเจ้าจะพึงวินิจฉัย แต่อักษรทั้ง ๒ ยุคนั้นกว่าจะเป็นที่แพร่หลายจนใช้เป็นอักษรของชาติของแคว้นได้ ก็ต้องผ่านเวลาก่อนหน้านั้นนานไกลโขอยู่ เพราะฉะนั้นในยุคพุทธกาลต้องมีตัวอักษรใช้กันอยู่ในประชุมชนแล้วแน่นอน ไม่น่ามีข้อกังขาใด ๆ เลย อนึ่งคนอินเดียโบราณก่อนหน้าพุทธสมัย ก็ปรากฏว่าได้มีการค้าขายติดต่อกับชาวเฟนิเชียน บาบิโลน แลอียิปต์ ซึ่งเป็นชาติที่มีอักษรใช้กันอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นการถ่ายเทในทางวัฒนธรรมจึงมีเป็นแน่ ศาสตราจารย์เซเดส์ว่า อักษรพฺราหฺมีมาจากเค้าตัวอักษรเฟนิเชียน จึงเป็นข้อที่น่าพิจารณา อย่างไรก็ตามมีนักปราชญ์อินเดียบางหมู่หายอมรับข้อกล่าวนั้นไม่ ถือว่าตัวอักษรนั้น อินเดียได้คิดขึ้นเองมิได้เอาอย่างใคร จึงเป็น

อันสรุปได้ความว่า ในยุคพุทธกาลต้องมีอักษรใช้กันแล้ว และพระพุทธ-วจนะส่วนหนึ่งได้ถูกจดจารึกโดยพุทธบริษัทบ้างแล้ว แต่รสนิยมของชาวอินเดียชอบใช้วิธี "มุขปาฐะ" การจดคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาจึงยังไม่เจริญแพร่หลายเท่านั้น แต่ย่อมเป็นข้อที่แน่นอนได้ว่า พระธรรมวินัยของพระองค์ ได้ถูกจดจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วบางส่วนแต่สมัยพุทธกาลหรือหลังสมัยพุทธปรินิพพานเล็กน้อย เราจึงมั่นใจได้ว่า พระไตรปิฎกของเราเป็นพุทธวจนะที่แท้ แม้จะมีสัทธรรมปฏิรูปมาปนบ้างก็เป็นส่วนน้อย

บทที่ ๔
ปัญหาเรื่องอภิธรรมปิฎก

○○○

ในปฐมสังคีติ ดูตามวินัยปิฎกจุลวรรค พบแต่คำว่าสังคายนาพระธรรมแลพระวินัยเท่านั้น หาได้พบคำว่าอภิธรรมไม่ แต่ในคาถาสรุปเรื่องสังคีติครั้งนั้นมีความว่า

.....ธมฺมวินยสงฺคีตึ วสนฺโต คุหมุตฺตเม
อุปาลึ วินยํ ปุจฺฉิ สุตฺตนฺตานนฺท ปณฺฑิตํ
ปิฏกํ ตีณิ สงฺคีตํ อกํสุ ชินสาวกา

พระมหากัสสปผู้อยู่จำพรรษาในถ้ำ (สัตตบรรณคูหา) ซึ่งใช้เป็นที่ร้อยกรองพระธรรมวินัย ได้ถามวินัยกับพระอุบาลีเป็นเบื้องแรก แล้วถามพระสูตรกะพระอานนท์ผู้เป็นบัณฑิต พระสาวกทั้งหลายของพระชินเจ้าได้สังคายนาพระไตรปิฎกแล้ว

คาถานี้เป็นเหตุให้วงนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเกิดความแตกแยกความเห็นกันในปัญหาว่า อภิธรรมปิฎกจะเป็นพุทธพจน์หรือไม่ ปราชญ์ทางยุโรปส่วนมากยืนยันว่าอภิธรรมปิฎกเป็นของเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังปฐมสังคายนา แต่เดิมมีเพียงทวิปิฎกเท่านั้น แลคาถาข้างต้นที่ยกมาเป็นวาทะของสังคีติกาจารย์ ปราชญ์ฝ่ายตะวันออกโดยเฉพาะนักปราชญ์ชาวพม่า (พม่าเป็นเมืองอภิธรรม) ก็ยกเหตุผลโต้แย้งว่าอภิธรรมปิฎกมีมาแล้วแต่ครั้งปฐมสังคายนา ทั้งสองฝ่ายได้พยายามหาหลักฐานมาหักล้างกันในปัญหาที่ว่าอภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธพจน์หรือไม่ ซึ่งข้าพเจ้าจะได้รวบรวมเหตุผลทั้ง ๒ ฝ่ายมาสู่การพิจารณาของท่านผู้อ่าน

เหตุผลฝ่ายปฏิเสธพระอภิธรรม

๑. อักษรศาสตร์ในอภิธรรมปิฎกเป็นสำนวนบาลีรุ่นหลังกว่าสำนวนในพระสูตรแลพระวินัย

๒. ในปรินิพพานสมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสถึงมหาปเทส ๔ มีแต่ให้สอบสวนดูให้ต้องกันกับพระสูตร พระวินัยเท่านั้น มิได้มีกล่าวถึงพระอภิธรรม

๓. ข้ออ้างที่ว่าพระพุทธองค์เสด็จขึ้นไปบนดาวดึงสเทวโลกเทศนาอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา เป็นเพียงถ้อยคำของพระอรรถกถาจารย์ ในพระสูตร พระวินัยชั้นพุทธวจนะมิได้มีปรากฏ

๔. ศัพท์ว่า อภิธมฺเม อภิวินเย ดังปรากฏในพระสูตร พระวินัยบางแห่ง ศัพท์ว่า อภิธมฺเม มิได้หมายถึงอภิธรรมปิฎก เช่นในกินติสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์มีคำว่า อภิธมฺเม อรรถกถาแก้ว่าได้แก่ธรรมอันประเสริฐล้นค่าคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

๕. พระพุทธองค์ตรัสถึงสัตถุศาสน์ของพระองค์ว่า ธมฺโม จ วินโย จ ซึ่งแปลว่าพระธรรมด้วยพระวินัยด้วย มิเคยพบว่ามีพระอภิธรรม

๖. นิกายพระพุทธศาสนาอื่น ๆ เช่นนิกายสรวาสติวาทินเป็นต้นก็ถือว่าอภิธรรมปิฎกเป็นสาวกภาษิตเท่านั้น

๗. ในอภิธรรมปิฎกเองก็ปรากฏเสมอว่า **ยญฺจโข ภควตา ชานตา ปสฺสตา** ฯลฯ แปลว่าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นผู้รู้อยู่ผู้เห็นอยู่ ฯลฯ และ **วุตฺตญฺเจตํ ภควตา** แปลว่าพระผู้มีพระภาคได้ตรัสแล้วมิใช่หรือ สำนวนเช่นนี้แสดงว่าเป็นของสังคีติกาจารย์

เหตุผลฝ่ายรับรองพระอภิธรรม

มติของฝ่ายนี้ ได้ชักเอาหลักฐานจากพระสุตตันตปิฎกบ้าง วินัย-ปิฎกบ้าง และจากอรรถกถาบ้างมาอ้างคือ

๑. พระพุทธองค์เสด็จแสดงอภิธรรมเทศนาที่ดาวดึงสเทวภพ โปรดพระพุทธมารดาและปวงเทพยดาทั้งแสนโกฏิจักรวาล หลังจากที่ได้ทรงสำแดงยมกปาฏิหาริย์แล้วมีหลักฐานมาในอรรถกถา เช่น ปรมัตถ-ทีปนีและธัมปทัฏฐกถา เป็นต้น

๒. ในอังคุตตรนิกายเล่ม ๓ หน้า ๔๓๓ มีความตอนหนึ่งว่า ....**เตน โข ปน สมเยน สมฺพหุลา เถรา ภิกฺขู ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปา-ตปฏิกฺกนฺตา มณฺฑลมาเฬ สนฺนิสินฺนา สนฺนิปติตา อภิธมฺมํ กเถนฺติ** แปลว่า ก็โดยสมัยนั้นแลพระภิกษุเถระทั้งหลายกลับจากบิณฑบาตภายหลังแห่งภัตแล้ว ประชุมสันนิบาตสนทนาพระอภิธรรมกันอยู่ ดังนี้...

๓. ในวินัยปิฎกมหาวิภังค์ ทัพพมัลลปุตตะเถรวัตถุหน้า ๓๖๙ ว่า **เย เต ภิกฺขู อภิธมฺมิกา เตสํ เอกชฺฌํ เสนาสนํ ปญฺญาเปติ เต อญฺญมญฺญํ อภิธมฺมํ สากจฺฉิสฺสนฺตีติ ฯลฯ** แปลว่า ภิกษุเหล่าใดศึกษาอภิธรรม ภิกษุเหล่านั้นรวมเป็นคณะ (พระทัพพมัลลบุตรเถระ*) จัดเสนาสนะไว้ด้วยคิดว่า ท่านเหล่านี้จักมีธรรมสากัจฉาพระอภิธรรมกัน ดังนี้

นอกจากนี้ยังปรากฏในวินัยปิฎก ภิกฺขุณีวิภังค์ หน้า ๒๕๕ ว่า **ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺยาติ สุตฺตนฺเต โอกาสํ การาเปตฺวา วินยํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส วินเย โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา**

---

*พระทัพพมัลลบุตรเป็นเอตทัคคะทางจัดเสนาสนะ เมื่อท่านรู้ว่าภิกษุอาคันตุกะรูปใดเป็นวินัยธรหรือสุตตันติธร หรือมาติกาธร ท่านก็จัดให้ได้พักอยู่ร่วมด้วยกับคณะภิกษุที่เล่าเรียนเหมือนกัน

อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส อภิธมฺเม โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา อภิธมฺมํ ปุจฺฉติ อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส ฯลฯ แปลโดยความว่า ภิกษุณีผู้ถามปัญหาแก่ภิกษุขอโอกาสอันใดต้องถามอันนั้น ถ้าขอโอกาสถามพระสูตรแล้ว กลับไปถามพระวินัยก็ดี ถามพระอภิธรรมก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระวินัยแล้ว ถามพระสูตรก็ดี ถามพระอภิธรรมก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระอภิธรรมแล้ว ถามพระสูตรก็ดี ถามพระวินัยก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ในอปทาน-อุบาลีเถรวัตถุหน้า ๖๓ มีว่า

สุตฺตนฺตํ อภิธมฺมญฺจ　　วินยญฺจาปิ เกวลํ
นวงฺคํ พุทฺธวจนํ　　เอสา ธมฺมสภา ตว

แปลโดยความว่า (ข้าแต่พระองค์ผู้จอมมุนี) พระสูตร พระอภิธรรม พระวินัย รวมพระพุทธวจนะมีองค์ ๙ ทั้งสิ้นนี้ เป็นธรรมสภาของพระองค์

ในเถรีอปทาน หน้า ๓๐๙ มีว่า

กุสลาหํ วิสุทฺธีสุ　　กถาวตฺถุวิสารทา
อภิธมฺมนยญฺญูจ　　วสี ปตฺตามฺหิ สาสเน

แปลโดยความว่า ในพระศาสนานี้ ดิฉัน (นางเขมาเถรี) ฉลาดในวิสุทธิ ๗ แลสามารถในกถาวัตถุ เป็นผู้รู้นัยแห่งพระอภิธรรมถึงซึ่งวสีทั้ง ๕

นอกจากนี้ยังมีมาในมหาโคสิงคสาลสูตร (ดูบรรพ ๑) และยังมีมาในที่อื่น ๆ อีกเป็นเอนก

๔. คำที่ว่า **ธมฺโม จ วินโย จ** ซึ่งแปลว่า ธรรมด้วยวินัยด้วยนั้น คำว่าธรรมมิได้หมายเอาแต่สุตตันตปิฎกอย่างเดียว แต่หมายเอาอภิธรรมปิฎกเข้าด้วย เพราะชื่อว่าเป็นพระธรรมเหมือนกัน เช่นคำ

อรรถาธิบายของพระคันถรจนาจารย์ว่า

๕. ถ้าปฏิเสธอภิธรรม เพราะเหตุว่าคำ **วุตฺตํ เหตํ ภควตา ฯลฯ** เป็นต้นแล้ว พระสูตรกับพระวินัยก็ควรปฏิเสธด้วยซิ เพราะทั้งพระธรรมและพระวินัยก็ล้วนแต่ที่พระสาวกสดับมาจากพระพุทธองค์ทั้งสิ้น พระพุทธองค์มิได้ทรงนิพนธ์ขีดเขียนไว้ที่ไหน และในพระสูตรเองก็ต้องมีคำว่า **เอวมฺเม สุตํ** ข้าพเจ้าได้สดับมาดังนี้ ในพระวินัยก็มีคำว่า **เตน โข ปน สมเยน ภควตา** แปลว่าก็โดยสมัยนั้นแลพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯลฯ เหล่านี้เป็นคำพูดของพระสังคีติกาจารย์ทั้งสิ้น พระไตรปิฎกทั้ง ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ล้วนเป็นวาจาของพระสังคีติกา-จารย์ที่ถ่ายทอดมาจากพระศาสดาทั้งสิ้น

๖. ยอมว่าในอภิธรรมมีที่เป็นสาวกภาษิตอยู่คัมภีร์หนึ่งคือคัมภีร์กถาวัตถุซึ่งเป็นวาทะของพระโมคคลีติสสเถระ แต่พระโมคคลี-ติสสเถระก็ย่อมรับความคิดเห็นมาจากหลักของพระบรมศาสดา

มติในคัมภีร์อัฏฐสาลินี

ความจริงข้อนี้ควรจัดเป็นข้อที่ ๗ ต่อจากข้อ ๖ แต่ที่เขียนแยกเป็นหัวข้อใหญ่ต่างหาก เพราะมีถ้อยความค้านและลงโทษพวกไม่เชื่ออภิธรรมยืดยาว ซึ่งอ่านแล้วข้าพเจ้าเองรู้สึกขำ คัมภีร์อัฏฐสาลินี แต่งขึ้นโดยพระอรรถกถาจารย์เอกแห่งพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท คือท่านพุทธโฆษะ ตกราวพุทธศตวรรษที่ ๙ มีอรรถรสอันลึกซึ้งยากทั้งการตีความและการแปล ในคัมภีร์นี้มีความตอนหนึ่ง กล่าวถึงกระทู้ของฝ่ายที่ถามว่าพระอภิธรรมนี้เป็นคำของใคร ดังยกคำแปลมาให้ดูต่อไปนี้

"ถามว่า (อภิธรรม) เป็นคำของใคร แก้ว่าเป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ถามว่า ใครเป็นผู้นำสืบเนื่องกันมา

แก้ว่า พระอาจารย์ทั้งหลายนำสืบกันมา จริงดังนั้น พระเถระทั้งหลาย คือพระสารีบุตรเถระ พระภัททริ โสภิตะ ปิยชาลี ปิยปาละ ปิยทัสสี โกสิยบุตร สิคควะ สันเทหะ โมคคลีบุตร มิสสทัตตะ ธรรมิยะ สาทกะ โสนกะ เรวตเถระ นำสืบต่อกันมาจนถึงตติยะสังคีติกาล ต่อจากนั้นอาจารย์ทั้งหลายในชมพูทวีปซึ่งเป็นศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนำสืบต่อมา" ตอนนี้ให้หลักฐานความเป็นมาของอภิธรรมในหน้า ๓๙ มีข้อความปรับโทษแก่ผู้ที่ไม่เชื่ออภิธรรมรุนแรงอยู่ว่า ผู้ที่ปฏิเสธ-อภิธรรม ก็ย่อมชื่อว่าปฏิเสธพระสัมพัญญุตญาณในชินจักรนี้ ชื่อว่าทำเวสารัชชญาณของพระศาสดาให้หมุนกลับ ทำบริษัทผู้ใคร่จะฟังให้เข้าใจผิด กั้นทำนบในอริยมรรค (กีดขวางอริยมรรค) จัดเขา (ผู้ปฏิเสธ-อภิธรรม) ในพวกก่อเหตุให้แตกร้าว ๑๘ จำพวก จำพวกใดจำพวกหนึ่ง เป็นผู้สมควรลงอุกเขปนิยกรรม นิยสกรรม และตัชชนิยกรรมโดยแท้ ผู้เช่นนี้ พวกเราควรลงปัพพาชนิยกรรมเป็นต้นแล้ว*ไสส่งไปว่า "เจ้าจงไปเป็นคนกินเดนเสียเถิด"

ฟังคำลงโทษเหล่านี้แล้ว พวกปฏิเสธอภิธรรมดูออกจะน่ากลัวอยู่ เพียงปฏิเสธเท่านั้นจะต้องรับโทษทีเดียวซ้อนกันหลายอย่าง ในตอนต่อไปมีคำโต้คำแก้ระหว่าง ๒ ฝ่ายดังนี้

แม้ถ้าเธอ (ฝ่ายปฏิเสธอภิธรรม) พึงกล่าวว่าถ้าอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์แล้ว ก็ควรจะมีคำเริ่มต้นในอภิธรรมทำนองนี้ว่า **เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ** เป็นต้น เหมือนที่มีในพระสูตรหลายพันสูตร เรา (ฝ่ายอภิธรรม) พึงค้านว่า ก็คำเริ่มต้นเช่นนั้นแห่งชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทไม่มีเช่นนั้นไซร้ ชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเหล่านั้น ก็ไม่เป็นพระพุทธภาษิตด้วยซิ แล้วพึงกล่าวกับเขาต่อไปอีกว่า ดูก่อน

---

*การลงโทษต่าง ๆ เหล่านี้ พึงดูอธิบายในบทนำ

ผู้ฉลาด (คำเย้ย) ชื่อว่าอภิธรรมนี้เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น หาเป็นวิสัยแห่งผู้อื่นไม่ ก็การเสด็จลงถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาของพระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ปรากฏแล้ว การประสูติ การตรัสรู้ การประกาศพระธรรมจักร การแสดงยมกปาฏิหาริย์ การเสด็จไปแสดงอภิธรรมในเทวโลก การเสด็จลงจากเทวโลก ฯลฯ ก็ปรากฏแจ่มแจ้งแล้วทั้งนั้น ดูก่อนผู้ฉลาด ชื่อว่าคำเริ่มต้นแห่งอภิธรรมนั้นไม่จำเป็น เมื่อกล่าวเช่นนี้ ฝ่ายปรวาทีก็จะไม่สามารถหาอุทาหรณ์ที่ถูกต้องเป็นธรรมมาอ้างได้

ในหน้า ๓๗ มีคำถามคำตอบระหว่างผู้เชื่ออภิธรรมกับผู้ไม่เชื่ออภิธรรมดังนี้

ภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ ณ ที่นั้น กล่าวกะพระธรรมกถึกว่า 'ท่านธรรมกถึก ! ท่านชักพระสูตรมาเสียยืดยาว ประหนึ่งจะเอามาล้อมภูเขาสิเนรุทีเดียว พระสูตรนั้นชื่อสูตรอะไร'

ธรรมกถึก 'อภิธรรมสูตรซิผู้มีอายุ'

ภิกษุ 'ทำไมท่านจึงชักอภิธรรมสูตรมาเล่า ท่านจะชักพระสูตรอื่นที่เป็นพระพุทธภาษิตไม่ดีกว่าหรือ'

ธ. 'ก็อภิธรรมสูตรใครเป็นผู้กล่าวไว้เล่า'

ภ. 'อภิธรรมไม่ใช่พระพุทธภาษิต'

ธ. 'ผู้มีอายุ ! นี่ท่านเรียนพระวินัยปิฎกหรือเปล่า'

ภ. 'ไม่ได้เรียน'

ธ. 'เห็นจะเป็นเพราะไม่ได้เรียนและทรงวินัยปิฎกนั่นเอง ท่านจึงไม่รู้แล้วก็กล่าวออกมาอย่างนี้'

ภ. 'ผู้มีอายุ ! ผมเรียนเฉพาะพระวินัย' (หมายเฉพาะตัวสิกขาบทไม่ได้หมายเอาทั้งปิฎก)

ธ. 'แม้วินัยนั้นท่านก็เรียนอย่างผิดพลาด บางทีจะไปนั่งหลับเสียที่ท้ายบริษัทแล้วก็เรียนส่งเดชไป ก็บุคคลเช่นท่านจะบรรพชาหรืออุปสมบทก็ย่อมเป็นคนถ่วงโลกเสมอ' แล้วพระธรรมกถึกก็ยกอาคต-สถานเกี่ยวกับอภิธรรมที่มาในพระวินัยขึ้นอ้างทันที

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

มติทั้งสองฝ่ายนี้ ท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่าต่างมีเหตุผลของตนที่น่าจะเชื่อถือตาม แต่สำหรับทัศนะของผู้เขียน ข้าพเจ้าขอกล่าวว่า อภิธรรมปิฎกนี้ไม่เป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด จะเป็นพระพุทธภาษิตก็แต่เฉพาะตัวบทมาติกา และข้ออธิบายบางแห่ง นอกนั้นเป็นอาจริยภาษิตซึ่งอรรถาธิบายมาติกาให้พิสดารตามแนวของพระพุทธมติ ซึ่งไม่ควรถือว่าเมื่อมิใช่เป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมดแล้ว ก็เลยไม่นิยมนับถือ ความจริงอภิธรรมนั้นมิใช่อื่นมิใช่ไกลที่ไหน เนื้อแท้ก็เป็นธรรมในพระสูตรนั่นเองแต่พระอาจารย์ท่านเลือกชักเอาแต่หัวข้อหรือแม่บทที่เรียกว่ามาติกาออกมารวบรวมขึ้นต่างหากปิฎกหนึ่ง แล้วขยายความให้พิสดารเพื่อความเข้าใจง่าย หรือเพื่อความละเอียดซึ่งบางทีเพราะความละเอียดเลยกลายเป็นปิฎกที่มีความยากเย็นสุขุมลุ่มลึก ต้องศึกษากันเป็นเวลานานยิ่งกว่าสองปิฎก สันนิษฐานว่าอภิธรรมเดิมสงเคราะห์ลงในเวยยากรณ์ในอภิธรรมวิภังคะและธาตุกถา เราจะได้พบคำอธิบายเกี่ยวกับขันธ์ ธาตุ อายตนะ โพชฌงค์ มรรค สติปัฏฐาน ฯ ในสังยุตตนิกายได้ประมวลแบ่งเป็นขันธสังยุตต์ ฯ ในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติเราจะพบว่าได้นำเอาธรรมะ ที่ว่าด้วยจำพวกแห่งบุคคลในโลกจากอังคุตตรนิกายไปอธิบายศาสตราจารย์ชาวญี่ปุ่นคนหนึ่งกล่าวว่า มีบุคคลเพียงประเภทหนึ่งและประเภทเดียวเท่านั้น ที่หาไม่พบในอังคุตตรนิกายคือ สมสีสี ซึ่งใน

ปุคคลบัญญัติได้อธิบายบ่งถึงในธรรมสังคณี เราจะพบแนวคิดที่นำมาจากขุททกนิกาย และในยมกกับปัฏฐานเราก็จะพบคำอรรถาธิบายทฤษฎีปัจจัยการของพระพุทธองค์อย่างซับซ้อนหยุมหยิมจนกลายเป็นคัมภีร์ตรรกวิทยาชิ้นโบว์แดงของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทไป ตามความเห็นของข้าพเจ้า คัมภีร์ ธาตุกถา วิภังคะ ปุคคลบัญญัติและธรรมสังคณี ยมกะ ปัฏฐานะ เกิดขึ้นตามลำดับกัน คัมภีร์กถาวัตถุเป็นของเกิดขึ้นในชั้นหลังสุด

ในพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยาน มีนิกายหนึ่งที่ไม่ยอมรับอภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธภาษิต นิกายนี้คือนิกายเสาตฺรนฺติกะ ซึ่งยอมรับแต่มาติกาเท่านั้น การปฏิเสธอภิธรรมปิฎกไม่ใช่เป็นของใหม่ แต่เป็นความคิดมานานแล้วในหมู่คณาจารย์ต่างสำนักของพระพุทธศาสนา อย่างน้อยก็ได้มีการปฏิเสธอภิธรรมปิฎกก่อนพุทธศตวรรษที่ ๓ และพวกไม่ยอมรับอภิธรรมปิฎกนี้คงมีอยู่เรื่อยตลอดมา จนแม้ในลังกาซึ่งเป็นป้อมปราการของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเอง พวกปฏิเสธอภิธรรมนี้ไม่ใช่มีเฉพาะพวกนิกายเสาตฺรนฺติกะเท่านั้น และดังนั้นจึงไม่มีข้อประหลาดอันใดเลยว่า ทำไมอัฏฐสาลินีจึงได้ลงโทษพวกภิกษุผู้ปฏิเสธอภิธรรมไว้อย่างรุนแรง ซึ่งดูออกจะเกินขอบเขตไปบ้าง แต่สำหรับนิกายที่บูชาอภิธรรมเป็นชีวิตจิตใจนั้น ยังไม่ใช่นิกายเถรวาท ซึ่งเป็นเจ้าของอภิธรรม ๗ คัมภีร์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น แต่เป็นนิกายสรวาสติวาทหรืออีกชื่อหนึ่งคือนิกายอภิธรรม นิกายนี้เป็นสาขาแยกออกไปจากเถรวาทในราวพุทธศตวรรษที่หนึ่ง และค่อย ๆ เจริญเติบโตเป็นลำดับจนกลายเป็นนิกายที่ทรงอิทธิพลในอินเดียภาคเหนืออยู่ถึง ๕ ศตวรรษ นิกายนี้มีอภิธรรม ๗ คัมภีร์เหมือนกัน แต่มีอรรถรสแตกต่างไปจากอภิธรรมของเถรวาท ความพิสดารนั้นจักอธิบายในตอนข้างหน้า

นิกายนี้ถือว่าพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะและพระมหากัจจานะหรือกาตยานีบุตรเป็นปฐมาจารย์แห่งอภิธรรม ซึ่งเป็นการให้ข้อคิดเห็นแก่เราดีมาก คุณนิรเทศศาสตร์* ของฝ่ายนิกายมหาสังฆิกะก็ได้กล่าวว่าพระกาตยานีบุตรรวบรวมเอาหลักธรรมที่เป็นฝ่ายปัญญาล้วน ๆ จากพระสูตร เรียกว่าอภิธรรมแล้วนำไปสาธยายถวายพระพุทธองค์ทรงสดับพระตถาคตเจ้าทรงอนุโมทนารับรอง อนึ่งในอังคุตตรนิกายของมหาสังฆิกะ มีที่หนึ่งแสดงว่าพระพุทธองค์เสด็จไปแสดงธรรมเทศนาโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์** ข้อกล่าวว่า พระมหากาตยานีบุตรหรือพระมหากัจจานะรวบรวมข้อธรรมในพระสูตรออกจัดเป็นอภิธรรมปิฎกนั้นข้าพเจ้ามีความเชื่อมั่นว่าเป็นความจริง และอภิธรรมก็ได้เกิดมีมาแต่เบื้องสมัยพุทธกาลแล้วด้วย พระมหากัจจานะได้รับยกย่องจากพระศาสดาว่า เลิศทางกระจายธรรมย่อให้พิสดาร มีอยู่บ่อยครั้งที่พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนา แต่หัวข้อธรรมโดยย่อซึ่งเรียกว่าอุทเทศ แล้วท่านเป็นผู้อธิบายให้พิสดารละเอียดออกไป จนพระศาสดาตรัสแก่ภิกษุสงฆ์ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! มหากัจจานะเป็นบัณฑิตมีปัญญามาก แม้หากว่าเธอทั้งหลายจะพึงถามเนื้อความนั้นกะเราไซร้ แม้เราก็คงพยากรณ์เหมือนอย่างมหากัจจานะพยากรณ์" นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ปักหลักพระพุทธศาสนาในแคว้นอวันตีเป็นคนแรก อภิธรรมจักต้องเป็นการรวบรวมของท่านและของพระสารีบุตรเป็นแน่ ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่าท่านทั้งสองเป็นปฐมอรรถกถาจารย์ คัมภีร์ที่ถือกันว่าเป็นภาษิตของพระสารีบุตร เช่นปฏิสัมภิทามรรค จุลลนิทเทศ มหานิทเทศ ก็มีรูปโครงอย่าง

---

* จีนเรียกว่า "ฮุนเปียคกงเต๊กหลุน"

** ฝ่ายมหายานมีพระสูตรกล่าวถึงข้อธรรมที่พระศาสดาแสดงโปรดพระพุทธมารดา แต่เห็นว่าเป็นหนังสือคนรุ่นหลังแต่ง ไม่อยากยกมาเป็นหลักฐาน

อภิธรรมคัมภีร์จุลนิทเทศ มหานิทเทศ เป็นคัมภีร์แก้อรรถที่ยากในสุตตนิบาต ขุททกนิกาย จัดว่าเป็นอรรถกถาที่เก่าที่สุด ส่วนปฏิสัมภิทามรรคนั้นแก้ความในมาติกาว่าด้วยญาณของพระพุทธเจ้า และพระสาวกกับอธิบายปรมัตถธรรมอันลึกซึ้งเป็นลำดับ ในสัทธัมมปัชโชติอรรถกถาของจุลนิทเทศ มหานิเทศ แต่งโดยพระธรรมปาละ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ มีปณามคาถาว่า

สารีปุตฺโต มหาปญฺโญ สตฺถุกปฺโป ชินตฺรโช
ธมฺมจกฺกํ วิภาเชตฺวา มหานิทฺเทสมพฺรวิ
ปาโจ วิสิฏฺฐนิทฺเทโส ตํ นาม วิเสสโต จ ฯ

แปลว่า "พระสารีบุตรผู้มีปัญญายิ่งยง ผู้เป็นพุทธชิโนรส เทียมเท่าองค์พระศาสดา แจกแจงพระธรรมจักร กล่าวมหานิทเทศไว้แล้ว ฯ พระบาลีมีนิทเทศอันวิเศษ" อรรถกถาที่กล่าวกันว่าเป็นของพระมหากัจจานะแต่งคือคัมภีร์เนติปกรณ์ แต่งเป็นอรรถกถาวรรณานวังคสัตถุศาสน์ มีลีลาโวหารคล้ายคลึงกับคัมภีร์จุลนิทเทศ มหานิเทศ ตอนจบแห่งคัมภีร์ มีความบ่งชัดว่า เอตฺตาวตา สมตฺตา เนตฺติยํ อายสฺมตา มหากจฺจาเนน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา มูลสงฺคีติยํ สงฺคีตาติ แปลความว่า เนติอันพระมหากัจจานะผู้มีอายุภาสิตแล้ว อันพระผู้มีพระภาคอนุโมทนาแล้ว อันพระเถระผู้ร้อยกรองพระธรรมวินัยสังคายนาแล้ว ในสังคีติดั้งเดิม จบลงด้วยประการเท่านี้แล เพราะฉะนั้นฝ่ายอภิธรรม เมื่อจะกล่าวถึงประวัติมูลเดิมย่อมถือว่าพระสารีบุตรกับพระมหากัจจานะเป็นปฐมาจารย์แห่งอภิธรรม และดังนั้นเราจึงสรุปความได้ว่า

๑. อภิธรรมปิฎกเป็นพระพุทธภาษิตแต่เฉพาะตัวแม่บทมาติกาและคำอธิบายธรรมะบางแห่ง

๒. ส่วนใหญ่เป็นสาวกภาษิต ซึ่งแต่งขยายพุทธพจน์ตามแนว

พุทธมติ และบางแห่งได้แทรกกฎเกณฑ์ใหม่ ๆ ขึ้น การแต่งนั้นแต่งกันหลายองค์มิใช่องค์เดียว

๓. ไม่ควรปฏิเสธอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือนักปริยัติของไทยควรสนใจศึกษาอภิธรรมให้ถ่องแท้ ในฐานะที่อภิธรรมปิฎกเป็นพุทธปรัชญาที่ละเอียดสุขุมยิ่งนัก ข้าพเจ้าชอบใจและเห็นพ้องด้วยกับคำพูดของคุณหลวงเทพดรุณานุศิษฏ์ (ทวี ป.ธ.๙) ที่ว่าปัญหาธรรมะในพระสูตรบางแห่งย่นย่อยากแก่การเข้าใจ ก็ได้ความอธิบายโดยละเอียดในอภิธรรม และธรรมะในอภิธรรมที่ละเอียดพิสดารจนยากที่จะรวบรัดความได้ เราก็ได้ความสรุปอย่างย่อจากพระสูตร

ปัญหาเรื่องขุททกนิกาย

นักศึกษาชาวตะวันตกบางท่านได้แสดงข้อคิดว่า สมัยปฐมสังคายนาได้รวบรวมพระสูตรขึ้นเพียง ๔ นิกายเท่านั้นคือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย อังคุตตรนิกาย และสังยุตตนิกาย ส่วนนิกายที่ ๕ หรือขุททกนิกายนั้นเป็นของเกิดขึ้นภายหลัง นิกายทั้ง ๔ ซึ่งพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือว่าขุททกนิกายไม่ใช่พระพุทธภาษิต ความเห็นเช่นนี้เป็นความเห็นมีส่วนผิดพลาดและส่วนถูกต้องเหมือนกัน ตามทัศนะของข้าพเจ้า ข้าพเจ้ากล้ายืนยันว่าธรรมบางหมวดในขุททกนิกายเป็นพระพุทธภาษิตอย่างสมบูรณ์ เช่นในขุททกปาฐะธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต ชาดก ฯ ที่มิใช่พระพุทธภาษิตก็เป็นภาษิตของสาวก คือเถรคาถา และเถรีคาถา เป็นต้น ซึ่งก็ไม่น่าจะมีปัญหาอะไรเลย ในเมื่อตัวคาถาก็บ่งอยู่แล้วว่าเป็นคำพูดของพระเถระและพระเถรีในพระพุทธศาสนา ข้ออ้างของนักศึกษาจำพวกนี้ก็คือว่า ในสุตตันตปิฎกของนิกายแห่งพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานอื่น ๆ มีเพียง ๔ นิกายซึ่งเรียกว่า "อาคม ๔" เท่านั้น ไม่มี

อาคมที่ ๕ หรือขุททกนิกาย แต่ความจริงก็ได้บอกแก่เราว่า ในนิกายสรวาสติวาทมีหมวดธรรมบางตอนในขุททกนิกายเหมือนกัน คืออุทาน-วรรค สุตตนิบาต อัฏฐกะ และปรายนวรรค สถวีรคาถา ธรรมบท วิมานวัตถุ และพุทธวงศ์ ซึ่งได้ถูกเรียกรวมกันว่า **กฺษุทฺราคม** นอกจากนี้ยังมีหมวดธรรมบางตอนอื่น ๆ อีก ในขุททกนิกายที่เราจะพบกระเส็นกระสายในสํยุกตาคมของนิกายสรวาสติวาท นอกจากนี้ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชก็ได้อ้างถึงมุนีคาถาซึ่งเป็นความตอนหนึ่งในสุตตนิบาต ในคัมภีร์มหายานชั้นเก่าก็อ้างถึงพระพุทธภาษิตในสุตตนิบาตบ่อยครั้ง อย่างไรก็ตาม สาเหตุที่นิกายอื่น ๆ ไม่มีขุททกนิกายนั้น ตามความเข้าใจของข้าพเจ้าก็เพราะเหตุว่า ขุททกนิกายเป็นนิกายที่แสดงลักษณะพิเศษของฝ่ายเถรวาทและมีหลักปรัชญา โดยเฉพาะของฝ่ายเถรวาทแตกต่างไปจากหลักปรัชญาของนิกายอื่น ๆ ซึ่งความต่อไปก็จักปรากฏเองว่ามีพวกปาปภิกษุ (ตามสำนวนของพระคันถรจนาจารย์) ปฏิเสธไม่รับขุททกนิกาย (ดูทีปวงศ์) ข้าพเจ้าขอกล่าวแนะนำในที่นี้ด้วยว่า ขุททก-นิกายจัดเป็นวรรณคดีที่อุดมด้วยหลักธรรมของพระพุทธองค์ ตั้งแต่สามัญขึ้นไปหาความสูง มีลีลาแห่งภาษาไวยากรณ์อันไพเราะเพริศพริ้งสมบูรณ์ไปด้วยวิญญาณแห่งศิลปิน ประกอบไปด้วยความรู้ทางประวัติ-ศาสตร์สังคม และขนบธรรมเนียมประเพณีสมัยอินเดียโบราณ ซึ่งสามารถทำให้ผู้ศึกษาหลับตามองเห็นอดีตภาพต่าง ๆ ตามที่บรรยายไว้ประดุจว่าเรามีพลังอำนาจนำตนเข้าไปสู่อดีตทวารกาลโพ้นหลายพันปีฉะนั้น

หมายเหตุ:- ในอรรถกถากล่าวว่าอภิธรรมจัดเข้าในเวยยากรณ์ อันเป็นองค์หนึ่งในนวังคสัตถุศาสน์ อนึ่งพึงสังเกตว่าในคัมภีร์อภิธรรมเราจะไม่พบคำว่า ภิกฺขเว ของพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นธรรมดาของพระพุทธองค์ที่จักต้องปรารภบุคคลผู้สดับธรรมเทศนา หรือไม่พบคำว่าดูก่อนเทพยดาทั้งหลาย ดังที่เชื่อกันว่าทรงเทศนาอภิธรรมแก่ปวงเทพเลย ข้อนี้แสดงว่าพระคันถรจนาจารย์ผู้รวบรวมอภิธรรม ท่านไม่มีเจตนาจะให้คนเข้าใจว่าเป็นพุทธดำรัสทั้งหมดนั่นเอง

บทที่ ๑๐
พระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ ๑

○○○

เหตุการณ์ต่อไปนี้ แคว้นมคธได้เป็นเวทีสำคัญของประวัติศาสตร์แห่งพระพุทธศาสนาตลอดระยะกาล ๑,๕๐๐ ปีเศษ ที่พระพุทธศาสนามีบทบาทอยู่บนหน้าประวัติศาสตร์ของอินเดีย ได้กล่าวมาแล้วเบื้องต้นว่าในแผ่นดินพระเจ้าอชาตศัตรู อำนาจราชศักดิ์ของมคธรุ่งเรืองแผ่ขยายกว้างขวางมาก อาณาจักรทางลุ่มแม่น้ำคงคาตลอดขึ้นไปทางทิศเหนือและทางตะวันออกล้วนอยู่ภายใต้ราชานุภาพของพระเจ้าอชาตศัตรู อาณาจักรโกศลซึ่งเคยเป็นคู่แข่งกับมคธก็ตกเป็นเมืองออกของมคธเสียแล้ว แคว้นวัชชีซึ่งเป็นเสี้ยนหนามตำจักษุของมคธอยู่ ก็ถูกวัสสการพราหมณ์เสนาบดีของมคธใช้เล่ห์อุบายถอนทิ้งเสียได้ ในตอนปลายรัชสมัยมคธจึงมีความสงบราบคาบ พระเจ้าอชาตศัตรูก็มุ่งพระหฤทัยในการบำเพ็ญพระราชกุศลมีการสถาปนาพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามในพระราชอาณาจักร และงานชิ้นสำคัญที่สุดของพระองค์ก็คือ ทรงประทานพระราชูปถัมภ์ปฐมสังคีติของฝ่ายพระมหากัสสปะให้สำเร็จเรียบร้อย ปฐมสังคีติครั้งนั้นทำกันที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ในภูเขาเวภารบรรพต แขวงนครราชคฤห์ ๗ เดือนจึงสำเร็จ มีพระอรหันต์ประชุมร่วมทำ ๕๐๐ รูป

พระเจ้าอชาตศัตรูย้ายเมืองหลวง

ต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงย้ายราชธานีไปประทับ ณ เมืองปาฏลีบุตร เมืองนี้เดิมสร้างขึ้นเพื่อจุดประสงค์เป็นด่านป้องกันพวกวัชชี

ตั้งอยู่บนฝั่งใต้แม่น้ำคงคา เสวยราชสมบัติต่อมาจนถึง พ.ศ. ๑๗ พระโอรสนามว่าอุทัยภัทรเป็นกบฏ จับพระเจ้าอชาตศัตรูสำเร็จโทษ แล้วชิงเอาราชสมบัติ* พระเจ้าอุทัยภัทรทรงสร้างเมืองกุสุมปุระ (หรือบุบผาบุรี) ขึ้นเป็นที่ประทับบนฝั่งแม่น้ำคงคาห่างจากกรุงปาฏลีบุตรราว ๒-๓ ไมล์ พระอุบาลีมหาเถรเจ้าได้ดับขันธปรินิพพานในแผ่นดินกษัตริย์องค์นี้ ลุ พ.ศ. ๓๓ พระเจ้าอุทัยภัทรถูกพระโอรสนามว่าอนุรุทธะจับสำเร็จโทษ พระเจ้าอนุรุทธะเสวยราชอยู่ไม่ช้าก็ถูกพระโอรสนามว่ามุณฑกะจับสำเร็จโทษ พระเจ้ามุณฑกะถูกพระโอรสนามว่านาคทาสกะจับปลงพระชนม์ เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นภายในรอบร้อยปี หลังพุทธปรินิพพาน ซึ่งในคัมภีรมหาวังศะกล่าวไว้ เป็นเรื่องของกรรมสนองกรรม ในที่สุดประชาชนทนอยู่ภายใต้การปกครองกษัตริย์วงศ์ปิตุฆาตไม่ไหว ก็พากันปฏิวัติขึ้นจับพระเจ้านาคทาสกะสำเร็จโทษ แล้วเชิญอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อ "สุสูนาค" ขึ้นครองราชสมบัติ วงศ์กษัตริย์สายพระเจ้าพิมพิสารจึงเป็นอันหมดกันเพียงนี้ พระเจ้าสุสูนาคมีเชื้อสายเป็นเจ้าในวงศ์ลิจฉวีแห่งวัชชี มีมารดาเป็นหญิงงามเมือง แต่สุสูนาคเป็นคนมีความสามารถและประพฤติตนดีจึงถูกเลือกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน กล่าวกันว่าพระองค์เป็นผู้ย้ายราชธานีไปประทับ ณ นครไพศาลี และพระองค์เป็นผู้ขยายอำนาจของมคธให้แผ่ไปถึงแคว้นอวันตีอีกด้วย ทรงอยู่ในราชสมบัติ ๑๘ ปี ก็สวรรคต พระโอรสนามว่า "กาฬาโศก" ขึ้นสืบราชบัลลังก์ กลับให้ย้ายราชธานีมา ณ นครปาฏลีบุตรใหม่ รัชสมัยกษัตริย์องค์นี้ตกในราวพุทธศก ๑๐๐ ปีล่วงแล้ว และเหตุการณ์สำคัญของพระพุทธศาสนาก็อุบัติขึ้น นั่นคือการชุมนุมสงฆ์ทำทุติยสังคายนา และการแตกนิกาย

---

* ดูเรื่อง "ราชอาณาจักรมคธยุคพุทธกาล" ของข้าพเจ้า

* ในบางตำนานว่า ยังมีพระราชานามว่าทรรศกะเสวยราชก่อนพระเจ้าอุทัยภัทร

บทที่ ๑๑
เรื่องกาฬาโศก และอโศก

○○○

นักศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ต้องประสบกับปัญหายุ่งยากเรื่องพระเจ้ากาฬาโศกและพระเจ้าอโศกว่า เป็นองค์เดียวกันหรือต่างองค์กัน ในวงนักประวัติศาสตร์เองก็แบ่งออกเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งเชื่อว่าพระเจ้ากาฬาโศกเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าอโศก พวกนี้ส่วนมากเป็นพุทธบริษัทฝ่ายมหายาน หรือมิฉะนั้นก็เป็นพวกที่นับถือหลักฐานในตำนานฝ่ายสํสกฤต อีกพวกหนึ่งเชื่อว่ามิได้เป็นองค์เดียวกัน พวกนี้เป็นพุทธบริษัทฝ่ายสาวกยาน หรือมิฉะนั้นก็เป็นพวกที่นับถือหลักฐานตำนานฝ่ายบาลี ข้าพเจ้าได้นำเหตุผลของแต่ละฝ่ายมาแสดงดังต่อไปนี้

มติฝ่ายปกรณ์บาลี

มตินี้อาศัย คัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆษะ และคัมภีร์มหาวังศะ ทีปวังศะเป็นหลักฐาน ฝ่ายปกรณ์บาลีให้ความละเอียดเกี่ยวกับปีรัชกาลของกษัตริย์มคธเทียบเคียงกับปีรัชกาลกษัตริย์ลังกาดังนี้

๑. พระเจ้าอชาตศัตรูสิ้นพระชนม์หลังพุทธปรินิพพาน ๒๔ ปี (รวมกับอีก ๘ ปี ก่อนพุทธปรินิพพาน เสวยราชย์ได้ ๓๒ ปี เป็นระยะกาลที่ครองราชย์อยู่)

๒. พระเจ้าอุทัยภัทร เสวยราชย์ ๑๖ ปี

๓. พระเจ้าอนุรุทธะ เสวยราชย์ ๔ ปี

๔. พระเจ้ามุณฑกะ เสวยราชย์ ๔ ปี

๕. พระเจ้านาคทาสกะ เสวยราชย์ ๒๔ ปี

(สิ้นวงศ์พระเจ้าพิมพิสารแล้วขึ้นวงศ์สุสูนาค)

๖. พระเจ้าสุสูนาค เสวยราชย์ ๑๘ ปี

๗. พระเจ้ากาฬาโศก เสวยราชย์ ๒๘ ปี

(ฉะนั้นได้ความว่าพระเจ้ากาฬาโศกเริ่มครองเศวตฉัตรในปี พ.ศ. ๙๐) ในคัมภีร์ชินกาลมาลินีกล่าวว่า **สุสูนาคสฺส อจฺจเยน ตสฺส ปุตฺโต กาฬาโสโก นาม อฏฺฐวีสติ วสฺสานิ รชฺชํ กาเรสิ ฯ รชฺชํ ปน กาเรนฺตสฺส กาฬาโสกสฺส ราชิโน ทสเม วสฺเส สมฺพุทฺธสฺส ปรินิพฺพานโต วสฺสสตํ ปริปุณฺณํ ฯ ตทา เวสาลิยํ ทสสหสฺสา ภิกฺขู ทสวตฺถูนิ ทีเปนฺติ ฯ** แปลว่า "พระเจ้าสุสูนาคมีโอรสนามว่ากาฬาโศก เมื่อพระเจ้าสุสูนาคทิวงคต พระเจ้ากาฬาโศกได้เสวยราชย์สืบต่อ ๒๘ ปี นับแต่วันพระเจ้ากาฬาโศกเสวยราชย์ได้ ๑๐ ปี นับแต่สมเด็จพระพุทธองค์เข้าสู่ปรินิพพานพอครบ ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในกาลครั้งนั้น อันว่าภิกษุทั้งหลายหมื่นหนึ่งอยู่ในเมืองไพศาลี สำแดงวัตถุ ๑๐ ประการ" จากข้อความนี้เราได้ความว่า พระเจ้ากาฬาโศกเสวยราชย์แล้ว ๑๐ ปี ใน พ.ศ. ๑๐๐ จึงเกิดแตกสามัคคีขึ้นในคณะสงฆ์ คราวนี้ในชินกาลมาลินีแสดงต่อไปว่า พระโอรสทั้งสิบของพระเจ้ากาฬาโศกครองราชย์ต่อมา ๒๒ ปี ทั้งสิบองค์มีนามว่า ภัทรเสน ๑, โกรัณฑวรรณ ๑, มังกร ๑, สัพพัญชหะ ๑, ชาลิกะ ๑, สัญชัย ๑, อุภคะ ๑, โกรพยะ ๑ นันทิวัฑฒนะ ๑, ปัญจมตะ ๑, รวมเป็น ๑๐ องค์ ในมหาวังศะเรียกนามแปลกเพี้ยนไปบ้างดังนี้ ภัทรเสน ๑, โกรัณฑวรรณ ๑, มังกร ๑, สัพพชหะ ๑, ชาลิกะ ๑, ชัย ๑, อุสุภะ ๑, โตรศะ ๑, นันทิกะ ๑, พันธนะ ๑ วงศ์สุสูนาคมาสิ้นวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๑๔๐ ด้วยถูกนายโจรชื่อนันทะพิฆาตแล้ว นายโจรนันทะตั้งราชวงศ์นันทะขึ้น "ราชวงศ์นันทะ" ว่ามีเจ้าครอง

สืบกันอยู่ ๙ องค์ กินเวลา ๒๒ ปี เหมือนกัน นามของนวนันทะทั้ง ๙ มีดังนี้ อุคคเสนนันทะ ๑, กนกนันทะ ๑, จันคุติกนันทะ ๑, ภูตปาลนันทะ ๑, รัฏฐปาลานันทะ ๑, โควิสาณกนันทะ ๑, ทสสิทธิกะนันทะ ๑, เกวฏะนันทะ ๑, ธนนันทะ ๑ สิ้นวงศ์เมื่อ พ.ศ. ๑๖๒ ด้วยถูกจันทรคุปต์อัยกาธิราชของพระเจ้าอโศกปลงเสีย แล้วจันทรคุปต์ตั้งวงศ์ **"เมารยะ"** ขึ้น ณ นครปาฏลีบุตร

๑. พระเจ้าจันทรคุปต์ เสวยราช ๒๔ ปี

๒. พระเจ้าพินทุสาร เสวยราชย์ ๒๘ ปี

๓. พระเจ้าอโศกมหาราชก่อนเสวยราชย์ต้องผ่านการแย่งชิงราชสมบัติกับพี่น้องอยู่ ๔ ปีจึงปราบดาภิเศก ตกอยู่ในพุทธศก ๒๑๘ ปี แปลว่า ระยะกาลระหว่างกาฬาโศกกับอโศกห่างกันถึง ๑๐๐ ปีเต็ม

นอกจากศักราชรัชสมัยของกษัตริย์มคธแล้ว ฝ่ายปกรณ์บาลียังท้าวหลักฐานไปถึงศักราชกษัตริย์ลังกาดังนี้

ศักราชกษัตริย์ลังกา

ในคัมภีร์มหาวังศะอันเป็นตำนานพงศาวดารลังกาเก่าแก่ เขียนโดยพระมหานามเถระ และมีผู้อื่นหลายคนช่วยกันแต่งต่อกันเรื่อยจนในปัจจุบันนี้กล่าวว่า ปฐมกษัตริย์ลังกานามว่าวิชัย ได้เสวยราชย์ปีเดียวกับพระพุทธปรินิพพาน และได้สืบเชื้อวงศ์ต่อมาอีก ๕ องค์ กษัตริย์องค์ที่ ๕ ทรงนามว่า เทวานัมปิยะติสสะ มีรัชสมัยร่วมกับพระเจ้าอโศก ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวว่า เมื่อพุทธศกล่วงแล้ว ๒๓๖ ปี พระพุทธศาสนาแพร่มาถึงสิงหลทวีป (คือลังกา) และว่าพระเจ้าอโศกเสวยราชย์แล้ว ๑๘ ปี พระมหินทรเถระมาสู่ลังกา พระเจ้าวิชัยเสวยราชย์อยู่ ๓๘ ปี ในปีที่พระบรมศาสดาดับขันธปรินิพพาน เพื่อความสะดวกเราคิดให้เต็ม

๑ ปีตรงกับปีที่ ๙ แห่งรัชสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นปีแรกที่พระเจ้าวิชัยขึ้นเสวยราชย์ ในสมันตปาสาทิกากล่าวว่า พระเจ้าวิชัยทิวงคตในปีที่ ๑๔ แห่งแผ่นดินพระเจ้าอุทัยภัทร เราจึงรวมตัวเลขปีรัชกาลของพระเจ้าอชาตศัตรูเฉพาะที่เสวยราชย์หลังพุทธปรินิพพาน ๒๔ ปี + ๑๔ = ๓๘ ปี ตรงกันกับที่กล่าวว่าพระเจ้าวิชัยครองราชย์อยู่ ๓๘ ปี เมื่อพระเจ้าวิชัยสวรรคต เศวตฉัตรว่างอยู่ ๑ ปี ต่อมาพระนัดดาอันเกิดแต่พระกนิษฐาชื่อ บัณฑวาสุเทพ ได้สืบราชสมบัติอยู่ ๓๐ ปี แล้วพระโอรสนามว่าอภัยราชเสวยราชย์ต่อไปอีก ๒๐ ปี ครั้นแล้วพระนัดดาอันเกิดแต่พระกนิษฐาชื่อบัณฑกาภัยกุมาร เป็นกบฏจะชิงราชสมบัติ ต้องทำสงครามกับพระมาตุลา ๘ องค์ อันเป็นอนุชาของพระเจ้าอภัยราชอยู่ถึง ๑๗ ปี ระหว่างนั้นพระเจ้าอภัยราชทรงเวนเศวตฉัตรให้พระอนุชาที่มีพระนามว่า ดิศ ในที่สุดปรากฏว่าเจ้าบัณฑกาภัยชนะ ได้ปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์อยู่ถึง ๗๐ ปี ราชบุตรชื่อมุตตสิวะจึงเสวยราชย์ต่อมาอีก ๖๐ ปี จัดเป็นลำดับดังนี้

๑.	พระเจ้าวิชัยกุมาร	เสวยราชย์	๓๘	ปี
		เศวตฉัตรว่าง	๑	ปี
๒.	พระเจ้าบัณฑกวาสุเทพ	เสวยราชย์	๓๐	ปี
๓.	พระเจ้าอภัยราช	เสวยราชย์	๒๐	ปี
	เกิดจลาจลแย่งราชสมบัติ		๑๗	ปี
๔.	พระเจ้าบัณฑกาภัย	เสวยราชย์	๗๐	ปี
๕.	พระเจ้ามุตตสิวะ	เสวยราชย์	๖๐	ปี
		รวม	๒๓๖	ปี

ในปีพุทธศก ๒๓๖ หรือย่างเข้าปี พ.ศ. ๒๓๗ พระเจ้าเทวานัมปิยะติสสะ ราชบุตรพระเจ้ามุตตสิวะขึ้นเสวยราชย์ ได้ทำราชาภิเศก ๒

ครั้ง พระมหินทรเถระนำพระพุทธศาสนามาสู่ลังกาตามที่ปรากฏในมหาวังศะและในสามนต์ เป็นอันตรงกัน พระมหินทรเถระปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีว่าเป็นโอรสของพระเจ้าอโศก และพระเจ้าเทวานัมปิยะ-ติสสะได้มีพระราชไมตรีกับพระเจ้าอโศก จึงเป็นหลักฐานแสดงว่าพระเจ้าอโศกเป็นอีกองค์หนึ่งต่างหากจากพระเจ้ากาฬาโศกผู้ดำรงพระชนม์ชีพในพุทธศตวรรษที่ ๑

หลักฐานประกอบจากเถรวงศ์

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า เมื่อพระพุทธปรินิพพานแล้วได้มีเถร-วงศ์สืบเนื่องกันมาสามสาย คือสายพระอุบาลีผู้เป็นเอตทัคคะทางพระวินัย ๑, สายพระอานนท์ ผู้เป็นเอตทัคคะทางพหูสูตร ๑ และสายพระอนุรุทธะทาง ๑ เป็นทำนอง มอบหมายตำแหน่งคณปาโมกข์แก่พระเถระผู้เป็นสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกผู้สามารถให้ปกครองดูแลสังฆบริษัทดังได้บรรยายไว้โดยละเอียดในบรรพต้นแล้ว

เถรวงศ์สายพระอุบาลี

พระอุบาลี

|

พระทาสกะ

|

พระโสณกะ

|

พระสิคควะ

|

พระโมคคลีติสสะ

พระอุบาลีมีประวัติมาอย่างไร ข้าพเจ้าไม่จำต้องกล่าว ณ ที่นี้ เพราะถ้าท่านต้องการทราบก็หาอ่านได้ในหนังสือ **"พุทธานุพุทธประวัติ"** ของสมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่จะกล่าวถึงประวัติสังเขปของพระเถระอีก ๔ องค์หลังเท่านั้น

๑. **พระทาสกะเถระ** ท่านเป็นพราหมณ์ชาวเมืองไพศาลี เป็นผู้แตกฉานในคัมภีร์ไตรเพท ภายหลังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ขออุปสมบทในสำนักพระอุบาลี ณ วาลุการาม พร้อมกับเพื่อนพราหมณ์อีก ๓๐๐ คน และได้บรรลุพระอรหันต์ นอกจากนี้ยังเป็นอาจารย์บอกธรรมแก่สังฆบริษัทฝ่ายพระอุบาลี แต่สมัยพระอุบาลียังมีชีวิตอยู่

๒. **พระโสณกะเถระ** ท่านเป็นบุตรพ่อค้าเกวียนชาวเมืองกาสี เมื่ออายุ ๑๕ ปี ได้ติดตามบิดาไปค้าขายในนครราชคฤห์ ได้ไปเที่ยวชมเวฬุวนารามวิหาร พบกับพระทาสกะเกิดความเลื่อมใส จึงออกบรรพชาเป็นสามเณร เรียนพระไตรปิฎกเจนจบได้ดำรงตำแหน่งคณปาโมกข์

๓. **พระสิคควะเถระ** เกิดในตระกูลขุนนาง เป็นบุตรของศิริวัฒนอำมาตย์ มีภูมิลำเนาอยู่ ณ แขวงเมืองปาฏลีบุตร เมื่ออายุ ๑๘ ปี วันหนึ่งชวนเพื่อนฝูงไปเที่ยวกุกกุฏาราม มีเพื่อนสำคัญคนหนึ่งชื่อจันทวัชชีไปด้วย พบพระโสณกะกำลังเข้านิโรธสมาบัติอยู่ ก็เลื่อมใสในจริยาวัตรนั้น ในที่สุดตนเองพร้อมด้วยเพื่อนฝูงชวนกันออกบวชในสำนักพระเถระ จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อพระเถระทั้งหลายฝ่ายสถวีรวาทินทำทุติยสังคายนา ท่านกับพระจันทวัชชีมาไม่ทันการประชุม จึงถูกลงโทษให้คอยอบรมสั่งสอนคนสำคัญคนหนึ่งที่จะฟื้นฟูพระศาสนาในอนาคต ซึ่งพระยศเถระทราบล่วงหน้าได้ด้วยอำนาจทิพยญาณของพระอรหันต์

๔. **พระโมคคลีบุตรติสสะเถระ** จะเป็นชาวเมืองใดมิได้ปรากฏ

แน่ ดูเหมือนเข้าใจกันว่าเป็นชาวแคว้นมคธ ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์ ได้เรียนรู้พระเวทแตกฉาน ได้ออกบวชเป็นสามเณรในสำนักพระสิคควะ และได้อุปสมบทในสำนักพระสิคควะอีก ส่วนการเล่าเรียนนั้นได้เรียนกับพระจันทวัชชี พระโมคคลีบุตรติสสเถระรูปนี้แหละที่เป็นคนสำคัญมาฟื้นฟูพระศาสนา ปรากฏว่าท่านได้เป็นประธานในครั้งทำตติยสังคายนา ในมหาวังศะกล่าวว่า **เมื่อทำตติยสังคายนา พระเจ้าอโศกเสวยราชได้ ๑๗ ปี พระโมคคลีบุตรติสสเถระอายุได้ ๗๒ พรรษา**

พระเถระทั้ง ๕ แต่ละองค์ล้วนมีอายุยืน เมื่อพระโสณกะเถระมีพรรษาได้ ๔๐ จึงได้ให้อุปสมบทแก่พระสิคควะ อุปัชฌาย์ของพระโมคคลีบุตร ตอนนั้นพระเจ้ากาฬาโศกเสวยราชย์ได้ ๑๐ ปี ฉะนั้นหลักฐานทั้งหลายเท่าที่ได้ประมวลมาจึงเป็นพยานชี้ขาดได้ว่า พระเจ้ากาฬาโศกกับพระเจ้าอโศกอยู่กันองค์ละสมัย องค์ละราชวงศ์ ดังนี้

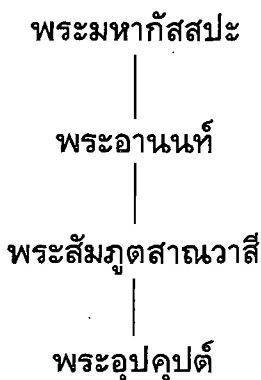
มติฝ่ายปกรณ์สันสกฤต

มตินี้อาศัยหลักฐานจากคัมภีร์อโศกอวทาน คัมภีร์นี้มีอายุราวต้นพระพุทธศตวรรษที่ ๕ แต่งขึ้นโดยคันถรจนาจารย์ชาวแคว้นกาศมีระ แปลสู่จีนพากย์ครั้งแรกราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๘ โดยอังฮวบคิม ครั้งที่สองราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๙ โดยคุณวรมัน และครั้งที่สามโดยสังฆปาละ ในต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อื่นเช่นเภทธรรมมติจักรศาสตร์ สูตราลังการ และพระสูตรอีก ๓-๔ สูตร แต่ที่สำคัญที่สุดคือคัมภีร์อโศกอวทาน มติฝ่ายนี้ ถือว่าพระเจ้าอโศกมีพระชนม์ในพุทธศตวรรษที่ ๑ ดังอโศกอวทานกล่าวว่า

"พระมุนีปรินิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี พระราชาธิราชแห่งนครปาฏลีบุตรพระนามว่าอโศก" ฝ่ายนี้ได้โต้แย้งฝ่ายบาลีว่า

๑. ปีรัชกาลกษัตริย์มคธและลังกาที่ฝ่ายบาลียกมาอ้างว่าคำนวณแล้วได้ผลลัพธ์ตรงกันนั้น เนื้อแท้เป็นฝีมือที่เจตนาเขียนขึ้นให้ตรงกันโดยปราศจากมูลความจริง เช่นเรื่องบรรพบุรุษกษัตริย์ต้นราชวงศ์ของลังกาที่กล่าวว่าเป็นลูกสิงโตก็เป็นเทพนิยาย และพระเจ้าวิชัยปฐมราชาธิราชขึ้นเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๑ ซึ่งเป็นการบังเอิญตรงกันจนเห็นชัดว่าเจตนาเขียนขึ้น

๒. เถรวงศ์ที่สืบเนื่องมาแต่พระมหากัสสปะไม่ปรากฏว่าฝ่ายบาลีอ้างถึง แต่ฝ่ายสันสกฤตนับถือเถรวงศ์สายพระมหากัสสปะนัก ทั้งนี้เพราะพระอุปคุปต์เถรซึ่งเป็นพระสังฆปาโมกข์ชั้น ๔ มีชีวิตในแผ่นดินพระเจ้าอโศก และเป็นผู้นำพระเจ้าอโศกเที่ยวสักการะพุทธสังเวชนียสถาน พระอุปคุปต์เป็นศิษย์ของพระสัมภูตสาณวาสี พระสัมภูตสาณวาสีเป็นศิษย์ของพระอานนท์ พระอานนท์รับช่วงตำแหน่งสังฆปาโมกข์ต่อจากพระมหากัสสปะดังนี้

พระมหากัสสปะและพระอานนท์ อยู่มาถึงในแผ่นดินพระเจ้าอชาตศัตรูหลังพุทธปรินิพพาน พระสัมภูตสาณวาสีปรากฏเป็นพระเถระชรามากในครั้งทุติยสังคายนา ด้วยอ้างกันทั้ง ๒ ฝ่ายบาลีและสันสกฤตว่า

พระสัมภูตสาณวาสีทันเห็นสมเด็จพระบรมศาสดาอายุของท่านก็ขนาดเรือนร้อยขึ้นไป พระอุปคุปต์ก็จะต้องมีอายุอย่างน้อยที่สุดก็เข้ามัชฌิมวัยแล้ว จึงเป็นการสุดวิสัยที่พระอุปคุปต์จะมีชีวิตยืนอยู่ได้ถึงพุทธศตวรรษที่ ๒

๓. รายชื่อสมณฑูตที่พระเจ้าอโศกส่งไปเผยแผ่พระศาสนาปรากฏมีพระโสณกะ พระอุตตระ ท่านทั้งสองมีชีวิตในครั้งทุติยสังคายนา เฉพาะชื่อพระอุตตระมีปรากฏในมหาวังศะว่าเป็นศิษย์อุปัฏฐากใกล้ชิดของพระเรวตะผู้เป็นสังฆเถระสำคัญองค์หนึ่งครั้งทุติยสังคายนา นอกจากนี้ยังชื่อพระมหาเทวะ พระมัชฌัตติกะ พระกัศปโคตะ ล้วนเป็นคณาจารย์มูลแห่งนิกายสำคัญบางนิกายในจำนวน ๑๘ นิกาย ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑ พระเจ้าอโศกจึงมีพระชนม์ในพุทธศตวรรษที่ ๒ ไม่ได้

๔. วงศ์สุสูนาคอันเป็นวงศ์ของพระเจ้ากาฬาโศกนั้นเป็นเรื่องที่ฝ่ายบาลีแต่งขึ้นเอง เนื้อแท้จริงคำว่าสุสูนาคเอามาจากคำว่าสีสุนาคหรือไศุนาคในภาษาสํสกฤต เป็นชื่อราชวงศ์ของพระเจ้าพิมพิสาร ฝ่ายบาลีแต่งซ้อนขึ้นอีก ๑ วงศ์ และถ้าเป็นเรื่องจริงก็เป็นเรื่องสำคัญมาก ไฉนในอโศกอวทานจึงไม่กล่าวถึงเลย

๕. พระเจ้านาคทาสกะซึ่งฝ่ายบาลีจัดเป็นกษัตริย์องค์สุดท้ายของราชวงศ์สีสุนาคนั้น ในคัมภีร์ปุราณะของพราหมณ์กล่าวว่า เป็นพระโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรูองค์หนึ่งมีพระนามว่า ทารสกะ และเมื่อเป็นเช่นนั้นรัชสมัยพระเจ้าอโศกจึงต้องเลื่อนขึ้นไปจากพุทธศตวรรษที่ ๒

๖. พระเจ้ากาฬาโศกของฝ่ายบาลีความจริงเป็นองค์เดียวกับพระเจ้ากากวรรณีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปุราณะ คำว่า **"กากะ"** มีความหมายว่าดำ พระเจ้าอโศกเมื่อยังไม่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา ประพฤติการดุร้าย

คนทั้งหลายจึงเรียกว่า จัณฑาโศกบ้าง กาฬาโศกบ้าง ครั้งเลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนาแล้ว คนทั้งหลายก็เรียกว่าธรรมาโศก ฝ่ายบาลีนำเอาพระเจ้ากากวรรณีมาปรุงแต่งขึ้นเป็นพระเจ้ากาฬาโศกอีกพระองค์หนึ่ง

๗. ฝ่ายบาลีว่าเมื่อพระเจ้ากาฬาโศกทิวงคต พระราชบุตร ๑๐ องค์ได้เสวยราชย์เป็นเวลา ๒๒ ปี ต่อมากษัตริย์วงศ์นันทะได้เป็นใหญ่ เจ้านันทะก็มีอยู่ ๑๐ องค์ได้เสวยราชย์อยู่เป็นเวลา ๒๒ ปีเหมือนกัน ไฉนจึงมาบังเอิญตรงกันทั้งจำนวนพระราชบุตรจำนวนเจ้านันทะและจำนวนปีเสวยราชย์เช่นนี้ อนึ่งในคัมภีร์ปุราณะยังกล่าวว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเสวยราชย์เพียง ๑๘ ปี ไม่ใช่ ๒๘ ปีอย่างในบาลี และว่าพระเจ้าพินทุสาร วงศ์เมารยะเสวยราชย์เพียง ๑๕ ปี ไม่ใช่ ๒๘ ปี ที่สุดแม้รัชกาลกษัตริย์ลังกาก็มีที่น่าระแวง เช่นกล่าวว่าพระเจ้าบัณฑุกาภัยเสวยราชย์อยู่ถึง ๗๐ ปี ก่อนขึ้นครองบัลลังก์ต้องทำสงครามชิงเศวตฉัตรอยู่ ๑๗ ปี ในสมัยที่เจ้าบัณฑุกาภัยทำสงครามอยู่นั้นจะต้องเป็นคนหนุ่มมีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๐ ปี เมื่อรวมกันทั้งอายุรัชกาลเข้าแล้ว พระเจ้าบัณฑุกาภัยก็เป็นกษัตริย์มหัศจรรย์ที่สุดในโลก คือมีอายุยืนถึง ๑๐๐ ปีเศษ แต่ไม่เพียงเท่านั้น พระโอรสคือพระเจ้ามุตตสิวะก็ว่าครองราชย์อยู่ถึง ๖๐ ปี เมื่อเป็นดังนั้นก็ต้องคะเนว่าพระเจ้าบัณฑุกาภัยมีพระราชบุตรตกในราวพระชนม์ไม่เกิน ๖๐ พระเจ้ามุตตสิวะต้องขึ้นเสวยราชย์เมื่อพระชนม์ ๕๐ เศษ บวกกับอีก ๖๐ เป็น ๑๐๐ เศษ ซึ่งเป็นการเหลือวิสัย กษัตริย์ลังกา ๕ รัชกาลเป็นเวลาถึง ๒๓๖ ปี ดูไม่น่าเป็นไปได้

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

เมื่อเราฟังเหตุผลแถลงของมติทั้ง ๒ ฝ่าย จะรู้สึกว่าทุกฝ่ายก็มีหลักฐานน่าฟัง แต่สำหรับมติของข้าพเจ้าได้พิเคราะห์แล้วได้ความดังนี้

คือ เหตุผลที่ฝ่ายสํสกฤตกล่าวหาฝ่ายบาลีว่าเจตนาเขียนลำดับปีรัชกาลกษัตริย์มคธและลังกาให้ตรงกันนั้น ข้าพเจ้ายังไม่ปลงใจเชื่อนัก และรักอยู่ข้างจะเห็นว่าฝ่ายบาลีมีส่วนใกล้ความจริงมากกว่าฝ่ายสํสกฤต ถ้าจะว่าฝ่ายสํสกฤตไม่กล่าวถึงพระเจ้าอโศกในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๒ เลย แต่บวกพระเจ้าอโศกองค์นี้ให้เป็นองค์เดียวกับพระเจ้ากาฬาโศกครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑ ก็เพื่อให้พระเจ้าอโศกมีความสัมพันธ์กับเรื่องราวของฝ่ายตน เพราะถ้าเป็นพระเจ้าอโศกองค์หลังแล้ว ปรากฏว่าทรงอุปถัมภ์ภิกษุฝ่ายเถรวาทิน จนถึงกับช่วยเหลือในการทำตติยสังคายนาฝ่ายสํสกฤตมิได้มีส่วนรู้เห็นด้วยในสังคายนาครั้งนั้น ไม่ปรารถนาจะให้ความสำคัญของฝ่ายตนด้อยลง จึงเขียนลงไปว่าเป็นองค์เดียวกัน เพราะพระเจ้ากาฬาโศกอย่างน้อยก็เคยนับถือฝ่ายตนอยู่ อนึ่งยังมีที่น่าสังเกตว่าคัมภีร์อโศกอวทานนั้นเป็นนิพนธ์ของคันถรจนาจารย์ ฝ่ายข้างอินเดียเหนือที่นับถือภาษาสํสกฤต

ยังมีกรณีสำคัญอีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องทุติยสังคายนา ซึ่งเป็นเรื่องที่มิได้กล่าวเฉพาะแต่ในปกรณ์ฝ่ายบาลี แม้ในปกรณ์ฝ่ายสํสกฤตเช่นวินัยปิฎกของฝ่ายนิกายธรรมคุปตะ สรวาสติวาทิน และในตำนานทางมหายานก็กล่าวถึง ทั้งได้บอกระยะกาลที่ทำสังคายนาใกล้เคียงกันที่สุดดังนี้

๑. มหาวังศะ (บาลี) ๑๑๐ ปี
๒. มหิศาสกวินัย ๑๐๐ ปี
๓. ธรรมคุปตวินัย ๑๐๐ ปี
๔. สรวาสติวาทวินัย ๑๐๑ ปี

ไฉนในครั้งทุติยสังคายนานั้น จึงมิได้บ่งถึงพระมหาเถรสำคัญคือพระอุปคุปตะหรือพระโมคคลีบุตรติสสะบ้างเลย ไฉนในอโศกอวทาน

จึงมิได้กล่าวถึงการทำทุติยสังคายนาบ้างเลย ส่วนเรื่องเถรวงศ์นั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระเถระที่เป็นคณะปาโมกข์เป็นขึ้นได้ด้วยการยกย่องนับถือในคุณวุฒิ วัยวุฒิ ในพระเถระรูปนั้นของคณะสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกของพระมหาสาวก มีพระอานนท์ พระอุบาลี เป็นต้น คงมิได้เป็นแบบมอบมรดกตำแหน่งให้แก่กัน ดุจที่พรรณนาในตำนานฝ่ายสํสกฤตหรือบาลี พระเถระคณะปาโมกข์เหล่านั้นไม่จำเป็นต้องเป็นผู้สืบสายมาโดยตรง ด้วยวิธีรับทอดกันเลย อาจจะขั้นระยะเวลาห่างกันก็ได้ และพระเถระนั้นแม้มิได้รับทอดตำแหน่งแบบผู้สืบราชสมบัติ แต่เนื่องด้วยเคยเป็นสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกของศิษยานุศิษย์องค์ใดองค์หนึ่งของพระอรหันตเจ้าทั้ง ๓ จึงอาจอ้างได้ว่าเป็นผู้สืบสายพระอรหันตเจ้าทั้ง ๓ ดังนี้ ความข้อนี้จะยกตัวอย่างเช่น เถรวงศ์สายพระมหากัสสปะถึงพระอุปคุปต์ที่ว่ามีเพียง ๔ องค์ไม่น่าจะกินเวลาถึง ๒๐๐ ปี ก็น่าจะเป็นว่าหลังพระสัมภูตสาณวาสีจะมีพระเถราจารย์องค์อื่นคั่นอยู่กว่าจะสืบมาถึงพระอุปคุปต์ หรือมิเช่นนั้นก็ต้องเชื่อตามคติของฝ่ายบาลีที่ว่า พระสัมภูตสาณวาสีท่านอายุยืนกว่าร้อยปี พระอุปคุปต์ก็มีอายุยืนเหยียบเรือนร้อย อีกประการหนึ่งข้ออ้างฝ่ายสํสกฤตที่ว่า พระภิกษุในคณะธรรมฑูตของพระเจ้าอโศกเกี่ยวพันกับบ่อเกิดของบางนิกาย ดังพระมหาเทวะผู้เป็นต้นเหตุให้เกิดนิกายมหาสังฆิกะนั้น ข้าพเจ้ามิได้เห็นชอบด้วยเลย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชื่อบุคคลในอินเดียโบราณนั้น มักจะซ้ำกันจนคนชั้นหลังพิจารณาไม่ดีแล้วมักจะหลงผิดว่าเป็นคนเดียวกัน เช่นชื่อกัสสปะอันเป็นชื่อเรียกตามโคตร ครั้งพุทธกาลก็มีภิกษุมีพราหมณ์ที่เรียกกัสสปะหลายคน มีพระมหากัสสปะ พระกุมารกัสสปะเป็นอาทิ

อนึ่งข้อสงสัยที่ว่ากษัตริย์ลังกาไม่น่าจะมีพระชนม์ถึง ๑๐๐ ปีเศษนั้น ข้าพเจ้าไม่เห็นจะเป็นปัญหาอะไร คนที่มีอายุยืนขนาดร้อยหรือร้อย

เศษไม่ใช่เรื่องมหัศจรรย์ ยังหาได้ในประเทศไทยเดี๋ยวนี้ ในประเทศญี่ปุ่นและรัสเซีย เขาว่าคนอายุกว่าร้อยมีปริมาณมากกว่าทุกประเทศของโลก คนในยุคโบราณที่มีอายุยืน ๆ จึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และเรื่องพระเจ้ากากวรรณีที่ฝ่ายสันสกฤตอ้างนั้น ถ้าเป็นจริงก็เกิดปัญหาที่จะต้องอธิบาย เพราะราชวงศ์ไศศุนาคะของพระเจ้าพิมพิสารนั้น พระเจ้ากากวรรณีเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๒ เสวยราชย์ก่อนพระเจ้าพิมพิสารถึง ๒ ชั่วกษัตริย์ พระเจ้าพิมพิสารเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๕ ของวงศ์ไศศุนาคเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงรักจะเชื่อตามหลักฐานของฝ่ายบาลี ในข้อสงสัยของฝ่ายสันสกฤตที่ว่า พระโอรสทั้ง ๑๐ ของพระเจ้ากาฬาโศกครองราชย์ ๒๒ ปี และพวกเจ้านันทะทั้ง ๑๐ ครองราชย์ ๒๒ ปีตรงกัน ซึ่งเป็นเรื่องไม่น่าเป็นไปได้นั้น ในหนังสือของลามะตารนาถอ้างถึงพระเจ้าสุรเสนผู้ซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และว่าพระสัมภูตสาณวาสีและพระยศมีชีวิตในรัชสมัยของพระองค์ และว่าโอรสของพระเจ้าสุรเสนทรงนามว่านันทะได้ครองราชย์ต่อมา ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระเจ้าสุรเสนนั้นแท้จริงคือพระเจ้าภัทรเสนซึ่งถูกกล่าวไว้ในมหาวังศะว่า เป็นพระราชบุตรของพระเจ้ากาฬาโศก มันจะเป็นไปได้หรือไม่เล่า ที่พระองค์จะมีพระนามกว่า ๑ พระนามขึ้นไป และพระเจ้านันทะนั้นก็ช่างเข้ากันได้อย่างเหมาะเจาะกับพระเจ้านันทิกะหรือนันทิวัฑฒนะในมหาวังศะเสียนี่กระไร ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า พระเจ้าภัทรเสนหรือพระเจ้าสุรเสน พระเจ้านันทิกะ มีพระองค์จริงและได้สืบราชสันตติวงศ์ต่อจากพระเจ้ากาฬาโศกเป็นเวลา ๒๒ ปี และแม้จะเข้าใจว่าพระราชบุตรอีก ๘ พระองค์ในมหาวังศะจะไม่มีองค์จริง ก็ยังไม่ขัดกับเหตุผลที่จะแสดงว่า พระเจ้ากาฬาโศกและพระเจ้าอโศกเป็นกษัตริย์ ๒ พระองค์อยู่นั่นเอง ส่วนราชวงศ์นันทะนั้น ในอโศกอวทานจัดลำดับกษัตริย์วงศ์นันทะไว้ ๓ วงศ์

คือ พระเจ้ามหาปัทมะ พระเจ้าประเสนะ และพระเจ้านันทะ ส่วนในหนังสือของลามะตารนาถจัดไว้ว่า พระเจ้าวีรเสนะ พระเจ้านันทะ และที่ ๓ เป็นพระเจ้ามหาปัทมะ ในมหาวังศะว่าเจ้านันทะทั้ง ๙ องค์ปกครองมคธและองค์สุดท้ายมีพระนามว่าพระเจ้าธนนันทะ รวมเวลาเสวยราชย์ ๒๒ ปี ข้าพเจ้าสันนิษฐาน ๒ ทาง ทางหนึ่งอาจเป็นไปได้ว่านวนันทะทั้ง ๙ องค์ ได้ครองมคธแบบคณะราชเช่นเดียวกับพวกเจ้าลิจฉวีแห่งวัชชี และได้ยกเจ้านันทะองค์หนึ่งขึ้นเป็นประธานคณะเจ้านันทะองค์นั้นคือพระเจ้าธนนันทะหรือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะ อีกทางหนึ่งคือเรื่องนวนันทะไม่เป็นจริง แต่กษัตริย์วงศ์นันทะมีอยู่ ๒ พระองค์เท่านั้น ที่มีชีวิตอยู่จริง คือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะและพระราชบุตรของพระองค์ คือพระเจ้าประเสนะ ส่วนพระเจ้านันทะนั้น บางทีเป็นไปได้ว่า พระเจ้านันทะเป็นองค์เดียวกับพระเจ้ามหาปัทมะนั่นเองแต่ฝ่ายสันสกฤตไม่เข้าใจไปแยกเป็น ๒ องค์ และยังอาจเป็นได้อีกว่ากษัตริย์นันทะ ๓ องค์ในตำนานสันสกฤตนั้นแท้จริงก็คือองค์เดียวกันคือพระเจ้ามหาปัทมะนันทะ ผู้ซึ่งได้รับยกย่องอีกพระนามหนึ่งว่าวีรเสนะหรือประเสนะเมื่อปราบวงศ์สุสูนาคลงได้ ในประการเดียวกันพระเจ้าธนนันทะก็มีทางที่เป็นพระนามอีกพระนามหนึ่งของพระเจ้ามหาปัทมะหรือไม่ก็เป็นโอรสของพระองค์ นักประวัติศาสตร์ชาวธิเบตกล่าวว่าปาณินิและวรรุจิ นักไวยากรณ์ผู้มีชื่อเสียง มีชีวิตในแผ่นดินวงศ์นันทะนี้ **ฉะนั้นจึงสรุปความได้ว่า พระเจ้ากาฬาโศกและพระเจ้าอโศกเป็นกษัตริย์ ๒ พระองค์ ไม่ใช่องค์เดียวกัน**

บทที่ ๑๒
ปัญหาเรื่องพุทธศักราช

๐๐๐

นักศึกษาประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จะต้องผจญกับปัญหาใหญ่อีกปัญหาหนึ่งคือปัญหาเรื่องพระพุทธศักราช ซึ่งเป็นต้นเหตุสะท้อนไปถึงเรื่องกาฬาโศกและอโศกด้วย ปัญหาพุทธศักราชเป็นปัญหายุ่งยากยิ่งกว่าปัญหาใด ๆ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ในวงการศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งในยุโรปและอาเซียได้เกิดการปะทะด้วยคมปากกาถึงเรื่องพุทธศักราชว่าล่วงมาบัดนี้กี่ปี และสมเด็จพระบรมศาสดาดับขันธ-ปรินิพพานก่อน ค.ศ. กี่ปี ต่างชักแม่น้ำทั้ง ๕ มาอ้างอิงถกเถียงกันเกิดเป็นมติถึง ๖๐-๗๐ มติ บางมติก็แตกต่างกันเพียง ๒-๓ ปี บางมติต่างกันถึงพันปี ณ บัดนี้ข้าพเจ้าจะรวบรวมมติสำคัญ ๆ มาแสดงต่อไป

จดหมายเหตุฟาเหียน

นักธรรมจาริกฟาเหียนได้กล่าวไว้ในบันทึกจดหมายเหตุของท่านตอนกล่าวถึงพิธีแห่พระทันตธาตุในลังกาว่า ก่อนวันแห่แหน ๑๐ วันจะมีราชบุรุษออกประกาศโพนทะนาแก่ปวงชน พรรณนาถึงพระพุทธคุณป่าวร้องให้ประชาชนประดับประดาตกแต่งบ้านเรือนถนนหนทางคอยต้อนรับบูชา ในคำประกาศมีความอยู่ตอนหนึ่งว่า ....พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกขจริยาด้วยประการดังนี้ เมื่อทรงบรรลุพระบรมโพธิญาณแล้วเสด็จประทับอยู่ในโลก ๔๕ พรรษา ทรงดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วถึงบัดนี้ ๑๔๙๗ ปี ดวงจักษุแห่งโลกอันตรธานไปเสียแล้ว สรรพสัตว์ทั้งหลายจมอยู่ในความทุกข์โศกมานาน.... ธรรมาจารย์ฟาเหียนออกเดิน

ทางจากนครเชียงอานไปอินเดียในปี ค.ศ. ๓๙๙ ท่องเที่ยวนมัสการพุทธสังเวชนียสถานและศึกษาธรรมวินัยอยู่ ๑๕ ปี ในค.ศ. ๔๑๔ จึงกลับถึงประเทศจีน ฟาเหียนได้ประสบพิธีแห่แหนพระทันตธาตุในปี ค.ศ. ๔๑๒ เอา ๑๔๙๗ - ๔๑๒ = ๑๐๘๕ พระพุทธปรินิพพานก่อน ค.ศ. ๑๐๘๕ ปี

มติธรรมาจารย์ฮวบหลิน

ธรรมาจารย์ฮวบหลินเป็นพระคณาจารย์องค์หนึ่งในสมัยราชวงศ์ถัง ราวคริสตศกที่ ๕ กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง **"สัมมากถาภิปราย"** (เปี้ยงเจียหลุง) ว่า พระพุทธองค์ประสูติในแผ่นดินพระเจ้าจิวเจียวอ๋องปีที่ ๒๑ ซึ่งคำนวนแล้วตรงกับ ๑,๐๒๗ ปี ก่อนคริสตศก พระบรมศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานในแผ่นดินพระเจ้าจิวเม๊กอ๋องปีที่ ๕๒ เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ซึ่งกำหนดดังกล่าว เมื่อคำนวณแล้วปรากฏว่าเป็น ๙๔๙ ปีก่อนคริสตศก อิทธิพลของมติรายนี้มีมาก พุทธมามกะจีนญี่ปุ่นนับถือกันมาตั้งพันปีเศษ เมื่อ ๔๑ ปีมาแล้ว (พ.ศ. ๒๔๕๖) พุทธบริษัทในประเทศจีนได้ประกอบพิธีฉลองประสูติวารของพระศาสดาที่ ๒๙๔๐ ปี ณ นครปักกิ่ง

มติลังกา

มตินี้ถือว่าพระพุทธปรินิพพานก่อน ค.ศ. ๕๔๓ ปี เพราะถือตามเรื่องราวในมหาวังศะและทีปวังศะว่า พระเจ้าอโศกเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๑๘ พระเจ้าจันทรคุปต์เสวยราชย์อยู่ ๒๔ ปี พระเจ้าพินทุสารเสวยราชย์อยู่ ๒๘ ปี ๒๔+๒๘ = ๕๒ ปี บวกกับอีก ๔ ปี ที่พระเจ้าอโศก

ต้องทำสงครามชิงราชย์เป็น ๕๖ ปี ฉะนั้นปีแรกพระเจ้าจันทรคุปต์ก็ต้องเป็น ค.ศ. ๓๘๑ หรือ พ.ศ. ๑๖๒

มติฝ่ายจีน (ต่อซั้มป๊อกี่)

"บันทึกเรื่องประวัติพระรัตนตรัย" (และต่อซัมป๊อกี่) กล่าวถึงพระอุบาลีได้ทำเครื่องหมายจุดไว้ ณ วินัยปิฎก เมื่อทำปฐมสังคายนาเสร็จ และได้กระทำเครื่องหมายจุดเช่นนี้ทุก ๆ ปี ๆ ละหนึ่งจุด พระเถราจารย์องค์ต่อ ๆ มาก็อนุวัตตาม จนถึงสมัยพระสังฆภัทร พระสังฆภัทรมาแปลคัมภีร์วินัย ณ ประเทศจีน เมื่อแปลคัมภีร์และได้จุดไว้ในปีนั้นนับแต่เครื่องหมายจุดแรกจนถึงจุดที่พระสังฆภัทรทำในประเทศจีนได้ ๙๗๕ จุด หรือ ๙๗๕ ปี

พระสังฆภัทรได้ทำเครื่องหมายจุดไว้ในปี ค.ศ. ๔๙๐ เอา ๙๗๕ - ๔๙๐ = ๔๘๕ ผลลัพธ์พระพุทธปรินิพพานเมื่อ ๔๘๕ ปีก่อน ค.ศ.

มติศาสตราจารย์ อูอิฮะกูยุ

ศาสตราจารย์ชาวญี่ปุ่นผู้นี้เป็นนักค้นคว้าวรรณคดีพระพุทธศาสนาที่มีชื่อโด่งดังที่สุด ได้เขียนผลการค้นคว้าเรื่องปีพระพุทธปรินิพพานเป็นวลีหลายหมื่นคำ (ตีพิมพ์ปี ค.ศ. ๑๙๒๔) คัดค้านมติของฝ่ายนับถือหลักฐานปกรณ์บาลี โดยที่ศาสตราจารย์อูอิฮะกูยุสนับสนุนมติฝ่ายสํสกฤต จึงพยายามหาหลักฐานพิสูจน์ว่า พระเจ้าอโศกเป็นองค์เดียวกับพระเจ้ากาฬาโศก ได้ขึ้นเสวยราชย์เมื่อก่อน ค.ศ. ๒๗๑ ตรงกับพระพุทธปรินิพพาน ๑๑๖ ปี ๒๗๑ + ๑๑๖ - ๑ = ๓๘๖ ปี ก่อน ค.ศ. พระบรมศาสดาดับขันธปรินิพพาน

มติศาสตราจารย์ ตากากุสุ

ท่านผู้นี้ก็เป็นนักค้นคว้าวรรณคดีพระพุทธศาสนาชั้นปรมาจารย์ของญี่ปุ่นอีกผู้หนึ่ง ตากากุสุสนับสนุนให้อนุโลมตามมติลงเครื่องหมายจุดตามเรื่องในมติที่ ๓ และผลของการค้นคว้าพระพุทธประวัติของตากากุสุสรุปความดังนี้ พระพุทธองค์ประสูติเมื่อ ๕๖๖ ปี ก่อน ค.ศ. เสด็จออกผนวชเมื่อพระชนม์ ๑๙ พรรษา เมื่อ ๕๔๘ ปี ก่อน ค.ศ. บรรลุสัมโพธิญาณพระชนม์ ๓๐ พรรษา เมื่อ ๕๓๗ ปี ก่อน ค.ศ. ดับขันธปรินิพพานพระชนม์ได้ ๘๑ พรรษา เมื่อ ๔๘๖ ปี ก่อน ค.ศ. (ต่างจากมติที่ ๓ เพียงปีเดียว) พร้อมกันนั้นตากากุสุได้โฆษณาให้ถือวันประสูติของพระบรมศาสดาเป็นกาลนับพุทธศักราชแทนที่จะนับจากวันมหาปรินิพพานอย่างเดิม มติของตากากุสุก่อความโกลาหลแก่วงการพระพุทธศาสนาญี่ปุ่น ได้มีการตั้งคณะกรรมการตรวจสอบข้อเท็จจริงของมตินี้ มีการประชุมเพื่อที่จะตกลงกันหลายครั้งก็ไม่สำเร็จ ยุ่งกันอยู่ราว ๑๐ ปี จนถึงปี ค.ศ. ๑๙๓๔ คือเมื่อ ๒๐ ปี มานี้เอง มติของตากากุสุจึงได้รับการรับรองในที่ประชุมใหญ่ของสมัชชาพุทธศาสนสัมพันธ์แห่งญี่ปุ่น และประกาศให้ถือพุทธศักราชนับจากวันประสูติเป็นต้นมาพร้อมกัน ในปีนั้นเองได้มีพิธีสมโภชพระพุทธประสูติกาลครบ ๒,๕๐๐ ปี มีการชุมนุมบัณฑิตผู้เชี่ยวชาญวรรณคดีพระพุทธศาสนา ๑๒๕ ท่าน ช่วยกันเรียบเรียงวิทยานิพนธ์ชื่อ "ปกรณ์ศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธศาสนาแห่งชาติ" ขึ้น และที่ประชุมสมโภชพุทธประสูติกาลครบ ๒,๕๐๐ ปี ยังได้มอบสิ่งอนุสรณ์สำหรับงานค้นคว้าทางพระพุทธศาสนาอันโด่งดังให้แก่ศาสตราจารย์ ริส เดวิด เป็นต้น **(ในปีนั้นเองศาสตราจารย์ มอจีซึกิชินเค ได้เขียนบทความโจมตีมติของตากากุสุและแสดงความเห็นของตนว่าพระพุทธประสูติกาลนั้นก่อน ค.ศ. ๕๖๕ ปี)**

มติศาสตราจารย์ แมกซ์มิลเลอร์

ศาตราจารย์ชาวเยอรมันผู้นี้กล่าวว่า ปีเสวยราชย์ปีแรกของพระเจ้าจันทรคุปต์ก่อน ค.ศ. ๓๑๕ ปี ๓๑๕ - ๕๖ = ๒๕๙ ปี เป็นปีพระเจ้าอโศกเสวยราชย์ ๒๕๙ + ๒๑๘ = ๔๗๗ ปี ก่อน ค.ศ. พระบรม-ศาสดาปรินิพพาน

มตินายเอฟ. ดับบลิว. โทมัส

นายเอฟ. ดับบลิว. โทมัส (F.W.Thomas) กล่าวไว้ในประวัติศาสตร์อินเดียฉบับของมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ (The Cambridge History of India) ว่า พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ก่อน ค.ศ. ๒๗๐ ปี ถ้าเป็นอย่างนั้นพระพุทธปรินิพพานก็ต้องเป็น ๕๐๕ ปี ก่อน ค.ศ.

มตินายจี. เอฟ. ฟลีท

นายจี. เอฟ. ฟลีท (G.F.Fleet) กล่าวไว้ในหนังสือ Inscriptions of the Early Gupta Kings and their Successions คำณวนว่า คุปตศักราชปีแรกเป็น ๓๒๐ ปี ก่อน ค.ศ.ถึง ๓๒๑ ปี ก่อน ค.ศ. เอา ๓๒๐ - ๕๒ (๕๒ เป็นปีรัชกาลพระเจ้าจันทรคุปต์และพระเจ้าพินทุสารรวมกัน) ผลลัพธ์ ๒๖๘ ปี ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ หลังจากนั้นอีก ๔ ปี จึงทำราชาภิเศก ๒๖๘ - ๔ = ๒๖๔ ปี มหาวังศะว่า พระพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศก ปีราชา-ภิเศกต้องคิดเป็นปี ๒๑๙ เอา ๒๖๔ + ๒๑๙ = ๔๘๓ ปี ก่อน ค.ศ. พระพุทธปรินิพพาน

มติพันเอกคันนิงแฮม

นายพันเอกคันนิงแฮม (A.Cunningham) คำนวณหลักฐานจากจดหมายเหตุของกรีกว่า ปีเสวยราชย์ของจันทรคุปต์ต้องเป็น ๓๑๖ ปี ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศก ในปี ๒๖๐ ก่อน ค.ศ.เอา ๒๖๐ + ๒๑๘ = ๔๗๘ ปี ก่อน ค.ศ. พระพุทธปรินิพพาน

มติธรรมาจารย์ อินสุน

ธรรมาจารย์อินสุนแห่งไต้หวันค้นคว้าว่าพุทธปรินิพพานแล้ว ๑๑๖ ปี พระเจ้าอโศกเสวยราชย์ ต่อมาอีก ๔ ปี คือ พ.ศ. ๑๒๐ ทรงทำราชาภิเศก พระพุทธปรินิพพานเมื่อ ๓๙๐ ปี ก่อน ค.ศ. มตินี้คงถือว่าพระเจ้ากาฬาโศกและอโศกเป็นองค์เดียวกันเช่นกับมติของศาสตราจารย์อูอิฮะกูยุ แต่มากกว่ากันเพียง ๔ ปี

มติ ดร.หยวนซิง

ดร. หยวนซิงค้นคว้าอ้างหลักฐานจากเรื่องราวของธิเบตว่า ในพุทธ-ศาสนาตันตระ มีลัทธิกาลจักรอนุตระโยคะ ลัทธินี้ถูกเทศนาโดยพระพุทธองค์เมื่อภายหลังตรัสรู้แล้วในปีต่อมา และแพร่เข้าสู่ประเทศธิเบตในปี ค.ศ. ๑๐๒๗ ดร. หยวนซิงคำนวณตามอายุกาลลัทธิกาลจักรได้ผลลัพธ์ว่า พระบรมศาสดาประสูติเมื่อ ๕๖๙ ปี ก่อน ค.ศ. เสด็จออกผนวชเมื่อ ๕๔๑ ปี ก่อน ค.ศ. บรรลุสัมโพธิญาณเมื่อ ๕๓๕ ปี ก่อน ค.ศ. ทรงเทศนาลัทธิกาลจักรเมื่อ ๕๓๔ ปี ก่อน ค.ศ. และทรงดับขันธ-ปรินิพพานเมื่อ ๔๘๙ ปี ก่อน ค.ศ. นอกนี้ยังมีมติอีกมากนัก

สรุปมติต่าง ๆ

๑. ในบันทึกของฟาเหียน
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๑๐๘๕ ปี

๒. มติของฮวบหลิน
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๙๔๙ ปี

๓. มติของวินัยวงศ์พระอุบาลี
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๕ ปี

๔. มติของลังกา
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๕๔๓ ปี

๕. มติของนายวี. วี. สมิท
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๗ ปี

๖. มติของศาสตราจารย์โอลเนเบิกส์
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๐ ปี

๗. มติของศาสตราจารย์แมกซ์มิลเลอร์
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๗๗ ปี

๘. มติของนายบูเลอร์
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๗๗ ปี

๙. มติของพันเอกคันนิงแฮม
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๗๘ ปี

๑๐. มติของนายฟลีท
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๓ ปี

๑๑. มติของศาสตราจารย์ริส เดวิด
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๑๒ ปี

๑๒. มติของนายเคิน
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๗๐ ปี

๑๓. มติของศาสตราจารย์อูอิฮะกูยุ
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๘๖ ปี

๑๔. มติของธรรมาจารย์อินสุน
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๓๙๐ ปี

๑๕. มติของศาตราจารย์ตากากุสุ
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๕ ปี

๑๖. มติของศาตราจารย์มอจีซึกิซินเค
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๖ ปี

๑๗. มติของศาตราจารย์โมราคามิ
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๕ ปี

๑๘. มติของนายโทมัส
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๕๐๕ ปี

๑๙. มติของ ดร.หยวนซิง
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๙ ปี

๒๐. มติของธรรมาจารย์ฮวบจิว
พุทธปรินิพพาน ก่อน ค.ศ. ๔๘๓ ปี

•

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

เราพิจารณาดูมติทั้ง ๒๐ มตินี้ จะเห็นได้ว่าพอแบ่งออกเป็น ๓ มติใหญ่เท่านั้นคือ มติที่ถือว่า ๕๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปพวก ๑ มติที่ถือว่า ๔๐๐ ปีก่อน ค.ศ. ขึ้นไปพวก ๑ และมติที่ถือว่า ๓๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ขึ้นไปอีกพวก ๑ มติที่ถือว่า ๔๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ขึ้นไปเป็นฝ่าย

ที่มีผู้เห็นพ้องด้วยมากกว่าทุกมติ ส่วนมติที่ถือตั้ง ๑,๐๐๐ ปี หรือตั้ง ๙๐๐ ปี ขึ้นไปนั้น เราจะไม่เสียเวลาคำนึงถึง เพราะอย่างไรเสียความเป็นจริงย่อมมีไม่ได้เลย น้ำหนักจึงเอนเอียงไปข้างฝ่าย ๔๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. ขึ้นไป ทั้งนี้เพราะมติฝ่ายนี้ได้เทียบเคียงศักราชใน จ.ม. เหตุของกรีกซึ่งมีหลักฐานที่ใกล้ความจริง เพราะจันทรคุปต์อัยกาธิราชของพระเจ้าอโศกมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้าเล็กซานเดอร์ ดังถ้อยเฉลยของฝ่ายถือมติ ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ. ว่า ราว ๓๒๗ - ๓๒๕ ปี ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ยกพยุหโยธามาตีอินเดีย ในปี ๓๒๕ ก่อน ค.ศ. จันทรคุปต์หนุ่มร่อนเร่หาสมัครพรรคพวกเพื่อล้มวงศ์นันทะ ได้พบกับอเล็กซานเดอร์ในปี ๓๒๑ ก่อน ค.ศ. หลังจากทัพกรีกเลิกกลับไปแล้ว ๔ ปี จันทรคุปต์ก็ปลงวงศ์นันทะสำเร็จ ปราบดาภิเศกขึ้นเป็นกษัตริย์ในปี ๒๙๗ ก่อน ค.ศ. พินทุสารราชบุตรขึ้นเสวยราชย์ (เราเอา ๓๒๑ - ๒๙๗ = ๒๔ เป็นรัชกาลจันทรคุปต์ตรงกับที่กล่าวในมหาวังศะ มติในมหาวังศะจึงเชื่อถือได้) พินทุสารเสวยราชอยู่ ๒๘ ปี ตกในปี ๒๖๙ ก่อน ค.ศ. เสด็จทิวงคตเกิดการแก่งแย่งราชสมบัติ ๔ ปี ในปี ๒๖๕ ก่อน ค.ศ. พระเจ้าอโศกขึ้นเสวยราชย์ นับตั้งแต่รัชกาลจันทรคุปต์ถึงอโศกได้ ๕๖ ปี ตามนัยของมหาวังศะ ๒๔ + ๒๘ + ๔ = ๕๖) มหาวังศะกล่าวว่าพุทธปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศก นับถอยหลังไป ๕๖ ปี พระเจ้าจันทรคุปต์ก็ต้องเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๑๖๒ พระเจ้าอโศกทำราชาภิเศกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๘ เอา ๒๑๘ + ๒๕๖ = ๔๘๓ เป็นผลลัพธ์แสดงว่าพระพุทธองค์ดับขันธปรินิพพานก่อน ค.ศ. ๔๘๓ ปี ผิดกันกับที่เราถือกันอยู่ในปัจจุบันนี้ถึง ๖๐ ปี มติ ๔๘๓ ปี ก่อน ค.ศ. หรือ ๔๘๗ ปีก่อน ค.ศ., ๔๘๕ ปี ก่อน ค.ศ., ๔๘๙ ปี ก่อน ค.ศ., ๔๘๐ ปี ก่อน ค.ศ. ล้วนนับถือหลักฐานในมหาวังศะและตำนานจุด

เครื่องหมายของจีนเป็นสำคัญ ประกอบกับหลักฐานพระราชากรีกมีพระเจ้าอเล็กซานเดอร์มาตีอินเดียชั้นหนึ่ง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ได้รับแล้วว่าอเล็กซานเดอร์ตีอินเดียก่อนคริสตกาล ๓๐๐ ปีเศษไม่เกิน ๓๒๗ ปี และหลักฐานอีกชั้นหนึ่งคือรัชสมัยพระราชา ๕ องค์ ดังปรากฏในจารึกของพระเจ้าอโศกว่าร่วมยุคกับพระเจ้าอโศก กษัตริย์ ๕ องค์ คือ พระเจ้ากรุงซีเรีย พระเจ้ากรุงมาซิโดเนีย พระเจ้ากรุงอียิปต์ พระเจ้ากรุงมาคัส และพระเจ้ากรุงเอปิรุส ทั้ง ๕ พระองค์เสวยราชย์อยู่ก่อน ค.ศ. ๒๐๐ ปีเศษทั้งนั้น ไม่มีถึง ๓๐๐ ปี ก่อน ค.ศ. เลยจึงเป็นอันแน่ว่าพระพุทธศักราช ต้องตกราว ๔๐๐ ปีเศษ ก่อน ค.ศ. ถูกต้องมากกว่า ส่วนที่มติฝ่ายนี้มีแตกต่างกันบ้าง ๕-๖ ปี ก็เป็นวิธีคำนวณละเอียดปลีกย่อยของแต่ละบุคคล ซึ่งแม้จะต่างกันบ้างก็เพียงเล็กน้อย

ข้าพเจ้ารู้สึกว่าเหตุผลฝ่าย ๔๐๐ ปีเศษก่อน ค.ศ. นั้นดูมีหลักฐานน่าเชื่อถือมากกว่าทุก ๆ ฝ่าย และถ้าถือเอา ๔๘๓ ปีก่อน ค.ศ. เป็นเกณฑ์ใช้ ปีนี้พุทธศักราชก็เป็น ๒,๔๓๗ ปี ไม่ใช่ ๒,๔๙๗ ปี ห่างกัน ๖๐ ปี ข้อที่น่าอัศจรรย์ก็คือว่าฝ่าย ๔๐๐ ปีเศษก่อน ค.ศ. ก็ถือหลักฐานในมหาวังศะ ทีปวังศะ แต่เหตุไฉนฝ่ายลังกาซึ่งเป็นเจ้าของตำนานทั้ง ๒ นี้ กลับคิดเร็วไปตั้ง ๖๐ ปี ข้าพเจ้ายังไม่พบวิธีคำนวณแบบ ๕๔๓ ปี ก่อน ค.ศ. ถ้าท่านผู้รู้จะเขียนออกมาเล่าสู่กันฟัง จักเป็นคุณแก่วงการศึกษามาก แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่ามติลังกาที่ถือ ๕๔๓ ปี ก่อน ค.ศ. ได้แพร่หลายมากกว่าทุกมติ เป็นที่ยอมรับโดยทางการรัฐบาลของไทย พม่า ลังกา เขมร ลาว แม้จะมีต่างกันก็เพียงปีเดียว เพราะมีวิธีคิดรายเดือนต่างกัน ประชากรพุทธบริษัทก็ชินต่อศักราชนี้มานานปี ฉะนั้นจึงควรปล่อยเลยตามเลย ส่วนศักราชที่ใช้ในหนังสือเล่มนี้ต่อไป ก็จะใช้ศักราชที่เข้าใจกันแพร่หลายในหมู่นักศึกษาไทยทั่วไป เป็น

ศักราชอันเดียวกับศักราชที่ปรากฏในตำราเรียน วิทยานิพนธ์ทั้งขององค์การรัฐบาลและเอกชน ทั้งนี้เพื่อตัดความยุ่งยากแก่ผู้อ่าน อนึ่งจากปัญหาเรื่องพุทธศักราชและหลักฐานพระเจ้าแผ่นดิน ๕ องค์ร่วมยุคกับพระเจ้าอโศก นี้แหละได้กลับเป็นพยานอีกข้อหนึ่งที่บ่งชัดให้เราเห็นว่ากาฬาโศกกับอโศกนั้นเป็นพระราชา ๒ พระองค์ พระเจ้าอโศกทำอย่างไรเสียจะมีพระชนม์ในพระพุทธศตวรรษที่ ๑ มิได้เลย

บทที่ ๑๓
พระพุทธศาสนาศตวรรษที่ ๑-๒

○○○

มูลเหตุแห่งทุติยสังคายนา

ในตำนานฝ่ายบาลีกล่าวว่า มูลเหตุแห่งทุติยสังคายนาเพราะสืบเนื่องมาแต่วัตถุ ๑๐ ประการของเหล่าพวกวัชชีบุตรแห่งเวสาลี แม้ในตำนานฝ่ายนิกายอื่น เช่นในมหาสังฆิกวินัย มหิศาสกวินัย สรวาสติวาท-วินัย และธรรมคุปตวินัย ล้วนกล่าวเป็นทำนองเดียวกันว่า เมื่อพุทธ-ศตวรรษที่ ๑ ได้มีการทำทุติยสังคายนากันขึ้น ทุติยสังคายนาจึงเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกิดขึ้นจริง แต่ในคัมภีร์สํสกฤตชื่อ เภทธรรมมติ-จักรศาสตร์ แต่งโดยพระวสุมิตร ในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ กล่าวว่าสังฆมณฑลครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑ เกิดแตกสามัคคีเพราะมติ ๕ ข้อของภิกษุมหาเทวะ ข้อกล่าวทั้ง ๒ ฝ่ายล้วนเป็นเหตุการณ์จริงและเชื่อถือได้ว่าสังฆมณฑลในยุคพระเจ้ากาฬาโศกเกิดวิบัติในทิฏฐิสามัญญตา และวิบัติในสีลสามัญญตาขึ้น ในหนังสือของภาวยะว่า เมื่อพุทธศก ๑๓๗ ปี ในแผ่นดินพระเจ้านันทะและพระเจ้ามหาปัทมะ (ความจริงเป็นองค์เดียวกัน) พญามารสำแดงร่างเป็นภิกษุชื่อ ภัทร เสนอทิฐิ ๕ ข้อขึ้นในคณะสงฆ์ และมีพระเถระ ๒ รูป ชื่อ นาคะ ๑ ชื่อสถิรมติ ๑ เป็นผู้ประกาศทิฐิทั้ง ๕ ให้แพร่หลายเป็นเหตุให้เกิดการแตกแยกนิกายออกเป็น ๒ พวก พวกเถรวาทินพวก ๑ พวกมหาสังฆิกวาทินพวก ๑ แก่งแย่งยุ่งเหยิงกันอยู่ตลอด ๖๓ ปี จนมีภิกษุเหล่าวัชชีบุตรมาระงับเรื่องราว แต่ความเห็นของข้าพเจ้ายังไม่เห็นพ้องด้วยกับคำกล่าวของภาวยะ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ความแตกร้าวในสังฆมณฑลเริ่มมีมาแต่ครั้งปฐมสังคายนาแล้ว ภิกษุ

เหล่าที่มีมติต้องการลดหย่อนสิกขาบทตามพุทธานุญาตคงมีมากด้วยกัน โดยเฉพาะคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ พวกภิกษุวัชชีบุตร บางทีจะเป็นพวกสืบเนื่องมาจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ หรืออาจเป็นอีกพวกหนึ่งต่างหากที่ไม่เห็นพ้องกับมติที่ประชุมของสงฆ์ฝ่ายพระมหากัสสป เห็นจะมีร้าวฉานกันมากขึ้นทุกที และมาปรากฏแตกหักขึ้นในแผ่นดินพระเจ้ากาฬาโศก ส่วนความวิบัติแห่งทิฏฐิสามัญญตา ก็กรุ่นอยู่ในความรู้สึกนึกคิดของคณาจารย์เจ้าหมู่เจ้าคณะบางองค์ ที่มีทิฐิทางธรรมไม่ค่อยลงกันตั้งแต่ครั้งปฐมสังคายนาแล้วเหมือนกัน และมาปรากฏแตกหักขึ้นในครั้งทุติยสังคายนานี้ด้วยกัน

ความวิบัติแห่งสีลสามัญญตา (วัตถุ ๑๐ ประการ)

มหาวังศะเล่าว่า เมื่อพุทธศกล่วงแล้ว ๑๑๐ พรรษา มีคณะภิกษุแห่งภาคตะวันออก คือวัชชีคาม ได้สำแดงวัตถุให้ผิดวินัยบัญญัติ ๑๐ ประการ ดังสำนวนมหาวังศะฉบับหลวง แปลร้อยแก้วว่า

๑. **สิงฺคิโลณํ** คือพระวินัยบัญญัติห้ามว่า ภิกษุจะเอาเกลือใส่ในกลักข้าวเป็นต้น และจะสั่งสมไว้เอาไปปนฉันกับของฉันในเพล เป็นต้นว่าข้าวปลาอาหารดังนี้เป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีภิกษุถือว่า เอาไปปนฉันได้อยู่ หามีอาบัติไม่

๒. **ทฺวงฺคุลํ** พระวินัยบัญญัติไว้ว่า ตะวันบ่ายแล้ว ๒ องคุลี ภิกษุฉันของทั้งปวงอันกำหนดฉันได้แต่ในเพล และฉันข้าวในเพลาบ่ายแล้ว ๒ องคุลีเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีถือว่าฉันได้อยู่ หาเป็นอาบัติไม่

๓. **คามนฺตรกปฺปํ** พระวินัยบัญญัติไว้ว่า ภิกษุฉันโภชนาหารอิ่มสำเร็จในวัดแล้ว และไปบ้านเขาถวายโภชนาหารให้ฉัน ภิกษุมิได้กระทำวินัยกรรมก่อนแล้วและฉันเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีถือว่า ถึงไม่ทำ

วินัยกรรมก่อนฉันก็หาอาบัติมิได้

๔. **อาวาสกปฺปญฺจ** พระวินัยบัญญัติว่า อาวาสใหญ่กำหนดเสมาแดนอันเดียวกัน และจะกระทำอุโบสถต่าง ๆ กันนั้นมิควร เป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงว่า อาวาสใหญ่เสมาเดียวกัน ทำอุโบสถต่าง ๆ ได้ หาเป็นอาบัติไม่

๕. **อนุมติกปฺปญฺจ** พระวินัยบัญญัติไว้ว่า เมื่อจะลงอุโบสถกรรม ถ้าแลภิกษุอันควรจะนำฉันทะยังหานำฉันทะมาไม่ แม้จะทำอุโบสถเสียก่อน ตามความปรารถนาแห่งภิกษุอันมาภายหลังนั้นมิควร เป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีถือสำแดงว่าควรอยู่ หาเป็นอาบัติไม่

๖. **อาจิณฺณกปฺปญฺจ** พระวินัยบัญญัติว่า กิจวินัยปฏิบัติอันใดอันอุปัชฌาย์อาจารย์ทั้งหลายกระทำที่ผิดนั้นว่าชอบ ที่ชอบนั้นว่าผิด ศิษย์จะปฏิบัติตามได้แต่ที่ควร ที่มิควรพระวินัยบัญญัติและจะปฏิบัติตามหาควรไม่ เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงถือว่าท่านอุปัชฌาย์อาจารย์ท่านทำสืบมา ผิดชอบประการใด ก็ประพฤติทำตามท่านได้ ควรอยู่

๗. **อมถิตกปฺปญฺจ** พระวินัยบัญญัติไว้ว่า น้ำนมส้มอันแปรจากนมสดแต่ยังมิเป็นทธิก่อน เจ้าภิกษุฉันจังหันห้ามข้าวแล้วมิได้กระทำวินัยกรรมก่อน และจะดื่มกินซึ่งนมส้มอันยังมิเป็นทธินั้นมิควร เป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงถือว่า ดื่มกินได้ หาเป็นอาบัติไม่

๘. **ชโลคึ** พระวินัยบัญญัติห้ามว่า สุราอันใดแรกเขาทำสีน้ำแดงดังเท้านกพิราบ แต่ยังหาเป็นสุราน้ำเมาไม่ ภิกษุมิควรจะดื่มกินซึ่งเหล้าดิบนั้น เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงว่า เหล้าดิบดังนั้นควรดื่มกินได้อยู่

๙. **อทสกํ** พระวินัยบัญญัติห้ามว่า สันถัดอันมิได้มีชายมิควรภิกษุจะบริโภค เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงว่า บริโภคได้ ควรอยู่

๑๐. **ชาตรูปรชตํ** พระวินัยบัญญัติห้ามเงินและทอง ภิกษุมิควร

จะรับมิควรจะยินดี ถ้ารับแลยินดีเป็นอาบัติ เจ้ากูเหล่าอลัชชีสำแดงว่ารับและยินดีซึ่งเงินและทองหาได้เป็นอาบัติไม่

พระเจ้ากาฬาโศกกลับพระทัย

ครั้งนั้นปรากฏว่า มีพระเถระรูปหนึ่งชื่อพระยศ เป็นบุตรกากัณฑกพราหมณ์ชาวเมืองโกสัมพี จาริกมาถึงนครเวสาลี รู้เห็นพฤติกรรมของภิกษุเหล่าวัชชีบุตร จึงคัดค้านห้ามปราม พวกภิกษุวัชชีบุตรนำถาดทองสำริดใส่น้ำเต็มเปี่ยม นำไปตั้งไว้ในโรงอุโบสถ แล้วบอกบุญพวกพุทธบริษัทให้วางเงินทองลงไปในถาดเพื่อถวายภิกษุ เมื่อได้เท่าไรแล้วก็นำมาแบ่งกันตามพรรษาแก่อ่อน และแบ่งส่วนหนึ่งถวายพระยศ พระยศไม่ยอมรับ กลับกล่าวติเตียนความประพฤติเช่นนั้นทั้งฝ่ายผู้รับและฝ่ายผู้ให้ ภิกษุเหล่าวัชชีบุตรจึงลงโทษพระยศให้ไปขอขมาทายกเสีย กลับปรากฏว่าพระยศไปชี้แจงปรับความเข้าใจพวกทายกทายิกาให้เห็นว่าฝ่ายภิกษุวัชชีบุตรผิด พร้อมทั้งยกพระพุทธภาษิตขึ้นแสดงเป็นหลักฐานว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อันว่าพระจันทร์พระอาทิตย์จะมิได้ร้อนและรุ่งเรืองด้วยรัศมีนั้น ด้วยโทษมลทินทั้ง ๔ ประการคือ หมอก ๑, ควัน ๑, ธุลี ๑, อสุรินทราหูเข้าบัง ๑ และมีอุปมาฉันใด ภิกษุศากยบุตรบวชในพระธรรมวินัยนี้ จะมิได้มีตบะ มิได้รุ่งเรืองไปด้วยศีลนั้น ด้วยโทษมลทิน ๔ ประการ ปิดบังอยู่ คือเสพสุรายาเมา ๑ ซ้องเสพเมถุนธรรม ๑ แลภิกษุใดยินดีรับเงินแลทองเหมือนภิกษุนั้นบริโภคซึ่งเบญจกามคุณทั้งปวง ๑ คือเลี้ยงชีวิตผิดธรรมด้วยชังฆเปศนะ เวชกรรม กุลทูสก อเนสนวิญญัติ กล่าวอวดอุตริมนุสสธรรมโกหกนั้น ๑..... พวกทายกทายิกาก็เลื่อมใสพระยศกันมาก เมื่อภิกษุคณะวัชชีบุตรรู้เรื่อง ก็พากันลงอุกเขปนียกรรมแก่พระยศถึงให้ล้อมกุฏิไว้ แต่พระยศรู้ตัวก่อนจึงหลบไปสู่

เมืองโกสัมพีราชธานีแคว้นวังสะ แล้วเที่ยวส่งสมณฑูตออกชักชวนภิกษุชาวเมืองปาวา ภิกษุชาวเมืองอวันตี ส่วนพระยศเองเดินทางไปหาพระสัมภูตสาณวาสี แห่งมฤรานครเหนือแคว้นวังสะ ไปพบท่าน ณ ภูเขา อโธตังคะ เรียนพฤติการณ์ให้ท่านฟัง และเอาภูเขาอโธตังคะเป็นที่ประชุม ครั้งนั้นภิกษุชาวเมืองปาวา ๖๐ รูป ชาวเมืองอวันตี ๘๐ รูป เมื่อทราบข่าวจากสมณทูตของพระยศแล้ว ก็พากันจาริกมาพบ ณ ที่อโธตังคบรรพต ครั้นแล้วที่ประชุมได้มีมติว่า ต้องอาราธนาพระเรวตะ-สังฆเถระ ศิษย์ของพระอานนท์ ณ นครโสเรยยะ ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของคณะสงฆ์ทั่วไปว่า เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยและเป็นพหูสูตดุจพระอาจารย์ จึงชวนกันเดินทางมาที่เมืองโสเรยยะ แต่ไม่พบ ทราบว่าท่านเดินทางไปอยู่ ณ เมืองสหชาตินครในแคว้นเจตี พระเถระเหล่านั้นก็ชวนกันติดตามไป คราวนี้ข่าวแพร่หลายทราบไปถึงพวกสงฆ์วัชชีบุตรซึ่งทราบว่าคณะสงฆ์เมืองปาวา และคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ทางภาคตะวันตกกำลังจะชุมนุมตัดสินเรื่องของพวกตนอยู่ และกำลังพากันไปหาพระเรวตะ จึงรีบส่งทูตของตนเร่งไปเมืองสหชาตินครเข้าหาพระเรวตะ พระเรวตะก็หาเข้าพวกด้วยไม่ กลับขับไล่พระอุตตระศิษย์ของท่านซึ่งพยายามทำตนเป็นนายหน้าเข้ามาอ้อนวอนแทนพวกวัชชีบุตร ให้ท่านเข้ากับพวกนั้น ทั้งนี้พระเรวตะรับรองมติของสงฆ์ฝ่ายพระยศ ซึ่งทำให้สงฆ์ฝ่ายวัชชีบุตรเดือดร้อนมาก เท่ากับเสียกำลังเสียงหนุนที่สำคัญที่สุดของสงฆ์ไป จึงพากันเข้าหากำลังฝ่ายบ้านเมือง ได้พระเจ้ากาฬาโศกมาเป็นองค์อุปถัมภกสำเร็จ พวกวัชชีบุตรก็เข้ายึดเอามหาวันวิหารกรุงเวสาลีนครหลวงแคว้นวัชชีเป็นปราการ และทูลขอพระราชอำนาจให้คุ้มครองอย่าให้สงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามเข้ามาอยู่ (อย่าลืมว่าแคว้นวัชชีขึ้นอยู่กับมคธในเวลานั้น) คราวนี้คณะสงฆ์ฝ่ายวินัยวาที ซึ่งยังอยู่ในเมืองสหชาตินคร

หนแรก ตั้งใจกันว่าจักพิจารณาบทบัญญัติของพวกวัชชีบุตร และระงับเสีย ณ เมืองนั้น แต่พระเรวตะเสนอความเห็นว่าไม่ควร เพราะเรื่องเกิดที่เวสาลี ควรจะไปพิจารณาไต่สวนระงับกันที่นั่น เกิดที่ไหนก็ต้องให้ดับที่นั่น ที่ประชุมเห็นพ้องด้วย จึงพากันจาริกมาเมืองเวสาลี แต่ถูกขัดขวางจากทางบ้านเมือง มิให้เข้าไปอยู่ในมหาวันวิหาร

มาถึงตอนนี้ คัมภีร์มหาวังสะเล่าต่อไปว่า ราตรีหนึ่งพระเจ้ากาฬาโศกบรรทมเกิดสุบินนิมิตว่า นายนิริยบาลจับเอาพระองค์ลงไปทอดในหม้อเหล็กน้ำทองแดง จนสะดุ้งตื่น มีความหวาดกลัวภัยเป็นกำลัง ในวันนั้นบังเอิญพระเจ้าน้องนางเธอองค์หนึ่งซึ่งบวชเป็นภิกษุณีและได้บรรลุอรหันต์ ชื่อนันทาเถรี ทราบข่าวความแตกร้าวของสงฆ์จึงเสด็จเข้ามาห้ามปรามพระเชฏฐามิให้หลงเชื่อพวกวัชชีบุตร พระเจ้ากาฬาโศกจึงกลับพระหฤทัย รับสั่งให้มีการประชุมสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ณ มหาวันวิหาร ให้สงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่ายแถลงเหตุผลกันในที่ประชุมซึ่งเสด็จฟังอยู่ด้วย ทรงพิจารณาแล้วโปรดเหตุผลสงฆ์ฝ่ายวินัยวาที จึงรับอุปถัมภ์ในการทำทุติยสังคายนา เพื่อชำระมลทินในพระศาสนา สถานที่ทำทุติยสังคายนาเลือกเอาที่วาลุการามวิหาร ณ เมืองเวสาลีนั่นเอง

ทุติยสังคายนา

สังคายนาครั้งนี้ ประชุมทำกันภายในคณะภิกษุฝ่ายพระยศโดยเฉพาะ อันกอปรด้วยสงฆ์ชาวปาวาและคณะสงฆ์ภาคปราจีน และคงจะมีคณะสงฆ์ในมคธ วัชชีจำนวนน้อยร่วมอยู่ด้วย คณะสงฆ์ต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ ได้แก่คณะสงฆ์ที่ถือคติแบบแผนตามมติของพระอรหันต์เจ้าครั้งปฐมสังคายนา ซึ่งมีพระมหากัสสปเป็นประมุข และพยายามที่จะรักษาจารีตเก่าตามที่ได้ตกลงกันไว้แต่ครั้งสังคายนาโน้น โดยไม่ยอมให้

มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ เลย ทุติยสังคายนาจึงเป็นการซักซ้อมความเข้าใจกันให้หนักแน่นในการธำรงรักษาพระธรรมวินัย โดยปราศจากข้อเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในหมู่สงฆ์หมู่หนึ่ง ปรากฏว่ามีพระอรหันต์จำนวน ๗๐๐ รูป ได้รับคัดเลือกเข้าประชุมสังคายนา ที่ประชุมได้ยกพระสัพพกามีมหาเถระ ศิษย์ของพระอานนทเถรเจ้า ซึ่งมีพรรษายุกาล ๑๒๐ ปี สูงกว่าภิกษุทุกรูป ณ ที่นั้นขึ้นเป็นประธาน และมีพระมหาเถระชั้นผู้ใหญ่ที่สำคัญคือ พระเรวตะ พระสาฬหะ พระสาณสัมภูตะ พระยศะ พระอุชชโสภิตะ ทั้ง ๕ รูปนี้ก็เป็นศิษย์ของพระอานนทเถรเจ้าเช่นกัน พระวาสภคามี พระสุมนะ เป็นศิษย์ของพระอนุรุทธเถรเจ้า ประชุมทำกันอยู่ ๘ เดือนจึงสำเร็จ

ในตำนานฝ่ายสังสกฤตกล่าวว่า พระสัมภูตสาณวาษีหรือพระสาณสัมภูต มีความสำคัญมาก เพราะเป็นผู้ที่พระอานนท์มอบหมายให้เป็นผู้ดูแลพระศาสนาต่อจากท่านโดยตรง ในตำนานฝ่ายจีนกล่าวว่าท่านเป็นผู้นำในการตัดสินชี้ขาดปัญหาต่าง ๆ ในสังคายนา ความทั้งนี้ก็น่าพิจารณาอยู่ ส่วนพวกภิกษุวัชชีบุตร ได้เที่ยวชักชวนคณะภิกษุอื่น ๆ ที่มีความคิดเห็นในทางลดหย่อนสิกขาบท และที่มีความเห็นประสงค์จะดัดแปลงแก้ไขพระธรรมเข้าเป็นพวกด้วยจำนวนหมื่น แล้วพากันประชุมทำสังคายนากันต่างหาก เรียกว่า **"มหาสังคีติ"** แปลว่าสังคายนาของพวกมาก และเรียกพวกของตนว่า **"มหาสังฆิก"** แปลว่าสงฆ์หมู่ใหญ่ พระพุทธศาสนาเลยแตกแยกเป็นนิกายใหญ่ขึ้น ๒ นิกายคือ ฝ่ายสงฆ์ที่เคารพนับถือมติของพระเถระครั้งปฐมสังคายนาพวกหนึ่ง เรียกว่า **"เถรวาท"** และฝ่ายสงฆ์ที่ถือตามมติของเกจิอาจารย์ของตนอีกพวกหนึ่งเรียกว่า **"อาจริยวาท"** และจาก ๒ นิกายใหญ่นี้ยังได้แตกแขนงเป็นนิกายย่อยออกไปอีกรวม ๑๘ นิกาย

คาถาจากคัมภีร์ทีปวังสะ

คัมภีร์ทีปวังสะซึ่งเป็นปกรณ์สำคัญเล่มหนึ่ง อันนักศึกษาจักมองข้ามไม่ได้ ในคัมภีร์นี้ได้ให้ความละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์แยกนิกายของสังฆมณฑลยุคพุทธศตวรรษที่ ๒ อย่างพิสดารดีมาก ได้กล่าวไว้ดังนี้

๑. **นิกฺกฑฺฒิตา ปาปภิกฺขู เถเรหิ วชฺชิปุตฺตกา**
อญฺญํ ปกฺขํ ลภิตฺวาน อธมฺมวาที พหู ชนา

ภิกษุลามกเหล่าวัชชีบุตร ถูกพระเถระ (ที่ทำทุติยสังคายนา) ขับออกจากหมู่แล้ว ได้พวกอื่นอีก รวมกันเป็นฝ่ายอธรรมวาที มีจำนวนมากมาย

๒. **ทสสหสฺส สมาคนฺตฺวา อกํสุ ธมฺมสงฺคหํ**
ตสฺมายํ ธมฺมสงฺคีติ มหาสงฺคีตีติ วุจฺจติ

ภิกษุเหล่านั้นประมาณหมื่นรูป ได้ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรม (วินัย) เรียกการทำสังคายนาครั้งนี้ว่า “มหาสังคีติ”

๓. **มหาสงฺคีติกา ภิกฺขู วิโลมํ อกํสุ สาสเน**
ภินฺทิตฺวา มูลสงฺคหํ อญฺญํ อกํสุ สงฺคหํ

ภิกษุเหล่ามหาสังคีติกะ ได้ทำความขัดแย้งไว้ในพระศาสนานี้ ได้ทำลายสังคายนาเดิมเสีย (หมายถึงปฐมสังคายนา) แล้วจัดทำสังคายนาอื่น

๔. **อญฺญตฺร สงฺคหิตํ สุตฺตํ อญฺญตฺร อกรึสุ เต**
อตฺถํ ธมฺมญฺจ ภินฺทึสุ วินเย นิกาเยสุ จ ปญฺจสุ

ภิกษุเหล่านั้นได้แต่งพระสูตรอื่นจากที่ท่าน (พระเถระครั้งปฐมสังคายนา) ไว้อีกเล่า ได้ตัดทอดอรรถธรรมในพระวินัยและพระสูตรทั้ง ๕ นิกาย

๕. **ปริยายเทสิตญฺจาปิ อโถ นิปฺปริยายเทสิตํ**
นีตตฺถญฺเจว เนยฺยตฺถํ อชานิตฺวาน ภิกฺขโว

ภิกษุเหล่านั้นมิได้รู้ธรรมอัน (พระศาสดา) ทรงแสดงไว้เป็นปริยาย ทั้งธรรมอัน (พระศาสดา) ทรงแสดงไว้เป็นนิปปริยาย มิได้รู้ทั้งอรรถที่ท่านแนะไว้ชัดเจน ทั้งอรรถที่ควรอนุมานเอา

๖. **อญฺญํ สนฺธาย ภณิตํ อญฺญํ อตฺถํ ฐปยึสุ เต**
พฺยญฺชนจฺฉายาย เต ภิกฺขู พหุํ อตฺถํ วินาสยุํ

แล้วได้กำหนดอรรถอย่างอื่น ซึ่งท่านกล่าวหมายเอาอีกอย่างหนึ่ง (ไม่ต้องกัน) ภิกษุเหล่านั้นได้ยังอรรถให้เสียไปด้วยฉายาพยัญชนะมากหลาย

๗. **ฉฑฺเฑตฺวาน เอกเทสํ สุตฺตํ วินยคมฺภีรํ**
ปฏิรูปํ สุตฺตํ วินยํ ตญฺจ อญฺญํ กรึสุ เต

ภิกษุเหล่านั้นทอดทิ้งพระสูตรบางเอกเทศ และพระวินัยอันลึกซึ้งเสีย ได้แต่งพระสูตรเทียม พระวินัยเทียม และพระสูตรอื่น พระวินัยอื่นไว้

๘. **ปริวารํ อตฺถุทฺธารํ อภิธมฺมํ ฉปฺปกรณํ**
ปฏิสมฺภิทญฺจ นิทฺเทสํ เอกเทสญฺจ ชาตกํ

คัมภีร์ปริวารที่สังเขปความก็ดี พระอภิธรรมทั้ง ๖ ปกรณ์ก็ดี ปฏิสัมภิทามรรคก็ดี นิทเทสก็ดี ชาดกบางส่วนก็ดี

๙. **เอตฺตกํ วิภชิตฺวาน อญฺญานิ อกรึสุ เต**
นามํ ลิงฺคํ ปริกฺขารํ อากปฺปกรณิยานิ จ

เหล่านี้ ถูกภิกษุเหล่านั้นจำแนกไว้ต่าง ๆ แล้วแต่งเป็นอย่างอื่น ทั้งนาม เพศ บริขาร และอากัปปะที่สมควร

๑๐. **ปกติภาวํ วิชหิตฺวา ตญฺจ อญฺญํ อกํสุ เต**
ปุพฺพงฺคมา ภินฺนวาทา มหาสงฺคีติ-การกา

(คัมภีร์) นั้น ๆ อันเป็นดั้งเดิม ก็ถูกภิกษุเหล่านั้นละทิ้งเสียแล้วได้กระทำสิ่งที่เป็นอย่างอื่น ภิกษุเหล่ามหาสังคีติกะได้มีวาทะแตกต่างเป็นตัวอย่างก่อน

๑๑. **เตสญฺจ อนุกาเรน ภินฺนวาทาพหู อหุ**
ตฺโต อปรกาลมฺหิ ตสฺมึ เภโท อชายถ

และโดยการทำตามภิกษุเหล่านั้น ได้มีภิกษุที่มีวาทะแตกกันเป็นจำนวนมาก ภายหลังแต่นั้นมา ได้เกิดการแตกแยกขึ้นในวาทะ (มหาสังฆิกะ) นั้นคือ

๑๒. **โคกุลิกา เอกโพฺยหารี ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว**
โคกุลิกานํ เทฺว เภทา อปรกาลมฺหิ ชายถ

ภิกษุทั้งหลายแตกออกเป็น ๒ ฝ่าย เป็นโคกุลิกวาทและเอกัพ-โยหาริกวาท ต่อมาฝ่ายโคกุลิกแตกกันเป็น ๒ พวกคือ

๑๓. **พหุสฺสุติกา จ ปญฺญตฺติ ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว**
เจติยา จ ปุน วาที มหาสงฺคีติเภทกา

ภิกษุทั้งหลายแตกกันเป็นพหุสสุติกวาท และปัญญัตติกวาท กับทั้งเจตยวาทอีกพวกหนึ่ง ได้แตกมาแต่มหาสังคีติกวาท

(ฯลฯ — ฯลฯ ข้อ ๑๔, ๑๕ ใจความคล้ายกับข้อ ๙,๑๐)

๑๖. **วิสุทฺธตฺเถรวาทมฺหิ ปุน เภโท อชายถ**
มหิสาสกา วชฺชิปุตฺตกา ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

ในระหว่างเถรวาทอันบริสุทธิ์แท้ ได้เกิดการแตกแยกกันอีกคือภิกษุทั้งหลายได้แตกเป็น ๒ ฝ่าย เป็นมหิสาสกวาทและวัชชีปุตตกวาท

๑๗. **วชฺชิปุตฺตกวาทมฺหิ จตุเภโท อชายถ**
ธมฺมุตฺตริกา ภทฺรยานิกา ฉนฺนาคาริกา จ สมิติ

ในวัชชีปุตตกวาทได้เกิดการแตกกันอีกเป็น ๔ พวกคือ ธรรมมุตตริกวาท ภัทรยานิกวาท ฉันนาคาริกวาท และสมิตียวาท

๑๘. **มหิสาสกานํ เทฺว เภทา อปรกาลมฺหิ ชายถ**
สพฺพตฺถิวาทา ธมฺมคุตฺตา ทฺวิธา ภิชฺชิตฺถ ภิกฺขโว

ในกาลต่อมาฝ่ายมหิสาสกะแตกกันอีก ๒ พวกคือ ภิกษุทั้งหลาย (ในฝ่ายมหิสาสกะ) แตกออกเป็น ๒ คือ สัพพัตถิกวาท กับธรรมคุตตวาท

๑๙. **สพฺพตฺถิกวาทํ กสฺสปิกา สงฺกนฺติ กสฺสปิเกน จ**
สงฺกนฺติกานํ สุตฺตวาที อนุปุพฺเพน ภิชฺชถ

พวกสัพพัตถิกวาทยังแตกเป็นกัสสปิกวาทอีกเล่า และจากกัสสปิกวาทได้เกิดสังกันติกวาทขึ้น จากสังกันติกวาทยังแตกออกเป็นสุตตวาทอีกโดยลำดับ

๒๐. **อิเม เอกาทส วาทา สมฺภินฺนา เถรวาทโต**
อตฺถํ ธมฺมญฺจ ภินฺทึสุ เอกเทสญฺจ สงฺคหํ

วาทะ (หรือนิกาย) ทั้ง ๑๑ นี้ แตกไปจากเถรวาท ภิกษุเหล่านั้นได้ทำลายอรรถและธรรมกับทั้งสังคหะ (ข้อที่สังคายนาครั้งปฐม) บางส่วน ได้ทอดทิ้งคัมภีร์บางเอกเทศเสียด้วย แล้วแต่งอย่างอื่นไว้

(ฯลฯ คาถาข้อ ๒๑ คล้ายข้อ ๑๐)

๒๒. **สตฺตรส ภินฺนวาทา เอกวาโท อภินฺนโก**
สพฺเพวฏฺฐารส โหนฺติ ภินฺนวาเทน เต สห

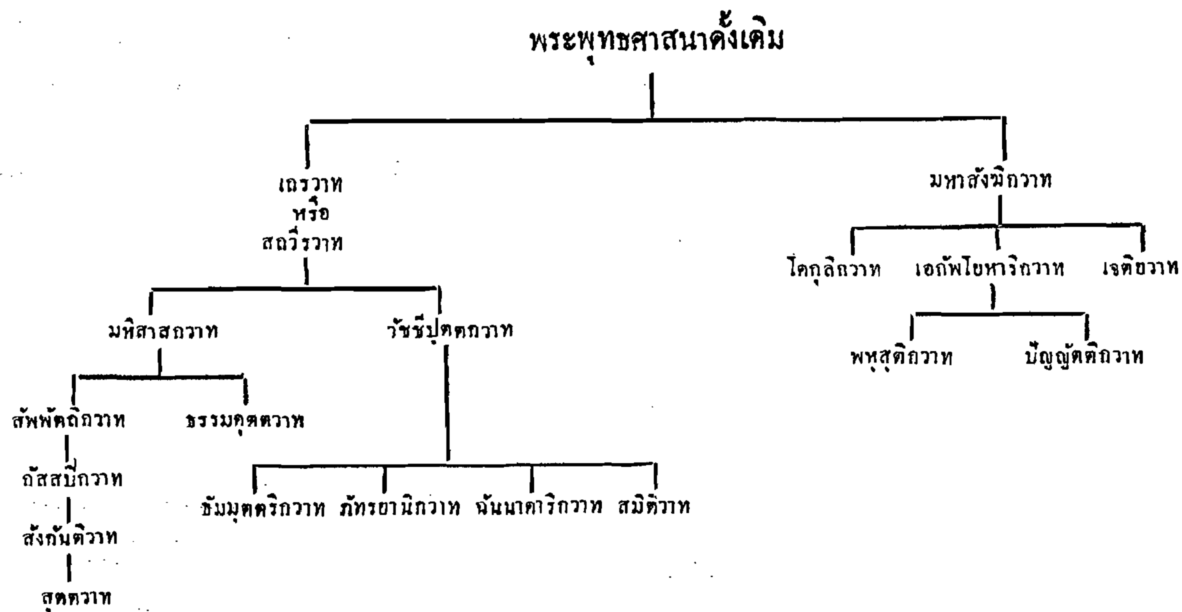
วาทะที่แตก ๑๗ วาทะที่ไม่แตก ๑ รวมวาทะที่ได้แตกแยกกันนั้นทั้งหมดเป็น ๑๘

๒๓. **นิโคฺรโธว มหารุกฺโข เถรวาทานมุตฺตโม**
อนูนํ อนธิกญฺจ เกวลํ ชินสาสนํ

พระศาสนาแห่งพระชินพุทธเจ้า ที่ล้วน ๆ ไม่หย่อนและไม่ยิ่งของฝ่ายเถรวาทเป็นสูงสุด ดุจต้นไทรใหญ่ฉะนั้น (ข้อนี้ย่อมเป็นความจริงอย่างยิ่ง)

๒๔. **สนฺตกา วิย รุกฺขมฺหิ นิพฺพตฺตา วาทเสสกา**
ปฐเม วสฺสสเต นตฺถิ ทุติเย วสฺสสตนฺตเร
ภินฺนา สตฺตรส วาทา อุปฺปนฺนา ชินสาสเนติ ฯ

วาทะทั้งหลายที่เหลือ เป็นประดุจกาฝากซึ่งเกิดที่ต้นไทร ในศตวรรษแรกมิได้มีการแตกแยกกัน ในระหว่างศตวรรษที่ ๒ วาทะที่แตก ๑๗ ได้เกิดขึ้นในศาสนาแห่งพระชินเจ้าแล

ภาพแสดงการแตกนิกาย ในพุทธศตวรรษที่ ๒ รวม ๑๘ นิกาย ตามปกรณ์บาลี

บทที่ ๑๔
ความวิบัติอันเนื่องด้วยทิฏฐิสามัญญตา

○○○

ในคัมภีร์สันสกฤตชื่อเภทธรรมมติจักรศาสตร์ ของพระวสุมิตร และอรรถกถาแห่งคัมภีร์นั้น ซึ่งแต่งโดยคันถรจนาจารย์ "กุยกี" ยุคราชวงศ์ถัง เล่าว่ามูลเหตุแห่งนิกาย ๑๘ เกิดด้วยทิฐิ ๕ ข้อของภิกษุมหาเทวะ ในแผ่นดินพระเจ้าอโศกมหาราช (ความจริงคือพระเจ้ากาฬาโศก) เมื่อพุทธปรินิพพานแล้ว ๑๐๐ ปี ภิกษุมหาเทวะมีเรื่องราวอยู่ข้างพิสดารดังนี้

ประวัติพระมหาเทวะ

พระมหาเทวะเป็นบุตรนายพาณิชแห่งแคว้นมถุรา ปรากฏว่าเป็นผู้มีรูปลักษณะงดงามเป็นที่ติดเนื้อต้องใจของเพศตรงข้าม ต่อมาบิดาเดินทางไปค้าขายต่างแดน อยู่ทางนี้มหาเทวะได้ลอบกระทำชู้กับมารดาของตน ต่อมาบิดาเดินทางกลับ ทำให้มหาเทวะร้อนใจ จึงสมคบร่วมคิดกับมารดาลอบฆ่าบิดาเสีย และเกรงความลับรั่วไหลจึงลอบพามารดาหนีไปอยู่ ณ นครปาฏลีบุตร บังเอิญวันหนึ่งมหาเทวะพบพระอรหันต์ชาวมถุรารูปหนึ่ง ซึ่งตนเคยทำบุญแต่ครั้งอยู่มถุรา ก็เกิดระแวงจึงลอบประหารพระอรหันต์รูปนั้น จำเนียรกาลล่วงมามารดาซึ่งเป็นภริยาเกิดนอกใจลอบคบชู้สู่ชายใหม่ มหาเทวะจับได้ก็ฆ่าเสียอีก เป็นอันว่ามหาเทวะทำอนันตริยกรรมถึง ๓ ครั้ง คือ ปิตุฆาต อรหันตฆาต แล้วก็มาตุฆาต เท่านั้นยังไม่พอ จำเดิมแต่ทำครุกรรมมา มหาเทวะเกิดวิปฏิสารใจยิ่งนัก จึงไปกุกกุฏารามขอบรรพชาอุปสมบทกับสงฆ์ โดย

ปกปิดกรรมของตน ได้ฉายาว่ามหาเทวะตามชื่อ พระมหาเทวะเป็นคนฉลาด เมื่อบวชแล้วก็ตั้งใจศึกษาพระธรรมวินัยจนมีความรู้แตกฉาน เทศนาไพเราะ เป็นที่เลื่องลือทั่วกรุงปาฏลีบุตร จนพระเจ้ากาฬาโศกรับเป็นโยมอุปฐาก แต่พระมหาเทวะก็ยังไม่ทิ้งอุปนิสัยเดิม คิดหวังจะให้คนมายกย่องนับถือยิ่งกว่านั้นขึ้นไปอีก จึงกล่าวอวดอ้างว่าตนบรรลุอรหัตผลแก่เพื่อนสหธรรมมิกและสานุศิษย์ จัดเป็นปราชิกาบัติอวดอุตตริมนุสสธรรม เป็นครุกรรมอีกกระทงหนึ่ง มาคืนหนึ่งพระมหาเทวะเกิดกามวิตก หลับไปฝันว่าได้เสพเมถุนธรรมจนอสุจิเคลื่อนเปื้อนผ้าสบง ตื่นขึ้นใช้ให้ศิษย์นำไปซัก ฝ่ายศิษย์ผู้ซักเมื่อเห็นรอยเปื้อนก็สงสัยถามว่า พระอรหันต์เป็นผู้ไม่มีอาสวะแล้ว ไฉนอาจารย์จึงยังมีสิ่ง ๆ นี้อีกเล่า มหาเทวะแก้ว่า พระอรหันต์อาจถูกมารรบกวนยั่วยวนในความฝันจนอสุจิเคลื่อน ต่อมาพระมหาเทวะปรารถนาจักเอาอกเอาใจบริวาร จึงแกล้งทำอุบายพยากรณ์มรรค ๔ ผล ๔ ให้ลูกศิษย์ว่า ผู้นั้น ๆ สำเร็จโสดาบัน ผู้นั้นสำเร็จอรหันต์ ศิษย์บางคนที่ถูกพยากรณ์ว่าเป็นอรหันต์เกิดความสงสัยถามขึ้นว่า อาจารย์ ! พระอรหันต์ท่านย่อมมีความรอบรู้ในตนเองว่าเป็นอรหันต์มิใช่ฤๅ ไฉนข้าพเจ้าจึงไม่มีญาณรู้เฉพาะตนเองเล่า พระมหาเทวะแก้ว่า **พระอรหันต์อาจมีอัญญาณได้** พวกศิษย์ก็ถามว่า ธรรมดาพระอรหันต์ท่านย่อมไม่มีความกังขาในธรรมมิใช่ฤๅ ก็เหตุไรข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังรู้สึกไม่แจ่มแจ้งในธรรมมีอริยสัจ ๔ เป็นต้นเล่า พระมหาเทวะแก้ว่า **พระอรหันต์อาจมีกังขาได้** ศิษย์ก็ยังสงสัยตนเองถามว่า ธรรมดาผู้บรรลุอรหันต์ย่อมทราบชัดด้วยใจตนเองว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์เราได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำเราได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี ดังปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ เป็นต้น ไฉนพวกข้าพเจ้าจึงจำต้องอาศัยอาจารย์พยากรณ์จึงรู้เล่า พระมหาเทวะ

แก้ว่า อย่าว่าแต่พวกเธอไม่รู้เลย แม้พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะก็ยังต้องอาศัยพุทธพยากรณ์จึงรู้ว่าตนบรรลุอรหัตผล ฉะนั้น **ผู้จะรู้ว่าตนบรรลุอรหัตผลก็โดยการแนะนำพยากรณ์ของผู้อื่น** เมื่อพระมหาเทวะสร้างกรรมชั่วมาก ๆ เข้า ก็เกิดกลัวบาปว่าจักชักนำตนไปเกิดในนิรยาบาย จึงราตรีมัชฌิมยามหนึ่ง เธอนอนครุ่นคิดในอกุศลกรรมนั้น เกิดความทุกข์ใจอุทานวาจาออกมาว่า **ทุกข์หนอ ๆ** บังเอิญพวกศิษย์ที่อยู่ใกล้เคียงได้ยินเข้า รุ่งเช้าพากันไปถามว่า อาจารย์เกิดความไม่สบายอันใดฤๅ พระมหาเทวะพูดกลบเกลื่อนว่า เราสุขสบายดี ศิษย์ถามว่า ก็เมื่อคืนอาจารย์ทำไมจึงร้องว่าทุกข์หนอ ๆ เล่า พระมหาเทวะแก้ว่า **มรรคผลจะปรากฏต่อเมื่อบุคคลผู้บำเพ็ญเปล่งคำว่า ทุกข์หนอ** รวมทิฐิ ๕ ประการของพระมหาเทวะซึ่งเธอสั่งสอนในหมู่บริวาร

ผลแห่งทิฏฐิ ๕ ข้อ

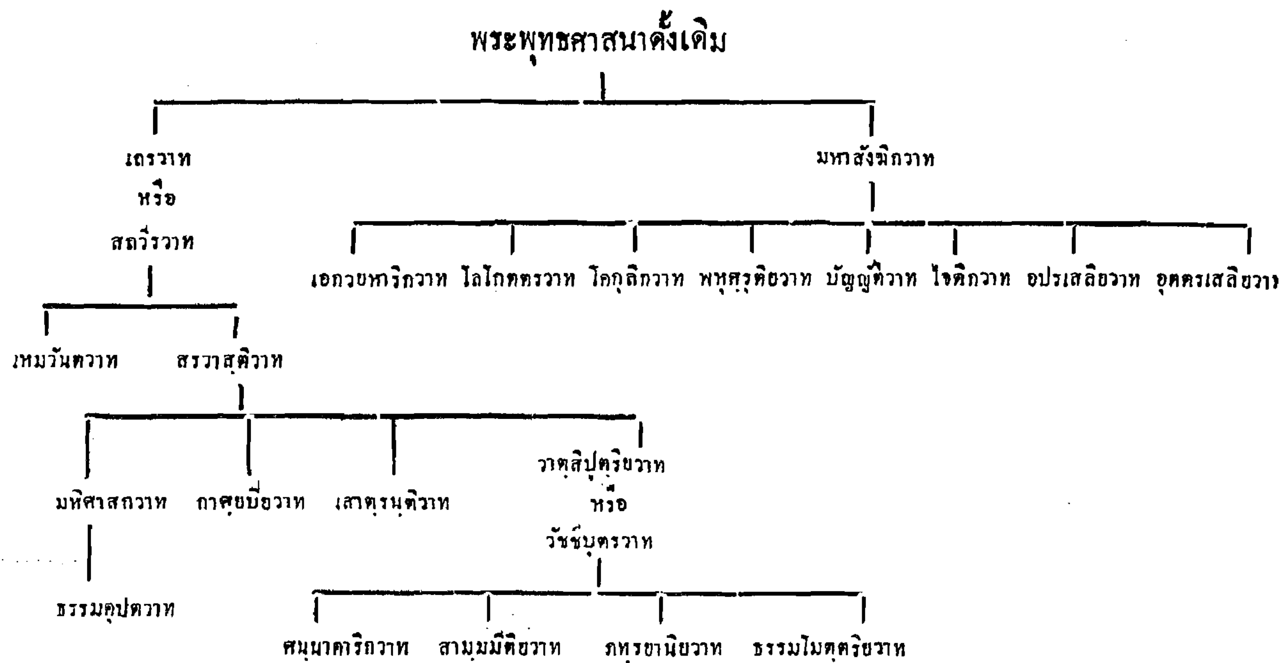
พระมหาเทวะตั้งทิฐิของตนแล้ว ก็ผูกคาถาขึ้นรอคอยโอกาสจะประกาศแก่สงฆ์ในกุกกุฏาราม ครั้นถึงวันอุโบสถคืนหนึ่ง เมื่อสงฆ์ประชุมพร้อมแล้ว วันนั้นเป็นเวรของพระมหาเทวะจะเป็นผู้แสดงปาฏิโมกข์ พระมหาเทวะรีบฉวยโอกาสประกาศในที่ชุมนุมทันที และยังกล่าวแถมท้ายอีกว่า เมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภาษิตของพุทธบริษัท ๔ และของเทพยดาพระองค์ยังทรงรับรอง และรับสั่งให้คนทั้งหลายรับปฏิบัติได้ ตลอดจนถือว่าภาษิตเหล่านั้นเป็นสูตรได้ แม้บัดนี้พระศาสดาจักปรินิพพานไป มหาบัณฑิตผู้มีปัญญาจะแต่งพระสูตรก็ได้ตามสมัครใจ ปรากฏชุมนุมสงฆ์เกิดโกลาหลขึ้นทันที ภิกษุฝ่ายธรรมวาทีพากันคัดค้านมติของพระมหาเทวะ ประกาศว่าคำพูดของท่านเป็นมิจฉาทิฐิ มิจฉาวาจา แต่ฝ่ายธรรมวาทีมีจำนวนน้อย ฝ่ายเข้าข้าง

พระมหาเทวะมีจำนวนมาก ต่างโต้แย้งกันจนตลอดคืนยันรุ่ง ข่าวว่าสงฆ์ในกุกกุฏารามแตกสามัคคีกันแพร่หลายทั่วเมืองปาฏลีบุตร จนพระเจ้ากาฬาโศกต้องเสด็จมาห้ามด้วยพระองค์เอง แต่ก็ไม่รู้จะทรงทำอย่างไร ตรัสถามพระมหาเทวะ พระมหาเทวะถวายความเห็นให้ตัดสินด้วยวิธีโหวตเสียง คือ **เยภุยยสิกาอธิกรณสมถะวิธี** ปรากฏว่าชัยชนะตกเป็นของฝ่ายพระมหาเทวะ พระเจ้ากาฬาโศกจึงประกาศให้สงฆ์ปฏิบัติตามคติของพระมหาเทวะ ฝ่ายสงฆ์ธรรมวาทีซึ่งมีจำนวนน้อยและส่วนมากเป็นพระเถระที่เฒ่าชรา คิดว่าจะอยู่ในนครปาฏลีบุตรไม่เป็นสุข ก็เตรียมจาริกไปสู่แว่นแคว้นอื่น พระเจ้ากาฬาโศกทราบก็ทรงกริ้วด้วยสำคัญพระทัยผิด จึงประสงค์จะทดลองพระเถรเจ้าเหล่านั้น รับสั่งให้ปล่อยลงในเรือแตกกลางแม่น้ำคงคา พระเถรเจ้าทั้งหลายก็บันดาลอิทธาภิสังขารเหาะขึ้นไปบนอากาศสู่แคว้นกาศมีระ ทางนี้พระเจ้ากาฬาโศกรู้สึกพระองค์ว่าหลงผิดก็เสียพระทัย ให้ราชบุรุษไปอาราธนาพระเถรเจ้าทั้งหลายกลับคืนนครปาฏลีบุตรก็ไม่สำเร็จ จึงทรงสร้างอารามถวาย ณ แคว้นกาศมีระนั้น จำเดิมแต่นั้น สังฆมณฑลจึงแยกเป็น นิกาย คือ **เถรวาทหรือสถวีรวาท และนิกายมหาสังฆิกวาท** ซึ่งเป็นฝ่ายพระมหาเทวะ และจากสองนิกายนี้ จึงได้แตกแยกแขนงนิกายออกมาอีกรวม ๑๘ นิกายในจำเนียรกาลต่อมา

ปัจฉิมวาระพระมหาเทวะ

ในตำนานพรรณนาต่อไปว่า วันหนึ่งพระมหาเทวะเดินเตร็ดเตร่ในนครปาฏลีบุตร มีหมอดูคนหนึ่งเข้ามาทักทายและพยากรณ์ว่าอีก ๗ วันท่านจักมรณะ พวกลูกศิษย์บริวารพากันร้อนใจ แต่พระมหาเทวะพูดว่าเรื่องนี้ตนรู้มาก่อน แล้วให้ศิษย์ไปทูลพระราชาพร้อมกับประกาศให้

ประชาชนในกรุงฟังว่า อีก ๗ วัน พระมหาเทวะอรหันตเจ้าจักดับขันธ-ปรินิพพาน พอถึงวันกำหนดพระมหาเทวะก็ตายจริง ๆ เมื่อเวลาจะฌาปนกิจศพ ประชาชนพากันแห่มาบูชาด้วยเครื่องหอมน้ำมันหอม แต่เมื่อถึงวาระประชุมเพลิง ปรากฏว่าไฟจุดศพมิติด โหรหลวงทูลพระราชาว่า ต้องนำเอามูตรคูถอาจมของสุนัขมาราดศพไฟจึงจุดติด เมื่อเผาเหลือแต่เถ้าถ่านกระดูกบางชิ้น ก็ยังบังเกิดมีพายุพัดหอบกระจัดกระจายไปสิ้น ไม่เหลือเศษเลย

ภาพแสดงการแตกนิกาย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒ เป็นต้นไป รวม ๒๐ นิกาย ถ้านับเถรวาทอันเป็นของดั้งเดิมเป็น ๒๐ ตามปกรณ์สันสกฤต

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

ตามปกรณ์บาลีและสันสกฤตทั้ง ๒ ย่อมเป็นข้อยืนยันแน่นอนว่า สังฆมณฑลมีการแตกแยกทิฐิและปฏิปทากัน ปรากฏโดยเปิดเผยในพุทธศตวรรษที่ ๒ แม้ฝ่ายสันสกฤตจะอ้างว่าเกิดขึ้นในแผ่นดินพระเจ้าอโศกมหาราชก็ดี ข้อเท็จจริงในปัญหานี้ข้าพเจ้าก็ได้วินิจฉัยแล้วในตอนต้นเรื่องอโศก-กาฬาโศก อย่างไรก็ตามเป็นอันแน่ใจว่าในพุทธศตวรรษที่ ๒ ได้มีเหตุการณ์ ๒ อย่างอุบัติขึ้น คือเรื่องทุติยสังคายนาอันสืบเนื่องมาแต่วัตถุ ๑๐ ประการของเหล่าสงฆ์ภาคตะวันออก ซึ่งสงฆ์ภาคตะวันตกไม่ยอมเห็นพ้องด้วย สำหรับวัตถุ ๑๐ ประการนั้น ถ้าพิจารณาดูโดยเที่ยงธรรมก็จักเห็นได้ว่ามิใช่เป็นข้อครุกาบัติ เป็นด้วยภิกษุชาววัชชีปรารถนาจักเลิกสิกขาบทเล็กน้อยบางข้อ ตามพระบรมพุทธานุญาตที่ทรงมีไว้สมัยจวนใกล้ปรินิพพานนั่นเอง และท่านเหล่านี้ที่จะเป็นพวกสืบเชื้อสายจากคณะสงฆ์ฝ่ายพระปุราณะ ซึ่งมิได้รับรองมติของพระเถระครั้งปฐมสังคายนา ในคัมภีร์มหาวังสะประณามว่าเป็นพวกอลัชชี ก็ดูเกินสมควรไป พวกภิกษุวัชชีบุตรคงจะได้ประชุมกันปรึกษา อ้างพระพุทธานุญาตแล้วเลยลงมติเห็นว่าสิกขาบท ๑๐ ประการนั้น ควรจัดเป็นสิกขาบทเล็กน้อยเพิกถอนได้ ฝ่ายสงฆ์ภาคตะวันตกก็ปรากฏว่า เป็นสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกของพระมหาเถระครั้งปฐมสังคายนา ย่อมต้องเคารพมติของพระอรหันตเจ้าผู้เป็นครูบาอาจารย์ ไม่ยอมให้เพิกถอนได้ จึงได้เกิดแตกแยกกันขึ้น และปรากฏว่าภิกษุที่เข้าด้วยกับฝ่ายภาคตะวันออกมีมากกว่า ข้าพเจ้าเลื่อมใสในเถรพจน์ของท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท) อดีตเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ซึ่งท่านแสดงไว้ในสังฆคุณเทศนา ณ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ มีข้อความตอนหนึ่งวิจารณ์ถึงพฤติกรรมของภิกษุเหล่าวัชชีบุตรว่า **"...เช่นบัญญัติ**

วัตถุ ๑๐ ประการเป็นตัวอย่าง จะลงโทษว่าเจ้ากูประพฤติเสียหายหมายจะย่ำยีพระพุทธศาสนาทีเดียวก็ไม่ชอบ เจ้ากูคงอ้างว่าอนุมัติตามบรมพุทธานุญาต เพราะใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนท์ว่า เมื่อพระสงฆ์ประชุมทำสังคายนาสิกขาบทอันใดที่เราตถาคตแต่งตั้งไว้แล้ว เป็นสิกขาบทเล็กน้อยและน้อยโดยลำดับ เมื่อพระสงฆ์เห็นสมควรจะยกเลิกสิกขาบทนั้น จงยกเลิกเถิดดังนี้ ข้อนี้พระอานนท์ได้ยกขึ้นเสนอต่อที่ประชุม พระมหากัสสปเถรเจ้าเป็นสังฆปริณายก ท่านจะยอมยกเลิกให้ความเสียหายมาตกอยู่แก่ท่านด้วยเหตุไร ก็ต้องคงไว้ตามเดิมทุกประการ ข้อนี้เป็นเหตุให้ภิกษุวัชชีบุตรอ้างถึงพุทธประสงค์ได้ เพราะส่วนครุกาบัติเธอก็ยังคงรักษาแน่นหนามาตราบเท่าทุกวันนี้ การเสื่อมพุทธบัญญัติเล็กน้อยก็คงไม่เสื่อมถึงทางมรรคทางผล เพราะพระอัฏฐังคิกมรรคเป็นหลัก ฝ่ายพระเถรเจ้าทั้งหลายผู้เป็นธรรมวาทีที่ท่านคิดปราบปรามนั้นก็เป็นการควร เพราะสมัยของท่านยังมีเดชานุภาพพอจะแก้ไขให้ดีได้ แต่จะให้เจ้ากูกลับทิฐิด้วยกันทั้งสิ้นนั้นคงจะไม่ได้...”

บทที่ ๑๕
พุทธศาสนาในศตวรรษที่ ๒

○○○

กรีกรุกรานอินเดีย

ในหนังสือมหาวังศะเล่าว่า วงศ์สุสูนาคได้ครองแคว้นมคธอยู่เป็นเวลาเพียง ๒๒ ปี ก็ถูกมหาโจรผู้หนึ่งชื่อนันทะปล้นเอาราชบัลลังก์ มหาโจรนันทะจึงตั้งราชวงศ์นันทะขึ้น ณ เมืองปาฏลีบุตร ปรากฏว่ากษัตริย์วงศ์นันทะได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธเป็นอันดี ในสมัยเดียวกับวงศ์นันทะนี้เอง ประเทศอินเดียได้ถูกย่ำยีจากข้าศึกฝรั่งต่างด้าว คือพวกกรีก จนเสียแผ่นดินทางแถบลุ่มแม่น้ำสินธุไปกองทัพพวกกรีกมีนายทัพเป็นกษัตริย์ทรงนามว่า อเล็กซานเดอร์มหาราช กษัตริย์แห่งอาณาจักรมาซิโดเนีย ประเทศกรีกตั้งอยู่ในคาบสมุทรบอลข่าน เป็นประเทศโบราณคู่กับโรมัน ครั้งนั้นกรีกแบ่งออกเป็นแว่นแคว้นใหญ่น้อยร่วม ๒๐ แคว้น แต่ที่สำคัญมีอยู่ ๓ แคว้นด้วยกัน คือ

๑. แคว้นสปาร์ตา เป็นแคว้นตั้งอยู่ในหุบเขา นิยมการสงครามพลเมืองทุกคนได้รับอบรมให้เป็นทหารมาแต่เล็กแต่น้อย

๒. แคว้นเอเธนส์ เป็นแคว้นตั้งอยู่ในที่ราบริมทะเล นิยมอักษรศาสตร์และศิลปกรรมต่าง ๆ

ทั้ง ๒ แคว้นนี้รบพุ่งชิงความเป็นใหญ่เสมอ จนต่างฝ่ายเพลียเปิดโอกาสให้แก่แคว้นที่ ๓ ได้เป็นใหญ่ คือ

๓. แคว้นมาซิโดเนีย แคว้นนี้ตั้งอยู่เหนือเอเธนส์และสปาร์ตาขึ้นไป ราชาผู้ครองแคว้นชื่อฟิลิป ได้บำรุงบ้านเมืองให้เจริญด้วยวิธีเอาอย่างเอเธนส์กับสปาร์ตา คือบำรุงทั้งการศึกษาศิลปกรรม และบำรุงทั้งการ

ทหารคู่กันไป จนกลายเป็นแคว้นมหาอำนาจ พระเจ้าฟิลิปได้พยายามรวบรวมชาติกรีกให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ถึง ๒๐ ปีจึงสำเร็จ และเริ่มขยายอำนาจออกปราบปรามประเทศอื่น พอดีสิ้นพระชนม์เสียก่อน พระโอรสชื่ออเล็กซานเดอร์จึงขึ้นเสวยราชย์แทนเมื่อพระชนมายุได้ ๒๐ เล่ากันว่าเมื่ออเล็กซานเดอร์ยังเล็ก ๆ วันหนึ่งมีคนนำม้ามาถวายพระเจ้าฟิลิป แต่เป็นม้าพยศเหลือทนไม่มีใครขี่ได้ พระเจ้าฟิลิปก็บอกคืนแก่เจ้าของ แต่อเล็กซานเดอร์ห้ามไว้ทูลอาสาขี่เอง และก็ปรากฏว่าสามารถปราบพยศของม้าตัวนั้นสำเร็จ พระเจ้าฟิลิปจึงตรัสว่า "ประเทศมาซิโดเนียนี้เล็กเกินไปสำหรับเจ้าเสียแล้ว เจ้าจะต้องหาประเทศที่ใหญ่กว่านี้เมื่อเจ้าเติบโตขึ้น" อเล็กซานเดอร์ได้ศึกษาทั้งวิชารบและอักษรศาสตร์ปรัชญา ครูที่มีชื่อของพระองค์คือ เลออนินดาสและอริสโตเติล เมื่อขึ้นเสวยราชย์แล้วสิ่งแรกที่อเล็กซานเดอร์ทำก็คือกรีฑาทัพใหญ่บุกทวีปอาเซีย ในปี พ.ศ. ๒๑๖ ตีได้เฟนิเชียน อิหร่าน ส่วนในอาฟริกาประเทศอียิปต์ยอมสวามิภักดิ์ เมื่อตีอิหร่านได้แล้วก็เดินทัพพุ่งเข้าสู่อินเดีย

ศึกกรีกกับอินเดีย

อันที่จริงในยุคพุทธกาล ดินแดนตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำสินธุได้เคยถูกรบกวนจากพวกอิหร่านมาแล้ว เมื่อพ้นพุทธกาลอิหร่านได้กลายเป็นมหาอำนาจทางอาเซียตะวันตก จนถึงสมัยถูกกรีกปราบ ทัพฝรั่งชาติกรีกหลั่งไหลเข้ามาทางภาคเหนือของอินเดีย เข้าสู่บริเวณลุ่มแม่น้ำสินธุ ตีกรุงตักศิลาในแคว้นคันธาระแตก แล้วบุกตะลุยลงมาสู่แคว้นปัญจาป ณ ที่นั้นอเล็กซานเดอร์ได้พบกับกำลังต้านทานของพระเจ้าเปารวะ หรือที่ฝรั่งเรียกว่าพอรุส ซึ่งมีฉายาว่า "สิงห์แห่งปัญจาป" พร้อมด้วยกำลังพลทหารราบ ๔๐,๐๐๐ ทหารม้า ๔,๐๐๐ รถศึกอีก ๕๐๐ และช้างอีก

จำนวนมหึมาเตรียมรับอยู่ ทัพกรีกกับทัพอินเดียได้ปะทะกันที่ฝั่งแม่น้ำวิตัสตะอันเป็นสาขาของแม่น้ำสินธุ กำลังพลของกรีกมี ๑๗,๐๐๐ ข้ามแม่น้ำสำเร็จโดยอาศัยธรรมชาติช่วย ประกอบทั้งช้างศึกของพระเจ้าเปา-รวะเกิดแตกตื่นอลหม่านขึ้น ทัพปัญจาปก็แตกพินาศ พระเจ้าเปารวะถูกอาวุธบาดเจ็บสาหัสและถูกกรีกจับเป็นเชลย เมื่อพระเจ้าเปารวะถูกจับมาเผชิญหน้ากับพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ตรัสถามว่าพระองค์ต้องการจะให้เราปฏิบัติอย่างไร สิงห์แห่งปัญจาปตรัสตอบอย่างองอาจว่า “ต้องการให้ปฏิบัติต่อเราอย่างกษัตริย์” แทนที่จะพิโรธ อเล็ก-ซานเดอร์ถามต่อไปว่า “ทรงประสงค์จะขออะไรอีก” เปารวะตอบว่า “คำว่า ‘กษัตริย์’ ก็ครอบงำไปถึงสิ่งทั้งหมดที่เราต้องการขอแล้ว” ด้วยความกล้าหาญรักษาขัตติยะเกียรติของเปารวะ ทำให้พระเจ้าอเล็กซานเดอร์ซึ่งมีพระทัยโปรดคนกล้าหาญ ได้คืนบ้านเมืองให้และแต่งตั้งเปารวะให้เป็นราชาตามเดิม แต่ดำรงในฐานะประเทศราช เล่ากันว่าเมื่ออเล็กซานเดอร์รบชนะทุกแห่งแล้ว คราวหนึ่งอเล็กซานเดอร์กรรแสง ที่กรรแสงก็เพราะรู้สึกว่าไม่มีแผ่นดินที่จะให้ตีอีกแล้ว เมื่อแลไปทางตะวันตกถัดอียิปต์ออกไปก็เห็นแต่ทะเลทราย ยกทัพบุกเข้ามาถึงทวีปอาเซียตอนกลาง ก็เห็นแต่ขุนเขาสลับซับซ้อนกันเป็นทิวแถว หันไปทางเหนือก็เห็นแต่ดินแดนไซบีเรียซึ่งหนาวเย็นด้วยหิมะ หันมาทางใต้สู่อินเดียก็เห็นแต่มหาสมุทร หมดแผ่นดินที่จะให้ตีอีก จึงกรรแสงด้วยความเสียพระทัย อันที่จริงยังมีแผ่นดินอีกมากที่ยังเหลือให้ตี เพราะทางตะวันออกถัดกลุ่มเทือกเขาไปก็มีประเทศจีน และความจริงในประเทศอินเดียเองก็ยังเหลืออาณาจักรอีกมากมายที่อเล็กซานเดอร์ยังไม่ได้ตี ที่ไม่ได้ตีไม่ใช่เพราะอเล็กซานเดอร์ไม่รู้ว่ามีแว่นแคว้นเอกราชอีกหลายแคว้น ถัดลุ่มแม่น้ำสินธุลงมาอเล็กซานเดอร์สดับความมั่งคั่งสมบูรณ์ของแคว้นมคธ

ได้ตระเตรียมยาตราทัพมาตีแล้ว แต่พวกแม่ทัพนายกองเกิดแข็งข้อไม่ยอมเดินทัพ ทุกคนอ้างว่าอิดโรยคิดถึงลูกเมีย และเห็นว่าถ้าตีมคธได้ก็คงตีแว่นแคว้นอื่นต่อไปอีกไม่มีกำหนดสิ้นสุด ทุกคนร้องว่าอยากกลับบ้าน อเล็กซานเดอร์จึงจำพระทัยเลิกทัพกลับ บ้านเมืองทางลุ่มแม่น้ำคงคาจึงรอดปากเหยี่ยวปากกาไปได้ ขากลับอเล็กซานเดอร์แบ่งทัพออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายหนึ่งให้กลับโดยทางเรือ อีกฝ่ายหนึ่งให้กลับทางบก รวมเวลาที่อเล็กซานเดอร์รบอินเดียอยู่ ๑ ปีกับ ๘ เดือน ตีได้บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำสินธุทั้งตอนบนตอนล่างได้หมด และเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียแล้ว ก็ไปสิ้นพระชนม์ที่กรุงบาบิโลนแห่งลุ่มแม่น้ำไตกริสกับยูเฟรตีส เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐ มีพระชนมายุเพียง ๓๓ เท่านั้นนับว่าสั้นมาก

จันทรคุปต์กู้ชาติ

เมื่ออเล็กซานเดอร์ตีได้บ้านเมืองใด ถ้าไม่ทรงตั้งให้ชาวพื้นเมืองหรือเจ้าของเดิมซึ่งสวามิภักดิ์ดูแลต่อไป ก็จักตั้งนายทัพนายกองชาวกรีกเป็นหัวหน้าปกครองพร้อมกับทิ้งกองทหารกรีกไว้ให้พอสมควรสำหรับเป็นกำลัง จึงปรากฏว่าบ้านเมืองบางแห่งในอินเดียแลในอาเซียกลาง มีผู้ปกครองเป็นฝรั่งชาติกรีก ครั้นพระเจ้าอเล็กซานเดอร์สวรรคต บรรดาแม่ทัพนายกองเหล่านี้ก็พากันประกาศอิสรภาพไม่ขึ้นต่ออาณาจักรกรีกในยุโรปอีกต่อไป ทุกคนต้องการเป็นตัวแทนอเล็กซานเดอร์กันทั้งนั้น จึงทำสงครามรบพุ่งกันอย่างยุ่งเหยิง ครั้งนั้นข้าหลวงกรีกผู้หนึ่งซึ่งอยู่ดูแลกำกับพระเจ้าเปารวะ เป็นกบฏจับพระเจ้าเปารวะปลงพระชนม์ ทำให้ชาวอินเดียโกรธแค้นเลยลุกขึ้นจับอาวุธขับไล่พวกกรีก บรรดาชาวอินเดียผู้กู้ชาติเหล่านี้ ได้มีคนสำคัญคนหนึ่งชื่อจันทรคุปต์ เป็นคนหนุ่มที่ใฝ่สูงและกล้าหาญ เล่ากันว่าจันทรคุปต์มีเชื้อสายเมารยะวงศ์ ซึ่งสืบมาแต่วงศ์

ศากยะของพระพุทธองค์ ในมหาวังศะเล่าว่า เมื่อวิฑูฑภะโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศลล้างวงศ์ศากยะ ครั้งปลายพุทธกาลนั้น มีเจ้าศากยะหมู่หนึ่งอพยพหนีขึ้นไปทางแถบภูเขาหิมาลัย ได้พบสถานที่น่ารื่นรมย์กึกก้องด้วยเสียงนกยูง จึงได้สร้างนครใหม่ให้ชื่อว่า เมารยะนคร หรือโมลิยะนคร สืบกษัตริย์ลงมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒ นครเมารยะเสียแก่อาณาจักรอื่น ราชาผู้ครองเมืองถูกประหารชีวิต แต่มเหสีซึ่งมีครรภ์แก่เสด็จหลบหนีภัยมาอยู่ที่นครปาฏลีบุตรในฐานะชนสามัญ และได้ประสูติจันทรคุปต์ที่นั่น แต่หลักฐานของปราชญ์หมู่หนึ่งกล่าวว่า จันทร-คุปต์มีเชื้อชาติเป็นเจ้าในวงศ์นันทะนั่นเอง แต่มีมารดาสกุลต่ำคือมารดาเป็นธิดาเจ้าพนักงานเลี้ยงนกยูง (มยูรโปษกะ) จึงได้ชื่อตามสกุลของมารดาว่า เมารยะวงศ์ จันทรคุปต์เคยซ่องสุมผู้คนจะเป็นกบฏชิงราชสมบัติของกษัตริย์นันทะ แต่ความลับรั่วไหลเสียก่อน จันทรคุปต์จึงต้องหลบหนีไปอยู่ที่ตักศิลา และเข้ารับอาสาอเล็กซานเดอร์นำทัพกรีกเข้าตีแคว้นมคธ แต่เมื่อกรีกเลิกทัพกลับไปเสียก่อน จันทรคุปต์ก็เที่ยวป้วนเปี้ยนรวบรวมสมัครพรรคพวกอยู่แถวปัญจาปและชายอาณาเขตมคธ บังเอิญจันทร-คุปต์ได้อาจารย์เสนาธิการคนสำคัญคนหนึ่งเป็นพราหมณ์ชื่อจาณักยะ ซึ่งในมหาวังศะเรียกว่าปาณกพราหมณ์เป็นคนมีไหวพริบฉลาดแกมโกงได้เป็นผู้คิดกะการโจมตีแว่นแคว้นต่าง ๆ ให้แก่จันทรคุปต์ เมื่อรวบรวมได้สมัครพรรคพวกพอควรแล้ว จันทรคุปต์ก็เริ่มขับไล่อิทธิพลของกรีกในปัญจาป แล้วยกเข้าปล้นเมืองใหญ่ ๆ ของแคว้นมคธ ซึ่งในเวลานั้นกษัตริย์ผู้ครองแคว้นทรงนามว่า พระเจ้าธนนันทะเป็นพระอนุชาองค์ที่ ๙ ของพระเจ้านันทะปฐมราชแห่งวงศ์นันทะ ขณะแรกทัพจันทรคุปต์ถูกตีแตกยับเยิน จนต้องหลบหนีเข้าป่า แต่บังเอิญไปได้ความคิดจากคำด่าลูกของหญิงชาวบ้านผู้หนึ่ง ซึ่งทำขนมเบื้องสุกแล้วให้ลูกกิน ข้าง

ฝ่ายเด็กอารามตะกละก็กัดเอาตอนกลางของขนมซึ่งยังร้อนระอุอยู่ร้อนปากก็คายทิ้ง แล้วร้องไห้ขอขนมกินใหม่ หญิงมารดาโกรธร้องด่าว่า อ้ายลูกพาลชาติโง่หาปัญญามิได้ มึงจะค่อยกัดแต่ริมเข้าไป ก็เป็นไรจึงโลภเข้ากระโจมกัดเอากลางขนมอันร้อน แล้วทิ้งเสียให้เสียขนมไป มึงนี้อ้ายลูกมหาโจรจันทรคุปต์ทีเดียว จะตีเมืองไม่ค่อยตีแต่ขอบริมเข้าไป โลภตะกละโจมตีเอาชนบทเมืองใหญ่ เหลือกำลังตัวก็แตกพ่ายแพ้ไป เหมือนมึงโลภกินขนมเบื้องนี้ จันทรคุปต์ได้สติจากคำด่าลูกของหญิงชาวบ้านคนนั้น จึงรวบรวมพลพรรคใหม่อีกครั้งหนึ่ง แล้วเข้าตีบ้านเล็กเมืองน้อยตามชายเขตมคธเข้าไปทีละเมือง ๒ เมืองเป็นลำดับ จนที่สุดก็สามารถตะลุยเข้าไปถึงนครปาฏลีบุตร พระเจ้าธนนันทะต่อสู้จนกระทั่งสิ้นพระชนม์กลางสนามยุทธ จันทรคุปต์จึงทำพิธีปราบดาภิเศกเป็นกษัตริย์ตั้งราชวงศ์เมารยะขึ้น ณ นครปาฏลีบุตร เมื่อพ.ศ. ๒๒๒ ตลอดระยะเวลา ๒๔ ปี ที่จันทรคุปต์นั่งบัลลังก์อยู่ ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการรบพุ่งปราบปรามแว่นแคว้นต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำสินธุและคงคา ตลอดจนการขับไล่อิทธิพลของกรีกให้พ้นไปจากอินเดีย ปรากฏว่าทางกรุงบาบิโลนนายทัพของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์คนหนึ่งชื่อเซลิอูโคสนิกาเตอร์ ได้ครองตำแหน่งราชาบาบิโลนแทนพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ คิดจะแสวงหาอานุภาพอย่างพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ จึงยกกองทัพเข้าตีได้อาณาจักรบากเตรียใน พ.ศ. ๒๓๗ รุ่งขึ้นปีใหม่ก็ยาตราทัพเข้าสู่อินเดีย ข้ามแม่น้ำสินธุได้พุ่งเข้าปัญจาปใน พ.ศ. ๒๓๘ ทัพกรีกกับทัพมคธได้ประจัญกันที่สมรภูมิแห่งนครปาฏลีบุตร เมกาสเทเนส์นายทัพคนสำคัญของพระเจ้าเซลิอูโคส ได้บันทึกกำลังแสนยานุภาพของมคธว่า เฉพาะตัวเมืองปาฏลีบุตรมีพลเมืองถึง ๔๐๐,๐๐๐ คน มีทหารช้างอีก ๔,๐๐๐ ด้วยกำลังแสนยานุภาพอันเกรียงไกรนี้ จึงสามารถตรึงทัพกรีกอยู่ ทั้ง ๒ ฝ่าย

เมื่อไม่อาจเอาแพ้เอาชนะกันได้ ผลสุดท้ายก็ยอมรับไมตรีซึ่งกันและกัน พระเจ้าเซลิอูโคสยอมถวายแว่นแคว้น ๔ แคว้นทางตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย ซึ่งกินขึ้นไปถึงดินแดนอาฟกานิสถานในปัจจุบันให้แก่มคธ ทางฝ่ายพระเจ้าจันทรคุปต์ก็ถวายช้างศึก ๕๐๐ เชือกเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน เล่ากันว่าพระเจ้าเซลิอูโคสทรงยกพระธิดาถวายเป็นมเหสีพระเจ้าจันทร-คุปต์ด้วยองค์หนึ่ง เป็นอันว่าในรัชสมัยพระเจ้าจันทรคุปต์ อิทธิพลของมคธแผ่ตลอดอินเดียภาคเหนือขึ้นไปจดภูเขาฮินดูกูฏ และเลยเข้าไปในอาฟกานิสถาน ตลอดเรื่อยลงมาถึงอ่าวเบงกอล อำนาจของกรีกหมดรัศมีไปจากอินเดียนับแต่กาลบัดนั้น ในประวัติไม่ปรากฏว่าพระเจ้าจันทรคุปต์ ทรงเลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์ แม้จะทรงแวดล้อมด้วยเหล่ามนตรีที่เป็นพราหมณ์ก็ตาม กล่าวกันว่าในบั้นปลายของชีวิตพระองค์นิยมการครองชีพแบบศาสนาเชน ทรงสละราชสมบัติให้แก่โอรสชื่อสิงหเสน แล้วก็เสด็จออกบำเพ็ญพรต ณ สถานที่เปลี่ยววังเวงแห่งหนึ่ง อย่างไรก็ดีสิงหเสนมิได้เสวยราชย์ตามบัญชาของพระบิดา กลับปรากฏว่ากษัตริย์องค์ใหม่เป็นพินทุสารโอรสอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นราชบุตรที่ฝักใฝ่เคร่งครัดในลัทธิพราหมณ์ ซึ่งพวกมนตรีพราหมณ์พากันยกย่องเชิดชูขึ้น

พระเจ้าพินทุสาร

พระเจ้าพินทุสารเสวยราชย์อยู่ ๒๘ ปี ในแผ่นดินนี้อิทธิพลของมคธขยายลงมาทางอินเดียใต้ภาคทักษิณาชนบท ทรงทำพระราชไมตรีติดต่อกับราชากรีกแห่งบาลิโลน ซึ่ง ณ บัดนั้นคือพระเจ้าแอนติโอโชส์-โซเตอร์ ราชโอรสของพระเจ้าเซลิอูโคส และพระเจ้าปโตเลมีฟิลาเดลฟุสราชาผู้ครองประเทศไอยคุปต์ในอาฟริกา ปรากฏว่าพระเจ้าพินทุสารขอ

ซื้อนักปราชญ์กรีกคนหนึ่งจากพระเจ้าแอนติโอโชส์โซเตอร์ แต่พระเจ้ากรุงบาบิโลนมิอาจขายให้ได้ เพราะกฎหมายกรีกห้ามไม่ให้ขายนักปราชญ์ ว่าด้วยส่วนพระราชศรัทธาในศาสนาของพระเจ้าพินทุสารก็ทรงเลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์ ในมหาวังศะเล่าว่าทรงเลี้ยงอาหารพราหมณ์วันละ ๖ หมื่นคนทุกวัน อย่างไรก็ดี แม้กษัตริย์ ๒ พระองค์ในวงศ์เมารยะนี้องค์หนึ่งเป็นศาสนิกในลัทธิเชน อีกองค์หนึ่งเป็นศาสนิกในลัทธิพราหมณ์ก็จริง พระพุทธศาสนาก็มิได้เสื่อมโทรมลงไปเลย ศูนย์กลางของพระพุทธศาสนายังคงอยู่ในแคว้นมคธ ปรากฏว่าในสมัยพระเจ้าพินทุสาร นิกายเถรวาทินได้เลื่อนไปตั้งหลักแหล่งอยู่ในแคว้นอวันตี นิกายมหาสังฆิกะไปรุ่งโรจน์ที่แคว้นอันธระแห่งอินเดียภาคใต้ นิกายสรวาสติวาทินไปแจ่มจรัสที่แคว้นมถุรา นิกายมหิศาสกะไปเบ่งรัศมีที่แคว้นมหิสมณฑล (ไมซอร์ในปัจจุบัน) แต่ว่าทุก ๆ นิกายก็มีบริษัทของตนอาศัยอยู่ในพระอารามทั่วแคว้นมคธ พระเจ้าพินทุสารมีพระมเหสีหลายพระองค์ และมีพระโอรสจำนวนมาก ในมหาวังศะว่ามีถึง ๑๐๐ องค์ เล่ากันว่าพระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าพินทุสารคือ สุสิมะ เป็นผู้ที่พระเจ้าพินทุสารมอบราชสมบัติให้ครอบครอง แต่ภายหลังถูกเจ้าอโศกซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดา ยกทัพมาชิงเอาราชสมบัติไป แล้วจับพระเจ้าสุสิมะผู้เป็นเชษฐาสำเร็จโทษ ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นจักรพรรดิราช

บทที่ ๑๖
อโศกมหาราชัน

○○○

พระเจ้าอโศกเป็นจักรพรรดิราชพระองค์เดียว ซึ่งประกอบด้วยพระเดชและพระคุณตรึงตราอยู่ในความทรงจำของประชากรนับจำนวนหลายร้อยล้านคน นับตั้งแต่เบื้องปุริมกาลตราบเท่าปัจจุบัน และจะต้องเป็นดังนี้ต่อไปอีกในอนาคต บรรดาพุทธศาสนิกชนเป็นหนี้บุญคุณต่อจักรพรรดิราชพระองค์นี้ อย่างไม่รู้จะชดเชยได้หมด พระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายออกไปในนานาประเทศ ก็ด้วยอานุภาพอุปการะของพระองค์ ๆ เป็นผู้เริ่มงานธรรมทูตในดินแดนนอกประเทศอินเดีย ตำนานว่าด้วยประวัติของพระเจ้าอโศก ได้ปรากฏในคัมภีร์สํสกฤตชื่อ **"อโศกอวทาน"** ตำนานเล่มนี้ได้เรียบเรียงขึ้นราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๕ และได้แปลออกสู่พากย์จีน ๓ ครั้ง ครั้งแรกแปลโดยอังหวบคิม ราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๗ ในรัชสมัยพระเจ้าจิ้นฮุ่ยเต้ ครั้งที่สองแปลโดยคุณภัทรราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๙ ครั้งที่สามแปลโดยสังฆปาละราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ส่วนในพากษ์บาลีเราหารายละเอียดเกี่ยวกับพระเจ้าอโศกได้ในคัมภีร์มหาวังศะและสมันตปาสาทิกา นอกจากนี้จริยาวัตรของพระองค์ เรายังอาจทราบได้จากศิลาจารึกซึ่งถูกค้นพบเรื่อย ๆ ศิลาจารึกเหล่านี้มีกระจัดกระจายทั่วไปในอินเดียจมดินจมทรายอยู่ เมื่อศิลาจารึกเหล่านี้ได้ถูกขุดค้นขึ้นมา เรื่องราวของพระเจ้าอโศกก็ยิ่งปรากฏเด่นชัดยิ่งขึ้น และบรรดานักปราชญ์ทั้งฝรั่งและแขกต่างค้นคว้าอ่านศิลาจารึกเหล่านั้นเป็นการใหญ่ ต่างผลิตตำราว่าด้วยเรื่องพระเจ้าอโศกออกมาแข่งขันกัน นักเขียนคนหนึ่งชื่อ เอช. จี. เวลส์ เขียนสรรเสริญพระเจ้าอโศกว่า ใน

บรรดามหาราชาธิราชนับจำนวนพัน ๆ องค์ที่ปรากฏพระนามในประวัติศาสตร์ มีแต่พระนามของพระเจ้าอโศกเท่านั้น ที่เป็นดารารุ่ง ณ เบื้องนภากาศ ซึ่งส่องสาดรัศมีนับแต่ลุ่มแม่น้ำโวลก้าจนจดประเทศญี่ปุ่น ฉะนั้นการศึกษาเรื่องราวของพระเจ้าอโศกจึงเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่ง ซึ่งเราจะข้ามพ้นไปเสียมิได้เลย

ประวัติพระเจ้าอโศกในปกรณ์สันสกฤต

ในอโศกอวทานเล่าว่า อโศกเป็นเพียงโอรสของพระเจ้าพินทุสารอันเกิดจากนางพราหมณีพระสนมเอกเท่านั้น และได้มีอนุชาร่วมครรภ์อยู่คนหนึ่งชื่อ วีตโศก พระเจ้าพินทุสารเองก็ปรากฏว่ามีโอรสธิดาเป็นจำนวนมาก และที่ทรงโปรดปรานที่สุดก็คือเจ้าชายสุสิมะ โอรสอันประสูติด้วยอัครมเหสี ตั้งพระทัยจะมอบราชสมบัติให้แก่พระเจ้าสุสิมะ ซึ่งอยู่ในฐานะเป็นเชษฐาของอโศก อโศกได้แสดงความสามารถในการรณรงค์ยุทธกับนครตักศิลาซึ่งตั้งแข็งเมืองได้ชัยชนะ พระเจ้าพินทุสารจึงแต่งตั้งให้ไปเป็นอุปราชครองนครอุชเชนีแห่งแคว้นอวันตี ซึ่งเป็นการเลือกไสให้ไกลออกไปจากราชธานี ป้องกันไม่ให้มาแย่งราชสมบัติกับสุสิมะ แต่แม้พระเจ้าพินทุสารตั้งพระทัยมอบเศวตฉัตรให้แก่สุสิมะ พวกเสนาบดีส่วนใหญ่ไม่มีใครพอใจ มีอัครอำมาตย์ผู้หนึ่งชื่อรัฐคุปต์ได้ร่วมคิดที่จะปลงสุสิมะเสียจากราชสมบัติแล้วยกอโศกขึ้นแทน ต่อมานครตักศิลาเกิดกบฏอีก พระเจ้าพินทุสารจึงส่งสุสิมะไปปราบ แต่ยังไม่สำเร็จ พระเจ้าพินทุสารเกิดประชวรหนักมีความห่วงใยสุสิมะ จึงดำริส่งอโศกขึ้นไปรบแทน พวกเสนาบดีก็ช่วยอโศกแต่งอุบายทำเป็นป่วยหนักถึงกับอาเจียนเป็นโลหิต ไม่สามารถนำทัพไปได้ ต่อมาเมื่อเห็นอาการของพระเจ้าพินทุสารเพียบหนักลง พวกเสนาบดีก็นำอโศกเข้าไปเฝ้า ณ ที่

บรรทม กราบทูลขอให้ทรงตั้งอโศกเป็นกษัตริย์สืบต่อไป พระเจ้าพินทุ-สารพิโรธจนเสด็จสวรรคต พวกเสนาบดีก็พากันถวายราชสมบัติแก่อโศก เมื่อกระแสข่าวทราบไปถึงเจ้าสุสิมะ เจ้าสุสิมะจึงกรีฑาพลลงมานคร ปาฏลีบุตรแย่งเศวตฉัตรกับอโศก อโศกได้แต่งอุบายล่อลวงทำลายพระชนม์ของสุสิมะสำเร็จ แม่ทัพคนหนึ่งของสุสิมะชื่อวีรเสน เมื่อเห็นเจ้านายตนเสียทีแล้ว ก็เลยเลิกทัพนำไพร่พลออกบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา คราวนี้อโศกก็ได้เป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์จริง ๆ แต่อุปนิสัยโหดร้ายมาก เมื่อขึ้นเสวยราชย์ใหม่ ๆ ฆ่าขุนนางข้าราชการที่กระด้างกระเดื่องเสีย ๕๐๐ คนด้วยมือของตนเอง ใครไม่ปฏิบัติตามคำสั่งก็ให้ฆ่าเสีย เช่นคราวหนึ่งอโศกมีคำสั่งให้บำรุงรักษาต้นอโศก เพราะเป็นต้นไม้ที่มีชื่อเหมือนพระองค์ พวกสาวสนมกำนัลไปหักรานกิ่งไม้ดอกไม้ต้นอโศกเล่น พระเจ้าอโศกลงโทษจับสาวสนมกำนัลเหล่านั้นเผาไฟทั้งเป็น ต่อมาจึงได้สร้างสถานที่ลงโทษผู้กระทำผิดขึ้น สถานที่แห่งนี้มีลักษณะเป็นขุมนรกในมนุษย์โลก มีวิธีการลงทัณฑกรรมแบบต่าง ๆ เช่นเอาลงต้มในกระทะทองแดง และจับใส่ครกเหล็กโขลกให้ละเอียดเป็นต้น ต่อมามีพระอรหันต์รูปหนึ่งชื่อพระสมุทระได้สำแดงปาฏิหาริย์เทศนา โน้มน้าวพระทัยให้พระเจ้าอโศกมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาสำเร็จ พระเจ้าอโศกจึงรับสั่งให้เลิกสถานทัณฑกรรม เปลี่ยนพระอุปนิสัยเป็นเมตตากรุณาบำรุงพระศาสนาสร้างพระสถูปเจดีย์ สิ้นพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ ทรงอุทิศชมพูทวีปไว้ในพระศาสนาถึง ๓ วาระ เสด็จเที่ยวพระราชดำเนินบูชาพระพุทธานุสรณ์สถานต่าง ๆ ภายใต้การนำของคณาจารย์รูปหนึ่งชื่อพระอุปคุปต์ พระเจ้าอโศกมีพระโอรสหนึ่งทรงนามว่า กุณาละ มีพระรูปโฉมศิริโสภายิ่งนัก จนเป็นที่ต้องพระทัยของพระมเหสีรองของพระเจ้าอโศก คือพระนางติษยรักษิต แต่เจ้าชาย

กุณาละไม่ทรงใยดีตอบ พระนางติษยรักษิตจึงทำอุบายประทุษร้ายกุณาละ ด้วยวิธีควักพระเนตรกุณาละออกทั้ง ๒ ข้าง เมื่อพระเจ้าอโศกชราภาพลง ปรากฏว่าพระราชอำนาจถูกริดรอนลงสิ้น แม้จนกระทั่งเมื่อปรารถนาจะบริจาคทาน ก็ไม่มีทรัพย์ให้บริจาค ทั้งนี้โดยคำสั่งของพระราชนัดดาเจ้าชายสัมปทิผู้ซึ่งเป็นโอรสของเจ้าชายกุณาละ เมื่อเสด็จสวรรคตแล้วราชสมบัติก็ตกแก่พระเจ้าสัมปทิ

ประวัติอโศกในปกรณ์บาลี

ในคัมภีร์มหาวังศะและคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเล่าว่า พระราชมารดาของพระเจ้าอโศกทรงนามว่าศิริธรรมา เป็นอัครมเหสีของพระเจ้าพินทุสาร เมื่อพระนางทรงครรภ์อโศกนั้น มีอันเป็นให้พระนางนึกปรารถนาจักเหยียบดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ ปรารถนาอยากจะเสวยดวงดาวและเมฆกับรากดินภายใต้พื้นปฐพี อโศกมีอนุชาร่วมครรภ์พระมารดาองค์หนึ่งชื่อติศ อยู่มาวันหนึ่งพระเจ้าพินทุสารทรงอุ้มอโศกให้นั่งเล่นอยู่บนพระเพลา ทรงหยิบมหาสังข์ทักษิณาวัตรให้อโศกเล่น อโศกได้ถ่ายมูตรลงใส่มหาสังข์นั้น พระบิดาจึงยกสังข์ขึ้นรดลงยังเศียรเกล้าของโอรส พระนางศิริธรรมาจึงให้บอกความแก่อาชีวกคนหนึ่งที่ทรงนับถือ อาชีวกนั้นพยากรณ์ว่าโอรสนั้นต่อไปจักได้เป็นจักรพรรดิแห่งชมพูทวีปด้วยนิมิตนั้น กระแสความทราบไปถึงพระเจ้าพินทุสาร พระเจ้าพินทุสารทรงห่วงใยพระราชบุตรองค์อื่น ๆ อีกมีจำนวนถึง ๙๙ องค์ อันเกิดแต่มเหสีองค์อื่น ๆ ทรงเกรงการทำสงครามชิงราชสมบัติจึงแต่งตั้งอโศกให้ไปเป็นอุปราชครองแคว้นอวันตี อโศกเดินทางมาถึงเมืองเวทิส ได้เห็นธิดาเวทมานกเศรษฐีก็พอพระทัย จึงขอมาอุปภิเศกเป็นมเหสี แลนางนั้นได้ให้กำเนิดโอรสธิดากับอโศก ณ นครอุชเชนีขึ้น ๒

องค์ เป็นชายหนึ่งหญิงหนึ่ง ฝ่ายชายทรงนามว่าพระมหินทร์ ฝ่ายหญิงทรงนามว่าสังฆมิตตา จำเนียรกาลล่วงมา พระเจ้าพินทุสารประชวรใกล้สวรรคต ได้มีรับสั่งให้เรียกอโศกเข้าเฝ้าและมอบราชสมบัติให้ ครั้งนั้นยังมีพระโอรสองค์ใหญ่อีกพระองค์หนึ่ง เป็นพระโอรสหัวปีของพระเจ้าพินทุสาร ทรงนามว่าเจ้าชายสุมนะ เจ้าชายสุมนะไม่พอพระทัย ได้ปรึกษาด้วยพระอนุชาอีก ๙๘ องค์ ร่วมกันยกกองทัพมารบแย่งราชสมบัติกับอโศก อโศกเป็นฝ่ายชนะ จึงจับพระเชษฐาพระอนุชาทั้ง ๙๙ องค์สำเร็จโทษเสีย แล้วจึงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งเจ้าติศ-อนุชาร่วมพระมารดาเป็นอุปราช เดิมพระเจ้าอโศกเลื่อมใสในลัทธิพราหมณ์ตามรอยพระบิดา ครั้นอยู่ต่อมาได้ศึกษาเห็นความวิปริตของพวกพราหมณ์ จึงหมดความเลื่อมใส วันหนึ่งทรงทอดพระเนตรเห็นสามเณรในพระพุทธศาสนารูปหนึ่งชื่อนิโครธ สามเณรก็มีกิริยาเยือกเย็นเคร่งครัดน่าเลื่อมใส มีพระราชศรัทธาจึงนิมนต์เข้าไปในพระราชมณเฑียร นิโครธสามเณรได้แสดงธรรมโปรดพระเจ้าอโศกให้ตั้งอยู่ในพระพุทธศาสนา ละเลิกพระอุปนิสัยอันดุร้ายสิ้น นัยว่านิโครธสามเณรนี้เป็นโอรสของเจ้าชายสุมนะ พระเจ้าอโศกมหาราชเมื่อเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้วก็โปรดให้สร้างพระเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ และสร้างพุทธวิหารทั่วไปในชมพูทวีป เฉพาะในแคว้นมคธได้โปรดให้สร้างมหาวิหารใหญ่ มีชื่อเสียงที่สุดคือ "อโศการาม" คณาจารย์องค์สำคัญ ๆ ที่ปรากฏชื่อในมหาวังศะยุคพระเจ้าอโศก มีพระวรุณเถระ พระโมคคัลลีบุตรติศเถระ พระสุมิตร-เถระ พระอินทคุตตเถระเป็นต้น พระโมคคัลลีบุตรติศเถระมีบทบาทสำคัญกว่าเพื่อน ท่านมีสำนักอยู่ ณ อุโธตังคบรรพตทางตอนต้นของแม่น้ำคงคา ได้เป็นประธานในการสังคายนาครั้งที่ ๓ ดังมีเรื่องดำเนินว่า เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเสวยราชย์แล้วได้ ๘ ปี พวกเดียรถีย์นักบวช

นอกพระศาสนาได้ปลอมบวชเข้าเป็นภิกษุเพื่อปรารถนาลาภสักการะ เป็นเหตุให้สงฆ์ฝ่ายธรรมวาทีทั้งหลายรังเกียจ มิอาจทำอุโบสถสังฆกรรมกันเป็นเวลานานถึง ๗ ปี พระเจ้าอโศกมหาราชดำรัสให้อำมาตย์คนหนึ่งไประงับอธิกรณ์เรื่องนี้ ณ อโศการาม และขอให้สงฆ์ทำสังฆกรรมกัน อำมาตย์นั้นได้เข้าไปแสดงพระราชประสงค์นั้นแก่สงฆ์ฟัง พระภิกษุรูปใดขัดขืนก็ถูกอำมาตย์ประหารชีวิตเสีย ๒-๓ องค์ ล้วนเป็นสงฆ์ฝ่ายธรรมวาทีทั้งสิ้น เมื่อพระเจ้าโศกทราบการกระทำอันเกินคำสั่งเช่นนี้ ก็ร้อนพระองค์เสด็จมาถามภิกษุทั้งหลายว่า บาปที่ประหารพระจะตกแก่ผู้ใช้หรือผู้ฆ่า ปรากฏว่าสงฆ์ทั้งหลายมิอาจวิสัชนาให้เป็นที่แจ่มกระจ่างได้ และสงฆ์ทั้งหลายนั้นก็ทูลแนะนำให้ไปอัญเชิญพระโมคคัลลีบุตรติศเถระมาวิสัชนา พระเจ้าอโศกจึงได้ส่งทูตไปนิมนต์พระโมคคัลลีบุตรติศเถระมาวิสัชนาแก้ข้อกังขานั้น และขอให้ท่านเป็นประธานชำระความยุ่งเหยิงในพระศาสนา ผลของการชำระปรากฏว่ามีภิกษุเหล่าเดียรถีย์ถูกบังคับให้สึกถึง ๖ หมื่นรูป แล้วพระโมคคัลลีบุตรติศเถระได้ชุมนุมสงฆ์บริสุทธิ์ ๑,๐๐๐ รูป ทำตติยสังคายนา ณ อโศการาม ๙ เดือนจึงสำเร็จ อายุของพระโมคคัลลีบุตรติศเถระได้ ๗๒ พรรษา นับเป็นปีเสวยราชย์ที่ ๑๗ ของพระเจ้าอโศก ครั้นแล้วพระโมคคัลลีบุตรติสเถระจึงส่งสมณทูตออกจาริกเผยแผ่พระพุทธศาสนายังประเทศต่าง ๆ ภายใต้ราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศก มีประเทศลังกาและแหลมสุวรรณภูมิเป็นอาทิ

พระเจ้าอโศกในประวัติศาสตร์

พระเจ้าอโศกมหาราช ได้ขึ้นเสวยราชเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งเมารยะวงศ์ในราวปี พ.ศ. ๒๗๔ เกิดสงครามแย่งราชสมบัติอยู่ ๔ ปี

มาทำพิธีปราบดาภิเศก เมื่อปี พ.ศ. ๒๗๘ สำหรับเรื่องแย่งราชสมบัติถึงฆ่าฟันพี่น้องญาติมิตรนั้น มีนักปราชญ์บางท่านไม่เชื่อถือ ด้วยได้อ่านพบข้อความในศิลาจารึกว่าพี่น้องญาติมิตรของพระเจ้าอโศกยังมีชีวิตอยู่มากมาย จึงพากันเชื่อว่าเรื่องภราดาฆาตจะเป็นเรื่องแต่งขึ้น หามีความจริงอยู่มิได้ แต่ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเรื่องนี้ต้องมีความจริงแน่นอน ส่วนการประหารภราดาจำนวนเท่าไรนั้นคงไม่ปรากฏ และจะต้องไม่เป็น ๙๙ องค์อย่างในบาลีว่า อาจประหารเพียงพระเชษฐาองค์สำคัญ ๆ เท่านั้น เรื่องแย่งราชสมบัตินี้เป็นเหตุให้การราชาภิเศกต้องล่าช้าถึง ๔ ปี

มูลเหตุทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

ในปกรณ์ข้างฝ่ายบาลีและสํสกฤตกล่าวตรงกันหมดว่า บรรพชนของพระเจ้าอโศกล้วนเป็นผู้เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์และศาสนาเชน พระเจ้าอโศกแต่น้อยเดิมก็เลื่อมใสศาสนาพราหมณ์ เพิ่งหันมาศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาเมื่อเสวยราชย์และโดยการชักจูงของพระสมุทระหรือนิโครธสามเณร แต่ในศิลาจารึกหลักที่ ๑๓ ของพระองค์เอง กล่าวว่าเมื่อ พ.ศ. ๒๘๖ เสด็จนำพยุหโยธาลงไปตีอาณาจักรกลิงคะ ซึ่งตั้งอยู่ทางลุ่มแม่น้ำมหานทีตอนใต้อาณาจักรมคธลงมา ได้ทรงพิฆาตชีวิตมนุษย์เสียเป็นอันมาก จนสลดพระทัยหันมาฝักใฝ่ทางศาสนาแทน ดังข้อความในจารึกนั้นว่า

“เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ(คือพระเจ้าอโศก) ราชาภิเศกแล้วได้ ๘ ปี มีชัยชนะแก่อาณาจักรกลิงคะ ทรงได้เชลยศึกจากแว่นแคว้นนั้น ๑๕๐,๐๐๐ คน พิฆาตเข่นฆ่าเสีย ณ ที่นั้น ๑๐๐,๐๐๐ คน และคนจำนวนมากหลายได้สิ้นชีพลง นับตั้งแต่ปราบแคว้นกลิงคะได้จนถึง ณ บัดนี้ พระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ

จึงได้เริ่มอภิบาลรักษาธรรม ทรงปรารถนาพอพระทัยในธรรม และทรงรักการสั่งสอนธรรม โดยเรื่องการชิงชัยนั้นเองบันดาลให้พระเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นที่รักแห่งทวยเทพ กำสรวลสลดสังเวชพระทัยนักในการเสด็จไปตีแคว้นกลิงคะ ทั้งนี้เนื่องด้วยการรบพุ่งตีชิงประเทศย่อมจะต้องมีการประทุษร้าย การพิฆาตผู้คน หรือการจับคร่าคนมาเป็นเชลย ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่พระเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัสพระทัยเหลือเกินนักแล้ว"

พระเจ้าอโศกก็เช่นเดียวกับนักล่าสัตว์บางคนซึ่งฆ่าสัตว์เสียจนนับไม่ถ้วน แต่แล้ววันหนึ่งเกิดทิ้งอาวุธทำลายปืนปฏิญาณเลิกฆ่า ด้วยอารมณ์สะเทือนอย่างรุนแรง เกิดความสลดในประทุษกรรมของตนเอง จึงเปลี่ยนวิถีชีวิตใหม่เป็นคนละคน นักประวัติศาสตร์บางคนสันนิษฐานว่า พระเจ้าอโศกได้เกิดความปสาทะในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ครั้งยังเป็นมหาอุปราชครองอุชเชนีอยู่ และย่อมเป็นสิ่งธรรมดาอยู่เองที่หลักพระธรรมอันล้ำเลิศของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะต้องเข้าไปซึมซาบพระทัยของพระองค์ ยิ่งเสียกว่าพราหมณ์ธรรมหรือเชนธรรมซึ่งเป็นศาสนาแห่งบรรพชน สำหรับกรณีเรื่องพระสมุทระในปกรณ์สันสกฤตและเรื่องนิโครธสามเณรในปกรณ์บาลี ถ้าจะมีจริงก็จะต้องเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังมหายุทธสงครามกลิงคะ และนับว่าเป็นเหตุเร้าให้พระจักรพรรดิราชพระองค์นั้นน้อมแน่วใคร่ธรรมยิ่งขึ้น

บทที่ ๑๗
ระบบการปกครองโดยธรรมาธิปไตย

○○○

เมื่อพระเจ้าอโศกกลับพระทัยมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ก็ได้พยายามนำหลักธรรมวินัยของพระพุทธองค์มาเป็นนโยบายการปกครองรัฐ ทรงตระหนักว่าชัยชนะที่แท้จริงไม่ใช่ชัยชนะอันเกิดจากเดชานุภาพ ทั้งนี้เพราะชัยชนะดังกล่าวจะมีอิทธิพลดำรงอยู่ก็เพียงชั่วกาลอายุของบุคคล และมีอยู่เสมอที่อานุภาพนั้นยืนยงไม่ถึงชั่วชีวิตเสียด้วยซ้ำ แต่ในประการตรงกันข้าม ชัยชนะอันเกิดจากคุณานุภาพโดยธรรมจักเป็นชัยชนะอันยืนยงคงทนตลอดชั่วกัลปาวสานทีเดียว พระองค์ได้รับความดลบันดาลพระทัยจากเรื่องราวธรรมจักรพรรดิราชในพระสูตรของพระพุทธศาสนา จึงปฏิบัติพระองค์เป็นพระธรรมจักรพรรดิราช และทรงประกาศความรู้สึกไว้ในศิลาจารึกดังนี้

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงปรารถนาความไม่ประทุษร้ายในสรรพสัตว์ ความสังวรตน ความประพฤติสม่ำเสมอ และความสุภาพ และโดยประการนั้นพระเจ้าอยู่หัวทรงได้พิจารณาประจักษ์แล้วว่าธรรมวิชัยคือชัยชนะโดยธรรม นับเป็นชัยชนะอันสูงสุด พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับผลสำเร็จในชัยชนะดังกล่าวสืบต่อกันมิรู้สิ้น (ทั้งในอาณาจักรของพระองค์) และแผ่ตลอดไปในบรรดาเผ่าพันธุ์มนุษย์อื่น ๆ ที่อาศัยอยู่รอบพระราชอาณาเขต แม้ในแว่นแคว้นซึ่งไกลออกไปตั้ง ๖๐๐ โยชน์ อันมีกษัตริย์ชาวโยนกทรงพระนามว่า อันติโยคะ[๑] และถึงอาณาจักรแห่งพระราชา ๔ พระองค์

---

[๑] พระเจ้าอันติโยคะคือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ ราชาประเทศซีเรีย

ทรงพระนามว่า พระเจ้าตุรมายะ พระเจ้าอันติเกนะ พระเจ้ามฆะและพระเจ้าอลิกสุนทระ[๑] ก็เหมือนกัน ภาคใต้ (ของอาณาจักรมคธ) ลงไปถึงดินแดนของพวกโจฬะ พวกปาณฑยะและกระทั่งถึงตามพปัณณิในประการเดียวกัน ณ แว่นแคว้นทั้งหลายของพระราชาธิบดีแห่งพวกยวนะและกัมโพชะ พวกนาภกะและนาภปันติ พวกเจ้าโภชะผู้ครองโดยสืบสันตติ พวกอันธระและพวกปารินทะ เหล่านี้ ทุกหนทุกแห่งปฏิบัติตามธรรมานุสาสน์ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม้ชนชาวประเทศอื่นซึ่งคณะทูตของพระองค์มิได้ไปถึง ครั้นได้ทราบถึงการปฏิบัติธรรมของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และธรรมโฆษณาของพระองค์แล้ว ชนชาวประเทศทั้งหลายเหล่านั้นก็ลงมือปฏิบัติตาม และชักชวนกันให้ปฏิบัติตาม

และชัยชนะเห็นปานเช่นนี้ ได้นำมาซึ่งความปีติและความรักใคร่ ความรักใคร่โดยประการนี้จึงจักดำรงคงมั่นอยู่ได้ เพราะมันเผล็ดผลจากธรรมวิชัย ถึงกระนั้นความปีติพึงใจดังกล่าวก็ยังนับว่าเป็นผลเล็กน้อย (ข้อนี้เพราะเหตุไร) เพราะว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งหมายผลอันโอฬารยิ่งกว่า คือผลที่จะรับในโลกหน้า พระราชโองการโดยธรรมนี้ โปรดเกล้าให้จารึกไว้ก็เพื่อประสงค์ให้พระราชบุตรพระราชนัดดา และพระราชปนัดดาทั้งผองของข้า ทราบชัดถึงชัยชนะแบบใหม่ของข้า จักได้ไม่ไปเที่ยวเสาะแสวงหาชัยชนะแบบอื่น ขอให้เขาเหล่านั้นพึงเข้าใจเถอะว่า ชัยชนะที่จริงแท้มีแต่ชัยชนะโดยธรรมานุภาพเท่านั้น”

---

๑ พระเจ้าตุรมายะคือพระเจ้าปโตเลมี ราชาประเทศอียิปต์ พระเจ้าอันติเกนะคือพระเจ้าอันติโกนราชาประเทศมาซิโดเนียในยุโรป พระเจ้าอลิกสุนทระคือพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ราชาเมืองเอปิรุส และพระเจ้ามฆะคือพระเจ้ามาคัสเจ้าครองนครเล็ก ๆ นครหนึ่งอยู่ถัดอียิปต์ไปทางบูรพา

พระเจ้าอโศกจึงนับได้ว่าเป็นราชันผู้พิชิตพระองค์เดียวในโลก ซึ่งดำเนินนโยบายปกครองโดยธรรมาธิปไตย ทั้ง ๆ ที่แสนยานุภาพของพระองค์ก็ยังพรั่งพร้อมสมบูรณ์รอเวลารุกรานประเทศแว่นแคว้นอื่นอยู่ทุกเมื่อ พระองค์ไม่เคยรู้จักคำว่าพ่ายแพ้นับตั้งแต่ทรงแผ่พระกฤษฎานุภาพเป็นต้นมา แต่พระองค์กลับละเลิกยุทธวิชัยบีฑามาเผยแผ่ธรรมวิชัยเพื่อสันติแทน นับว่าเป็นบทอัศจรรย์บทหนึ่งในหน้าประวัติศาสตร์แห่งโลกมนุษย์ ใช่ว่าพระองค์จะผิดหวังเพราะเสียเชิงศึกหรือจะเป็นด้วยกองทัพ ไร้ศักดาจึงทรงเปลี่ยนแสวงหาเกียรติคุณทางศาสนาก็หามิได้ ราชันผู้พิชิตหลาย ๆ พระองค์ที่โลกเคยมี ส่วนมากมักประพฤติองค์เป็นทรราช หรือมิฉะนั้นก็เป็นจอมฆาตกรซึ่งมีความทะเยอทะยานปรารถนาเป็นเจ้าโลกาด้วยวิธีทำสงครามอย่างไม่รู้อิ่ม จนที่สุดต้องพ่ายแพ้สลายไป จำเนียรกาลต่อมาก็ปรากฏมีกษัตริย์พุทธมามกะหลายพระองค์ในนานาประเทศ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้พยายามดำเนินตามรอยพระบาทของพระเจ้าอโศกมหาราช อนึ่ง จากจารึกอันนี้ทำให้เราทราบว่า ธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมิได้ทรงคาดหมายแต่จะให้ประชาราษฎรประสบสุขในปัจจุบันเท่านั้น หากพระองค์ยังทรงคำนึงถึงปรภพ ซึ่งแสดงว่าพระองค์มีศรัทธามั่นในเรื่องกฎแห่งกรรมและวัฏสังสาระจึงทรงเพิ่มพูนพระบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้น เพื่อความเสวยสุขทั้งในเมื่อนี้เมื่อหน้าอีกด้วย พระบารมีซึ่งพระองค์บำเพ็ญและประกาศชักชวนให้ประชาชนบำเพ็ญ มีปรากฏในจารึกต่อไป

ทรงอุทิศพระองค์เป็นธรรมทาส

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสีผู้เป็นที่รักของทวยเทพ มิได้ทรงถือชื่อเสียงในภพปัจจุบันนี้เทียบเท่ากับผลอันโอฬาร ซึ่งพระองค์จักพึง

ได้รับในอนาคตกาล ทรงจำนงหมายชื่อเสียงเพียงประการเดียวคือ ขอให้ทวยประชานิกร ได้ทราบกิจซึ่งพระองค์รับใช้พระธรรมทั้งในภพนี้และภพหน้าต่อไป ฯลฯ .... ข้อนั้นเพราะเหตุดังฤๅ ก็เพื่อประสงค์ให้บรรดานิกรชนได้รอดจากผลของมิจฉาอาชีวะซึ่งไม่เป็นกุศลนั่นเอง"

ถ้าหัวหน้านักปกครองประเทศต่าง ๆ สละตนเองเป็นธรรมทาสได้อย่างพระเจ้าอโศก ไม่เป็นทาสของเงินตราหรือพรรคพวก ประเทศจะต้องรุ่งเรืองแน่นอนมิต้องกังขา การสงครามก็จะไม่มี

เสด็จประพาสเพื่อธรรม

ในพระราชกำหนดที่ ๘ มีจารึกว่า

"ในอดีตกาลพระเจ้าเทวานัมปิยะทั้งหลาย (คำว่าเทวานํปริย ในจารึกใช้เป็นราชอิสริยยศของกษัตริย์ เช่นเดียวกับคำว่ามหาธรรม-ราชาของไทย) ได้เคยเสด็จประพาสเพื่อความสำราญ ในการประพาสนั้นกิจที่ทรงกระทำกันคือการล่าสัตว์ และความรื่นเริงสนุกอย่างอื่น ๆ อีก

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี ผู้เป็นที่รักของทวยเทพ พระองค์ปัจจุบันภายหลังรับราชาภิเศกได้ ๑๐ ปี พระองค์เสด็จไปยังโพธิคยา (สถานที่ตรัสรู้) และจาริกเพื่อความรู้ยิ่ง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาได้เกิดการประพาสชนิดเพื่อธรรมขึ้น การประพาสชนิดเพื่อธรรมนี้ มีการเยี่ยมเยียนสมณะชีพราหมณ์ต่าง ๆ และถวายข้าวของเงินทอง ตลอดจนการเยี่ยมเยียนพระเถระ (ของพระพุทธศาสนา) และถวายจตุปัจจัย การเยี่ยมเยียนราษฎรตามท้องถิ่นชนบทและสั่งสอนพระธรรมแก่เขามีการเปิดธรรมสากัจฉาขึ้นด้วย"

เมื่อเป็นดังนี้ประชาชนจึงพากันตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมอันดี เพราะหัวหน้าทำตนเป็นตัวอย่าง การเสด็จประพาสของมหากษัตริย์ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชยังเป็นกันเองกับประชาชนเห็นปานฉะนี้ นับว่าหาได้ยากในโลก การประพาสแบบธรรมยาตราไม่ทำให้มนุษย์หรือสัตว์เดือดร้อน ไม่ต้องเปลืองค่าจับจ่ายต้อนรับเลี้ยงดูอันใด นักปกครองน่าจะลองธรรมยาตราดูบ้าง จะได้ลิ้มรสของความสุขกายสบายใจ

ทรงปฏิวัติสังคมโดยธรรม

สังคมพราหมณ์ในยุคนั้นเต็มไปด้วยความเหลวไหลมีการฆ่าสัตว์บูชายัญ โดยที่โยนบาปให้แก่ แพะ แกะ โค กระบือ อย่างปราศจากเมตตา ชีวิตหลายหมื่นหลายแสนของสัตว์ ผู้ไร้ความผิดต้องถูกประหารประกอบยัญกรรมอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน และมีการเลี้ยงดูปูเสื่อแสดงความยินดีด้วยเหล้ายาปลาปิ้ง ต่ลอดจนมีการถือโชคลางมงคลตื่นข่าว แต่พระเจ้าอโศกกลับประกาศให้ยกเลิกหมด ดังศิลาจารึกว่า

“[ในพระราชอาณาจักรของข้า] ที่นี่ห้ามฆ่าสัตว์บูชายัญ ห้ามการรื่นเริง เลี้ยงเหล้า หรือชนสัตว์ ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นโทษมากในการเลี้ยงดูร่าเริงแบบนั้น ยังมีการร่าเริงเลี้ยงดูบางประเภทซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเห็นว่าเป็นการทำกุศล [ไม่จำเป็นต้องไปบูชายัญหรือเลี้ยงเหล้าหยำเปกัน] ในอดีตโภชนาคารหรือโรงครัวของพระองค์ มีสัตว์หลายพันตัวต้องถูกฆ่าเพื่อปรุงอาหารทุกวัน ณ บัดนี้ เมื่อกำลังจารึกพระราชโองการนี้ วันหนึ่งมีสัตว์ ๓ ตัวเท่านั้นที่ยังถูกฆ่าอยู่คือนกยูง ๒ ตัว และกวางตัวหนึ่ง สำหรับกวางนั้นไม่ได้ฆ่าเสมอไปหรอก ในเวลาต่อไป สัตว์ทั้ง ๓ นี้ก็จักไม่ถูกฆ่าเลย”

ปรากฏในปีที่ ๑๓ หลังจากราชาภิเศก พระเจ้าอโศกก็เริ่มเป็น

นักกินผักหรือเรียกกันในภาษาจีนว่า "กินเจ" คือเสวยแต่อาหารชนิดที่ไม่มีมังสะเลย ชาวอินเดียเชื่อกันว่าวัฒนธรรมมังสะวิรัติของชาวฮินดูสืบเนื่องมาจากพระเจ้าอโศกนี่เอง เมื่อทรงห้ามทำบาปแล้ว ก็โปรดให้สร้างบุญกุศลแผ่เมตตาให้ชนทุกชาติชั้นวรรณะตลอดลงไปจนถึงสัตว์เดรัจฉานด้วยวิธีบำรุงความสุขแก่ประชาชนและสัตว์ ดังศิลาจารึกเล่าว่า

"ทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักรของสมเด็จพระปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพและทั้งอาณาจักร ซึ่งติดต่อใกล้เคียงกับอาณาจักรของพระองค์เป็นต้น ว่าโจฬะ ปาณฑยะ สัตติยะปุระ ไกลออกไปจนถึงตามพปัณณิ (คือเกาะลังกา) ราชอาณาจักรโยนกของพระเจ้าอันติโยคะ (คือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ แห่งประเทศซีเรีย) หรือแม้ว่าพระราชาอื่นซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับพระเจ้าอันติโยคะนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการรักษาโรค ๒ ประการ คือการรักษาโรคมนุษย์ประการ ๑ การรักษาโรคสัตว์อีกประการ ๑ (โรงพยาบาลทั้ง ๒ อย่าง) มีทั่วไปในพระราชอาณาจักรเหล่านี้ทุกหนแห่ง

ถ้าโอสถสำหรับมนุษย์และสัตว์ในที่นั้น ๆ ไม่มี พระองค์ก็โปรดเกล้า ฯ ให้เก็บหาไว้ แล้วจัดปลูกขึ้นไว้ให้พร้อมทั่วทุกด้าวแดน รากเหง้า (ที่เป็นยา) ด้วย และผลไม้ ณ ที่ใดขาดแคลน ก็โปรดเกล้าให้นำไปปลูกขึ้นไว้ ทรงโปรดให้ปลูกต้นไม้ไว้ตามถนนหนทาง แลให้ขุดสระน้ำไว้สำหรับมนุษย์และฝูงสัตว์จะได้อาศัยบริโภค"

แปลว่าพระเจ้าอโศกได้สร้างโรงพยาบาลสาธารณะขึ้น ทั้งยังมีโรงพยาบาลสัตว์ ซึ่งนับได้ว่าโรงพยาบาลสัตว์ของพระองค์เป็นเก่าที่สุดก่อนชาวยุโรปสร้างเสียด้วยซ้ำ นอกจากนี้ยังทรงเป็นนักปลูกป่า รักษาป่าและแก้เศรษฐกิจไปในตัวอีกด้วย

เลิกพิธีรีตองและให้ปฏิบัติธรรมแทน

"สมเด็จพระเจ้าปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ประกาศแก่ราษฎรว่า ที่ราษฎรทั้งหลายประกอบกิจมงคลต่าง ๆ ในยามป่วย หรือยามสมรส ยามคลอดบุตร ยามเดินทางไกล ในยามหรือโอกาสคล้ายคลึงกันอย่างนั้น ประชาราษฎรได้พากันประกอบพิธีมงคลต่าง ๆ มิใช่แต่เพียงเท่านั้นพวกหญิงแม่เจ้าเรือนประกอบพิธีมงคลมากมายหลายอย่าง ซึ่งล้วนแต่ไม่มีสาระและไม่มีค่า....การมงคลอีกประการหนึ่ง นั่นคือมงคลอันกอปรด้วยธรรม ย่อมมีผลมากกว่า ก็การมงคลอันกอปรด้วยธรรมนั้นได้แก่ การปฏิบัติตนอย่างดีต่อทาสและคนรับใช้ การยกย่องเชิดชูแด่ครูบาอาจารย์ การมีใจรักในปาณชาติสิ่งมีชีพ การถวายทานแด่สมณพราหมณ์ การกระทำเหล่านี้และการกระทำอื่นอีกที่ละม้ายกัน เรียกว่าการมงคลอันประกอบด้วยธรรม

ดังนั้น บิดา บุตร พี่หรือน้อง คนที่เป็นนายเขาตลอดจนมิตรสหายสมควรแล้วที่จักช่วยกันประกาศว่า มงคลอันกอปรด้วยธรรมนี้ดีเยี่ยมโดยแท้ จงปฏิบัติกันให้สำเร็จกระทั่งบรรลุถึงผลที่จำนงหมายเถอะ"

แปลว่าพระเจ้าอโศกให้เลิกการถือมงคลโชคลางตื่นข่าว แต่โปรดนำหลักธรรมานุธรรมปฏิบัติในมงคลสูตรของพระพุทธองค์มาใช้แทน เพราะมงคลมิได้อยู่ที่พิธีรีตอง แต่ข้อสำคัญอยู่ที่ตัวของบุคคลผู้ปรารถนามงคลว่าได้ปฏิบัติตนให้เป็นบุญเป็นกุศลหรือหาไม่ต่างหาก

อบรมให้รู้คุณค่าธรรมทาน

"สมเด็จพระเจ้าปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพตรัสดังนี้ ไม่มีทานใดที่มีผลเทียมเท่าการให้ธรรมะเป็นทาน และความเป็นญาติมิตร

กันโดยธรรม จากการกระทำเช่นนี้ย่อมมีการกระทำอื่นที่ชอบอีกตามมา คือการปฏิบัติดีต่อทาสและคนใช้ การเชื่อฟังบิดามารดา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจานแก่เพื่อนฝูงญาติมิตรและสมณพราหมณ์ กับการละเว้นฆ่าสัตว์มีชีวิตบูชายัญ การกระทำนี้เป็นสิ่งดียิ่ง เป็นกิจที่ควรทำ ควรจะประกาศโดยบิดา บุตร หรือน้อง คนที่เป็นนายเขา และแม้มิตรสหายก็ควรจะประกาศด้วย การให้ธรรมทานนี้ผู้ให้ย่อมบรรลุผลดีทั้งในภพนี้และภพหน้าไม่มีสิ้นเลย”

ทรงตั้งข้าหลวงส่งเสริมปฏิบัติธรรมแทนพระองค์

“........ข้าได้จัดตั้งหลักศิลาจารึกพระธรรมวินัยขึ้นไว้หลายหลัก และได้แต่งตั้งธรรมมหาอำมาตย์ไว้หลายคนด้วยกัน เพื่อจักได้ป่าวประกาศพระธรรมวินัย......ฯลฯ......ธรรมมหาอำมาตย์เหล่านั้น มีหน้าที่ส่งเสริมการประดิษฐานอันถาวรของพระธรรม ความไพโรจน์ของพระธรรมในประดาทวยราษฎร์ และมีหน้าที่ส่งเสริมให้บังเกิดความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพย์กับความสุขแก่ผู้ปรารถนาธรรมทั้งมวล อนึ่ง ธรรมมหาอำมาตย์เหล่านี้ยังมีหน้าที่คอยส่งเสริมความสุขสบายของเหล่าข้าทาสของข้า ของสมณะชีพราหมณ์ ของผู้มั่งคั่ง ของคนยากจน ของคนเฒ่าชรา....และมีหน้าที่กำจัดความอยุติธรรมเกี่ยวกับการจำคุกลงอาญา มีหน้าที่กำจัดอุปสรรคและให้ความช่วยเหลือให้พ้นอุปสรรคนั้น แก่คนที่มีบุตรหลานมาก หรือคนที่อับจนลำบาก หรือคนสูงอายุ”

แปลว่าธรรมมหาอำมาตย์เหล่านี้ เป็นนักสังคมสงเคราะห์ไปด้วยในตัว นับว่าสังคมยุคพระเจ้าอโศกเป็นสังคมที่สบายที่สุด มีสถานสงเคราะห์คนลูกมาก สถานสงเคราะห์คนชรา สถานจัดหาอาชีพแก่คนว่างงาน ปัจจุบันในบางประเทศก็ยังมิได้มีความเจริญด้านสังคม

สงเคราะห์อย่างอินเดียยุค ๒,๐๐๐ ปีเศษนี้เลย

พระราชโองการกำชับข้าหลวงปกครองหัวเมือง

พระเจ้าอโศกทรงปกครองราษฎรแบบพ่อปกครองลูก และทรงมีพระราชนิยมโองการให้บรรดาข้าหลวงเจ้าเมืองตามหัวเมืองทั้ง เอก โท ตรี ให้ปฏิบัติตนต่อราษฎรอย่างพ่อกับลูกเช่นเดียวกัน ให้ถือความสุขของราษฎรเป็นนโยบายของการปกครองโดยตรง ดังพระองค์ตรัสไว้ในจารึกว่า

"ทวยราษฎร์เป็นลูกข้า และข้ามีความประสงค์ต่อลูกของข้าให้มีความมั่งคั่งสมบูรณ์พูนสุขทุกอย่าง ความสุขทั้งในภพนี้ภพหน้าเป็นฉันใด ข้าก็จำนงหมายอย่างเดียวกันนี้ในทวยราษฎร์ด้วยฉันนั้น ....ความริษยา ความคลายวิริยะ ความปราศจากปรานี ความไร้ขันติ และความไม่ขยัน ความเกียจคร้านและเฉื่อยชา (ต่อหน้าที่ราชการ) เจ้าต้องกีดกันมิให้อกุศลธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นในตัว (คำสั่งของข้า) หากเจ้าปฏิบัติได้สำเร็จก็จักเผล็ดมหาผล หากปฏิบัติไม่สำเร็จก็จักเผล็ดความเสียหายมากมาย ผู้ซึ่งทำไม่สำเร็จ เขาจักมิได้ไปสู่สวรรค์ หรือราชูปถัมภกเลย......ทั้งจักมิได้รับความเมตตาจากข้าด้วย แต่หากกรณีที่เจ้าทำกิจตามโองการของข้าได้สำเร็จ เจ้าก็จักได้เสวยสวรรค์และชื่อว่าเจ้าได้ชำระหนี้ของเจ้าแก่ข้า (ผู้ซึ่งชุบเลี้ยงแต่งตั้งให้เป็นคนใหญ่โต)........ข้าได้มอบอำนาจให้เจ้าบ้านผ่านเมือง ปกครองราษฎรจำนวนหลายแสนมีอำนาจในการให้รางวัล ตอบแทนความดีและลงทัณฑ์แก่ผู้ทำความชั่วได้ตามปรารถนา เพื่อเจ้าเมืองเหล่านั้นจักได้ทำหน้าที่ของเขาอย่างมั่นใจ ปราศจากความเกรงกลัว (อิทธิพล) ทั้งนี้ก็เพื่อความสุขความเจริญของราษฎร เปรียบเหมือนหนึ่งคนที่มอบบุตรของตนแก่

พี่เลี้ยงนางนมที่สามารถ ก็ย่อมโปร่งใจและนึกว่าพี่เลี้ยงนางนมที่สามารถนี้สนใจดูแลบุตรของข้าให้มีความสุขความสำราญ"

แผ่ธรรมานุภาพแก่หัวเมืองและประเทศชายแดน

แว่นแคว้นอื่น ๆ อันอยู่โดยรอบพระราชอาณาเขตที่ยังไม่ถูกกองทัพพระเจ้าอโศกบีฑา เมื่อประจักษ์อานุภาพของพระเจ้าอโศกก็พากันหวาดหวั่นว่าในวันใดวันหนึ่ง แสนยากรของมคธคงจะรุกรานมาถึงอาณาจักรของตนเป็นแน่ ดูต่างระย่อเดชของพระเจ้าอโศกทั้งนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าอโศกมีพระราชกำหนดนิยมอย่างไร แม้ประเทศมิได้เป็นเมืองขึ้นก็ยินยอมปฏิบัติตาม ยิ่งมาประจักษ์ว่าพระราชกำหนดนิยมในชั้นหลังแต่สงครามกลิงคะเป็นต้นมา ล้วนแต่เป็นพระราชกำหนดนิยมสันติภาพเป็นประโยชน์สุขแก่โลกได้จริง พวกประเทศบ้านเมืองดังกล่าวก็เกิดปีติอนุโมทนาและพากันปฏิบัติตามยิ่งขึ้น สำหรับพระเจ้าอโศกดูเหมือนจะทรงเข้าพระทัยในความรู้สึกของชาวแว่นแคว้นเหล่านั้น ฉะนั้นจึงทรงประกาศแก่บรรดาข้าหลวงผู้ปกครองชาวชนเผ่าต่าง ๆ ชายแดนอาณาเขต ให้ทราบพระราชนิยมว่าจะต้องปกครองชาวชนเผ่าชายแดนอย่างใด เมื่อเป็นดังนั้นกิติศัพท์ก็จักแพร่เข้าไปถึงโดยเร็วในแว่นแคว้นอื่น ๆ ที่อยู่ติดเนื่องกันทราบพระราชประสงค์ได้โดยถ่องแท้ ไม่ต้องหวาดหวั่นอีกต่อไป ดังศิลาจารึกว่า

"ถ้า (สูเจ้าเหล่าข้าหลวงจักถามว่า) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการอย่างไรแก่เราเกี่ยวกับชนชาวปลายแดนที่ปราบปรามยังไม่ราบคาบ ข้าก็จักตอบว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ว่าเขาเหล่านั้นไม่พึงหวาดหวั่นข้า เขาเหล่านั้นควรปลงใจเชื่อมั่นในข้าและรับความสุขสบายจากข้า มิใช่รับความทุกข์โศก.....ข้าปรารถนาว่า

ชนเหล่านั้นควรจะปฏิบัติธรรม และรับผลจากการปฏิบัติธรรมนั้นทั้งในภพนี้และภพหน้าโน้น เมื่อสูเจ้า (เหล่าข้าหลวง) เข้าใจในความประสงค์ของข้าแล้ว ก็จง (กลับไป) ปฏิบัติหน้าที่ของสูเจ้า จงปฏิบัติต่อปวงชนเหล่านั้นโดยความซื่อตรง และจงทำให้เขาเหล่านั้นเชื่อข้าและเข้าถึงความจริงได้ว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปรียบเสมือนหนึ่งพ่อของเรา พระองค์มีความรักใคร่พวกเราดุจเดียวกับพระองค์รักพระองค์เอง เราทั้งผองนี้เป็นลูกหลานของพระองค์....สูเจ้า (เหล่าข้าหลวง) จงพยายามปฏิบัติตามโองการของข้าให้บรรลุผลตามจำนงหมายเถอะ"

ผลการปกครองในระบอบธรรมาธิปไตย

คือสวรรค์ในมนุษย์โลก

"มา ณ ยุคปัจจุบันนี้ โดยเหตุที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพได้ทรงปฏิบัติธรรมแล้ว (ประชาราษฎร) แทนที่จะได้ยินเสียงยุทธเภรี ก็เปลี่ยนเป็นได้ยินเสียงธรรมเภรีแทน....ฯลฯ.... ในอดีตกาลก่อนนิกรชนแห่งชมพูทวีปมิได้เคยอยู่ร่วมกับทวยเทพ ครั้นมา ณ บัดนี้ นิกรชนทั้งมวลได้อยู่ร่วมกับทวยเทพแล้ว อย่างนี้คือผลแห่งการปฏิบัติธรรมโดยเคร่งครัดกวดขันของข้าไม่ต้องสงสัย"

เมื่อทุกคนปฏิบัติเคร่งครัดในธรรมเช่นปฏิบัติเคร่งในเรื่องหิริโอตตัปปะ ความเกรงกลัวละอายต่อบาป ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นเทวธรรม คนใดมีเทวธรรมคนนั้นก็ย่อมเป็นเทวดาทันตาเห็นในชาตินี้ ผู้ใดปฏิบัติเคร่งในข้อเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ข้อใดข้อหนึ่งซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น "พรหมวิหาร" ที่อยู่ของพระพรหมหรือปกติภาพของพระพรหม ผู้นั้นก็เป็นพระพรหมกันในปัจจุบันโดยคุณธรรมดังกล่าว ฉะนั้น คนในประเทศอินเดีย ยุคพระเจ้าอโศกพากันปฏิบัติธรรมกันมาก ทุกคน

ก็เป็นเทวดาจึงชื่อว่าได้อยู่ร่วมกับทวยเทพ แปลว่าพระเจ้าอโศกทรงสร้างอาณาจักรสวรรค์ขึ้นในโลกมนุษย์ ด้วยระบอบการปกครองตามแนวของพระพุทธศาสนาโดยแท้

อักษรศาสตร์ยุคพระเจ้าอโศก

อักษรศาสตร์ยุคนั้นเจริญมาก ดังปรากฏการจารึกเรื่องราวในศิลา จะยกอักขระบาลีภาษาวิธีในศิลาจารึกที่ผาขัลสินาตะวันออก ซึ่งจารึกด้วยภาษาบาลีมาแสดงไว้เป็นตัวอย่าง

ปาฐะ	คำแปล
อิยํ ธํมลิปิ เทวานํ ปิเยนา ปิยทสินา (ลญา) เลขปิ (ตา) (พึงสังเกตวิธีใช้ 'ล' แทนตัว 'ร')	*ธรรมลิปีประกาศข้อธรรมนี้ พระราชา ปิยทัสสีที่รักแห่งทวยเทพ โปรดเกล้าให้จารึกไว้แล้ว*
ฯลฯ	*ฯลฯ*
สวต วิชิตาสุ เทวานํ ปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน เย จ อํตา มถ โจฑา ปัฑิยา สาติยปุโต เกรลปุโต ตำพปํนิ อํติโยเคนาม โยนลาชเน จ อลํเน ตส อํติโยคส สามํตา ลาชเน สวตเทวานํ ปิยสา ปิยทสิสา ลาชิเน ทุเวติกิสาจ กฐา มนุสติกิสา จ ปสุติกิสา จ	*ทุกหนทุกแห่งในราชอาณาจักรของสมเด็จพระเจ้าปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพและทั้งอาณาจักรซึ่งติดต่อใกล้เคียงของพระองค์ เป็นต้นว่า โจฬะ ปาณฑยะ สัตติยปุระ ไกลออกไป ออกไปจนถึงตามพปัณณิ ราชอาณาจักรโยนกของพระเจ้าอันติโยคะ หรือแม้ว่าพระราชาอื่น ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับพระเจ้าอันติโยคะนั้น สมเด็จ*

โอสธานิ มนุโสปคา นิจ ปโสปคา นิจ อาตตา นาถิ สวต หาโลปิตา จ โลปาปิตา จ สวเมวา มูลานิ จ ผลานิ จ กยัตร (?) นาถิ สวต หาโลปิตา จ โลปาปิตา จ มเตสุ ลุขา จ มาหิกานิ อุทปานานิ ขานาปิตานิ ปฏิโภคาย ปสุมนุสานํ

พระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการรักษาโรค ๒ ประการ คือการรักษาโรคมนุษย์ประการ ๑ การรักษาโรคสัตว์อีกประการ ๑ มีทั่วไปในพระราชาอาณาจักรเหล่านี้ทุกหนทุกแห่ง

ถ้าโอสถสำหรับมนุษย์และสัตว์ในที่นั้น ๆ ไม่มี พระองค์ก็โปรดเกล้า ฯ ให้เก็บหาไว้และจัดปลูกขึ้น ให้พร้อมทั่วทุกด้าวแดน รากเหง้า (ที่เป็นยา) ด้วย และผลไม้ ณ ที่ใดขาดแคลน ก็โปรดเกล้า ฯ ให้นำไปปลูกต้นไม้ไว้ตามถนนหนทาง แลให้ขุดสระน้ำไว้สำหรับมนุษย์ และฝูงสัตว์จะได้อาศัยบริโภค

ให้ความคุ้มครองแก่ทุกศาสนา

เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาไม่หึงหวงเดียดฉันท์ศาสนาลัทธิอื่น ๆ เป็นศาสนาถือเสรีภาพเป็นใหญ่ จึงพลอยทำให้พุทธมามกะไม่ใจแคบ มีแต่ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อทุกศาสนา พระเจ้าอโศกทรงเจริญรอยตามวิถีธรรมอันนี้ จึงปรากฏว่าได้พระราชทานอุปถัมภกแก่ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเชน ดาบส อาชีวก ปริพพาชกพราหมณาจารย์เสมอทุกถ้วนหน้า

กัน ฉะนั้นเกียรติคุณของพระองค์จึงไปปรากฏในคัมภีร์ของศาสนานั้น ๆ และศาสนาเหล่านั้นก็ถือว่าพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสในลัทธิของตน แต่ตามหลักฐานข้อเท็จจริงเช่นโบราณสถานและปูชนียวัตถุซึ่งพระเจ้าอโศกสร้างก็ดี ข้อความในจารึกก็ดี และปฏิปทาของพระองค์ก็ดี ล้วนส่อสำแดงว่า พระมหาราชทรงปสาทะศรัทธาในพระพุทธธรรม ดังจารึกเสาศิลาซึ่งอยู่ในเขตประเทศเนปาลมีข้อความว่า

"พระเจ้าปิยทัสสี หลังจากทรงเป็นกษัตริย์ผู้เรืองอานุภาพ (ราชาภิเศก) แล้ว ๑๔ ปี ทรงสถาปนาพระสถูปของพระโกนาคมพุทธเจ้าเพิ่มเติมใหม่เป็น ๒ สถูป และเมื่อปีที่ ๒๔ ปีแห่งรัชสมัย ได้เสด็จมาสักการะบูชาด้วยพระองค์เอง"

เสาศิลาจารึกอีกต้นหนึ่งในแถบถิ่นเดียวกัน เป็นเสาศิลาซึ่งพระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างขึ้นไว้ในลุมพินีวันสถานประสูติของพระพุทธองค์ มีข้อความว่า

"สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ราชาภิเศกแล้ว ๒๐ ปี เสด็จมานมัสการด้วยพระองค์เอง ณ สถานที่นี้ ทั้งนี้ด้วยเหตุว่าพระศากยมุนีพุทธะได้ประสูติแล้วที่นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างศิลารูปม้า (?) และโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาเสาศิลานี้ขึ้น เพื่อแสดงว่าสมเด็จพระภควัตผู้ควรบูชาพระองค์นั้นได้ประสูติแล้ว ณ ที่นี้ พระองค์โปรดบันดาลให้หมู่บ้านลุมพินีพ้นจากการถูกเก็บส่วย (อย่างเมื่อก่อน) และเก็บอยู่เพียง ๑ ใน ๘ ของผลที่ได้เท่านั้น"

นอกจากนี้จารึกอื่นยังมีว่า

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอถวายความนอบน้อมแด่คณะสงฆ์แห่งมคธ และถวายอวยพรให้สงฆ์เจริญรุ่งเรืองมีอนามัยดี

ข้าแต่พระคุณเจ้าทั้งหลาย เจ้ากูย่อมรู้ดีแล้วว่าตัวของข้าพเจ้าได้มีความเคารพนอบน้อมและเชื่อมั่นในพระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสังฆเจ้ามากมายเพียงไร ฯลฯ

นอกจากทรงประกาศพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาแล้ว ยังปรากฏว่ามีอยู่คราวหนึ่ง เกิดพระราชศรัทธาแก่กล้าถึงกับสละราช-สมบัติออกผนวชเป็นภิกษุอยู่ชั่วกาลหนึ่ง แล้วจึงปริวัตเพศออกมาเสวยราชย์ใหม่ พระราชปฏิปทาอันนี้นัยว่ากลายเป็นแบบแผนนิติประเพณีของพระมหากษัตริย์ที่นับถือพระพุทธศาสนาเจริญรอยตามศิลาจารึกกล่าวว่า

"ข้าได้เป็นอุบาสกอยู่กว่า ๒ ปีครึ่ง โดยมิได้พยายามปฏิบัติธรรมให้ดียิ่ง ครั้งนับแต่ข้าได้ไปอยู่ร่วมกับพระสงฆ์ (คือเสด็จออกผนวช) ระยะกว่าปี ข้าได้รับผลรุดหน้าโดยธรรมอย่างดี"

บทที่ ๑๘
พุทธศิลป์ยุคพระเจ้าอโศก

๐๐๐

การสร้างพระสถูป ๘๔,๐๐๐ องค์

ในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายสันสกฤตกล่าวตรงกันว่า พระเจ้าอโศกโปรดให้สร้างพระสถูปเจดีย์ ๘๔,๐๐๐ องค์ ทั่วพระราชอาณาเขต คัมภีร์มหาวังศะเล่าว่า พระเจ้าอโศกตรัสถามพระโมคคลีบุตรติสเถระว่า พระสัทธรรมมีอยู่สักเท่าใด พระเถรเจ้าวิสัชนาว่า พระสัทธรรมของพระบรมศาสดามีองค์ ๙ ประการแบ่งเป็นขันธ์คือหมวดกอง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระเจ้าอโศกจึงเกิดพระราชศรัทธาใคร่จะสร้างพระสถูปเท่าจำนวนพระธรรมขันธ์ จึงสละพระราชทรัพย์จำนวน ๙๖ โกฏิ ให้คนไปเที่ยวสร้างสถูปตามสถานที่พระพุทธองค์เคยเสด็จประทับ และตามหัวบ้านหัวเมืองต่าง ๆ พร้อมกับให้แบ่งพระบรมสารีริกธาตุอัญเชิญไปบรรจุไว้ในพระสถูปด้วยเท่าจำนวน ๘๔,๐๐๐ เฉพาะในพระนครปาฏลิบุตรซึ่งเป็นราชธานี โปรดให้สร้างพระวิหารใหญ่ชื่อ **"อโศการาม"** มีความวิจิตรงดงามภายใต้ความควบคุมดูแลของพระเถระหนึ่งชื่อพระอินทคุต เมื่อสร้างสำเร็จแล้วก็มีงานฉลองสมโภชอย่างครึกครื้น ๗ วันทั่วพระราชอาณาจักร

ส่วนในคัมภีร์อโศกอวทานเล่าว่า พระเจ้าอโศกโปรดให้เปิดกรุพระบรมธาตุ ซึ่งพระเจ้าอชาตศัตรูบรรจุไว้ในพระสถูปใหญ่ด้านทิศตะวันออกของเวฬุวันวิหาร แล้วโปรดให้แบ่งส่วนพระธาตุเที่ยวบรรจุไว้ในพระสถูปที่พระองค์สร้างใหม่ทั่วชมพูทวีป จำนวน ๘๔,๐๐๐ องค์ เรื่องสร้างพระสถูปวิหารนี้ควรเชื่อถือได้เป็นความจริงโดยแท้ พระสถูป

โบราณที่ปรากฏในประเทศอินเดียจนกระทั่งบัดนี้ สร้างครั้งพระเจ้าอโศกเสียแหละมาก ในจดหมายเหตุธรรมจาริกของสมณะจีนที่เดินทางไปอินเดีย ครั้งปุริมกาลมีจดหมายเหตุของสมณะฟาเหียน สมณะเฮี่ยงจังและสมณะอี้จิงทั้ง ๓ ท่าน ล้วนกล่าวถึงพระสถูปวิหารของพระเจ้าอโศก ในบันทึกเรื่องประวัติของสมณะเฮี่ยงจัง ซึ่งเป็นนักธรรมจาริกเดินทางเข้าไปอินเดียเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เล่าไว้ว่า พระสถูปเจดีย์ของพระเจ้าอโศกมีปรากฏตั้งแต่เมืองตักศิลา ทิศเหนือของอินเดีย ลงไปจนกระทั่งถึงแคว้นมลกูฏสุดใต้ของอินเดีย ลักษณะสถูปมักสร้างเป็นอิฐและศิลาทำเป็นรูปทรงบาตรคว่ำตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม โดยรอบฐานมีที่เดินทำประทักษิณได้ ส่วนบนองค์สถูปก็สร้างเป็นฐานสี่เหลี่ยมคล้ายกับจะให้เป็นบัลลังก์ แล้วสร้างเป็นฉัตรปักไว้บนบัลลังก์นั้นอีกต่อหนึ่ง รอบพระสถูปมีบริเวณก็ให้ทำเป็นรั้วเขตล้อมรอบ และสลักศิลาเป็นรูปเรื่องพระพุทธประวัติหรือเรื่องราวในชาดก ภาพจำหลักนั้นงดงามนักหนา ทำให้เราทราบศิลปะกระบวนช่างในยุคพระเจ้าอโศกว่า เจริญรุ่งโรจน์เพียงไร แต่มีที่ควรสังเกตอยู่ข้อใหญ่ว่า ภาพพระพุทธศาสนานั้น มิได้ปรากฏภาพพระพุทธรูปเลย ทั้งนี้นักโบราณคดีเขาสันนิษฐานว่า เป็นด้วยชาวอารยันในสมัยโบราณไม่นิยมการสร้างรูปเคารพ ชาวอารยันเพิ่งจะมาคิดสร้างรูปเคารพขึ้น ก็ตอนติดต่อถ่ายเทอารยธรรมกับพวกกรีกภายหลัง แม้สมัยพระเจ้าอโศกจะมีการติดต่อสัมพันธ์กับพวกกรีกแล้วก็จริง ฉะนั้นภาพพระพุทธประวัติจึงปราศจากภาพพระพุทธรูป แต่ช่างในยุคนั้นก็มีวิธีแสดงภาพให้เราเห็นได้เช่น

๑. *ภาพประสูติ จำหลักเป็นภาพพระนางสิริมหามายาประทับยืนพระกรเหนี่ยวกิ่งต้นสาละ ไม่มีรูปพระกุมาร*

๒. *ภาพออกมหาภิเนษกรมณ์ จำหลักเป็นภาพม้ากัณฐกอัศวราช*

ผูกเครื่องอานเปล่า

๓. ภาพตรัสรู้ จำหลักเป็นภาพต้นพระศรีมหาโพธิพฤกษ์ภายใต้มีวชิรบัลลังก์อาสน์ตั้งอยู่เปล่า ๆ มีรูปพญามารมาผจญและนางธรณีปรากฏอยู่ บางทีก็ไม่มี

๔. ภาพแสดงปฐมเทศนา จำหลักเป็นภาพวงล้อพระธรรมจักร มีรูปกวางหมอบอยู่ข้าง ๆ (รูปพระธรรมจักรและกวางหมอบนี้ วัดในประเทศธิเบตมักนิยมนำไปสร้างเป็นเครื่องประดับบนหลังคาพระวิหาร ทำนองเดียวกับวัดในประเทศจีนมักนิยมสร้างเป็นมังกรชิงแก้ว)

๕. ภาพเสด็จดับขันธปรินิพพานจำหลักเป็นภาพอาสนะเปล่าระหว่างต้นสาละ มีรูปพระสาวกประกอบ หรือบางทีทำเป็นรูปพระแท่น

นอกจากนี้ศิลปะยุคพระเจ้าอโศก เรายังอาจเห็นได้จากหัวเสาศิลาจารึกของพระองค์ เช่นหัวเสาศิลาจารึกที่สารนาถจำหลักเป็นรูปพญาสิงห์ ๔ ตัว ยืนหันหลังให้แก่กัน บ่ายหน้าไปยังทิศทั้ง ๔ (อันหมายถึงธรรมสิงหนาท แผ่ก้องทั่วจตุทิศ) ใต้ฐานทำเป็นรูปธรรมจักรมีซี่ ระหว่างจักรมีรูปสัตว์อีก ๔ ตัวคือ สิงโต ม้า ช้าง และโค แล้วมีบัวรับต่อเชื่อมกับเสาหินอีกทีหนึ่ง ลักษณะของภาพจำหลักดังกล่าวนี้ วิจิตรตระการมากราวกับมีชีวิต หินก็ขัดเกลี้ยงจนเกิดแวว และเคลือบด้วยน้ำยาชนิดหนึ่งซึ่งจนบัดนี้ก็ยังค้นคว้ากันไม่ออกว่าเป็นน้ำยาอะไร ความสง่างามในศิลปะวิจิตรชิ้นนี้ ดลบันดาลใจให้รัฐบาลอินเดียต้องนำใช้มาเป็นตราแผ่นดิน สำหรับจารึกของพระเจ้าอโศกนั้น ในตำบลที่เป็นเขา พระองค์โปรดให้จารึกไว้กับหน้าผาก็มี แต่เฉพาะที่ค้นพบแล้ว ทั้งจารึกหน้าผาและเสาศิลารวม ๓๐ กว่าแห่ง และยังมีการขุดค้นพบกันอยู่เรื่อย ๆ ยังมีที่หักพังกระจัดกระจายอีกหลายแห่ง

มหาเถระร่วมสมัย

ในคัมภีร์มหาวังศะให้ความสำคัญแก่พระโมคคลีบุตรติสสเถระมาก ในฐานะเป็นประธานสงฆ์ทำตติยสังคายนา โดยพระราชูปถัมภกของพระเจ้าอโศก แต่ในคัมภีร์อโศกอวทานยกความสำคัญให้แก่พระอุปคุปต์ ในฐานะเป็นผู้ชักนำพระเจ้าอโศกเที่ยวเสด็จบูชาพุทธานุสสรณียสถาน ส่วนในหนังสือปฐมสมโพธิกถาฉบับไทยพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งดูจะเป็นหนังสือนำเอาเรื่องราวทางฝ่ายสํสกฤตและบาลีมาแทรกเจือกัน ก็แสดงถึงความสำคัญของพระเถรเจ้าทั้ง ๒ องค์ ในอโศกอวทานมิได้ปรากฏมีพระโมคคลีติสสะเถระเลย แม้เรื่องพระมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตา ซึ่งเป็นพระโอรสพระธิดาของพระเจ้าอโศกภายหลังออกผนวชเป็นภิกษุ ภิกษุณี ก็มิได้ปรากฏในปกรณ์ฝ่ายสํสกฤต เช่นเดียวกับความสำคัญของพระอุปคุปต์มิได้ปรากฏอยู่ในปกรณ์ฝ่ายบาลี

ในมหาวังศะกล่าวว่า จำเดิมแต่สงฆ์ทำทุติยสังคายนาแล้ว พระสิคควะและพระจันทวชชีมามิทันประชุมทำสังคายนา ต้องรับทัณฑกรรมให้รอคอยสั่งสอนอบรมคนสำคัญคนหนึ่งซึ่งจะมาฟื้นฟูพระศาสนาในอนาคตกาล ท่านผู้นั้นคือพระโมคคลีบุตรติสสะเถระ

ประวัติพระโมคคลีบุตรติสสเถระ

พระโมคคลีบุตรติสสะเถระเกิดในสกุลพราหมณ์แขวงเมืองปาฏลีบุตร เมื่อน้อยได้อบรมเล่าเรียนไตรเพทจนแตกฉาน แต่เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี คราวหนึ่งพระสิคควะมาเยี่ยมเยียนบิดาของโมคคลีบุตรติสสะกุมาร ณ เรือนที่อาศัย บังเอิญวันนั้นโมคคลีบุตรติสสะกุมารเรียนสำเร็จไตรเพท

เดินทางจากสำนักอาจารย์กลับบ้าน จึงได้พบปะสนทนากับพระสิคควะ ได้ไต่ถามอภิปรายกันถึงเรื่องปัญหาลึกซึ้งในพระเวท พระสิคควะก็สามารถตอบอรรถาธิบายได้ทุกข้อทุกกระทงไป ครั้นถึงคราวโมคคลีบุตรติสสะกุมารจะเป็นฝ่ายตอบ พระสิคควะก็ยกเอาข้อปรมัตถธรรมในพุทธศาสนาขึ้นถาม คือยกเอาธรรมในคัมภีร์ยมก โมคคลีบุตรติสสะ-กุมารอับจน ด้วยตนหาเคยได้ศึกษาพระพุทธศาสนาไม่ ความอยากรู้จึงขอเล่าเรียนด้วย พระสิคควะจึงจัดการให้บรรพชาเป็นสามเณร อยู่ศึกษากัมมัฏฐานด้วยกับพระสิคควะ จนได้บรรลุโสดาปัตติผล แล้วพระสิคควะส่งไปให้อยู่ศึกษากับพระจันทวัชชี จำเนียรกาลล่วงมา เมื่อพรรษาอายุของสามเณรโมคคลีบุตรติสสะถึงวัยควรอุปสมบท พระจันทวัชชีจึงจัดการให้อุปสมบท ได้เป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา แล้วท่านเพียรเจริญวิปัสสนาญาณก็ได้บรรลุอรหัตผลในที่สุด ต่อมาท่านเป็นพระมหาเถระรูปหนึ่งซึ่งพระเจ้าอโศกเคารพนับถือมาก ได้เป็นพระอุปัชฌาย์อุปสมบทพระมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตา และประธานสงฆ์ทำตติยะสังคายนาดังจักปรากฏพิสดารต่อไป

ประวัติพระอุปคุปต์เถระ

พระอุปคุปต์เกิดในสกุลวาณิช เป็นบุตรของพ่อค้าเครื่องหอมเมืองมถุรา ซึ่งเป็นนครตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำยมุนา มีพี่น้องร่วมครรภ์ ๓ คน คือพี่ชาย ๒ กับทั้งตัวท่านเอง เดิมทีบิดาของท่านได้ให้สัญญากับพระสาณวาสี (สาณสัมภูต) ว่าถ้าตนมีบุตรเป็นชายก็จะให้บรรพชาอุปสมบท ครั้นภริยาคลอดบุตรชายคนแรกก็หายอมถวายไม่ อ้างว่าจะต้องเอาไว้ช่วยดูแลทรัพย์สินในเหย้าเรือน จักถวายบุตรชายคนที่สองแทน แต่เมื่อภริยาคลอดบุตรชายคนรอง บิดาก็คงบิดเบือนอีกว่าต้องเอาไว้สำหรับ

วิ่งเต้นเก็บหนี้เก็บสินเขาตามหัวเมือง ไว้มีบุตรชายคนที่ ๓ เถอะเป็นต้องถวายให้ไปบรรพชาอุปสมบทเด็ดขาด ครั้นอยู่มาภริยาก็คลอดบุตรชายมีรูปลักษณะงดงามยิ่งนัก บิดาจึงตั้งชื่อว่าอุปคุปต์ แต่บิดาทำไม่รู้ไม่ชี้กับสัญญา ข้างฝ่ายพระสาณวาสีพิจารณาแล้วเห็นว่าไม่ถึงเวลาสมควรก็นิ่งเสีย หาไปทวงสัญญากับนายพาณิชไม่ จนกระทั่งอุปคุปต์เจริญวัยเป็นหนุ่ม บิดาให้เป็นคนดูแลขายเครื่องหอมที่ร้านในตลาด ปรากฏว่าตั้งแต่อุปคุปต์มาอยู่ร้านค้าขาย เครื่องหอมขายดีเป็นเทน้ำเทท่า วันหนึ่งพระสาณวาสีได้แวะเข้าไปในร้านและกล่าวธรรมีกถาแก่อุปคุปต์ชายหนุ่มเกิดความสลดสังเวช มีดวงตาเห็นธรรม คราวนี้พระสาณวาสีจึงได้ไปทวงสัญญากับนายพาณิช นายพาณิชอับจนจึงตัดใจอนุญาตให้อุปคุปต์ออกอุปสมบทได้ จำเดิมแต่อุปสมบทพระอุปคุปต์ได้เจริญวิปัสสนาญาณโดยลำดับ ก็ได้บรรลุแก่พระอรหัตผล และได้เป็นคณาจารย์สั่งสอนทางสมถะกัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีชื่อเสียงโด่งดังที่สุด ในอโศกอวทานว่า มีพระอรหันต์ซึ่งเป็นศิษย์อยู่ถึง ๑๘,๐๐๐ องค์ มีสำนักอยู่ ณ วัดนตภัติการาม ภูเขาอุรุมนท์ พระเจ้าอโศกสดับกิตติคุณ จึงเสด็จไปอาราธนามากรุงปาฏลีบุตร หากพระอุปคุปต์ทราบล่วงหน้าจึงได้เดินทางมาเสียก่อนโดยทางชลมรรค พระเจ้าอโศกจึงโปรดให้ตั้งพิธีต้อนรับพระเถระและเสด็จออกรับเองห่างกรุงปาฏลีบุตร ๒ โยชน์ ต่อมาพระเถระได้เป็นผู้นำเสด็จธรรมยาตรานมัสการพุทธปูชนีย-สถาน พร้อมกับถวายข้ออธิบายเกี่ยวกับประวัติของสถานแต่ละแห่งด้วย

ในหนังสือปฐมโพธิกถาเล่าว่า พระอุปคุปต์เป็นพระบรมโพธิสัตว์ปรารถนาพุทธภูมิ มีสถานอาศัยเป็นปราสาทแก้วอยู่ในท่ามกลางทะเลลึก และได้รับนิมนต์ให้ออกมาช่วยปราบพญามารที่จะมาทำลายพิธีฉลองพระบรมธาตุเจดีย์ของพระเจ้าอโศก เรื่องทรมานพญามารก็มีปรากฏใน

อโศกอวทาน สันนิษฐานว่าท่านจะได้ปราบปรามพวกมิจฉาทิฐิในยุคนั้นสำเร็จเท่านั้น

ประวัติพระวีตโศกหรือพระติสสเถระ

นอกจากพระโมคคลีบุตรติสสะเถระและพระอุปคุปต์เถระแล้ว ก็ปรากฏว่ายังมีพระเถระองค์สำคัญรองลงมาอีก เช่นพระวีตโศกราชอนุชาของพระเจ้าอโศก ซึ่งในบาลีเรียกว่า เจ้าติสสอุปราช ฝ่ายสํสกฤตเล่ามูลเหตุเจ้าชายวีตโศกออกผนวชว่า เป็นเพราะเจ้าชายวีตโศกเกิดความกังขาคลางแคลงว่า การที่ภิกษุในพระพุทธศาสนาได้รับการบำรุงอุปถัมภ์อย่างดีจากพระเชษฐาธิราช จะสามารถละกิเลสได้อย่างไร ความทราบไปถึงพระเจ้าอโศก พระองค์จึงวางอุบายทรมานพระอนุชา โดยโปรดให้เวนราชสมบัติให้แก่เจ้าชายวีตโศกขึ้นครองแทน มีกำหนด ๗ วัน พ้นกำหนดแล้วจักนำเจ้าชายไปสำเร็จโทษ เจ้าชายวีตโศกจำพระทัยขึ้นเสวยราชย์ ได้รับการบำรุงดุจเดียวกับพระเจ้าจักรพรรดิราชทุกประการจนครบ ๗ วัน พระเจ้าอโศกก็โปรดให้นำเจ้าชายออกเสียจากเศวตฉัตรแล้วตรัสถามความสุขใน ๗ วันนั้นว่าเป็นประการใด เจ้าชายวีตโศกทูลว่าไม่เคยรู้สึกสุขสบายเลยแม้จนนิดเดียว ทั้งนี้เพราะหวาดเกรงมรณภัยที่จะมาถึง พระมหาราชเลยตรัสชี้แจงให้ฟังว่า แม้เหล่าภิกษุสมณะในพระศาสนานี้ก็ดุจเดียวกัน มาตรว่าจะได้รับการบำรุงด้วยจตุปัจจัย ๔ สมบูรณ์ แต่จะหาความรู้สึกหลงใหลสบายเพราะเหตุเพียงเท่านั้นมิได้ ด้วยความหวาดเกรงในชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ และมรณทุกข์ย่อมคุกคามอยู่เป็นนิรันดร ทำให้เจ้ากูทั้งปวงต้องเร่งปฏิบัติธรรมเพื่อรอดพ้น เจ้าชายวีตโศกจึงเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ในที่สุด

ก็ได้ออกผนวชกับพระยศัส (คือพระยศ[๑]) เถระ แล้วหลีกไปบำเพ็ญเพียรที่แคว้นวิเทหะ ในที่สุดก็บรรลุพระอรหัตผล ส่วนในปกรณ์ฝ่ายบาลีก็กล่าวประวัติไปในทำนองแม้นกัน แต่บอกว่าเจ้าชายติสสะอุปราชอุปสมบทกับพระมหาธรรมรักขิตเถระ ณ อโศการาม เมื่อพระเจ้าอโศกเสวยราชย์ได้ ๔ พรรษา

ประวัติพระมหินทระ

ในมหาวังศะกล่าวถึงพระโอรสและพระธิดาของพระเจ้าอโศกออกผนวชว่า คราวหนึ่งพระเจ้าอโศกตรัสถามพระโมคคลีบุตรติสสะเถระว่าการที่พระองค์ก่อสร้างบุญกุศลต่าง ๆ ในพระศาสนาเห็นปานนี้ จักได้ชื่อว่าญาติกับพระศาสนาหรือไม่ พระโมคคลีบุตรตอบว่ามิได้ ได้เกียรติแต่เพียงเป็นมหาทายกอันวิเศษเท่านั้น แต่ถ้าผู้ใดให้บุตรธิดาของตนอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ผู้นั้นจึงชื่อว่าได้เป็นญาติกับพระศาสนา พระมหาราชบังเกิดความเลื่อมใส จึงดำรัสให้พระมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตรสองพี่น้องร่วมครรภ์พระมารดาออกอุปสมบท *มีพระโมคคลีบุตรเป็นพระอุปัชฌาย์ พระมหาเทวะเป็นผู้ให้บรรพชา พระมัชฌันติกเถระเป็นพระกรรมวาจา อุปสมบทพระมหินทระ ฝ่ายธรรมปาลีเถรี ก็เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอายุปาลีเถรีเป็นพระกรรมวาจา อุปสมบทพระสังฆมิตร*

---

[๑] โปรดเข้าใจด้วยว่าฝ่ายปกรณ์สํสกฤต เอารัชสมัยพระเจ้าอโศกไปปนกับรัชสมัยพระเจ้ากาฬาโศกยุ่งกันไปหมด ควรพลิกกลับไปอ่านตอนต้น ๆ จะเข้าใจดี

ว่าเมื่อพระมหินทระพระสังฆมิตรบวชนั้นเป็นปีที่ ๖ นับแต่พระเจ้าอโศกเสวยราชย์เมื่อพระโมคคลีบุตรติสสะเถระ เป็นประธานจัดส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระศาสนายังนานาประเทศ ปรากฏว่าพระมหินทระได้เป็นสมณทูตนำพระพุทธศาสนาไปประดิษฐาน ณ ประเทศลังกา ซึ่งจะปรากฏพิสดารต่อไปเบื้องหน้า

บทที่ ๑๙
ตติยสังคายนา

○○○

เรื่องพระเจ้าอโศกทำตติยสังคายนา เป็นเรื่องปรากฏแต่ในปกรณ์บาลีไม่มีในฝ่ายสํสกฤตเลย และนักปราชญ์ฝ่ายตะวันตกมีศาสตราจารย์ทอมัสกล่าวว่า สังคายนาครั้งนี้ทำขึ้นโดยคณะสงฆ์ฝ่ายวิภัชวาทของลังกา นายวี. เอ. สมิทว่า ถ้าตติยสังคายนามีจริงก็เป็นเรื่องสำคัญมาก น่าจะมีกล่าวไว้ในศิลาจารึก แต่ศิลาจารึกก็มิได้กล่าวถึงเสียเลย จึงเชื่อว่าเป็นเรื่องราวของชาวลังกาแต่งขึ้นภายหลัง ศาสตราจารย์เคินก็มีความสงสัยในเรื่องนี้เหมือนกัน ศาสตราจารย์โอลเดลเบิร์ก ก็มิได้รับรองเรื่องพระมหินทระไปแผ่พระศาสนาในลังกาว่าเป็นเรื่องปรากฏขึ้นจริง อย่างไรก็ดี มหาวังศะได้ให้ความละเอียดเกี่ยวกับมูลเหตุของตติยสังคายนาว่า

ในปีที่ ๘ จำเดิมแต่พระเจ้าอโศกเสวยราชย์มา หมู่เดียรถีย์ปราศจากลาภสักการะ พากันนุ่งห่มดุจภิกษุ บวชปลอมเข้ามาอยู่กับคณะสงฆ์มีจำนวนมากกว่ามาก และมาแสดงลัทธิกรรมให้ผิดคลองพระพุทธบัญญัติ กระทำให้สังฆมณฑลยุ่งเหยิงแตกสามัคคีด้วยสัทธรรมปฏิรูปนั้น ถึงกับสงฆ์มิได้ลงประกอบอุโบสถสังฆกรรมอยู่ถึง ๗ ปี ในระหว่างนั้นพระโมคคลีบุตรติสสะหลีกเร้นไปจำเริญวิเวก ณ อุโธตังคะ-บรรพตเบื้องบนแม่น้ำคงคา ทั้งนี้เพราะได้พิจารณาแล้วว่ายังไม่ถึงกาลอันสมควรจะกำจัดศัตรูพระศาสนา แลมอบภารกิจบริหารหมู่คณะแก่พระมหินทระให้ว่ากล่าวดูแลแทน ครั้นในพรรษาที่ ๗ พระเจ้าอโศกจึงโปรดให้อำมาตย์ผู้หนึ่ง ให้ถือรับสั่งไประงับอธิกรณ์ยังคณะสงฆ์ อำมาตย์ผู้นั้นทำเกินรับสั่ง คือ เมื่อไปว่ากล่าวให้สงฆ์ทำอุโบสถสังฆ-

กรรมไม่ได้ผล เพราะภิกษุฝ่ายสัมมาทิฐิอ้างว่า ไม่อาจปลงใจจะทำสังฆ-กรรมร่วมกับเหล่าเดียรถีย์ อำมาตย์นั้นก็ฆ่าฟันภิกษุที่ขัดขืนเสีย ๒-๓ องค์ จนพระติสสอรหันต์ผู้เป็นพระอนุชาของพระเจ้าอโศกต้องลุกขึ้นจากอาสน์ของท่านมานั่งขวางอำมาตย์ผู้นั้น อำมาตย์นั้นจึงกลัวเกรงกลับมาทูลเรื่องราวกับพระเจ้าอโศก พระเจ้าอโศกเลยเกิดไม่สบายพระทัย กลัวบาปกรรมที่อำมาตย์ฆ่าฟันภิกษุ จะพลอยได้แก่พระองค์ไปด้วย จนถึงกับต้องไปอาราธนาอัญเชิญพระโมคคลีบุตรติสสเถระมาตัดสินและทำพิธีต้อนรับพระโมคคลีบุตรติสสเถระทำนองคล้ายคลึงกับพิธีต้อนรับพระอุปคุปต์ในอโศกอวทาน พระโมคคลีบุตรท่านก็เดินทางมาโดยชลมารคดุจกัน พระเถระได้ทำลายข้อกังขาและความวิปฏิสารของพระเจ้าอโศกว่าการฆ่าฟันภิกษุเป็นบาปเฉพาะของอำมาตย์เท่านั้น เพราะทำเกินรับสั่ง พระเจ้าอโศกก็เลื่อมใสอาราธนาให้ท่านเป็นประธานสงฆ์ชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์ พระโมคคลีบุตรจึงพำนักอยู่ ณ อโศการามวิหาร แล้วพระเจ้าอโศกก็โปรดให้ประกาศชุมนุมสงฆ์จากจาตุทิศมารวมกัน ณ อโศการาม ให้พระโมคคลีบุตรท่านไต่ถามลัทธิธรรมกับสงฆ์ทุกรูป เช่นถามว่าพระพุทธวจนะตรัสสั่งสอนอย่างไร ภิกษุที่เป็นเดียรถีย์ปลอมบวชก็ตอบเป็นทำนองสัสสตทิฏฐิบ้างเป็นอุจเฉททิฏฐิบ้าง พระเจ้าอโศกก็ใช้พระราชอำนาจบังคับให้สึกออกไป ว่าครั้งนั้นสึกภิกษุเพศออกเสีย ๖๐,๐๐๐ คน ฝ่ายภิกษุที่เป็นธรรมวาทีก็ตอบว่าพระพุทธวาทะตรัสสอนเป็น **วิภัชวาที**

ครั้นชำระกำจัดภิกษุลักเพศแล้ว พระเจ้าอโศกจึงอาราธนาให้สงฆ์ทำอุโบสถสังฆกรรม *และพระโมคคลีบุตรติสสเถรเจ้าจึงถือโอกาส ทำตติยสังคายนาโดยราชูปถัมภ์ของพระเจ้าจักรพรรดิ จำนวนพระอรหันต์ที่ถูกเลือกเข้าชุมนุมทำตติยสังคายนาถ้วน ๑,๐๐๐ องค์ ณ อโศการาม*

นครปาฏลีบุตรอยู่ ๙ เดือนจึงสำเร็จ เวลาที่ทำตติยสังคายนานั้น พระโมคคลีบุตรอายุได้ ๗๒ พรรษาเป็นปีที่ ๑๗ แต่พระเจ้าอโศกเสวยราชย์มา ส่วนศักราชที่มหาวังศะให้ไว้ในเรื่องตติยสังคายนาตอนว่าพระเจ้าอโศกเสวยราชย์แล้ว ๘ ปี เกิดเดียรถีย์ปลอมบวชนั้นขัดกับข้อเท็จจริงในจารึกมาก ทั้งนี้เวลานั้นพระองค์ยังมิได้ประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะเลย

งานธรรมทูต

เมื่อทำตติยสังคายนาสำเร็จแล้ว พระโมคคลีบุตรทราบโดยอนาคตังสญาณว่า ภายภาคหน้าพระพุทธศาสนาจะหารุ่งเรืองอยู่ในชมพูทวีปไม่ แต่จักไปตั้งมั่นรุ่งโรจน์อยู่ ณ ประเทศแว่นแคว้นอื่น ๆ จึงขอพระบรมราชานุภาพของพระเจ้าอโศกอุปถัมภ์จัดส่งคณะสมณทูต ให้นำพระพุทธศาสนาไปสั่งสอนยังนานาประเทศและแว่นแคว้นอื่น ๆ รายนามสมณทูตที่ปรากฏในปกรณ์บาลีมีดังนี้

๑. คณะพระมัชฌันติกะไปเผยแพร่พระศาสนา ณ แคว้นกาศมีระและคันธาระ ปัจจุบันได้แก่ดินแดนแถบตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดีย กินเข้าไปจนถึงบางส่วนของอาฟกานิสถาน

๒. คณะพระมหาเทวะไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แว่นแคว้นมหิสมณฑล ปัจจุบันได้แก่แคว้นไมซอร์ และดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโคธาวารี อยู่ทางภาคใต้ของอินเดีย

๓. คณะพระรักขิตะ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ วนวาสีประเทศ ได้แก่แว่นแคว้นกนราเหนือทางภาคตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย ในมหาวังศะว่า ครั้งนั้นมีวัดทางพระพุทธศาสนาเกิดขึ้น ณ ดินแดนนั้นถึง ๕๐๐ อาราม

๔. คณะพระธรรมรักขิต ท่านผู้นี้เป็นฝรั่งชาติกรีก และดูเหมือนจะเป็นฝรั่งคนแรกที่บวชในพระพุทธศาสนา ได้ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ อปรันตกชนบท มีผู้สันนิษฐานว่าจะเป็นแถวชายทะเลเหนือเมืองบอมเบย์ในปัจจุบัน

๕. คณะพระมหาธรรมรักขิต ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นมหาราษฎร์ ปัจจุบันเป็นดินแดนแถบตะวันออกเฉียงเหนือห่างจากเมืองบอมเบย์

๖. คณะพระมหารักขิต ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ โยนกประเทศ ได้แก่แว่นแคว้นของพวกฝรั่งชาติกรีกในทวีปอาเซียตอนกลาง เหนือประเทศอิหร่านต่อขึ้นไปจนถึงเตอรกีสถาน

๗. คณะพระมัชฌิมะและพระมหาเถระอีก ๔ รูปคือ พระกัสสปะโคตตะ ๑ พระมูลกะเทวะ ๑ พระทุนทภิสสระ ๑ และพระเทวะ ๑ รวม ๕ รูป ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ แคว้นดินแดนแถบภูเขาหิมาลัย

๘. คณะพระโสณะและพระอุตตระ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ ดินแดนสุวรรณภูมิ สำหรับสุวรรณภูมินี้นักโบราณคดีแตกมติเป็น ๔ พวก คือ พวกหนึ่งว่าได้แก่แว่นแคว้นเล็ก ๆ ในประเทศอินเดียฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้ พวกหนึ่งว่าได้แก่หมู่เกาะชวาสุมาตรา พวกหนึ่งว่าได้แก่ตอนใต้ของประเทศพม่า และพวกหนึ่งว่าได้แก่ดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของประเทศไทย มติของสองพวกหลังนี้มีมากกว่าเพื่อน แต่ปัจจุบันดูเหมือนน้ำหนักจะเอนมาทางสุวรรณภูมิ คือตอนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาภาคใต้มาก

๙. คณะพระมหินทระ ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ เกาะลังกาในรัชสมัยพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเจ้าแผ่นดินลังกาเสวยราชย์ และพระมหินทระชักนำให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาสำเร็จ

ปักหลักของพระศาสนาได้มั่นคง ณ ประเทศนั้น สืบมาจนทุกวันนี้

ทัศนะวิจารณ์ของผู้เขียน

สำหรับปัญหาเรื่องพระเถระยุคพระเจ้าอโศกนั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า พระเจ้าอโศกมิได้นับถือเคารพพระเถระรูปใดรูปหนึ่งเป็นพิเศษ โดยเฉพาะเช่นในมหาวังศะหรืออโศกอวทานเขียนไว้เลย พระโมคคลีบุตร-ติสสะก็ดี พระอุปคุปต์ก็ดี ล้วนเป็นบุคคลที่มีชีวิตจริง และเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าอโศกยกย่องนับถือ แต่ไฉนมหาวังศะจึงไม่ให้เกียรติหรือกล่าวถึงพระอุปคุปต์เล่า ข้าพเจ้าขอตอบว่าพระอุปคุปต์จะต้องเป็นคณาจารย์องค์สำคัญรูปหนึ่งของนิกายสรวาสติวาทิน เพราะอโศกอวทานเป็นปกรณ์ที่เขียนกันโดยคันถรจนาจารย์ของนิกายนี้ ฉะนั้นธุระอะไรที่มหาวังศะอันเป็นรจนาฝ่ายเถรวาทินจะไปยกย่องคณาจารย์นิกายอื่นซึ่งเป็นคู่แข่งของตน ในทำนองเดียวกันที่อโศกอวทานก็ไม่ยอมแย้มพรายถึงเรื่องราวของพระโมคคลีบุตรติสสะเลย โดยเหตุผลดุจเดียวว่าเพราะพระโมคคลีบุตรท่านเป็นคณาจารย์ฝ่ายนิกายเถรวาทิน อย่างไรก็ตามในมหาวังศะดูเหมือนจะแย้ม ๆ อะไรไว้หน่อยหนึ่ง คือ เรื่องพระอินทคุตเป็นแม่งานคอยคุมสร้างอโศการาม พระอินทคุตรูปนี้ ข้าพเจ้าปรารถนาจะกล่าวว่าแท้จริงก็คือพระอุปคุปต์นั่นเอง ในสมัยพระเจ้าอโศก นิกายของพระพุทธศาสนาทุก ๆ นิกายจะต้องได้รับพระบรมราชูปถัมภ์เท่าเทียมกัน เพราะแม้แต่พาหิรลัทธิ เช่นพราหมณ์ และเชน พระองค์ยังให้ความคุ้มครอง แต่แน่นอนละการโต้เถียงอภิปรายปัญหาทางหลักธรรมอันต่างนิกายต่างทัศนะ ย่อมจะต้องเกิดขึ้นโดยมิต้องกังขา และนั่นแหละเป็นผลให้คัมภีร์ประเภทที่เรียกว่า **"ศาสตร์"** ได้อุบัติขึ้น และก็ปรากฏว่าพระโมคคลีบุตรได้รจนาคัมภีร์ประเภทนี้ขึ้นเล่มหนึ่ง **"กถาวัตถุ"**

เพื่อโต้แย้งกับนิกายพระพุทธศาสนาอื่น ๆ และเพื่อรักษาพระพุทธมติอันบริสุทธิ์ไว้

ทั้งมหาวังศะและอโศกอวทานต่างพยายามจะแสดงว่าพระเจ้าอโศกเป็นฝักฝ่ายเลื่อมใสในนิกายของตน จนบางครั้งถึงกับตัดทอนข้อเท็จจริงบางอย่างออกเสีย เคราะห์ดีที่เราได้หลักฐานจากศิลาจารึก มิฉะนั้นคงจะยุ่งพิลึกในการวินิจฉัยปัญหาเหล่านี้ ส่วนเรื่องพระอนุชาของพระเจ้าอโศกซึ่งบาลีเรียกว่าติสสะ และฝ่ายสํสกฤตเรียก วีตโศกนั้น ต้องเป็นเรื่องจริงที่เชื่อถือได้ เพราะกล่าวพ้องต้องกันทั้ง ๒ ฝ่าย สำหรับเรื่องพระมหินทระและพระสังฆมิตรเถรีนั้น มีผู้ไม่ยอมรับรองว่าเป็นเรื่องจริง ในจดหมายเหตุของสมณะเฮี่ยงจังกล่าวถึงพระมหินทระว่าเป็นพระอนุชาองค์หนึ่งของพระเจ้าอโศก เป็นผู้นำพระพุทธศาสนาไปสู่ลังกา ซึ่งเป็นหลักฐานข้อหนึ่งว่า อย่างไรเสียพระมหินทระจะต้องมีชีวิตจริงอยู่ เป็นเรื่องที่รู้กันโดยทั่วไปในหมู่พุทธศาสนิกชนแต่โบราณจนสมณะเฮี่ยงจังจดไว้เป็นหลักฐาน ส่วนที่ว่าเป็นพระอนุชาหรือพระโอรสนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่สำคัญ และการที่ไม่ปรากฏชื่อพระมหินทระในอโศกอวทาน ก็เป็นเรื่องธุระไม่ใช่ของฝ่ายสรวาสติวาทินอีกเช่นกัน ที่จะไปบันทึกประวัติท่านผู้เป็นกำลังสำคัญของการแผ่ขยายตัวแห่งนิกายเถรวาทินสู่ประเทศลังกา จึงเหลือปัญหาใหญ่ข้อสำคัญอีก ๒ ข้อ คือเรื่องทำตติยสังคายนาและเรื่องธรรมทูตกรรมที่เราจะต้องวินิจฉัยให้เด็ดขาด

ปัญหาเรื่องตติยสังคายนา

สำหรับเรื่องตติยสังคายนาตามที่มหาวังศะว่าเกิดขึ้นหลังการชำระสะสางพวกเดียรถีย์ปลอมบวชนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพวกเดียรถีย์ตามวาทะของท่านพวกลังกา แท้จริงคือบรรดาคณะสงฆ์นิกายอื่น ๆ มีนิกาย

มหาสังฆิกะเป็นต้น และนักประวัติศาสตร์ส่วนมากทางตะวันตกเขาก็เข้าใจอย่างนั้น มันไม่น่าจะเป็นเหตุผลได้เลยในข้อที่พระพุทธศาสนากำลังรุ่งโรจน์ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ มีพระเถรานุเถระเป็นผู้นำปฏิบัติธรรม และมีธรรมมหาอำมาตย์คอยสอดส่องให้ความพิทักษ์แล้วปล่อยให้เกิดมีคนปลอมบวชตั้ง ๖๐,๐๐๐ คน โดยที่ทางบ้านเมืองหรือทางคณะสงฆ์ไม่สามารถจะหาทางป้องกันหรือกำจัดถึง ๗ ปี ดูเป็นธรรมดาของนักแต่งปกรณ์ของลังกาเสียจริง ๆ ที่ชอบเขียนคณะสงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามว่า เป็นอธรรมวาทีบ้าง เป็นเดียรถีย์บ้าง เป็นอลัชชีบ้าง หลักฐานข้อสำคัญข้อหนึ่งคือเหตุผลที่มหาวังศะให้ไว้ว่า เพราะลาภสักการะเกิดในหมู่สงฆ์มาก ทำให้พวกพาหิรลัทธิอดอยากขาดแคลน ถึงต้องลักเพศปลอมบวชเป็นภิกษุ ก็ช่างขัดกับข้อความในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกซึ่งแสดงว่ามีพวกพราหมณ์พาหิรลัทธิได้รับความคุ้มครองอุปการะและเคารพจากพระองค์เช่นกัน ตลอดจนศิลาจารึกบอกถึงความอุดมสมบูรณ์และสันติสุขต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าอโศกอำนวยให้แก่นิกรชนจนกระทั่งสัตว์เดรัจฉาน เดียรถีย์จำนวน ๖๐,๐๐๐ รูปในปกรณ์บาลี จึงเป็นคณะสงฆ์ฝ่ายตรงกันข้ามไม่ต้องสงสัย มีความจริงอยู่ในเรื่องคณะสงฆ์ในรัชสมัยของพระองค์ไม่ปรองดองกัน ทั้งนี้เพราะต่างนิกายต่างทัศนะดังได้กล่าวมาแล้ว และพระองค์ทรงขอร้องให้สามัคคีปรองดองกันทุกฝ่าย ตลอดจนมีพระราชกำหนดลงโทษแก่ผู้ที่ทำให้สงฆ์แตกกัน ดังจารึกที่สารนาถกล่าวว่า

"เหวานมฺปิเย ปิยทสิ ลาชา เอล-ปาฏลิ ปูเต เย เกนปิ สงฺเฆ เภตเว เอจุํ โข ภิกฺขุ วา ภิกฺขุนี วา สงฺเฆ พากาติ เส โอทาตานิ ทุสานิ สงฺฆํ ปาเยยิอนาวสาเส อวาสิยิยํ เหวํ อิยํ สาสเน ภิกฺขุสงฺฆสฺส ภิกฺขุณี สงฺฆสิกวิมนปยิตวิเย ฯลฯ"

แปลว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสีผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพมีรับสั่งว่า ใคร ๆ ก็ตามไม่พึงทำสงฆ์ให้แยกแตกกัน ถ้ามีภิกษุใดก็ดี ภิกษุณีใดก็ดี ยังสังฆเภทให้เกิดขึ้น จงสึกเสียจากสมณเพศ นุ่งห่มสีขาว (คือให้เป็นอุบาสกอุบาสิกา) และไปอยู่ยังสถานที่อื่น ซึ่งมิใช่อาวาสของสงฆ์ พระราชดำรัสนี้ได้ประกาศแก่คณะภิกษุและภิกษุณีทั้งปวง......"

นอกจากนี้จารึกในลักษณะคล้ายคลึงกันเกี่ยวกับกำหนดโทษของการทำสังฆเภท ยังมีที่โกสัมพี และสัญจิอีก จึงพอเป็นหลักฐานแสดงว่าสังฆมณฑลสมัยนั้นไม่ปกติ มีการแตกสามัคคีกัน และข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระเจ้าอโศกห้ามปรามกำจัดเฉพาะผู้ที่ก่อเรื่องสังฆเภทเท่านั้น มิได้ขัดขวางห้ามปรามไปถึงส่วนรวมแต่ละนิกาย จะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีนิกายใดก็ตาม ถ้าทำเรื่องให้สงฆ์ทั้งฝ่ายนิกายของตนหรือนิกายอื่นแตกกัน เป็นต้องถูกพระราชกำหนดให้สึกจากสมณเพศ ในมหาวังศะไปขยายว่าสึกภิกษุลักเพศตั้ง ๖๐,๐๐๐ รูป อนึ่ง ตติยสังคายนาเป็นเรื่องมีจริง แต่เป็นการกระทำเฉพาะของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทิน ซึ่ง ณ บัดนั้นเกิดมีชื่อใหม่เรียกว่า "**วิภัชวาทิน**" พระเจ้าอโศกทรงอุปถัมภ์ และข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระองค์ก็พร้อมที่จะอุปถัมภ์การสังคายนาของนิกายอื่นหากปรากฏว่านิกายนั้น ๆ จักทำสังคายนาขึ้นบ้าง ตติยสังคายนาจึงเป็นการซักซ้อมตกลง และชำระตรวจสอบหลักพระธรรมวินัยของคณะสงฆ์ฝ่ายเถรวาทินให้แน่ชัดลงไปอีกเท่านั้น

ปัญหาเรื่องงานธรรมทูต

แม้ในศิลาจารึกมิได้กล่าวถึงสมณะทูต แต่ก็เชื่อได้แน่นอนว่า งานธรรมทูตได้ขยับขยายไปโดยกว้างขวางในรัชสมัยของพระเจ้าอโศก และอาจจะเป็นได้ว่าจารึกศิลาเรื่องสมณทูตถูกทำลายไป จึงไม่ปรากฏ

หลักฐานถึงบัดนี้ เพราะหลักจารึกของพระเจ้าอโศกมีมากกว่าเท่าที่ปรากฏอยู่หลายเท่านัก หลักเหล่านี้บางหลักก็พังทลายไปเพราะธรรมชาติ แต่บางหลักถูกโค่นทำลายด้วยฝีมือของมนุษย์ โชคดีที่นายคันนิงแฮม นักโบราณคดี ได้ไปค้นพบหลักฐานที่สถูปเมืองภิลสาใกล้สัญจิมีผอบบรรจุอัฐิธาตุจารึกว่า

"สปุริส (ส) กาศปโคตส เหมวตาจริยส" แปลว่า *"พระเถรเจ้ากาศยปโคตรผู้เป็นครูแห่งชาวหิมวัต"* ยังพบจารึกอีกว่า **"สปุริส (ส) มชฌิมส"** เหล่านี้ตรงกันกับข้อความในมหาวังศะซึ่งกล่าวว่าคณะสมณทูต ที่ไปเผยแผ่พระศาสนา ณ ประเทศหิมพานต์ มีพระมัชฌิมะเป็นหัวหน้าพร้อมด้วยพระเถระอีก ๔ รูป มีพระกัสสปะโคตตะหรือพระกาศยปโคตรหนึ่งในจำนวน ๔ รูปด้วย นับว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปสู่นานาประเทศด้วยอานุภาพของพระเจ้าอโศกและความเลิศเด่นแห่งพระพุทธธรรม นอกจากแคว้นในประเทศอินเดียและทางแหลมอินโดจีนแล้ว ครั้งนั้นพระพุทธศาสนาแพร่หลายเข้าไปจนถึงประเทศอียิปต์และดินแดนของอาฟริกาเหนือ แล้วข้ามทะเลไปแพร่หลายในประเทศกรีกในทวีปยุโรปอีกด้วย ประเทศเหล่านี้คืออาณาจักรซีเรีย มีเจ้าผู้ครองนครคือพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ เรียกในภาษาบาลีว่าอันติโยคะ ๑ ประเทศอียิปต์ในอาฟริกามีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าปโตโลมี เรียกในภาษาบาลีว่าตุรมายะ ๑ แคว้นมาซิโดเนียตอนเหนือของประเทศกรีก มีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าอันติโกน เรียกในภาษาบาลีว่าอันติเกนะ ๑ ประเทศเอปิรุสคือประเทศกรีกทุกวันนี้ มีเจ้าผู้ครองคือพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (ไม่ใช่องค์ที่มาตีอินเดีย) เรียกในภาษาบาลีว่า อลิกสุนทระ ๑ และแคว้นไกรีนหรือตริโปลิอยู่ทางตะวันตกต่อประเทศอียิปต์ เจ้าผู้ครองคือพระเจ้ามาคัส เรียกในภาษาบาลีว่า มฆะ ๑ ประเทศดังกล่าวนี้ได้รับ

พระพุทธศาสนาในครั้งนั้นด้วยกัน และด้วยอิทธิพลของพระพุทธศาสนาได้ก่อกำเนิดลัทธิปรัชญาแบบใหม่ชนิดหนึ่งให้แก่ชาวกรีกคือลัทธิ **"สโตอิสม์"** (Stoism) ใน พ.ศ. ๓๓๐ ผู้ตั้งลัทธิเป็นชาวเอเธนส์ ชื่อเซโน เขานำเอาหลักธรรมจากพุทธศาสนามาสั่งสอนในรูปลัทธิใหม่ว่า สุขทุกข์ของมนุษย์เราอยู่ที่การปรับปรุงจิตใจ และการงานของมนุษย์แต่ละคนมิได้อยู่ที่พระเจ้า ถ้าหากเราปรับปรุงใจให้เข้มแข็งไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรม และสามารถปลงตกในความเป็นอนิจจังของสังขารธรรม โดยเห็นว่าเป็นของธรรมดาแล้ว ก็จะมีความสุข ลัทธิสโตอิสม์แพร่หลายขยายออกไปถึงประเทศโรมัน และอีก ๓๐๐ ปีต่อมา โรมันก็มีจักรพรรดินักคิดซึ่งได้สาธยายปรัชญาอันเลิศตามคติของลัทธิสโตอิสม์ จักรพรรดิพระองค์นั้นคือ **"มาคุสออเรลิยุส"** น่าเสียดายว่าพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายเข้าไปในทวีปยุโรปและอาฟริกามิได้ตั้งสังฆมณฑลไว้เป็นหลักแหล่งมั่นคง เมื่อปราศจากคณะสงฆ์สืบสายธำรงไว้ ลำพังความคิดทางพระพุทธศาสนาซึ่งแพร่หลายอยู่ จึงถูกพวกนักปราชญ์กรีกและโรมันเอาไปดัดแปลงเป็นปรัชญาของเขาเอง พระพุทธศาสนาจึงไม่ปรากฏในโลกตะวันตก ถ้าหากมีสังฆมณฑลธำรงสืบสายไว้ไซร้ ป่านฉะนี้ โลกทั้งโลกคงนับถือพระพุทธศาสนาหมด และดังนั้นข้าพเจ้าจึงไม่อัศจรรย์เลยว่าเหตุไรศาสตราจารย์ริสเดวิดจึงสันนิษฐานตามรูปแห่งนิรุกติศาสตร์ว่าคำว่า **"ก๊อด"** (god) ซึ่งเป็นคำเรียกพระเจ้าในคริสต์ศาสนา เลือนมาจากศัพท์ว่า **"เคาตมะ"** หรือโคตมะซึ่งเป็นพระนามของพระพุทธองค์ที่พวกพราหมณ์ร้องเรียก และคำว่า **"อ้าหล่า"** หรืออัลเลาะห์ ซึ่งเป็นคำเรียกพระเจ้าในศาสนาอิสลาม เลือนมาจากศัพท์ว่า **"อรหันต์"** นั่นเอง

ปัจฉิมวาระของพระเจ้าอโศก

ในอโศกอวทานเล่าว่า ในบั้นสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพของพระองค์ผู้จอมจักรพรรดิ ทรงหมดพระราชอำนาจสิ้นพระเกียรติศักดิ์ ทรงถูกกักขังโดยพระราชนัดดาพระนามว่าสัมปทิ จนชั้นจะทำบุญบริจาคทานก็ถูกขัดขวาง และในที่สุดก็เสด็จสวรรคต ความข้อนี้ข้าพเจ้าไม่เชื่อถือว่าเป็นดังนั้น พระเจ้าอโศกมีพระโอรสธิดามากมายหลายพระองค์ เท่าที่ปรากฏในตำนานและในศิลาจารึกพอรวบรวมมาได้ดังนี้

๑. เจ้าชายตีวาระ โอรสประสูติแต่พระนางการุวากี ได้เป็นอุปราชปกครองตักษศิลา อุชเชนี สุวรรณคีรี และโตสาลี (ชื่อเจ้าชายพระองค์นี้ปรากฏในจารึก)

๒. เจ้าชายกุณาละหรืออีกนามหนึ่งว่า ธรฺมวิวฺรธน โอรสประสูติแต่พระนางปัทมวดี ได้เป็นรองอุปราช ณ กรุงตักษศิลา ภายหลังถูกปองร้ายโดยพระนางติษยรักษตพระมารดาเลี้ยง จนพระเนตรบอด และต่อมาได้บรรลุโสดาปัตติผล และพระเนตรหายบอดคืนดีดังเดิม (จากอโศกอวทาน)

๓. เจ้าชายมหินทระและเจ้าหญิงสังฆมิตร โอรสและธิดาประสูติแต่พระนางเวทิศา ภายหลังออกบวชทั้ง ๒ พระองค์ (จากมหาวังศะ)

๔. เจ้าหญิงจารุมติ ไม่ทราบนามพระมารดา ภายหลังได้อุปภิเศกกับเจ้าชายเทวปาละแห่งประเทศหิมพานต์ คือเนปาลบัดนี้ (ดูเนปาลชาติภูมิของพระพุทธเจ้า)

๕. เจ้าชายกุสฺตน ไม่ทราบนามพระมารดา เป็นผู้อพยพผู้คนข้ามภูเขาการาโกรุมไปตั้งอาณาจักรโชตานขึ้นในเตอรกีสตานจีน (ซินเกียง) บัดนี้ (ดูจดหมายเหตุของสมณะเฮี่ยงจัง)

๖. เจ้าชายวิสมโลมะกุมาร ไม่ทราบนามพระมารดา เป็นอุปราช

ในนครปาฏลีบุตร (จากมหาวังศะ)

๗. เจ้าชายจาลุกะ ไม่ทราบนามพระมารดาอุปราชแห่งแคว้นกาศมีระ ในราชตรังคีณีพงศาวดารกาศมีระกล่าวว่า เจ้าชายพระองค์นี้ศรัทธาแรงกล้าในศาสนาพราหมณ์ ทรงบูชาพระศิวะ และทำร้ายพระพุทธศาสนา

ส่วนพระราชนัดดาปรากฏในตำนานว่ามี ๒ พระองค์ คือในอโศก-อวทานว่าเจ้าชายสัมปทิ โอรสของเจ้าชายกุณาละ เป็นผู้เสวยราชย์ต่อจากพระอัยกาโดยตรง ส่วนในคัมภีร์ปุราณะกล่าวว่า เจ้าชายทศรถได้เป็นรัชทายาท เจ้าชายทศรถนี้เป็นพระนัดดาอีกพระองค์หนึ่ง และปุราณะว่าพระเจ้าอโศกมีรัชสมัยอยู่ ๓๗ ปี บวกกับอีก ๔ ปีก่อนราชาภิเศกเป็น ๔๑ พรรษา ที่ดำรงอยู่ในเศวตฉัตร พระเจ้าทศรถเลื่อมใสในศาสนาเชน ทรงอุปถัมภ์พวกนิครนถ์และอาชีวก และขัดขวางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับสัมปทิเหมือนกัน นักประวัติศาสตร์บางท่านจึงสันนิษฐานว่าจักรวรรดิของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้ถูกแบ่งออกเป็น ๒ ภาค ภาคบูรพาทิศ มีพระเจ้าทศรถเป็นใหญ่ ภาคประจิมทิศ มีพระเจ้าสัมปทิเป็นใหญ่ ราชวงศ์เมารยะก็เริ่มเข้าสู่ยุคเสื่อมโดยลำดับ บรรดาประเทศราชพากันแข็งเมืองขึ้น กษัตริย์องค์สุดท้ายของเมารยะทรงพระนามว่าพระเจ้าพฤหัถรถ อ่อนแอไม่สามารถปกครองแคว้นมคธได้ ครั้งนั้นมีเสนาบดีวรรณะพราหมณ์คนหนึ่งชื่อปุษยมิตร ซ่องสุมกำลังเป็นกบฏแย่งราชสมบัติพระเจ้าพฤหัถรถสำเร็จ แล้วปราบดาภิเศกขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งราชวงศ์ **"ศุงคะ"** ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๓๕๘

บทที่ ๒๐
ราชวงศ์ "ศุงคะ"

○○○

พระเจ้าปุษยมิตรเดิมเป็นพราหมณ์ในนิกายสามเวท คือเป็นนิกายพราหมณ์ที่ทำหน้าที่สวดเห่กล่อมพระผู้เป็นเจ้าอย่างดุษฎีสังเวย บทเห่เก็บความมาจากในคัมภีร์ฤคเวท คำว่า **"สามะ"** มาจากคำว่า **"สามัน"** แปลว่า **"เห่"** นับเป็นพระเวทที่ ๓ ในไตรเวทของพราหมณ์ พราหมณาจารย์ที่ทำหน้าที่เห่กล่อมนี้เรียกว่า **"อุทคาตฤ"** พระเจ้าปุษยมิตรเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าพฤหัถรถ ต่อมาคิดซ่องสุมรี้พลเป็นกบฏ ตนเองก็เป็นคนมีศิลปาวุธสามารถอยู่ ได้ยิงธนูพิฆาตพระเจ้าพฤหัถรถสวรรคต แล้วจึงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นกษัตริย์ตั้งวงศ์ **"ศุงคะ"** ขึ้น เนื่องด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชได้อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง และมีพระราชกำหนดหลายอย่างเป็นที่กีดขวางการกระทำพิธียัญกรรมของพราหมณ์ มีการห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิตและให้เลิกเชื่อถือโชคลางมงคลตื่นข่าวเป็นต้น การทั้งนี้เป็นที่ไม่พอใจของพวกพราหมณ์ยิ่งนัก หากพราหมณาจารย์เหล่านั้นกลัวเกรงพระราชานุภาพ จึงหากล้าแสดงปฏิกิริยาปรากฏอย่างไรไม่

ภัยแห่งพระพุทธศาสนาในแคว้นมคธ

ครั้นเมื่อราชวงศ์เมารยะดับสูญ และคนในวรรณะพราหมณ์มีโอกาสได้เป็นใหญ่ขึ้นเช่นนี้ จึงเป็นเหตุให้พวกพราหมณ์ฟื้นฟูลัทธิศาสนาเป็นการใหญ่ พระเจ้าปุษยมิตรแสดงพระองค์เป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนาเต็มที่ มีการขับไล่ภิกษุสงฆ์ที่กุกกุฏารามและอโศการาม ทำร้าย

คณะสงฆ์และทำลายวัดวาอารามของพระพุทธศาสนา ถึงกับตั้งรางวัลให้ผู้ตัดศีรษะภิกษุตั้งแต่ ๑ ศีรษะขึ้นไป จนภิกษุสงฆ์ต้องหนีจากแคว้นมคธไปอยู่ทางภาคเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือ และภาคใต้ของอินเดียมากขึ้น ในขณะเดียวกับที่พุทธศาสนาในแคว้นมคธกำลังผจญมรสุมอย่างหนัก ทางภาคเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียพระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินกำลังรุ่งโรจน์ และพระพุทธศาสนานิกายมหาสังฆิกะกำลังแจ่มจรัสที่อินเดียใต้ วรรณกรรมทางพระพุทธ-ศาสนาเช่น **"ลลิตรวิสตระ"** และ **"มหาวัสตุ"** ก็ปรากฏว่าได้รจนาขึ้นในสมัยนี้ นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมฝ่ายอภิธรรมและชาดกกับอวทานต่าง ๆ ก็มีการรจนาขึ้นไม่น้อยเหมือนกัน

ฟื้นฟูพิธีอัศวเมธ

อย่างไรก็ดีพระเจ้าปุษยมิตรได้พยายามฟื้นพิธียัญกรรมบำบวงทางลัทธิพราหมณ์ขึ้นเป็นอันมาก ประสงค์จะชักจูงใจประชาชนให้หันมาเลื่อมใส และเพื่อประกาศศักดานุภาพของพระองค์เอง จึงโปรดให้มีพิธี **"อัศวเมธ"** ขึ้น พิธีอัศวเมธนี้คือการฆ่าม้าบูชายัญ ทำขึ้นเพื่อขอพรจากพระผู้เป็นเจ้าและประกาศความเป็นจักรพรรดิของผู้ทำ ในครั้งโบราณบัญญัติไว้แต่เพียงสำหรับขอลูกเท่านั้น แต่มาแปรเป็นพิธีแผ่อำนาจในภายหลัง พระเจ้าปุษยมิตรมีพระประสงค์ในประการหลัง ด้วยประสงค์จะหยั่งเสียงพวกเจ้าบ้านผ่านเมืองของแคว้นมคธว่า จะอ่อนน้อมต่อพระองค์หรือไม่ เป็นนโยบายการเมืองปนศาสนา เริ่มพิธีด้วยการก่อกองกูณฑ์บูชาไฟและสมโภชม้าตัวสำคัญซึ่งมีมงคลลักษณะ แล้วปล่อยม้าให้เดินไปพร้อมกับมีพยุหโยธาติดตามไปด้วย ถ้าม้าเข้าไปในถิ่นฐานบ้านเมืองต่าง ๆ หากเจ้าบ้านผ่านเมืองนั้นไม่ต้อนรับ ก็หมายถึงสงคราม

คือต้องต่อสู้กับกองทัพที่ตามม้าเข้าไป แต่ถ้าต้อนรับก็หมายว่าเจ้าบ้านเมืองนั้นยอมรับอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินเจ้าของม้าแล้ว เมื่อเสร็จพิธีแล้ว พระราชาเจ้าของแผ่นดินเจ้าของม้า ต้องลงมือประหารม้าสำคัญนั้นบูชายัญด้วยตนเอง อานิสงส์จากพิธีอัศวเมธคืออาจล้างบาปกรรมต่าง ๆ ที่ทำมาแล้วได้ และถ้าพระราชาองค์ใดทำพิธีอัศวเมธครบ ๑๐๐ ครั้งไซร้ ก็จักเป็นพระอินทร์ทันตาเห็นโดยทันที

น่าอนาถที่ระบบธรรมาธิปไตยอันแสนสงบสุขของพระเจ้าอโศกมหาราชต้องมาภินทนาการย่อยยับลงด้วยพระเจ้าแผ่นดินองค์หลัง ๆ ในเมารยะราชวงศ์ และที่สำคัญที่สุดคือ มาดับสูญด้วยพระเจ้าปุษยมิตรแห่งวงศ์ศุงคะ ประชาชนที่เคยปฏิบัติธรรมเคร่งครัด หันมาฝักใฝ่กับพิธียัญ-กรรม ลัทธิพราหมณ์รุ่งเรืองขึ้น ราชวงศ์ศุงคะครองแคว้นมคธอยู่ได้ ๑๐๒ ปี ถึงรัชสมัยพระเจ้า **"เทวภูมิ"** อันเป็นพระราชาองค์ที่ ๑๐ ของวงศ์ศุงคะ มีอำมาตย์ในวรรณะพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อ **"วสุเทวะ"** เป็นกบฏแย่งราชสมบัติได้สำเร็จแล้วปราบดาภิเศกขึ้นเป็นกษัตริย์ ตั้งราชวงศ์ **"กานวะ"** ขึ้น แต่ราชวงศ์นี้ก็ไม่ยั่งยืน มีอายุเพียง ๔๕ ปีเท่านั้น ถึงแผ่นดินพระเจ้าศุภปาละซึ่งเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๔ ของวงศ์กานวะ ปรากฏว่ามีกองทัพของพวกอันธระยกขึ้นมาจากอินเดียใต้ ภายใต้การนำของพระเจ้า **"ศรีมุขะ"** มาตีกรุงปาฏลีบุตรแตก แคว้นมคธจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจของพวกอันธระเมื่อ พ.ศ. ๕๑๖

ราชวงศ์อันธระ

แคว้นอันธระตั้งอยู่ทางใต้ถัดแคว้นกลิงคะลงมา อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโคธาวารีและแม่น้ำกฤษณา เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช แคว้นนี้ยอมรับศักดานุภาพของพระองค์ แต่เมื่อสิ้นบุญของพระเจ้าอโศกแล้ว

อันธระก็เริ่มกล้าแข็งขึ้นและถึงกับยกกองทัพมาบุกแคว้นมคธได้สำเร็จในสมัยราชวงศ์กานวะ ปรากฏว่าพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาถึงแคว้นนี้นับแต่ยุคพระเจ้าอโศกแล้ว และนับวันพระพุทธศาสนาก็แตกหน่อออกช่อเจริญงอกงามขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะนิกายมหาสังฆิกะ ได้มาตั้งป้อมปราการอันเหนียวแน่นในดินแดนแถบนี้ ราชธานีของอันธระคือเมือง **"อมราวดี"** อุดมสมบูรณ์วัดวาอารามและสถูปวิหาร จนกระทั่งต่อมาได้ก่อกำเนิดพุทธศิลปแบบอมราวดีขึ้น ถัดจากแคว้นอันธระลงไปยังมีแคว้นปัลลวะ โจฬะ ปาณฑยะ และเกรละ แคว้นดังกล่าวนี้มีพระพุทธศาสนาแพร่หลายอยู่

อาณาจักรกรีกในอาเซีย

เมื่อพระเจ้าเล็กซานเดอร์มหาราชเลิกทัพกลับจากอินเดีย แว่นแคว้นที่พระองค์ตีได้ก็มักโปรดตั้งให้นายทัพนายกองของพระองค์ดูแลปกครอง และทิ้งกองทหารกรีกไว้ให้เป็นกำลังส่วนหนึ่ง ฝรั่งกรีกเหล่านี้จึงได้ผสมพันธุ์กับคนพื้นเมืองและตั้งเป็นอาณาจักรอิสระแก่กัน เมื่อพระเจ้าเล็กซานเดอร์สวรรคตแล้ว อาณาจักรที่พวกกรีกตีได้ในทวีปอาเซียที่มีกำลังคืออาณาจักร **"ซีเรีย"** และอาณาจักร **"บากเตรีย"** อาณาจักรซีเรียตั้งอยู่ในตอนเหนือของประเทศอาหรับปัจจุบันนี้ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นอาณาจักรมหาอำนาจ ตีได้ดินแดนอาเซียไมเนอร์ อิหร่าน และอาฟกานิสถาน และข้ามมาตีอินเดีย อาณาจักรซีเรียนี้เป็นเสมือนสื่อเชื่อมอารยธรรมของกรีกและอินเดียอยู่เป็นเวลานาน ต่อมาซีเรียต้องทำสงครามขับเคี่ยวกับอิหร่าน อียิปต์และโรมัน ผลสุดท้ายถูกโรมันตีแตก พวกกรีกปกครองซีเรียอยู่ได้ ๒๔๗ ปี ส่วนอาณาจักรบากเตรียตั้งอยู่เหนือประเทศอินเดียและเหนือประเทศอิหร่าน คือตั้งอยู่

บริเวณ ๒ ฝั่งของแม่น้ำอมูดาเรียในทวีปอาเซียกลาง ดินแดนดังกล่าวนี้แต่เดิมเคยเป็นที่ชุมนุมของพวกอารยันที่อพยพเข้ามาสู่อินเดียและอิหร่าน เป็นอู่ข่าวอู่น้ำและศูนย์กลางสัมพันธ์ระหว่างชนชาติต่าง ๆ ของอาเซียกลาง เมื่อพวกกรีกมาปกครองก็ปรากฏว่าขึ้นอยู่กับอาณาจักรซีเรีย จนกระทั่งตกรัชสมัยพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๒ ราชาแห่งซีเรียเกิดทำยุทธนาการกับประเทศอียิปต์ จึงมีข้าหลวงกรีกผู้ครองบากเตรียเวลานั้นชื่อ **"ดิโอโดตัส"** เห็นเป็นโอกาสประกาศปลดแอกจากซีเรีย สถาปนาเป็นอิสระรัฐบากเตรียขึ้น เมื่อพ.ศ. ๒๘๗ ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระเจ้าดิโอโดตัสยกกองทัพเข้าตีอาณาจักรปาเธีย ซึ่งเป็นอาณาจักรอยู่ในตอนเหนือของดินแดนอิหร่าน แต่ไม่ทันตีสำเร็จเสด็จสวรรคตเสียก่อน กษัตริย์องค์ต่อมาคือพระเจ้าดิโอโดตัสที่ ๒ ถูกข้าหลวงกรีกชื่อยูไธเดมัส ผู้ครองแคว้นซอกเดียนปลงเสียจากราชสมบัติ แล้วยูไธเดมัสตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์ พยายามแผ่อิทธิพลเข้าในอินเดีย ในปี พ.ศ. ๓๓๗ ยูไธเดมัสให้โอรสยกพยุหโยธาบุกเข้าดินแดนปัญจาป แต่ยังเป็นโชคดีของอินเดียอยู่ เพราะปรากฏว่าทางอาณาจักรซีเรียซึ่ง ณ บัดนั้นพระเจ้าแอนติโอโคสที่ ๓ เป็นพระราชา ได้ยกกองทัพรุกรานเข้ามาถึงบากเตรีย พระเจ้ายูไธเดมัสสู้ไม่ไหวต้องยอมแพ้ แต่เมื่อสิ้นบุญของพระเจ้ายูไธเดมัสแล้ว บากเตรียกลับเข้มแข็งขึ้นอีกโดยพระโอรสของยูไธเดมัสขึ้นเสวยราชย์ มีพระนาม **ดิมิตริอุส** กษัตริย์องค์ใหม่นำทัพเข้ารุกรานปัญจาป และบุกลงมาถึงตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำสินธุ ในขณะที่พระเจ้าดิมิตริอุสกำลังขยายจักรวรรดิอยู่ในอินเดีย ทางบากเตรียมีนายทัพผู้สามารถคนหนึ่งชื่อ **ยูเครติเดส** เป็นกบฏประกาศตนเป็นกษัตริย์แห่งบากเตรีย แล้วพระเจ้ายูเครติเดส ก็เที่ยวยกทัพแผ่จักรวรรดิทั่วไปในอาเซียกลาง และแผ่เข้ามาในอินเดียตีได้คันธาระ กปิศะ และปัญจาป

ต่อมาพระเจ้ายูเครติเดสถูกพระโอรสของพระองค์ชื่อ **เฮลิโอเครส** ปลงพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๓๘๘ แต่กษัตริย์เฮลิโอเครสหย่อนอานุภาพ จึงต้องเสียอาณาจักรบากเตรียแก่พวกอินโดไซรัสไป สำหรับในอินเดียเมื่อสิ้นบุญพระเจ้ายูเครติเดสแล้ว อาณาจักรต่าง ๆ ที่พระองค์ตีได้ก็แตกแยกต่างเป็นอิสระ มีราชากรีกปกครองแยกกัน แต่ยังมีเชื้อสายของพระองค์ปกครองอยู่ จนกระทั่งถึงปี พ.ศ. ๓๙๒ ราชากรีกองค์หนึ่งมีพระนามว่า **เมนันเดอร์** ล้างวงศ์ของยูเครติเดสลง แล้วยกกองทัพตีแว่นแคว้นใหญ่เล็กในปัญจาป คันธาระ ตกอยู่ในอำนาจ สถาปนานคร **“สาคละ”** ขึ้นเป็นราชธานี **พระเจ้าเมนันเดอร์พระองค์นี้ภาษาบาลีเรียกว่า มิลินทะ**

บทที่ ๒๑
พระเจ้ามิลินทะกับพระพุทธศาสนา

○○○

พระเจ้ามิลินทะกับพระนาคเสน

พระเจ้ามิลินทะหรือเมนันเดอร์ ได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำคงคา ปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่า พระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระราโชบายต่าง ๆ อนึ่งเนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพทและศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้เที่ยวประกาศโต้วาทีกับเหล่าสมณะพราหมณ์ ก็ปรากฏว่าสามารถเอาชนะสมณะพราหมณ์เหล่านั้นรวมทั้งพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ขนาดภิกษุสงฆ์พากันอพยพหนีออกจากนครสาคละจนหมดสิ้น เมืองสาคละว่างภิกษุสงฆ์อยู่ถึง ๑๒ ปี จนกระทั่งคณะสงฆ์ต้องเลือกสรรส่งพระภิกษุหนุ่มผู้เจนจบในพระไตรปิฎกและพาหิรลัทธิรูปหนึ่งชื่อ **"พระนาคเสน"** เข้าไปในนครสาคละฟื้นฟูพระศาสนา กิตติศัพท์ความเก่งกาจของพระนาคเสนทราบไปถึงพระเจ้ามิลินทะ จึงทรงโปรดให้เปิดการอภิปรายปุจฉาวิสัชนากับพระนาคเสนขึ้น ข้อความที่อภิปรายปุจฉาวิสัชนากันนั้นต่อมามีผู้รวบรวมขึ้นเรียกว่า **"มิลินทปัญหา"** คัมภีร์มิลินทปัญหามีทั้งในฉบับสันสกฤตและบาลี ในฉบับสันสกฤตให้ชื่อว่า **"นาคเสนภิกษุสูตร"** ได้มีผู้แปลถ่ายออกสู่ภาษาจีนประมาณพันปีเศษมาแล้ว ส่วนภาษาบาลีนั้นพระพุทธโฆษะคันถรจนาจารย์ชาวมคธเป็นผู้แต่งคำนิทาน และคำนิคมประกอบเข้าไว้ในมิลินทปัญหาเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๙ ส่วนเนื้อธรรมอันเป็นตัวปัญหามิได้กล่าวไว้ว่าผู้ใดแต่ง อย่างไรก็ดีในฉบับสันสกฤตได้บอกชาติ-

ภูมิของพระนาคเสนว่าเป็นแคว้นกาศมีระ ในฉบับบาลีว่าท่านเกิดในวรรณะพราหมณ์ บิดาชื่อโสณุตตระอาศัยอยู่ ณ กชังคลคาม ข้างภูเขาหิมาลัย เป็นข้อความตรงกัน (ภูเขาหิมาลัยตั้งต้นจากแคว้นกาศมีระ) ก็แคว้นกาศมีระในสมัยนั้น พระพุทธศาสนานิกายสรวาสติวาทินเจริญรุ่งโรจน์อยู่ พระนาคเสนอาจจะเป็นภิกษุในนิกายนี้ นอกจากนี้ยังปรากฏในปกรณ์ฝ่ายจีนว่า พระนาคเสนได้รจนาคัมภีร์ **"ตรีกายศาสตร์"** ฉะนั้น ข้าพเจ้าปรารถนาจะสันนิษฐานว่า หนังสือมิลินทปัญหาจะเป็นรจนาของคันถรจนาจารย์ในสมัยเดียวกับท่านแน่นอน แต่ฉบับที่เก่าที่สุดเห็นจะได้แก่ฉบับสํสกฤต ฉบับภาษาบาลีเข้าใจว่าจะเป็นของใหม่กว่า แต่อย่างไรก็ดี สารัตถะเนื้อธรรมะและวิธีดำเนินเรื่องทั้ง ๒ ฉบับไม่สู้จะแตกต่างกันเท่าไรนัก ฉบับบาลีดูมีเรื่องราวปัญหาวิจิตรพิสดารกว่าฉบับสํสกฤต เข้าใจว่าจะเป็นของเพิ่มมาต่อภายหลัง

ในคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวว่า ผลแห่งการอภิปรายปัญหาธรรมครั้งนั้น พระนาคเสนมีชัย และพระเจ้ามิลินทะยอมจำนน เกิดพระราชศรัทธาปสาทะในพระพุทธศาสนาด้วยทรงแจ่มแจ้งในพระพุทธธรรมโดยตลอด ตัดข้อวิมติกังขาในพระทัยสิ้น จึงทรงรับเป็นอุปถัมภก บูรณะปฏิสังขรณ์พระสถูปวิหารและคณะสงฆ์ พระพุทธศาสนาก็รุ่งเรืองขึ้นอีก

ย่อเรื่องมิลินทปัญหา

คัมภีร์มิลินทปัญหาแบ่งเป็น ๖ ส่วนคือ บุพโยคะ ว่าด้วยบุพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินทะ ๑, มิลินทะปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว ๑, เมณฑกปัญหาว่าด้วยปัญหา ๒ เงื่อน ๑, อนุมานว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาน ๑, ลักขณปัญหาว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ ๑, อุปมากถาปัญหาว่าด้วยเรื่องจักพึงทราบโดยอุปมา ๑,

แต่ละปัญหามีปัญหาปลีกย่อยอีกมาก เป็นหนังสืออธิบายธรรมะอย่างวิจิตรพิสดาร พร้อมทั้งอ้างหลักฐานในพระไตรปิฎก นับว่าเป็นของมีค่าดุจรัตนะอันวิเศษ ซึ่งนักศึกษาทางพระพุทธศาสนาควรจะต้องศึกษา จะได้ข้อคิดแยบยลในธรรมะอีกทวีตรีคูณ ในที่นี้ได้ย่อความในมิลินทปัญหาอันมีอยู่ ๗ วรรคมาเล่าสู่กันฟังพอเป็นนิทัศนะดังนี้

วรรคที่ ๑

๑. **นามปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามชื่อพระนาคเสน ๆ แก้ว่าชื่อนั้นเป็นสักว่าสมมติเรียกกัน ความจริงในสังขารนี้ไม่มีอะไรสักอย่างที่ชื่อว่านาคเสน เพราะประกอบขึ้นด้วยสิ่งต่าง ๆ มาคุมกันเข้าไว้ เหมือนอาศัยกงกุมดุมล้อมาคุมกันเข้าจึงเกิดสมมติเรียกว่ารถขึ้น

๒. **วัสสปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงเรื่องพรรษาว่า พรรษานั้นเป็นตัวของพระนาคเสนเองหรือว่าเป็นเพียงการนับเท่านั้น พระนาคเสนแก้ว่าเหมือนเงากับเจ้าของเงาต้องอาศัยแก่กันและกัน

๓. **เถรติกขปฏิภาณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าจะเจรจากันอย่างไร พระนาคเสนว่าให้เจรจากันอย่างบัณฑิต อย่าเจรจากันอย่างกษัตริย์ แล้วพระเจ้ามิลินทะก็เล่นคารมว่า ได้ตั้งปัญหาถามพระนาคเสนแล้ว พระนาคเสนว่าท่านก็แก้ให้แล้ว พระราชาถามว่าแก้อย่างไร พระเถระตอบว่าก็ถามมาอย่างไรล่ะ

๔. **อนันตกายปัญหา** ขุนนางคนหนึ่งของพระเจ้ามิลินทะถามว่าลมหายใจเข้าออกนั่นแหละเป็นชีวิตที่เป็นตัวนาคเสน พระนาคเสนแก้ว่าไม่ใช่ นั่นเป็นเพียงกายสังขารเท่านั้น เหมือนคนเป่าขลุ่ย ลมออกถ่ายเดียวก็ยังอยู่ได้ไม่ตาย

๕. **ปัพพัชชาปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงประโยชน์ของการ

บวช พระนาคเสนแก้ว่าเพื่อทำให้ทุกข์หมดไป

๖. **ปฏิสนธิคหณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าคนที่ตายแล้วไม่กลับมาเกิดอีกมีไหม พระนาคเสนแก้ว่าคนมีกิเลสก็ต้องมาเกิด คนสิ้นกิเลสไม่ต้องมาเกิดอีก

๗. **มนสิการปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามคนไม่เกิดอีกนั้น ถ้าเขาจะมีความนึกที่ชอบอย่างเดียวกระมัง พระนาคเสนว่าก็ต้องอาศัยปัญญาและกุศลธรรมอื่น ถามว่าปัญญากับมนสิการต่างกันไหม แก้ว่าต่างกัน เพราะมนสิการ (ความนึก) มีทั่วไปแม้ในเดรัจฉาน แต่ปัญญาในเดรัจฉานหามีไม่

๘. **มนสิการลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของปัญญากับมนสิการ พระนาคเสนเปรียบให้ฟังว่าเหมือนชาวนาจับกำข้าวแล้วเอาเคียวตัด มนสิการเหมือนการจับกำข้าว ปัญญาคือการตัดกิเลสดุจเคียว

๙. **สีลปติฏฐานลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงกุศลธรรมเหล่าอื่นที่เกื้อกูลคนไม่ต้องเกิดอีก พระนาคเสนว่าต้องมีศีล ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ

๑๐. **สัทธาลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของศรัทธา พระนาคเสนอธิบายว่าศรัทธามีลักษณะให้ใจผ่องใส เพราะข่มนิวรณ์ได้

๑๑. **วิริยลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามวิริยะมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนแก้ว่าวิริยะมีลักษณะค้ำจุนไว้ซึ่งกุศลธรรม เหมือนเรือนจะพังมีคนเอาไม้มาค้ำไว้

๑๒. **สติลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามสติมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า สติมีลักษณะนึกได้และถือเอาไว้ซึ่งความรู้ในสิ่งที่มีประโยชน์ ไม่มีประโยชน์

๑๓. **สมาธิลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามสมาธิมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า สมาธิมีลักษณะเป็นประธานของกุศลธรรม เหมือนยอดของเรือนฉะนั้น

๑๔. **ปัญญาลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามปัญญามีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนแก้ว่าปัญญามีลักษณะตัดกิเลสให้ขาด และส่องกำจัดความมืดคืออวิชชา

๑๕. **นานาเอกกิจกรณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ธรรมทั้งหมดนี้ ศีล วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาต่าง ๆ กัน แต่ให้สำเร็จประโยชน์อันเดียวใช่ไหม พระนาคเสนรับว่าใช่ คือกำจัดกิเลสให้สิ้นไป เหมือนกองทัพประกอบด้วยช้าง ม้า รถศึก พลรบ แต่ย่อมมีประโยชน์คือชัยชนะเป็นที่หวัง

วรรคที่ ๒

๑. **ธัมมสันตติปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ผู้ที่เกิดขึ้นมาจะเป็นคนเดียวกันหรือคนละคนกับคนเดี๋ยวนี้ พระนาคเสนแก้ว่าจะเป็นคนเดียวกันก็ไม่ใช่ จะเป็นคนละคนก็ไม่ใช่ อุปมาพระเจ้ามิลินทะเมื่อยังเป็นราชกุมารกับเป็นพระมหากษัตริย์ในปัจจุบันนี้ย่อมเป็นคนละคน แต่ก็มีสภาวธรรมเนื่องกัน เหมือนแสงไฟในยามต้นย่อมไม่ใช่แสงไฟในยามกลาง แสงไฟในยามกลางไม่ใช่แสงไฟในยามสุด แต่ก็ติดเนื่องกันตลอด ๓ ยาม

๒. **นัปปฏิสันธิคหณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าคนที่จะไม่ต้องเกิดอีก เขารู้ตัวเองหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่ารู้ได้

๓. **ปัญญานิรุชฌนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถาม ญาณเกิดมีแก่ผู้ใด ปัญญาก็ต้องเกิดกับเขาหรือ พระนาคเสนว่าถูกแล้ว แต่ผู้มีปัญญา

และญาณอาจยังไม่รู้ในศิลปศาสตร์ที่ตนยังไม่เคยศึกษา หรือถนนหนทางที่ยังไม่เคยไปได้

๔. **ปรินิพพานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามคนที่จะไม่เกิดอีกในชีวิตต่อไป ยังจะต้องเสวยทุกขเวทนาหรือไม่ พระนาคเสนแก้ว่า ยังจะต้องเสวยทุกขเวทนาทางกายโดยธรรมชาติบ้าง แต่ไม่เสวยทุกขเวทนาทางใจเลย พระเจ้ามิลินทะถามว่าก็พระอรหันต์ท่านยังมีทุกข์กาย ไฉนจึงไม่รีบปรินิพพาน พระนาคเสนตอบว่า พระอรหันต์ท่านไม่เร่งกาลสุดแต่อายุขัย

๕. **สุขเวทนาปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถาม สุขเวทนาเป็นกุศลอกุศลหรืออัพยากฤต พระนาคเสนตอบว่าเป็นได้ทั้ง ๓ อย่าง

๖. **นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถาม อะไรที่เป็นตัวไปปฏิสนธิ พระนาคเสนแก้ว่านามรูปไปปฏิสนธิ พระเจ้ามิลินทะถามว่านามรูปอันนี้ใช่ไหมที่ไปปฏิสนธิ พระนาคเสนแก้ว่าไม่ใช่ แต่ผู้ใดทำกรรมดี ชั่วไว้ กรรมนั้นจักปรุงแต่งนามรูปอีกอันหนึ่งไปปฏิสนธิ ถามว่าถ้าอย่างนั้นมันก็ไม่ควรจะรับผลของกรรม เพราะคนละนามรูปนี่ แก้ว่าอุปมามีคนปลูกต้นมะม่วงไว้ต้นหนึ่งต่อมาเกิดดอกผลขึ้น แล้วมีคนไปลักผลมะม่วงเขามา เมื่อคนลักถูกจับได้จะแก้ตัวว่าเขาลักผลมะม่วง ไม่ได้ลักต้นมะม่วงซึ่งเจ้าของปลูกไว้ ข้อแก้ตัวนี้ย่อมฟังไม่ได้ ผู้ลักจะต้องรับโทษทัณฑ์อยู่ดี ฉะนั้นใครทำกรรมด้วยนามรูปนี้ กรรมจึงปรุงแต่งให้มีนามรูปอื่นไปปฏิสนธิ เขาจึงไม่พ้นที่ต้องเสวยผลของกรรม

๗. **ปุนปฏิสนธิคหณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามพระนาคเสนว่า พระนาคเสนจะต้องปฏิสนธิอีกหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า ถ้ายังมีอุปาทานอยู่ก็ต้องปฏิสนธิ ถ้าไม่มีก็ไม่ต้อง

๘. **นามรูปปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของนามรูป

พระนาคเสนตอบว่า รูปคือสิ่งที่หยาบ จิตและอารมณ์นั้นเป็นนาม ทั้ง ๒ นี้อาศัยกัน

๙. **ทีฆมัทธานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงลักษณะของกาละอันยืดยาว พระนาคเสนตอบว่าแบ่งเป็น ๓ กาล คือ อดีตกาล ปัจจุบัน-กาล และอนาคตกาล ผู้ใดดับขันธปรินิพพาน ก็เป็นอันว่าพ้นกาลทั้งหลายไป

วรรคที่ ๓

๑. **อัทธานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าอะไรเป็นมูลของกาลทั้ง ๓ พระนาคเสนตอบว่า อวิชชาเป็นมูลให้เกิดสังขาร ฯลฯ ตามนัยแห่งปัจยาการ

๒. **ปุริมโกฏิปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เบื้องต้นแห่งวัฏฏะไม่ปรากฏนั้นมีอธิบายว่าอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าเหมือนฟองไข่มาจากแม่ไก่ และแม่ไก่มาจากฟองไข่ หมุนเวียนกันอย่างนี้แหละ เบื้องต้นจึงว่าไม่ปรากฏดุจกิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม ๆ เป็นเหตุให้เกิดวิบาก หมุนเวียนกันเช่นวงจักร

๓. **โกฏิยาปุริมปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เบื้องต้นไม่ปรากฏนั้น เบื้องต้นนั้นคืออะไร พระนาคเสนตอบว่าเบื้องต้นของอดีตกาลอันนานไกล

๔. **สังขารชายนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า สังขารทั้งหลายบางอย่างที่เกิดอยู่มีหรือ พระนาคเสนตอบว่ามี เช่นตาเห็นรูปย่อมเกิดจักขุวิญญาณ ใจกระทบธรรมย่อมเกิดมโนวิญญาณ เมื่อยังมีเวทนา เวทนามีตัณหาก็มี ตัณหามีอุปาทานมี ภพชาติ ฯลฯ ก็มีโดยลำดับ

๕. **ภวันตสังขารชายนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า สังขาร

ทั้งหลายบางอย่างที่ไม่เคยเกิดย่อมเกิดขึ้นมีหรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า ไม่มี เหมือนมีแก้วมณี มีแสงอาทิตย์ มีโคมัย ไฟก็ย่อมเกิดขึ้น แต่ถ้าไม่มีสิ่งเหล่านี้ ไฟก็ย่อมไม่เกิดขึ้น สังขารบางอย่างที่ไม่เคยเกิด ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ที่เคยเกิดจึงเกิดขึ้นได้ฉันนั้น

๖. **เวทคูปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เจตภูตมีอยู่ไหม พระนาคเสนตอบว่าไม่มี เพราะอาศัยตากับรูป จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยหูกับเสียงโสตวิญญาณจึงเกิด ฯลฯ อาศัยใจกับธรรมเกิดขึ้นเพราะ ปัจจัย ไม่มีเจตภูต

๗. **จักขุวิญญาณมโนวิญญาณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า วิญญาณทั้ง ๕ คือจักขุวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณเกิดขึ้นในที่ใด มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นหรือ พระนาคเสนรับว่าใช่ วิญญาณทั้ง ๕ เกิดขึ้นก่อน มโนวิญญาณเกิดขึ้นภายหลัง มโนวิญญาณเป็นดุจ ที่ลุ่มเมื่อฝนตก น้ำย่อมไหลไปสู่ที่ลุ่มนั้นทุกครั้งไปตามธรรมชาติ

๘. **ผัสสลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า มโนวิญญาณเกิด ขึ้น ณ ที่ใด เวทนาเกิดขึ้นในที่นั้นหรือ พระนาคเสนตอบว่า ถูกแล้ว นอกจากเวทนายังมี สัญญา เจตนา วิตก วิจาร ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น พระเจ้ามิลินทะถามว่าผัสสะเป็นอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าผัสสะมี ลักษณะถูกต้อง เหมือนแกะ ๒ ตัวชนกัน การที่เขาแกะกระทบกัน นั่นแหละเป็นผัสสะ

๙. **เวทนาลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เวทนามี ลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่าเวทนามีลักษณะรู้สึกและเสวย อารมณ์สุขทุกข์และอุเบกขา

๑๐. **สัญญาลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าสัญญามีลักษณะ อย่างไร พระนาคเสนตอบว่า มีลักษณะจำได้หมายรู้ เช่นจำได้หมายรู้

ในสีสันวรรณะ

๑๑. **เจตนาลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เจตนามีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะดำริและแต่ง

๑๒. **วิญญาณลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า วิญญาณมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า มีลักษณะรู้แจ้ง เหมือนคนรักษาเมืองนั่งอยู่ที่ถนน ๔ แยกท่ามกลางนครย่อมรู้เห็นคนที่มาจากจตุทิศได้ วิญญาณย่อมรู้แจ้งใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส และธรรมารมณ์ทางทวารทั้ง ๖

๑๓. **วิตักกลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า วิตกมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะแนบกับจิต เหมือนนายช่างไม้เข้าปากไม้ที่บริกรรมดีแล้วให้สนิท

๑๔. **วิจารลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าวิจารมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะตามเคล้า วิตกเหมือนการเคาะกังสดาล วิจารเหมือนเสียงครวญครางของกังสดาล

วรรคที่ ๔

๑. **มนสิการลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า มนสิการมีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนตอบว่ามีลักษณะนึก

๒. **เอกภาวคตปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ธรรมทั้งหลายที่ถึงความเป็นอันเดียวกัน อาจแยกออกชี้ให้ชัดว่า นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา ฯลฯ ได้หรือไม่ พระนาคเสนว่าไม่ได้ เหมือนแกงซึ่งประกอบด้วยเกลือ ขิง พริก ผักชี ยี่หร่า เครื่องปรุงอื่น ๆ เมื่อแกงเสร็จแล้วจะแยกเอารสว่านั่นเป็นขิงนั่นเป็นผักชีออกมาให้เห็นไปอย่าง ๆ ไม่ได้ ฉันใดก็ฉันนั้น

๓. **ปัญจายตนกัมมนิพพัตตปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า อายตนะ ๕ เกิดแต่กรรมต่างกันหรือเกิดแต่กรรมเดียวกัน พระนาคเสนว่าเกิดแต่กรรมต่างกันเหมือนคนเอาพืช ๕ อย่างหว่านลงในไร่เดียวกัน ผลของพืชก็ต่างกัน

๔. **กัมมนานากรณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ทำไมคนเราเกิดมาจึงไม่เหมือนกัน บางคนอายุยืน บางคนอายุสั้น บางคนมีสมบัติ บางคนไม่มี พระนาคเสนตอบว่า เป็นเพราะกรรมของแต่ละคนสร้างมาผิดกัน กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ดีเลว

๕. **ปฏิกัจเจววายามกรณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า การบวชเพื่อประสงค์ว่าทำอย่างไรทุกข์จึงดับ เราจะไม่ตั้งความพยายามไว้ก่อนได้ไหม คอยเอาว่าเมื่อถึงกาลเข้าจึงค่อยพยายาม พระนาคเสนแก้ว่าไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อกระหายน้ำขึ้นมา แล้วจึงค่อยขุดบ่อหาน้ำกิน หรือพระพุทธภาษิตมีว่า บุคคลรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์ ควรรีบขวนขวายทำสิ่งนั้นไว้ก่อน

๖. **ปกติอัคคินิรยัคคิอุณหาการปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ไฟนรกเป็นของร้อนยิ่งนัก แม้ก้อนศิลาทิ้งลงไปก็ไหม้เป็นจุลชั่วพริบตาเดียว แต่ทำไมสัตว์นรกจึงไม่เป็นอันตรายเป็นจุณไป ทั้ง ๆ ที่ไหม้กันอยู่ตั้งหลายพันปี พระนาคเสนตอบว่าเพราะอาศัยกรรมเป็นธรรมชาติของเขา เหมือน เต่า หรือจระเข้ นกยางเป็นต้น มันกลืนกินก้อนหินก้อนกรวดเข้าไปเป็นอาหารก็ไม่มีอันตราย

๗. **ปฐวีสันธารกปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ดินตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศอย่างนี้พระองค์ไม่เชื่อ พระนาคเสนตอบว่าน้ำมีลมอุ้มไว้

๘. **นิโรธนิพพานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า นิพพานกับ

นิโรธอันเดียวกันหรือ พระนาคเสนรับว่าถูกแล้ว

๙. **นิพพานลภนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ทุกคนได้นิพพานกันหมดไหม พระนาคเสนตอบว่าไม่ได้ เว้นแต่ผู้ใดปฏิบัติตามธรรมอันชอบจึงได้

๑๐. **นิพพานสุขภาวชานนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่ไม่ได้บรรลุนิพพาน จะรู้ได้หรือไม่ว่านิพพานนั้นเป็นสุขอย่างยิ่ง พระนาคเสนรับว่ารู้ได้ อุปมาเหมือนคนที่มีมือเท้าสมบูรณ์ ย่อมอาจรู้ได้ว่าคนไม่มีมือเท้าเป็นทุกข์ เพราะอาศัยเห็นคนมือขาดเท้าขาดครวญครางด้วยทุกขเวทนาฉันใด คนที่ไม่ได้นิพพานก็พอจะรู้ได้ว่านิพพานเป็นสุขจากคนที่ได้บรรลุแล้วบอกเล่าฉันนั้น

วรรคที่ ๕

๑. **พุทธอัตถินัตถิปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสนไม่เคยเห็นพระพุทธองค์เลย ไฉนจึงรู้ว่ามีพระพุทธองค์ พระนาคเสนถามว่าแม่น้ำสายหนึ่งในป่าหิมพานต์ชื่ออูหานที พระเจ้ามิลินทะหรือพระราชบิดาของพระองค์เคยเห็นหรือไม่ พระราชาตอบว่าไม่เคยเห็น แต่ก็รู้ว่าแม่น้ำสายนั้นมีอยู่จริง พระนาคเสนว่าก็เหมือนกัน พระพุทธองค์แม้ท่านจะไม่เคยเห็นก็รู้ได้ว่ามีอยู่จริง ๆ

๒. **พุทธานุตตรภาวปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครยิ่งกว่าหรือ พระนาคเสนรับว่าใช่

๓. **พุทธอนุตตรภาวชานนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนอื่น ๆ จะรู้ไหมว่า พระพุทธองค์ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า พระนาคเสนตอบว่ารู้ได้ จากธรรมะที่พระองค์แสดงไว้นั่นแหละเป็นเครื่องบอก

๔. **ธัมมทิฏฐปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสนได้เห็น

ธรรมแล้วดังนั้นหรือ พระนาคเสนตอบว่าสาวกของพระพุทธองค์จะต้องประพฤติตามแบบแผนบัญญัติของพระศาสดาอยู่แล้ว

๕. **นจสังกมติปฏิสนธิหนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า วิญญาณไม่เลื่อนไป แต่ทำไมจึงไปปฏิสนธิได้เล่า พระนาคเสนตอบว่า เหมือนพระราชาไปเรียนอักษรศาสตร์ มีวิชาแต่งโคลงเป็นต้น จากครูบาอาจารย์ ก็อักษรศาสตร์ความรู้ดังกล่าวนั้นเลื่อนจากตัวอาจารย์มาเข้าองค์พระราชาหรือก็เปล่า วิญญาณก็เหมือนกันไม่มีการเลื่อนไป แต่ก็ปฏิสนธิได้ด้วยอำนาจสันตติ

๖. **เวทคูปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เจตภูตมีอยู่หรือ พระนาคเสนแก้ว่า เจตภูตไม่มีโดยปรมัตถนัย (แต่โดยโลกสมมติก็มีอยู่)

๗. **อิมัมหากายอัญญกายสังกมนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามถึงเรื่องสภาพอันหนึ่ง ซึ่งเคลื่อนออกจากกายนี้ไปสู่กายอื่น พระนาคเสนแก้มีความคล้ายกับนามรูปปฏิสนธิคหนปัญหาในวรรคที่ ๒

๘. **กัมมผลอัตถิภาวปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่ากรรมดีกรรมชั่วที่นามรูปนี้สร้างมา กรรมเหล่านี้ไปอยู่เสียที่ใด พระนาคเสนตอบว่า กรรมเป็นเหมือนเงาติดตัวไป และต้นไม้เหล่าใดที่ยังไม่ออกผล จะชี้ว่าผลของต้นไม้ที่โน่นที่นี่ได้หรือ กรรมก็เหมือนกัน เมื่อยังไม่สำแดงวิบากก็ไม่สามารถชี้ว่าอยู่ที่นั่นที่นี่ได้

๙. **อุปัชชนชานนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า สัตว์ใดจะเกิดเขาจะรู้ตัวหรือไม่ว่าจะเกิด พระนาคเสนตอบว่ารู้ตัวได้ เหมือนชาวนาหว่านพืชลงในดินเมื่อฝนตกดี ย่อมกำหนดได้ว่าธัญชาติเหล่านี้จักออกรวง

๑๐. **พุทธนิทัสสนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เราจะสามารถชี้ได้หรือไม่ว่าพระพุทธองค์เสด็จอยู่ ณ แห่งหนใด พระนาคเสนตอบว่า

ไม่ได้ ทั้งนี้เพราะพระองค์ดับขันธปรินิพพานหมดสิ้นเชื้อแล้ว เหมือนกองไฟอันใหญ่หมดเชื้อแล้วก็ดับไป จึงไม่สามารถจะชี้ว่าเปลวไฟนั้นดับแล้วไปอยู่ที่ไหน แต่พอบอกได้ว่าธรรมะเป็นดุจพระกายของพระองค์ยังดำรงอยู่

วรรคที่ ๖

๑. **กายอัปปิยปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าร่างกายเป็นที่รักของบรรพชิตทุกรูปใช่ไหม พระนาคเสนปฏิเสธ พระราชาตรัสว่า ถ้าอย่างนั้นทำไม พวกบรรพชิตยังต้องทะนุถนอมร่างกายอยู่เล่า พระนาคเสนแก้ว่า เหมือนแผลที่ต้องอาวุธของข้าศึกอันเกิดแก่พระกายาของพระเจ้ามิลินทะ ๆ ก็มิได้ทรงรักษาแผล แต่ก็ทรงรักษาแผลเพื่อให้พระมังสะงอกสมบูรณ์ บรรพชิตมิได้รักร่างกายแต่ถนอมร่างกายเพื่อจะได้อนุเคราะห์แก่พรหมจรรย์

๒. **สัมปัตตกาลปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธองค์ชื่อว่าเป็นพระสัพพัญญูรู้เห็นหมดทุกสิ่ง ไฉนทรงบัญญัติสิกขาบทแก่สาวกทั้งหลายโดยลำดับ พระนาคเสนตอบว่า อุปมาเหมือนนายแพทย์ย่อมรู้กาลที่ควรให้ยาแก่คนไข้ แต่เมื่อยังไม่ถึงกาลก็มิให้ยา ดุจเดียวกับพระพุทธองค์ทรงรู้กาลอันสมควรบัญญัติสิกขาบท

๓. **ทวัตติงสมหาปุริสลักขณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ธรรมดาบุตรย่อมมีลักษณะละม้ายกับบิดามารดาผู้ให้กำเนิด ก็พระพุทธองค์ประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐ แต่ไฉนพระบิดาพระมารดาจึงไม่มีพระลักษณะดังกล่าวเล่า พระนาคเสนตอบว่า เหมือนบัวที่เกิดในเปลือกตม ไฉนบัวนั้นจึงไม่มีสีและกลิ่นดุจเปลือกตมเล่า

๔. **พรหมจารีปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธองค์ทรงประพฤติอย่างพรหม ก็เป็นอันหมายว่าพระองค์เป็นศิษย์ของพรหมกระมัง พระนาคเสนตอบว่าไม่ใช่ อุปมาช้างซึ่งบางคราวร้องโกญจนาทดุจเสียงนกกะเรียน จะว่าช้างเป็นศิษย์นกกะเรียนอย่างนั้นหรือ ก็ย่อมว่ามิได้อยู่ดีแหละ

๕. **อุปสัมปันนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระพุทธองค์มีอุปสัมปทาหรือไม่ พระนาคเสนรับว่ามี พระองค์อุปสัมปทาที่โคนไม้พระศรีมหาโพธิ์ พร้อมกับเวลาที่พระองค์ตรัสรู้

๖. **อัสสุปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่ร้องไห้เพราะมารดาตายและคนที่ร้องไห้เพราะความรักในธรรม น้ำตาของคนทั้ง ๒ ของใครเป็นเภสัช พระนาคเสนตอบว่า น้ำตาของคนรักในธรรมเป็นเภสัชเพราะเย็นด้วยปิติโสมนัสอินทรีย์

๗. **รสปฏิสังเวทีปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนมีราคะและคนปราศจากราคะต่างกันตรงไหน พระนาคเสนตอบว่า คนมีราคะยังมีความต้องการติดในรสหมกมุ่นอยู่กับกิเลส ส่วนคนปราศจากราคะตรงกันข้าม

๘. **ปัญญายปติฏฐานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า ปัญญาอยู่ที่ไหน พระนาคเสนตอบว่า มิได้อยู่ที่ไหน เหมือนลม

๙. **สังสารปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า อะไรคือสังสาระ พระนาคเสนตอบว่า ความเวียนว่ายตายเกิดนั่นคือสังสาระ

๑๐. **จิรกตสรณปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนเราระลึกสิ่งที่ทำไว้นานไกลได้ด้วยอะไร พระนาคเสนตอบว่าระลึกได้ด้วยสติ พระราชาแย้งว่าควรจะระลึกได้ด้วยจิต พระนาคเสนแก้ว่ามิได้ เมื่อพระองค์ลืมราชกิจบางอย่าง เวลานั้นพระองค์ไม่มีจิตหรือ พระเจ้ามิลินทะยอม

จำนน

๑๑. **สติอภิชานนปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าความระลึกทั้งปวงเกิดขึ้นแต่ความรู้เอง หรือต้องอาศัยผู้อื่นเตือนจึงจะเกิด พระนาคเสนตอบว่า สติความระลึกต้องมีความรู้ขึ้นเองก็มี ต่อผู้อื่นเตือนจึงเกิดก็มี

วรรคที่ ๗

๑. **สติอาการปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า สติเกิดขึ้นโดยอาการอย่างไร พระนาคเสนตอบว่า เกิดโดยอาการ ๑๖ อย่าง เช่นเกิดแก่ผู้ระลึกชาติได้เป็นต้น

๒. **วัสสสตปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่บาปหนักในเวลาใกล้ตายระลึกถึงพระพุทธคุณก็อาจสู่สุคติ คนทำปาณาติบาตหนเดียวก็อาจสู่นรกจะเป็นได้หรือ พระนาคเสนตอบว่าอุปมาก้อนหิน แม้ก้อนเดียวทิ้งลงในน้ำก็ต้องจมไป แต่ก้อนหินแม้กองเกวียนเอาใส่ในเรือก็ยังลอยน้ำอยู่ได้ กุศลกรรมที่ระลึกถึงพระพุทธคุณควรเห็นเหมือนเรือ

๓. **อนาคตปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พระนาคเสนพยายามปฏิบัติธรรมเพื่อจะละอดีตทุกข์ ปัจจุบันทุกข์ และอนาคตทุกข์กระนั้นหรือ พระนาคเสนตอบปฏิเสธหมด แล้วอธิบายว่าปฏิบัติธรรมเพื่อประโยชน์ว่า ทำอย่างไรทุกข์นี้จักพึงดับไป ทุกข์อื่นไม่พึงเกิดขึ้น

๔. **ทูรพรหมโลกปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า พรหมโลกไกลจากสถานที่กำลังอภิปรายอยู่นี้เท่าไร พระนาคเสนตอบว่าไกลนัก สมมติก้อนหินตกจากพรหมโลกต้องกินเวลาถึง ๔ เดือนจึงถึงแผ่นดินโลกของเรา พระเจ้ามิลินทะสงสัยถามว่า ก็ภิกษุที่ได้ฤทธิ์ไปพรหมโลกชั่วเหยียดแขนที่คู้ไว้ น่าจะเป็นไปไม่ได้ พระนาคเสนแก้ว่าพระเจ้ามิลินทะลองระลึกไปถึงสถานที่เกิดของพระองค์ ซึ่งห่างไกลจากสาคละ

ถึง ๒๐๐ โยชน์ ก็ทำไมจึงระลึกไปได้ถึงโดยเร็วดุจกัน ทั้งนี้เพราะวาระจิตเป็นของเร็วนักหนา

๕. **พรหมโลกกัสมีรปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนตาย ณ ที่นี้ ๒ คน คนหนึ่งไปเกิดพรหมโลก คนหนึ่งไปเกิดแคว้นกาศมีระ ใครจะเกิดช้าเร็วกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่าเท่ากันเหมือนนก ๒ ตัวบินไปในอากาศ ตัวหนึ่งเกาะที่ไม้สูง ตัวหนึ่งเกาะที่ไม้ต่ำ นก ๒ ตัวจับพร้อมกัน เงาของมันก็ต้องทอดปรากฏ ณ ที่พื้นในเวลาเท่ากัน

๖. **พรหมโลกคตนีลปีตาทิวัณณคตปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าสัตว์ที่จะไปเกิดในปรโลก ไปด้วยสัญลักษณ์สีแดงหรือสีเขียว เหลือง ขาว หรือสีอะไร พระนาคเสนตอบว่า ความข้อนี้พระพุทธองค์ไม่ตรัสไว้ แล้วอุปมาให้ฟังว่า เหมือนกับวาจาของพระนาคเสนพูดให้พระเจ้ามิลินทะสดับ เมื่อวาจาออกจากปากเข้าไปสู่พระกรรณนั้น ทรงเห็นเป็นสีสันอย่างไรหรือไม่ แท้จริงก็ไม่อาจเห็นได้

๗. **มาตุกุจฉิปฏิสนธิปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าสัตว์ที่ไปปฏิสนธิ สู่ครรภ์มารดาเข้าทางไหน พระนาคเสนอุปมาให้ฟังว่า หีบแก้วของพระราชามีอยู่ เมื่อเวลาพระราชาคิดถึงสมบัติในหีบนั้น ความคิดของพระราชาเข้าไปในหีบโดยทวารไหน

๘. **สัตตโพชฌังคปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า โพชฌงค์มีอยู่ ๗ ประการ ไฉนพระพุทธองค์จึงตรัสรู้ด้วยธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อย่างเดียว พระนาคเสนตอบว่าเพราะธรรมวิจยสัมโพชฌงค์สำคัญมาก เว้นข้อนี้แล้วก็ไม่อาจตรัสรู้โพชฌงค์อีก ๖ ข้อได้

๙. **ปาปปุญญพหุตรปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า บุญและบาปอย่างไหนมีมากกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่าบุญมีมากกว่า เพราะคนทำบาปย่อมได้รับความเดือดร้อนใจ บาปจึงไม่เจริญ ส่วนคนทำบุญมีแต่

ความสุขใจ ซึ่งเป็นธรรมเกื้อกูลให้บรรลุธรรมมีสมาธิและยถาภูตญาณทัสสนะโดยลำดับได้ บุญจึงมีมากกว่าบาป

๑๐. **ชานอชานปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่รู้ทำบาปกับคนที่ไม่รู้ทำบาป ใครจะบาปมากกว่ากัน พระนาคเสนตอบว่า คนไม่รู้ทำบาปได้บาปมากกว่า อุปมาการจับก้อนเหล็กเผาไฟ คนรู้จับย่อมถูกลวกน้อยกว่าคนไม่รู้จับ

๑๑. **อุตตรกุรุปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า คนที่มีธาตุ ๔ อันนี้อยู่ อาจไปสู่อุตตรกุรุทวีป พรหมโลกได้ไหม พระนาคเสนตอบว่าได้ คือภิกษุผู้มีฤทธิ์อาจยกกายขึ้นรวมไว้ในจิตก็เหาะขึ้นไปได้

๑๒. **ทีฆอัฏฐิกปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า กระดูกยาวถึง ๑๐๐ โยชน์ มีไหม พระนาคเสนตอบว่ามี เช่นในมหาสมุทรมีปลายาวถึง ๕๐๐ โยชน์ กระดูกของปลานั้นอย่างน้อยก็ต้องยาว ๑๐๐ โยชน์

๑๓. **อัสสาสปัสสาสปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า อาจทำอัสสาสะปัสสาสะสงบได้หรือ พระนาคเสนตอบว่าได้ คือบุคคลผู้บรรลุจตุตถฌานอัสสาสะปัสสาสะย่อมสงบ

๑๔. **สมุททปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า เหตุอะไรจึงเรียกว่าทะเล พระนาคเสนตอบว่า เพราะเหตุมีรสเค็มเป็นเครื่องหมาย

๑๕. **สุขุมเฉทปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าบุคคลอาจตัดสิ่งสุขุมได้หรือ พระนาคเสนตอบว่า ตัดได้ด้วยปัญญา

๑๖. **ปัญญาวิเสสปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่าปัญญาอยู่ที่ไหน พระนาคเสนตอบว่า ไม่ได้อยู่ที่ไหน เหมือนลม

๑๗. **วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า วิญญาณ ปัญญา เจตภูต มีอรรถต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอันเดียวกันต่างแต่พยัญชนะ พระนาคเสนตอบว่า วิญญาณมี

ลักษณะรู้แจ้ง ปัญญามีลักษณะรู้ทั่ว เจตภูตโดยปรมัตถ์ไม่มี

๑๘. **อรูปววัตถภาวทุกกรปัญหา** พระเจ้ามิลินทะถามว่า การยากอะไรซึ่งพระพุทธองค์ทรงกระทำแล้ว พระนาคเสนตอบว่าการยากซึ่งพระบรมศาสดาทรงกระทำนั้นคือตรัสจำแนกอรูปธรรมว่า นี่คือจิต นี่คือเจตสิก นี่ผัสสะ นี่เวทนา ฯลฯ อุปมาดังบุรุษผู้หนึ่งกอบเอาน้ำในสมุทรมาชิม แล้วสามารถแยกรสออกว่านี่คือน้ำแห่งแม่คงคา นี้คือน้ำแห่งยมนา อจิรวดี

๑๙. **ทุกกรปัญหา** พระเจ้ามิลินทะแสดงความเลื่อมใสในพระนาคเสน ทรงปวารณาพระองค์เป็นทายก การสนทนาในวันนั้นเป็นอันยุติต่อวันรุ่งขึ้นทั้ง ๒ ได้พบปะเพื่ออภิปรายปัญหากันใหม่ ต่างแสดงความเลื่อมใสในการผูกปัญหาถามอย่างมีเหตุผล และเลื่อมใสในการวิสัชนาปัญหาอย่างมีเหตุผลซึ่งกันและกัน

ต่อไปก็เป็นเรื่องเมณฑกปัญหา ซึ่งว่าด้วยปัญหาอันเป็น ๒ เงื่อนและอนุมานปัญหาซึ่งมีความพิสดารดังปรากฏในบาลีมิลินทปัญหา ท่านผู้อ่านใคร่ทราบความวิจิตรพึงหาอ่านเอาเองเถอะ ในที่สุดแห่งอภิปรายในท้ายมิลินทปัญหาปกรณ์พรรณนาว่า

พระเจ้ามิลินทะเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

"มิลินฺโท ราชา อติวิย ปมุทิตหทโย สุมถิตมานหทโย พุทฺธสาสเน สารมติโน รตนตฺตเย สุนิกฺกงฺโข นิคฺคุมฺโพ นิชฺชโฏ หุตฺวา เถรสฺส จ คุเณสุ ปพฺพชฺชา สุปฏิปทา อิริยาปเถสุ จ อติวิย ปสนฺโน วิสฺสฏฺโจ นิราลโย นิหตมานทปฺโป อุทฺธฏฺทาโฐ วิย ภุชคินฺโท เอวมาห สาธุ สาธุ ภนฺเต นาคเสน พุทฺธวิสโย ปญฺโห ตยา วิสชฺชิโต อิมสฺมึ พุทฺธสาสเน ฐเปตฺวา ธมฺมเสนา ปติสารีปุตฺตตฺเถรํ อญฺโญ ตยาสทิโส

ปญฺหาวิสชฺชเน นตฺถิ ฯ ขมถ เม ภนฺเต นาคเสน มม อจฺจยํ ฯ อุปาสกํ มํ ภนฺเต นาคเสน ธาเรถ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณํ คตนฺติ ฯ

พระเจ้ามิลินทะมีพระหฤทัยบันเทิงเกินเปรียบ มีความถือพระองค์ในพระหฤทัยทำลายเสียแล้ว ทรงทราบสิ่งที่เป็นแก่นสารในพระพุทธ-ศาสนา ปราศจากความสงสัยในพระรัตนตรัยเป็นอันดี เป็นผู้ไม่มีความขุ่นพระทัย ไม่มีพระทัยกระด้าง ทรงเลื่อมใสในคุณทั้งหลายและบรรพชาปฏิปทาอิริยาบถทั้งหลายของพระเถระเกินเปรียบ เป็นผู้มีพระหฤทัยสละสลวย ไม่ทรงอาลัย มีความถือพระองค์และเย่อหยิ่งอันกำจัดแล้ว ดุจพญานาคมีเขี้ยวอันถอนเสียแล้วได้รับสั่งอย่างนี้ว่า 'พระผู้เป็นเจ้านาคเสน สาธุ ๆ : ปัญหาอันเป็นพุทธวิสัยอันเจ้ากูวิสัชนาแล้ว ในพระพุทธศาสนานี้ยกพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระเสีย ผู้อื่นเช่นกับเจ้ากูมิได้มี ในการที่จักวิสัชนาปัญหาได้ ข้าแต่พระนาคเสน ขอเจ้ากูจงงดโทษล่วงเกินของโยม และจงทรงไว้ซึ่งโยมว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงไตร-สรณะตลอดชีวิต ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป"

บทที่ ๒๒
กำเนิดพระพุทธรูป

๐๐๐

ปรากฏว่าเมื่อชนชาติกรีกมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา คติของพวกกรีกไม่รังเกียจเรื่องสร้างรูปเคารพ และก่อนที่จะเปลี่ยนมาเป็นพุทธมามกะ ก็ได้บูชาเทวรูปของตนอยู่มากมายหลายองค์ด้วยกัน เช่น เทพเจ้ายูปีเตอร์หรือซิวส์ ฮิรา เฮอร์มีส อิริส อาโปลโล อาร์เตมิส เอเธนา โปซีดอน อาโฟรดิตี ฯลฯ เทพเจ้าเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นพระเจ้าประจำ-ธรรมชาติ และพวกกรีกสร้างเป็นเทวรูปดุจมนุษย์มีส่วนสัดงดงาม จนจัดเป็นสัญลักษณ์อันหนึ่งแห่งศิลปกรรมของชาติกรีกโบราณ ครั้นเมื่อเปลี่ยนใจมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา นิสัยความเคยชินที่ได้กราบไหว้บูชาเทวรูป ทำให้พวกกรีกเกิดมโนภาพคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้นบ้าง เพื่อให้เป็นทัศนานุตตริยะยามรำลึกถึงพระบรมศาสดา ไม่เกิดความว้าเหว่เปลี่ยวเปล่าใจ ฉะนั้นจึงได้เกิดคติสร้างพระพุทธรูปขึ้นในหมู่ชาวกรีกพุทธมามกะขึ้นเป็นปฐมก่อน ภายหลังพุทธมามกะชนชาวอินเดียได้พบเห็นพระพุทธรูปเข้าก็เกิดความปสาทะจึงได้หันมานิยมสร้างพระพุทธรูปตามคติของพวกกรีกขึ้น แต่ได้ดัดแปลงให้เป็นแบบอย่างศิลปกรรมแห่งชนชาติตน แม้พวกพราหมณ์พลอยเกิดสร้างเทวรูปพระอิศวร พระนารายณ์ ขึ้นกราบไหว้บูชากัน คติรังเกียจสร้างรูปเคารพจึงเป็นอันจืดจางไปจากชาวอินเดียโดยพฤตินัย ในสมัยพระเจ้ามิลินทะจึงนับว่าเป็นยุคแรกแห่งการสร้างพระพุทธรูป ลักษณะแห่งพระพุทธปฏิมากรรมของช่างกรีก ก็สร้างให้เหมือนมนุษยลักษณะที่เห็นว่างดงาม ดวงพระ

พักตร์คล้ายคลึงกับเทวรูป จนบางครั้งทำเป็นพระมัสสุบนพระโอษฐ์ก็มี* เบื้องบนพระเศียรทำเป็นพระเกตุมาลาเพื่อให้เห็นแตกต่างกับรูปพระสาวก เส้นพระเกษาก็ทำเป็นลักษณะมุ่นเกล้าเช่นพระเกษาของพระมหากษัตริย์ ผ้ากาสาวพัสตร์ทำเป็นรอยกลีบย่นเห็นชัดเจนดุจผ้าจริง ๆ และมักจะมีประภามณฑลรอบพระเศียรพระพุทธปฏิมาดังกล่าวนี้ ช่างกรีกคิดสร้างเป็นปางต่าง ๆ โดยอาศัยพระพุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญเป็นปทัฏฐาน เช่น ปางตรัสรู้ก็ทำเป็นรูปขัดสมาธิวางพระหัตถ์ซ้อนกันภายใต้ร่มไม้โพธิพฤกษ์ ปางแสดงพระธรรมจักรทำเป็นรูปประทับบนบัลลังก์ และจีบพระดรรชนีเป็นวงกลมดุจวงจักรดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ดีพุทธศิลป์ดังกล่าวนี้มาแพร่หลายรุ่งเรืองอย่างกว้างขวางก็ในสมัยต่อมา คือสมัยพวกอินโดไซรัสหรือพวกง้วยสีมีอำนาจในอินเดียภาคเหนือ เรียกว่า **“พุทธศิลปะแบบคันธาระ”** ทั้งนี้เพราะเกิดขึ้นแถวแว่นแคว้นคันธารรัฐนั่นเอง

อิทธิพลเผ่าง้วยสี

ก่อนที่จะบรรยายถึงพวก ง้วยสี หรือพวก อินโดไซรัส จำต้องอธิบายถึงดินแดนที่เรียกกันว่า อาเซียกลาง ก่อน อันดินแดนที่นักประวัติศาสตร์เรียกว่าอาเซียกลางนั้น ได้แก่บริเวณพื้นที่แถบลุ่มน้ำอามูดาเรียถึงลุ่มแม่น้ำตาริม และตั้งแต่เทือกภูเขาเอลบูร์ซ เทือกภูเขาฮินดูกูฏจนถึงที่ราบสูงปามีร์ ต่อภูเขาการาโกรุมตลอดขึ้นไปทางเหนือจดไซบีเรีย กล่าวคือได้แก่เนื้อที่ในมณฑลซินเกียงหรือเตอรกีสถาน จีนและเตอรกีสถานของโซเวียต (บางทีเรียกว่าเตอรกีสถานตะวันออกและ

---

* พระพุทธรูปของญี่ปุ่นยังทำพระมัสสุบนพระโอษฐ์มีอยู่จนทุกวันนี้ เช่นพระพุทธไดบุตสุ อันเป็นพระโตกลางแจ้งเมืองนาราเป็นต้น

เตอรกีสถานตะวันตก) กับดินแดนอาฟกานิสถานนั่นเอง บางทียังรวมเอาบริเวณส่วนเหนือของลุ่มแม่น้ำสินธุและบริเวณตอนต้นของเทือกขุนเขาหิมาลัยเข้าด้วย ภายในอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาลของภูมิภาคนี้ บางแห่งเป็นทะเลทรายแห้งแล้ง บางแห่งก็เป็นที่ราบอุดมด้วยแม่น้ำลำธาร และบางแห่งก็เต็มไปด้วยเทือกเขาหิมะอันหนาวเย็น มนุษยชาติที่อาศัยในภูมิภาคดังกล่าวมีอยู่กระจัดกระจายหลายเผ่าหลายพวกด้วยกัน ต่างตั้งเป็นรัฐเล็กรัฐน้อยรบพุ่งชิงชัยกัน แต่พอจำกัดลงได้ว่ามีมนุษย์พันธุ์ตระกูลมองโกเลีย ตระกูลอารยัน อาเซียกลางเป็นแหล่งชุมทางถ่ายเทอารยธรรมระหว่างยุโรปกับทวีปอาเซีย และเป็นเส้นทางพาณิชย์หรือถนนทองระหว่างพ่อค้าที่จะไปค้าขายในโรม คอนสแตนติโนเปิล อาหรับหรือไปค้าขายกับอินเดีย จีน อาณาจักรที่ทรงอิทธิพลในอาเซียกลางในยุคพุทธศตวรรษที่ ๓-๕ คืออาณาจักรบากเตรียดังกล่าวมาแล้ว

ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๔ มีมนุษย์เผ่าหนึ่งซึ่งจีนเรียกว่าพวกง้วยสี และกรีกเรียกว่าอินโดไซรัส เป็นเชื้อชาติเตอร์กผสมมองโกเลีย เดิมมีภูมิลำเนาอยู่ทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศจีน ปัจจุบันได้แก่แถบมณฑลกานสู ได้ถูกพวก สงหนู หรือพวกเตอร์กอีกเผ่าหนึ่งยกทัพเข้ามารุกรานแย่งชิงที่ดิน พวกง้วยสีสู้ไม่ได้ต้องอพยพหนีภัยมาทางลุ่มแม่น้ำอิลิ เข้าแย่งชิงที่ดินของพวกเผ่าสกะ อยู่มามินานง้วยสีแพ้สงครามกับพวกอูซุน จึงอพยพเคลื่อนย้ายหาที่หากินใหม่ คราวนี้ได้เดินมาถึงลุ่มแม่น้ำอมูดาเรียในเตอรกีสถาน เข้ายึดอาณาจักรบากเตรีย จากพวกกรีกในพุทธศตวรรษที่ ๔ ซึ่งเป็นเวลาที่พวกกรีกกำลังบ่ายหน้าลงมารุกรานอินเดีย และต่างแย่งชิงอำนาจกันจนอ่อนแอไม่มีกำลังสู้พวกง้วยสีได้ เมื่อง้วยสีครอบครองบากเตรียแล้ว เลยรับเอาอารยธรรม

ของกรีกผสมกับอารยธรรมอินเดียเข้าไว้เต็มที่ มีการนับถือพระพุทธ-ศาสนาเป็นต้น ในจดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฮั่นได้พรรณนาถึงอาณาจักรของง้วยสีในบากเตรียไว้ดังนี้ "พระราชาแห่งง้วยสีปกครองเมืองนั่มสี ระยะทางไกลจากกรุงลกเอี๋ยง ๑๖,๓๗๐ ลี้ มีบ้าน ๑๐๐,๐๐๐ หลังคาเรือน พลเมือง ๔๐๐,๐๐๐ ทหารอีก ๑๐๐,๐๐๐ คน เศษ ฯลฯ" แต่เมื่อพวกง้วยสีได้ครองบากเตรียแล้ว ได้จัดการแบ่งดินแดนออกเป็น ๕ แคว้น ต่อมาแคว้นทั้ง ๕ นี้ ต่างตั้งตัวเป็นอิสระแก่กัน จนกระทั่งถึงยุคปลายพุทธศตวรรษที่ ๔ ส่วนในอินเดียนั้นเมื่อสิ้นบุญพระเจ้ามิลินทะแล้ว อำนาจของพวกกรีกก็ตกอับ กษัตริย์องค์สุดท้ายที่สืบเชื้อสายต่อมาทรงพระนามว่า พระเจ้าเฮอร์เมโอสก็ไม่เข้มแข็ง มาหมดอำนาจลงเมื่อ พ.ศ. ๕๑๓ ด้วยพวกง้วยสีรุกรานเข้ามา

ราชวงศ์กุษาณ

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๔ รัฐง้วยสีรัฐหนึ่งชื่อรัฐกุษาน เกิดมีวีระบุรุษขึ้นมาผดุงอำนาจคือ พระเจ้ากนิษกะที่ ๑ เป็นปฐมราชวงศ์กุษาน กษัตริย์ง้วยสีที่ทรงพระนามว่ากนิษกะนั้น นักปราชญ์เขาถกเถียงกันมานานว่ามีอยู่ ๒ องค์ ในที่สุดก็รับว่ามีอยู่ ๒ องค์ ด้วยมีหลักฐานยืนยันมาก พระเจ้ากนิษกะที่ ๑ ขึ้นเสวยราชย์ราว พ.ศ. ๔๘๕ พระองค์ได้แผ่พระราชอำนาจปราบแคว้นอีก ๔ แคว้นลง และยกทัพตีเข้ามาในแคว้นคันธาระและแคว้นกาศมีระเรื่อยลงมาถึงดินแดนปัญจาป ยึดได้นครมถุรา อิทธิพลของกรีกในอินเดียเป็นอันดับสูญแต่กาลบัดนั้น พระเจ้านิษกะที่ ๑ ในชั้นต้นทรงเลื่อมใสในศาสนาเทวนิยมของกรีก แต่ในปลายรัชสมัยกลับพระทัยมานับถือพระพุทธศาสนา ดังปรากฏพระพุทธรูปในเหรียญตราแห่งรัชสมัยของพระองค์เป็นหลักฐาน เมื่อ

พวกง้วยสีหันมาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ก็เอาเป็นธุระเผยแผ่พระพุทธธรรมให้แพร่หลายเข้าไปในดินแดนอาเซียกลางและอาเซียตะวันตก ทำให้เกิดมีพุทธอาณาจักรขึ้นอีกหลายอาณาจักรในภูมิภาคดังกล่าว ซึ่งจักพรรณนาต่อไปในเบื้องหน้า

พระเจ้ากนิษกะที่ ๑ อยู่ในราชสมบัติ ๒๘ พรรษาก็สวรรคต พระโอรสขึ้นเสวยราชย์ต่อมามีพระนามว่า **หุวิสกะ** ทรงเป็นกษัตริย์ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้สร้างพระวิหารและสถูปเจดีย์ในแคว้นกาศมีระ พระองค์ทรงสร้างพระอารามที่สง่างามชื่อหุวิสการะวิหารและสร้างนครใหม่แห่งหนึ่ง ณ แคว้นนั้นด้วยชื่อ **"หุษปาปุระ"** ในปี พ.ศ. ๕๔๑ พระเจ้าหุวิสกะส่งธรรมทูตเข้าไปแสดงพระพุทธธรรมในประเทศจีน ตรงกับแผ่นดินพระเจ้าฮั่นอายเต้ของจีน กษัตริย์พระองค์นี้มีรัชสมัยยืดยาวพอดู คือเสวยราชย์อยู่ ๔๐ พรรษาจึงสวรรคต

พระราชาองค์ที่ ๓ มีพระนามว่า **วาสุเทวะ** (พ.ศ. ๕๕๓) อยู่ในราชสมบัติ ๓๐ พรรษา ปรากฏว่าพระเจ้าวาสุเทวะศรัทธาในศาสนาพราหมณ์ และพระราชอำนาจก็ตกอับ ต้องสละดินแดนต่าง ๆ ในอินเดียมีแคว้นกาษมีระเป็นต้น คงครอบครองอาณาเขตแถวเหนือคันธาระเท่านั้น แม้รัฐง้วยสี ๔ รัฐซึ่งเคยขึ้นก็แข็งเมือง

พระราชาองค์ที่ ๔ มีพระนามว่า **กุชุละกัทฟีเสส** ขึ้นเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๕๘๓ มีรัชสมัย ๓๕ พรรษา พระเจ้ากุชุละกัทฟีเสสทรงฟื้นฟูพระราชอำนาจปราบรัฐง้วยสี ๔ รัฐสำเร็จ แล้วทรงยกพยุหโยธาตีดินแดนซึ่งเสียไปกลับคืน ตีได้อาณาจักรปาร์เธียร์ในอิหร่าน คันธาระและปัญจาปในอินเดีย แล้วตั้งราชธานีที่นครปุรุษปุระ พระเจ้ากุชุละ-กัทฟีเสสมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา เหรียญตราในรัชสมัยของพระองค์มีภาพพระพุทธรูป และมีคำจารึกว่า "พระราชาผู้พิทักษ์

พระธรรม" อนึ่งปรากฏว่าราชทูตของราชสำนักพระเจ้าฮั่นเม่งเต้แห่งกรุงจีน ได้เดินทางมาสืบพระพุทธศาสนาถึงอาณาจักรของพระองค์ พระเจ้ากุชุละกัทฟีเสสทรงสถาปนาพระสถูปวิหารในนครปุรุษปุระ ทรงสร้างพระวิหารประดิษฐานบาตรของพระบรมศาสดาไว้สักการะบูชา ณ เบื้องตะวันออกเฉียงเหนือของราชธานีด้วย

กษัตริย์องค์ที่ ๕ มีพระนามว่า **วีมะกัทฟิเสส** เสวยราชย์ปี พ.ศ. ๖๑๘ อยู่ในราชสมบัติ ๒๐ พรรษา พระองค์เลื่อมใสในศาสนาพราหมณ์เคารพพระศิวะ พระพุทธศาสนามิได้รับการบำรุงอย่างไร แต่อำนาจของง้วยสีได้แผ่ลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคา และได้ให้ความร่วมมือกับกองทัพจีนเข้าตีอาณาจักรซอกเดียน

กษัตริย์องค์ที่ ๖ มีพระนามว่า **วสิษกะ** เสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๖๓๘ อยู่ในราชสมบัติ ๑๕ พรรษา เราไม่มีหลักฐานว่าพระองค์เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาหรือไม่ แต่ในรัชสมัยนี้พวกง้วยสีได้ทำสงครามกับจีน แต่มิได้รบพุ่งกับจีนในประเทศจีน หากเป็นจีนซึ่งมาปกครองหัวเมืองออกในอาเซียกลาง ผลของสงครามปรากฏว่า พระวสิษกะแพ้ถึงกับต้องยอมจิ้มก้องคือถวายราชบรรณาการแก่ฮ่องเต้ของจีน

กนิษกะมหาราชัน

อโศกองค์ที่ ๒

เมื่อพระเจ้าวสิษกะสวรรคตแล้ว กษัตริย์องค์ที่ ๗ แห่งพระราชวงศ์กุษานทรงพระนามว่า **กนิษกะ** ที่ ๒ ในที่นี้จะเรียกว่าพระเจ้านิษกะมหาราช พระองค์ผู้มีพระนามอันเป็นอมตะและผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาอันยิ่งใหญ่ดุจพระเจ้าอโศกมหาราช พระเจ้ากนิษกะมหาราชเสวยราชย์ในปี พ.ศ. ๖๕๓ ได้ทรงแผ่พระราชอาณาเขตถึงอิหร่าน

เตอรกีสถาน แล้วข้ามเทือกเขาการาโกรุม ตีได้อาณาจักรในซินเกียง และครอบครองอาณาจักรซอกเดียน อาณาจักรอาเรีย อาณาจักรโขตาน ส่วนในอินเดียทรงแผ่มาปกคลุมกาศมีระ ปัญจาป ตลอดลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคาในมัธยมประเทศ แปลว่าอำนาจราชศักดิ์ของพระเจ้ากนิษกะ-มหาราช ปกคลุมตั้งแต่เตอรกีสถานลงมาถึงลุ่มแม่น้ำคงคา ในจดหมายเหตุของสมณะเฮี่ยงจังเล่าว่า ราชสำนักของพระเจ้ากนิษกะมหาราชเปลี่ยนแปลงโยกย้ายไปตามฤดูกาล ในฤดูหนาวราชสำนักจักย้ายไปอยู่ในแว่นแคว้นต่าง ๆ ในอินเดียแล้วแต่จะทรงเลือก เมื่อถึงฤดูร้อนราชสำนักย้ายไปอยู่ ณ แคว้นกปิศะซึ่งตั้งอยู่ทิศใต้ของทิวเขาหิมาลัยตอนต้น ครั้นเข้าฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วง ราชสำนักก็ไปอยู่ที่คันธาระ แต่ละแห่งที่เสด็จประทับโปรดให้สร้างพุทธวิหารไว้เป็นที่ระลึก ทรงบำรุงบูรณะสถาปนาพระสถูปเจดีย์ ทรงบริจาคไทยทานถวายพระภิกษุสงฆ์เป็นจำนวนมาก เมื่อเวลาว่างราชกิจทรงฝักใฝ่ในการศึกษาพระธรรมวินัย ถึงกับอาราธนาพระเถระผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกมาถวายพระธรรมเทศนาในพระราชวังวันละรูปเป็นประจำ และจากการสดับพระธรรมเทศนานั้นเอง เป็นเหตุให้พระเจ้ากนิษกะบังเกิดพระวิมติกังขาในหลักธรรมต่าง ๆ ขึ้น ด้วยพระคณาจารย์ต่าง ๆ องค์ที่ได้รับนิมนต์ให้มาแสดงธรรมนั้นมาจากต่างนิกาย ย่อมแสดงหลักธรรมตามคติของนิกายนั้น ๆ ก็หลักธรรมนานานิกายย่อมมีทัศนะไม่ตรงกันบ้าง พระเจ้ากนิษกะมหาราชจึงบังเกิดวิจิกิจฉาว่าจักทรงถือเอาคติใดแน่นอน จึงครั้งนั้นยังมีพระคณาจารย์รูปหนึ่งชื่อ **พระปารศวะ** เป็นภิกษุในนิกายสรวาส-ติวาทิน ซึ่งเป็นนิกายที่มีอิทธิพลอยู่ในอินเดียภาคเหนือ พระปารศวะที่จะเป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้ากนิษกะมาก พระองค์จึงตรัสปรับทุกข์ในเรื่องที่ทรงกังขาอยู่ และทรงปรารภใคร่จะยกสังคายนาชำระพระธรรม

วินัยให้ผ่องแผ้ว พระปารศวะถวายอนุโมทนา ฉะนั้นพิธีสังคายนาจึงบังเกิดขึ้น แต่เป็นการสังคายนาในพระธรรมวินัยของนิกายสรวาสติวาท

การสังคายนาของนิกายสรวาสติวาทิน

ในบันทึกของสมณะเฮี่ยงจังกล่าวว่า สังคายนาครั้งนั้นทำกันในแคว้นกาศมีระ มีจำนวนสงฆ์ ๕๐๐ รูป และมีพระปารศวะเป็นประธาน มีพระวสุมิตรเถระเป็นผู้แถลงมติ แต่ในปกรณ์ฝ่ายธิเบตกล่าวว่า มีจำนวนพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์ พระโพธิสัตว์ ๕๐๐ องค์และบัณฑิตอีก ๕๐๐ คน มาร่วมชุมนุมสังคายนาด้วย ส่วนสถานที่นั้นคือ **"กุณฑลวันวิหาร"** ในกาศมีระดุจกัน ในวสุพันธุนิทานเล่าว่า เมื่อพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี มีพระอรหันต์ชื่อ **กาตยายนีบุตร** ได้ชุมนุมพระอรหันต์ ๕๐๐ องค์และพระโพธิสัตว์อีก ๕๐๐ องค์ ร้อยกรองอภิธรรมปิฎกของนิกายสราวาสติวาท และได้แต่งคัมภีร์ชุญาณปรัสถาน มีผู้สันนิษฐานว่าพระปารศวะจะเป็นองค์เดียวกับพระกาตยายนีบุตร

แต่ตามประวัติของพระกาตยายนีบุตรเล่าว่า ท่านแต่งคัมภีร์ญาณปรัสถานที่ตมัสวัน ณ แคว้นจีนภูติหาใช่กาศมีระไม่ จึงเป็นอันแสดงว่าท่านทั้ง ๒ เป็นคนละคน พระกาตยายนีบุตรมีชีวิตอยู่ก่อนพระเจ้ากนิษกะมหาราชแน่นอน นักประวัติศาสตร์มักจะนำเรื่องราวของพระเจ้ากนิษกะที่ ๑ และที่ ๒ มาปนกันทำให้ยากแก่การวินิจฉัย

อย่างไรก็ตามผลแห่งการทำสังคายนาครั้งนั้นมีดังนี้

๑. ได้ใช้ภาษาสํสกฤตขึ้นสู่สังคายนา

๒. มีการร้อยกรองอรรถาธิบายพระไตรปิฎกขึ้น ๓ คัมภีร์ใหญ่ คือร้อยกรองอรรถกถาพระวินัยปิฎก ชื่อวินัยวิภาษา จำนวนแสนโศลก ร้อยกรองอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกชื่ออุปเทศศาสตร์จำนวนแสนโศลก

ร้อยกรองพระอภิธรรมวิภาษาศาสตร์อีก ๑ แสนโศลก

๓. มีการจดจารปกรณ์เหล่านี้ขึ้นเป็นหลักฐาน

๔. นิกายสรวาสติวาทินเป็นนิกายซึ่งทางราชการรับรอง

๕. พระเจ้ากนิษกะมหาราชโปรดให้ส่งสมณทูตแผ่พระศาสนาทั่วไปในภูมิภาคอาเซียกลาง

ในบันทึกของสมณะเฮี่ยงจังกล่าวว่า พระเจ้ากนิษกะประสงค์จะไม่ให้ข้อธรรมที่ชำระรวบรวมแล้วต้องวิบัติแปรผันได้รับอันตราย จึงโปรดให้จารึกไว้ในแผ่นทองแดงแล้วบรรจุใส่ไว้ในหีบศิลาชั้นหนึ่ง แล้วสร้างสถูปใหญ่บรรจุไว้ภายในให้มั่นคงแข็งแกร่งอีกชั้นหนึ่ง กับทั้งโปรดให้พวกยักษ์และนาคเฝ้าดูแลรักษาอีกด้วย ซึ่งเอาใจความได้ว่า โปรดให้ตั้งกองทหารเฝ้ารักษาเข้มแข็ง

ข้อเท็จจริงเรื่องพระเจ้ากนิษกะมหาราชอุปถัมภ์นิกายสรวาสติวาทนั้น นักโบราณคดีได้พบผอบจารึกในรัชสมัยของกษัตริย์องค์นี้มีข้อความว่า "ขอต้อนรับคณะสงฆ์ฝ่ายสรวาสติวาท" จึงเป็นหลักฐานยืนยันประกอบเรื่องราวที่ทำสังคายนาว่าพระองค์เป็นผู้เลื่อมใสนิกายสรวาสติวาท **การที่ยังมีนักศึกษาจำนวนมากยังเข้าใจว่าพระเจ้ากนิษกะอุปถัมภ์ลัทธิมหายานจึงเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง**

อนึ่ง ยังมีคณาจารย์องค์สำคัญหลายองค์เช่น พระปารศวะ พระวสุมิตร พระธรรมตาระ พระศรีโฆษะ พระพุทธเทวะ ซึ่งมีบทบาทในสังคายนา ตลอดจนเรื่องพระอัศวโฆษ ซึ่งมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้ากนิษกะมหาราช จะได้แถลงเล่าในบทว่าด้วยนิกายสรวาสติวาทโดยเฉพาะอันปรากฏในตอนต่อ ๆ ไป เมื่อพระเจ้ากนิษกะมหาราชสวรรคตแล้ว ราชวงศ์กุษานก็เสื่อมโทรม แต่อิทธิพลของพวกง้วยสียังคงธำรงอยู่จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๗ อำนาจของง้วยสีลุกโพลงขึ้นอีกวาระหนึ่ง แต่

เป็นการลุกโพลงแบบไฟตะเกียงซึ่งจวนหมดน้ำมันและจวนหมดไส้ เป็นการลุกโพลงครั้งสุดท้ายคือในรัชสมัยพระเจ้าวสุเทวะ (ชื่อซ้ำกันเป็นธรรมดา) เสวยราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๗๒๘-๗๖๓ อำนาจของง้วยสี ยังคงมีอยู่แถบบากเตรีย คันธาระ กาศมีระ อาฟกานิสถาน จนกระทั่งถึงพุทธศตวรรษที่ ๙ ง้วยสีจึงหมดศักดานุภาพ ด้วยต้องผจญภัยถึง ๒ ด้าน คือทางภาคเหนือต้องรบพุ่งกับทัพเตอร์ก และทางอินเดียเล่า กษัตริย์ราชวงศ์คุปตะกำลังขยายจักรวรรดิบีบคั้นเข้ามา ผลสุดท้ายง้วยสีเหลือเพียงอาณาจักรเล็ก ๆ อยู่ในตอนเหนือของเทือกเขาฮินดูกูฏเท่านั้น

บทที่ ๒๓

หลักธรรมของนานานิกาย

○○○

เราอาจจะแบ่งระยะกาลแห่งความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในประเทศอินเดียออกได้เป็น ๓ ระยะกาลใหญ่อย่างหยาบ ๆ ตามสถานะและประวัติ คือ

๑. ใน ๕ ศตวรรษแรกนับแต่พระพุทธปรินิพพาน หรือตั้งแต่ พ.ศ. ๑ ถึง พ.ศ. ๕๐๐ พระพุทธศาสนานานานิกายฝ่ายสาวกยานรุ่งเรือง

๒. ตั้งแต่ พ.ศ. ๕๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๐๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่ายลัทธิมหายานรุ่งเรือง

๓. ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๐๐๐ ถึง พ.ศ. ๑๕๐๐ พระพุทธศาสนาฝ่ายลัทธิตันตรยานรุ่งเรือง

เราจักได้ศึกษาความเป็นไปแห่งพระพุทธศาสนาในตรียุคนี้โดยละเอียด สำหรับยุคแรกได้กล่าวมาแล้วแต่เบื้องต้นว่า พระพุทธศาสนาเกิดแตกเป็น ๑๘ นิกาย ครั้งแผ่นดินพระเจ้ากาฬาโศก ก็ทั้ง ๑๘ นิกายนั้นยังแตกออกไปอีกหลายนิกาย ปกรณ์หลักฐานต่าง ๆ แต่ละนิกายมิได้มีเหลือโดยสมบูรณ์สืบมาจนถึงปัจจุบันนี้เลย มีนิกายเถรวาทซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิมเท่านั้น ที่มีปกรณ์คัมภีร์บริสุทธิ์บริบูรณ์ นอกนั้นยังมีนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งโชคดีที่ปกรณ์สำคัญ ๆ ส่วนใหญ่ได้แปลออกสู่ภาษาจีนและธิเบตแต่โบราณ มิฉะนั้นจะไม่มีโอกาสได้ทราบถึงความสำคัญของนิกายนี้เลย นิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นนิกายใหญ่ดุจกัน ปรากฏว่ามีปกรณ์จำนวนเล็กน้อยของนิกายนี้แปลออกสู่ภาษาจีนและธิเบต นิกายอื่น ๆ นอกนั้นเราไม่สามารถจะหาปกรณ์เกินกว่า ๒-๓ คัมภีร์ได้เลย

และมีหลายนิกายทีเดียวที่เราปราศจากหนทางใด ๆ ที่จะศึกษาคัมภีร์ของนิกายเหล่านั้นได้แม้สักว่าคัมภีร์หนึ่ง ทั้งนี้เพราะกาลเวลาได้ทำให้นิกายบางนิกายเสื่อมสูญไป การศึกษาหลักธรรมของบรรดานิกายฝ่ายสาวกยานดังกล่าวมา เราจึงต้องอาศัยปกรณ์ ๒ เล่มเป็นปทัฏฐานคือ **"เภทธรรมมติจักรศาสตร์"** ในฝ่ายสํสกฤตซึ่งได้กล่าวมาบ้างแล้วในตอนก่อน ๆ และ **"กถาวัตถุ"** ในฝ่ายบาลี ลักษณะแห่งกถาวัตถุจัดแบ่งเป็น ๕ ปัณณาสก์ คือ มหาปัณณาสก์ นิยามปัณณาสก์ อนุสยปัณณาสก์ นิคคหปัณณาสก์ และขุททกปัณณาสก์ รวม ๓๕ ภาณวาร ตั้งเป็นรูปปรวาทาจารย์ ซึ่งแสดงทฤษฎีตามคติของนิกายแต่ละนิกาย และรูปสกวาทาจารย์ขัดแย้งซักไซ้ทฤษฎีนั้น ๆ รวม ๒๑๙ ข้อ เป็นหนังสือหนา ๖๖๒ หน้ากระดาษเล่มสมุดพระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ พ.ศ. ๒๔๖๙ นอกจากปกรณ์ทั้ง ๒ แล้ว เรายังได้พบข้อความวิพากษ์วิจารณ์ลัทธินิกายเหล่านี้ จากคัมภีร์ฝ่ายลัทธิตรงกันข้ามรวมทั้งลัทธิพุทธศาสนาฝ่ายมหายานด้วย ซึ่งข้าพเจ้าจักได้เก็บเอามาเล่าไว้ด้วยตามสมควร อนึ่งสำหรับหลักธรรมฝ่ายเถรวาทนั้นก็จะได้นำมาแสดงและเทียบเคียงในบทแต่ละนิกาย ให้ท่านผู้อ่านเปรียบเทียบพอเป็นนิทัศนะ อย่างไรก็ดีตามบันทึกของสมณะอี้จิงกล่าวว่า แม้พระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานจะมีมากนิกาย แต่ที่สำคัญก็มีอยู่ ๔ นิกายคือ นิกายอารยะสถวีรวาท (คือเถรวาท) ๑ นิกายอารยะมหาสังฆิกะวาท ๑ นิกายอารยะมูลสรวาสติวาท ๑ และนิกายอารยะสัมมิติยะวาท ๑

นิกายมหาสังฆิกะวาท

ในบทที่กล่าวด้วยเรื่องทุติยสังคายนา ได้พรรณนาถึงประวัติของนิกายมหาสังฆิกะแล้วว่ามีกำเนิดมาอย่างไร แต่มีปัญหาที่ควรแถลงอยู่

ข้อหนึ่งคือ ปัญหาเรื่องพระมหาเทวะผู้เป็นต้นกำเนิดแห่งนิกายนั้น ซึ่งตามปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตอรรถกถาของนิกายสรวาสติวาทกล่าวถึงความชั่วร้ายของท่านผู้นี้นานาประการ ซึ่งถ้าจะวิเคราะห์โดยยุติธรรมแล้ว เข้าใจว่าเป็นการกล่าวเกินความจริงมากกว่า เพราะต่างเป็นนิกายตรงกันข้าม พระมหาเทวะถ้าจักชั่วร้ายจริงไฉนจึงยังคงตั้งเป็นนิกายอยู่ได้ และมีอิทธิพลแผ่ไพศาลลงมาถึงอินเดียข้างฝ่ายใต้ อนึ่งคติธรรม ๕ ข้อที่ตั้งขึ้นนั้นเล่า บางข้อก็เป็นการไม่ขัดต่อหลักความจริงเลยและลงกันได้กับในพระบาลีก็มี ข้าพเจ้าไม่ขอเชื่อเรื่องราวที่พระมหาเทวะทำอนันตริยกรรมและความชั่วร้ายอื่น ๆ ดังฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวหาเลย และแม้บัณฑิตโบราณเช่นสมณะเกียเซี้ยง สมณะชืออิงของจีนก็พยายามคัดค้านเรื่องนี้ว่าไม่เป็นความจริง ในคัมภีร์คุณวิภังคะนิทเทศศาสตร์กล่าวยกย่องพระมหาเทวะว่า *"มีแต่ท่านมหาเทวะเท่านั้นที่เป็นมหาบุรุษ ส่วนคนนอกนั้นเป็นแต่คนเล็ก ๆ น้อย ๆ"* เราสรุปบุคลิกภาพของพระมหาเทวะได้ว่าเป็นนักคิดที่เฉียบแหลมคนหนึ่ง และได้พยายามจะเพิ่มเติมสร้างหลักธรรมใหม่ ๆ ตามความเห็นของตนออกมาเช่นเดียวกับบรรดาคณาจารย์ของนิกายอื่น และดูเหมือนว่าจะเป็นคนแรกที่กล้ากระทำอย่างนั้น คือถึงกับลงมือแก้ไขตัดทอนข้อความในพระสูตรและพระวินัยให้บิดเบือนตามทัศนะของตน ในปิฎกของมหาสังฆิกะจึงไม่มีคัมภีร์ปริวาร ปฏิสัมภิทา นิทเทศ และชาตกะ และอภิธรรมแบบของเถรวาท

นิกายนี้ได้ใช้ภาษาปรากฤตจารึกพระธรรมวินัยและนับถือพระมหากัสสปะว่าเป็นต้นนิกาย ซึ่งเป็นทำนองลากความเข้าหาเพื่อให้เห็นว่ามีเชื้อสายสืบเนื่องมาแต่พระมหาสาวก สมณะอี้จิงกล่าวว่า พระไตรปิฎกของมหาสังฆิกะมีจำนวน ๓๐๐,๐๐๐ โศลก แต่สมณะเฮี่ยงจังกล่าวว่ามหาสังฆิกะรับรองพระธรรมวินัยซึ่งพระอรหันตเจ้าทำไว้ครั้งปฐมสังคายนา

แต่ได้นำเอาคติหลักธรรมอื่นแทรกเข้าไว้ด้วย แล้วแบ่งเป็นปัญจปิฎกคือ สูตรปิฎก วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก สังยุกตปิฎก กับวิทยาธรปิฎก ข้อความบ่งถึงคัมภีร์ฝ่ายมหาสังฆิกะ ปรากฏพบอยู่ในจารึกที่ขุดค้นได้ที่อมราวดีสถูป และนาคารชุนนิกอนดะ ที่ระเบียงด้านนอกของอมราวดีสถูป มีจารึกชื่อของภิกษุณีชื่อ วินยธระ และภิกษุชื่อ มหาวินยธระ ชื่อบ่งชัดถึงภิกษุ ภิกษุณี แห่งนิกายนี้ทรงไว้ซึ่งพระวินัยปิฎก ในจารึกแห่งหนึ่งมีข้อความบ่งถึงภิกษุแห่งมหาวนศาลาชื่อ สังยุกตภาณกะ และที่นาคาชุนนิกอนดะมีจารึกว่า **"ทีฆมชฺฌิม ปญฺจมาตุก โอสถ วาจกานํ ทีฆมชฺฌิม นิกายธเรน ทีฆมชฺฌิม ปํฑมาตุกเทสก วาจกานํ ทีฆมนิโคยธเรน"** ข้อความเหล่านี้แสดงว่าสุตตันตปิฎกของฝ่ายมหา-สังฆิกะมีอยู่แล้วอย่างน้อย ๓ นิกายคือ ทีฆนิกายและสังยุกตนิกาย และยังมีอภิธรรมอีกด้วยคือคำว่า **ปญฺจมาตุกะ**หรือ**ปญฺจมาติกะ** อันชี้ถึงพระอภิธรรมนั่นเอง แน่นอนละอภิธรรมเหล่านี้ต้องต่างฉบับกับฝ่ายเถรวาท

ในพุทธศตวรรษที่ ๙ นักธรรมจาริกจีนคือสมณะฟาเหียนได้นำคัมภีร์มหาสังฆิกะวินัยจากนครปาฏลีบุตรมาสู่ประเทศจีน และได้แปลเป็นภาษาจีนให้ชื่อว่าม่อฮอเจ็งตีลุก นอกจากนี้ในบัญชีปกรณ์ศักดิ์สิทธิ์ของจีน ยังมีคัมภีร์มหาสังฆิกภิกษุณีวินัยอีกปกรณ์หนึ่งด้วย นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์มหาวัสตุของนิกายโลโกตตรวาทกิ่งของนิกายมหาสังฆิกะ ก็ยังมีฉบับอยู่มาจนทุกวันนี้ สำหรับถิ่นฐานของมหาสังฆิกะนั้น เดิมคงมีหลักแหล่งอยู่ในแคว้นมคธมีนครปาฏลีบุตรเป็นต้น แล้วต่อมาได้ค่อย ๆ แผ่ขยายไปเรื่อยสู่ภาคตะวันตกเฉียงเหนือของอินเดียมีปัญจาปและคันธาระ ส่วนทางใต้นิกายนี้ได้ไปตั้งมั่นที่ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำกฤษณาและโคธาวารีมีนครอมราวดีเป็นต้น นิกายย่อย ๆ ของมหาสังฆิกะ โดยมากเจริญอยู่

ในแว่นแคว้นอันธระ ซึ่งทางลังกาเรียกรวมนิกายเล็ก ๆ เหล่านี้ว่า พวก **"อันธกะ"** ดังปรากฏในบาลีอรรถกถา กถาวัตถุดังนี้

"อนฺธกา นาม ปุพฺพเสลิยา อปรเสลิยา ราชคิริยา สิทฺธตฺถิกโต อิเม ปจฺฉา อุปฺปนฺนนิกายา" แปลความว่า "ชื่อว่าพวกอันธกะนั้น ได้แก่ นิกายปุพพเสลิยะ ๑ อปรเสลิยะ ๑ ราชคิริยะ ๑ และสิทธัตถิกะ ๑ ทั้งหมดนี้เป็นนิกายอุบัติในภายหลัง" นอกจากนี้กิ่งนิกายอื่นอีกเช่น โคกุลิกะ เอกวยหาริกะ ไจติยะ โลโกตตระ บัญญัติวาท พหุสสุติกะ เวตุลลกะ อุตตรปถะ อุตตรเสลิยะ

หลักธรรมสำคัญ ๔๑ ข้อ

มหาสังฆิกะถือคติ ๕ ข้อของมหาเทวะ ซึ่งพอเทียบเคียงกับบาลีได้ดังต่อไปนี้

๑. **พระอรหันต์อาจถูกมารยั่วยวนในทางความฝันจนน้ำอสุจิเคลื่อนได้** ปรากฏในกถาวัตถุฝ่ายสกวาทาจารย์คือฝ่ายเถรวาทตั้งกระทู้ถามฝ่ายปรวาทีว่า

มารยิกา เทวตา อรหโต อสุจิสุกฺกวิสฏฺฐีติ อุปสํหรนฺตีติ แปลว่า เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่มาร เข้าไปปล่อยน้ำสุกกะคืออสุจิแก่พระอรหันต์ได้หรือ ฝ่ายมหาสังฆิกะรับว่า **อามนฺตา** คือได้ซิ ฝ่ายเถรวาทถามว่า **"อตฺถิ ราโค กามราโค กามราคปริยุฏฺฐานํ กามราคสญฺโญชนํ กาโมโฆ กามโยโค กามจฺฉนฺทนีวรณนฺติ"** พระอรหันต์ยังมีราคะ กามราคะ ความกลุ้มรุมแห่งราคะ ความผูกพันในกามราคะ ห้วงแห่งราคะ ความประกอบในราคะและกามฉันทนิวรณ์อีกหรือ ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับบอกว่าพระอรหันต์ท่านหมดจากสิ่งเหล่านี้แล้ว และอธิบายว่าพวกเทวบุตร-มารต้องการให้พระอรหันต์ท่านเกิดความสงสัยจึงบันดาลให้เกิดน้ำอสุจิ

เคลื่อนในร่างของท่าน อนึ่งพระอรหันต์ท่านก็ยังต้องรับประทานขบฉันอาหารเช่นสามัญชน การขับไล่น้ำอสุจิตามระบบของร่างกายจึงยังมีอยู่ ทั้งนี้ไม่ได้เกี่ยวกับเจตนาของท่านเลย มหาสังฆิกะกล่าวต่อไปว่าพระอรหันต์ประเภท **สธมฺมกุสล** คือฉลาดในธรรมของตนได้แก่พระอรหันต์ปัญญาวิมุตติซึ่งตรัสรู้ธรรมอย่างเดียวมิได้มีฤทธิ์เดชอื่นใดเท่านั้น ที่มีอสุจิเคลื่อน ส่วนพระอรหันต์ประเภท **ปรธมฺมกุสล** คือฉลาดในธรรมของผู้อื่นได้แก่พระอรหันต์ **อุภโตภาควิมุตติ** ซึ่งตรัสรู้ธรรมด้วย และประกอบด้วยอภิญญาอีก ๕ มิได้มีอสุจิเคลื่อน (พระอรหันต์ประเภทสธมฺมกุสล คือพระอรหันต์ฝ่ายสุขวิปัสสกหรือฝ่ายปัญญาวิมุตติทำอาสวะให้สิ้นได้แต่อย่างเดียว มิได้มีอภิญญา ๕ ส่วนพระอรหันต์ประเภทปรธมฺมกุสลซึ่งเป็นฝ่ายอุภโตภาควิมุตติ สามารถทำอาสวะให้สิ้นทั้งประกอบด้วยอภิญญา ๕ อีกด้วย) ฝ่ายเถรวาทค้านว่า ราคะ โทสะ โมหะ ของพระอรหันต์ทั้ง ๒ พวก ย่อมหมดสิ้นด้วยกัน ฉะนั้น จึงไม่น่าจะมีการเคลื่อนอสุจิอีก แล้วฝ่ายเถรวาทก็ยกพระพุทธภาษิตขึ้นอ้างลบล้างมติของฝ่ายมหาสังฆิกะว่า

“เย เต ภิกฺขเว ภิกฺขู ปุถุชฺชนา สีลสมฺปนฺนา สติสมฺปนฺนา นิทฺทํ โอกฺกมนฺติ เตสํ อสุจิ น มุจฺจติ เยปิ เต ภิกฺขเว พาหิรกา อิสโย กาเมสุ วีตราคา เตสมฺปิ อสุจิ น มุจฺจติ อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส ยํ อรหโต อสุจิ มุจฺเจยฺยาติ”

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่าใดเป็นปุถุชนถึงพร้อมด้วยศีล มีสติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ความหลับ อสุจิของภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่เคลื่อน แม้พวกฤษีภายนอกพระศาสนาเหล่าใดเป็นผู้ปราศจากราคะในกามแล้ว อสุจิของพวกฤาษีเหล่านั้น ก็หาเคลื่อนไม่ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ว่าอสุจิของพระอรหันต์จักพึงเคลื่อนได้ มิใช่ฐานะจักเป็นไปได้”

๒. **ถือว่าพระอรหันต์ยังมีอัญญาณได้บาลีว่า อตฺถิ อรหโต อญฺญาณนฺติ** ในกถาวัตถุว่าฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ ยังอาจมีความไม่รู้ในชื่อเสียงเรียงนามของต้นไม้ ของหนทางเดิน ของบุรุษหรือสตรี ซึ่งท่านไม่เคยรู้จักมาก่อน ต้องอาศัยการไต่ถามเขาว่า ต้นไม้นั้นชื่ออะไรหรือ หนทางเดินไปเมืองสาเกตไปทางไหน บุรุษนั้นมีนามว่ากระไร ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น แต่สำหรับอัญญาณเกี่ยวกับพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์หามีไม่ มติข้อนี้ก็ตรงกันกับฝ่ายเถรวาท อนึ่งพระอรหันต์ประเภทอุภโตภาควิมุตติ หามีอัญญาณเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ไม่ เพราะท่านอาจใช้อภิญญาฤทธิ์กำหนดรู้ได้เอง แต่ในปกรณ์สังกฤตกล่าวความตรงกันข้ามดังได้เล่าไว้ในตอนประวัติพระมหาเทวะ

๓. **ถือว่าพระอรหันต์ยังมีกังขาได้ บาลีว่า อตฺถิ อรหโต กงฺขาติ** มีอรรถาธิบายเช่นเดียวกับอัญญาณคือ พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติยังอาจมีความสงสัยในเรื่องชื่อเสียงเรียงนามของบุรุษ สตรี ต้นไม้ ฯลฯ ฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยและกล่าวอรรถาธิบายว่า วิจิกิจฉาหรือกังขามี ๒ ประเภทคือ ก. วิจิกิจฉานิวรณ์ ได้แก่ความสงสัยในพระรัตนตรัยและในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ตลอดจนในปฏิจจสมุปบาทธรรม วิจิกิจฉานิวรณ์นี้พระอริยบุคคลย่อมละได้

ข. ปฏิรูปวิจิกิจฉาคือสงสัยในเรื่องชื่อต้นไม้ ชื่อบุคคลนับเป็นความสงสัยธรรมดาไม่จัดเป็นโมหะ อย่างนี้พระอรหันต์ก็ยังมีได้ แต่ในปกรณ์สังกฤตกล่าวความไปอีกอย่างหนึ่ง

๔. **ถือว่าพระอรหันต์จักรู้ตัวว่าได้บรรลุอรหัตตผลด้วยการแนะนำจากผู้อื่น บาลีว่า อตฺถิ อรหโต ปรวิตารณาติ** ตามเภทมติธรรมจักรศาสตร์อรรถกถาอธิบายว่า พระอรหันต์อาจต้องอาศัยพระศาสดา

พยากรณ์อรหัตตผลให้จึงทราบว่าตนได้สำเร็จ ถ้าเป็นดังนั้นฝ่ายเถรวาทย่อมไม่อาจรับรองหรือเห็นด้วยได้

ฝ่ายเถรวาทอ้างพระพุทธภาษิตคัดค้านในกรณีนี้ว่า **"ชานตฺวาหํ ภิกฺขเว ปสฺสโต อาสวานํ ขยํ วทามิ โน อชานโต โน อปสฺสโต"** แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นอาสวะ สำหรับผู้ที่รู้อยู่ เห็นอยู่ ไม่ได้กล่าวสำหรับผู้ที่ไม่รู้อยู่ ไม่เห็นอยู่" อนึ่ง ในกถาวัตถุมิได้พูดในทำนองที่เภทธรรมมติจักรศาสตร์อรรถกถาว่าไว้ แต่กล่าวว่าพระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ ยังต้องแนะนำเรื่องชื่อเสียงเรียงนามของบุคคล ต้นไม้ หนทางซึ่งท่านไม่รู้จัก จากผู้อื่นเท่านั้น ถ้าเป็นอย่างนี้ฝ่ายเถรวาทยอมรับ

๕. **มรรคผลบังเกิดขึ้นด้วยเปล่งคำว่าทุกข์หนอ กถาวัตถุว่า ทุกฺขหาโร มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนนฺติ** ฝ่ายสัสกฤตว่าผู้ที่เบื่อหน่ายในสังสาระแก่กล้าแล้วเปล่งคำว่าทุกข์หนอ ๆ มรรคผลย่อมบังเกิดแก่เขาได้ ในกถาวัตถุอภิปรายถึงเรื่องนี้ไว้สั้นมาก และพูดทำนองเดียวกันกับฝ่ายสัสกฤต มตินี้ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมข้ออื่นอีก ในเภทธรรมมติจักรศาสตร์กล่าวว่า นิกายมหาสังฆิกะ และนิกายเอกวยหาริกะ (บาลี=เอกโพฺยหาริกะ) นิกายโลโกตตรวาท นิกายโคกุลิกะมีทัศนะเกี่ยวกับบุคลิกภาพของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าร่วมกันดังนี้คือ

๖. **พระพุทธเจ้าทั้งหลายล้วนมีโลกุตตรสภาวะ** อธิบายว่าพระพุทธองค์เป็นผู้หลุดพ้นจากโลกแล้ว จึงมีสภาวะทั้งรูปกายและนามกายเป็นโลกุตตรภาวะ ในคัมภีร์มหาวัสตุพรรณนาว่า พระพุทธองค์แม้จะประทับ เสด็จพระราชดำเนิน และทรงกระทำอิริยาบถต่าง ๆ ดุจมนุษย์ในโลก แต่ก็ไม่ทรงเหน็ดเหนื่อยหรือลำบากพระกายเลย แม้พระองค์จะ

ทรงแสดงภาพชำระพระบาทและชำระสรงน้ำพระกาย แต่ความจริงก็ไม่มีธุลีเหงื่อไคลอะไรที่จะต้องล้างเลย พระองค์ทำความสะอาดพระทนต์ก็สักแต่ว่าเป็นกิริยาอนุวัตตามโลกอย่างนั้นแหละ ความจริงแล้วพระโอษฐ์ของพระองค์มีกลิ่นหอมดุจดอกบัว ทรงขบฉันพระกระยาหารทั้ง ๆ ที่ไม่ทรงมีความหิว ในกถาวัตถุกล่าวว่าเป็นวาทะนิกายเวตุลลกะ ซึ่งเป็นนิกายกิ่งเล็ก ๆ ของมหาสังฆิกะ อีกนัยหนึ่งถือเอาข้อความว่า **"ภควา โลเก ชาโต โลเก สํวฑฺโฒ โลกํ อภิภุยฺย วิหรติ อนุปลิตฺโต โลเกนาติ"** แปลว่า "พระผู้มีพระภาคทรงกำเนิดในโลก ทรงเจริญในโลก แต่ทรงครอบงำในโลก เสด็จอยู่โดยมิทรงแปดเปื้อนด้วยโลก" จึงบ่งชัดว่าพระองค์มีโลกุตรสภาวะทั้งรูปธรรมนามธรรม มติฝ่ายเถรวาทถือว่าพระพุทธองค์ยังมีรูปขันธ์เป็นกรรมวิบาก ต้องเป็นไปตามอดีตกรรม ยังเป็นโลกิยธรรม ส่วนนามขันธ์นั้นถ้าทรงคิดเรื่องของโลกก็ต้องมีอารมณ์เป็นโลก ผิดกันแต่ที่ทรงไม่มีตัณหาอุปาทานยึดถือโลกเอาไว้เท่านั้น คำว่าไม่ทรงแปดเปื้อนโลกหมายเอาว่า ปราศจากตัณหาอุปาทานเครื่องเหนี่ยวต่างหาก

๗. **พระพุทธเจ้าทั้งหลายล้วนปราศจากอาสวะธรรม** เมื่อทั้งนามขันธ์และรูปขันธ์ของพระพุทธองค์เป็นโลกุตตระสภาวะแล้ว ก็ย่อมปราศจากอาสวะธรรมเครื่องหมักดองเศร้าหมองด้วยว่า **มติฝ่ายเถรวาทถือว่าทรงหมดอาสวะจากพระฤทัย แต่ฝ่ายรูปขันธ์ยังจัดเป็นสาสวธรรมอยู่เพราะยังต้องทรุดโทรมเฒ่าชรา**

๘. **พระพุทธวจนะทั้งปวงล้วนเป็นธรรมจักร** อธิบายว่าพระพุทธวจนะทุกคำที่เปล่งออกมาล้วนเป็นหิตานุหิตประโยชน์ต่อเวไนยสัตว์จัดเป็นพระธรรมจักรได้ทั้งสิ้น ในกถาวัตถุกล่าวว่าพวกอันธกะถือว่า **พระดำรัสของพระพุทธเจ้าเป็นโลกุตตระ พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร**

โลกุตฺตโรติ คือตัวโวหารเป็นโลกุตตระ

มติฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้าโวหารของพระองค์เป็นโลกุตตระหมดไซร้ คนพาลบางเหล่าฟังพระพุทธดำรัสนั้น มิกลายเป็นว่าโลกุตตรธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง เป็นที่ตั้งของโทสะหรือ อนึ่ง ปุถุชนที่สดับพระดำรัสของพระองค์ก็ต้องอาศัยโสตะซึ่งเป็นโลกิยะฟัง และรับรู้ด้วยวิญญาณที่เป็นโลกิยะ มิกลายเป็นว่าโลกุตตระมากระทบกับโลกิยะหรือ อนึ่ง พระดำรัสของพระพุทธองค์ถ้าจะเป็นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล หรือ อรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระนิพพานกระมัง เมื่อฝ่ายเถรวาทค้านอย่างนี้ ฝ่ายพวกมหาสังฆิกะและอันธกะแก้ว่า กองข้าวก็ดี (เปรียบเหมือนโลกิยธรรม) กองทองก็ดี (เปรียบโลกุตตรธรรม) ใช้ไม้เท้าทองคำ (เปรียบโลกุตตรโวหาร) ชี้บอกว่านั่นเป็นข้าว นั่นเป็นทองแก่เขาให้ทราบได้ ฉันใด ธรรมที่เป็นโลกิยะก็ดี ที่เป็นโลกุตตระก็ดี พระบรมศาสดาก็ตรัสบอกด้วยพระดำรัสที่เป็นโลกุตตระ ฝ่ายเถรวาทย้อนว่ากองข้าวก็ดี กองทองก็ดี ใช้ไม้ละหุ่งชี้บอกก็ได้ ไม่เห็นจำเป็นต้องใช้ไม้ทองคำ ฉันใด ธรรมที่เป็นโลกิยะก็ดี ธรรมที่เป็นโลกุตตระก็ดี พระบรมศาสดาย่อมตรัสด้วยพระดำรัสที่เป็นโลกิยะ สรุปความแล้วฝ่ายเถรวาทถือว่า พระพุทธวจนะทั้งหมดไม่ใช่เป็นพระธรรมจักร เพราะตรัสเรื่องอื่น ๆ ก็มี มิได้ตรัสแต่เรื่องอริยสัจ ๔ อย่างเดียว และโวหารของพระองค์ก็ตรัสทั้งนัยที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ แต่มิได้หมายว่าตัวโวหารเป็นโลกุตตระ

๙. **ถือว่าพระพุทธองค์สามารถเทศนาประมวลคำสอนลงได้ในคำ ๆ เดียว** มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๑๐. **ถือว่าพุทธวจนะทุกคำล้วนเป็นหิตประโยชน์** สำหรับข้อนี้เห็นจะเอาหลักฐานจากคำสรรเสริญพระบรมศาสดาว่า พระพุทธเจ้ามี

ปกติตรัสคำจริงคือสัจจวาที ตรัสสมกาลคือกาลวาที ตรัสเรื่องที่เป็นจริงคือภูตวาที ตรัสถูกต้องคือยถาวาที ตรัสไม่ผิดคืออวิตถวาที ตรัสไม่คลาดเคลื่อนคืออนัญญถวาที และปรากฏในอภัยราชกุมารสูตรแห่งมัชฌิมนิกายว่า พระพุทธองค์ย่อมตรัสแต่วาจาที่จริงมีประโยชน์ แม้จักเป็นที่ไม่พอใจของผู้อื่น ทั้งนี้ทรงเป็นผู้รู้จักกาลสมควรที่จะตรัส

มติฝ่ายเถรวาทรับว่าจริง ทรงเป็นสัจจวาที ภูตวาที ยถาวาที อวิตถวาที อนัญญถวาที แต่มิใช่ว่าทุกคำ พุทธวจนะจะเป็นหิต-ประโยชน์ไปเสียหมด ที่เป็นหิตประโยชน์คือธรรมอันพระองค์แสดงแก่สัตวโลก แต่ในบางสมัยพระองค์ก็ตรัสเรื่องราวที่มิได้เกี่ยวกับธรรมะเลย เช่นตรัสถามพระอานนท์ ว่า "ดูก่อนอานนท์ ! ฝนกำลังตกอยู่หรือหนอ" และเช่นตรัสแก่โพธิราชกุมารว่า.. "เรา..บรรลุถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม พักแรมอยู่ ณ ตำบลนั้น" อะไรเหล่านี้เป็นต้น คำเหล่านี้เป็นเรื่องเล่าถึงการเดินทาง และบางทีก็เป็นเรื่องเรียกภิกษุอุปฐากให้หยิบเครื่องอุปโภคมาใช้สอย มิได้เกี่ยวกับธรรมะเพื่อให้ผู้ฟังนำไปประพฤติปฏิบัติใด ๆ ฉะนั้นจะกล่าวว่าพุทธวจนะทุกคำล้วนเป็นอรรถ เป็นสัจธรรมยังหิตประโยชน์เกิดขึ้นย่อมไม่ได้

๑๑. ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระรูปกายและพระชนมายุไพศาลอนันตกาล ปราศจากขอบเขต

ฝ่ายมหาสังฆิกะพยายามสร้างบุคลิกภาพของพระพุทธองค์ให้ใหญ่โตมโหฬารเมื่อพระองค์มีโลกุตตรภาวะแล้ว จึงมีพระรูปกายอันเป็นทิพย์อมตภาวะรุ่งเรืองไพศาล มีพระชนมายุปราศจากขอบเขต ที่เราเห็นสภาพของพระองค์แก่เฒ่าทรุดโทรมชราที่สุดจนดับขันธปรินิพพานนั้น ความจริงเป็นเพียงมายาศักดิ์ซึ่งพระองค์นิรมิตรให้เห็นพระองค์ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณาอันไม่มีขอบเขต จักโปรดสัตว์ในสกลจักรวาฬให้พ้น

ทุกข์ สัตว์ทั้งหลายมีปริมาณนับมิได้ จึงพระชนมายุของพระพุทธองค์ไม่มีสิ้นสุด ธำรงอยู่เพื่อโปรดสัตว์เหล่านั้น

มติฝ่ายเถรวาท มีอาคตสถานบางแห่งในสุตตันตปิฎกแสดงว่าพระวรกายของพระบรมศาสดาแม้อยู่ในปัจฉิมวัย ทรงชราภาพมากแล้วแต่ความเหี่ยวย่นของพระสรีระจะไม่ปรากฏแก่ผู้อื่นชัดเจนนัก จักปรากฏแต่ภิกษุผู้อุปฐากใกล้ชิดอยู่ทุกวัน เช่นพระอานนท์เท่านั้น และในมหาปรินิพพานสูตรก็ทรงมีพระดำรัสว่า "ดูก่อนอานนท์ ผู้ใดผู้หนึ่งเจริญอิทธิบาททั้ง ๔ ทำให้มากให้เป็นยานเป็นที่ตั้ง แคล่วคล่องแล้วสั่งสมแล้ว ปรารภด้วยดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อหวังพึงอยู่ไปได้ตลอดกัลป์หนึ่งหรือยิ่งกว่ากัลป์ก็ได้ อานนท์ตถาคต เจริญอิทธิบาททั้ง ๔ แล้ว ฯลฯ หวังอยู่พึงอยู่ได้ตลอดกัลป์หนึ่งหรือยิ่งกว่ากัลป์ก็ได้" แต่คำว่ากัลป์ในที่นี้ฝ่ายเถรวาทมิได้ถือว่าเป็นกัลป์แห่งอายุขัยของโลก หากหมายถึงจำนวน ๑๐๐ ปีหรือ ร้อยเศษเท่านั้น ฉะนั้นจึงไม่เห็นพ้องด้วยกับมติฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๒. **ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มิได้มีพระหฤทัยเหนื่อยหน่ายต่อการโปรดสัตว์** ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า พระพุทธองค์มีพระมหากรุณาธำรงพระชนมายุอนันตกาลเพื่อโปรดสัตว์ในสกลโลกธาตุทั้งหลายจากโลกหนึ่งสู่อีกโลกหนึ่ง มติฝ่ายเถรวาทเห็นว่าพระพุทธองค์ศากยมุนี เมื่อโปรดสัตว์จนถึงพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา แล้วก็ดับขันธปรินิพพานเป็นอนุปาทิเสสนิพพานธาตุไม่มีอะไรเหลือ

๑๓. **พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่มีความหลับและพระสุบิน** ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า ความหลับของพระพุทธองค์ไม่มี มีแต่สมาธิจิต ซึ่งเป็นการพักผ่อนของพระองค์เท่านั้น เมื่อไม่มีความหลับก็ไม่มีพระสุบิน

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องกับข้อต้น เพราะความจริงพระบรม

ศาสดาก็มีความหลับเหมือนกัน หากเป็นความหลับที่ประกอบด้วยญาณและสติสัมปชัญญะไม่หลง ดังปรากฏในบาลีมหาสัจจกสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย ตรัสแก้ความเข้าใจผิดของสัจจกนิครนถ์ ซึ่งเข้าใจว่าพระองค์หลับเพราะความหลงว่า "ดูก่อนอัคคิเวสนะ เรายังจำได้อยู่ ในเดือนสุดท้ายของฤดูร้อน เรากลับจากบิณฑบาตในเวลาหลังอาหารแล้ว ให้ปูสังฆาฏิเป็น ๔ ชั้น เรามีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่ความหลับ โดยตะแคงขวา ฯลฯ อัคคิเวสนะ คนเราจะชื่อว่าเป็นคนหลงหรือไม่หลง เพราะเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ แต่ว่าจะเป็นคนหลงหรือไม่หลงโดยเหตุใดนั้น ท่านจงกำหนดใจให้ดีเราจักแสดงให้ฟัง อัคคิเวสนะ อาสวะเหล่าใดที่ทำผู้นั้นเศร้าหมองพร้อม เป็นไปเพื่อความเกิดอีก ประกอบด้วยความทุรนทุรายมีทุกข์เป็นผล ทำให้มีชาติชรามรณะอีกสืบไป เมื่อผู้ใดละมันไม่ได้ เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคนหลง เมื่อผู้ใดละได้ขาด เรากล่าวว่าผู้นั้นเป็นคนไม่หลง" ส่วนข้อไม่มีความฝันฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วย

๑๔. **ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายตอบปัญหาโดยไม่ต้องตรึกนึก** ทั้งนี้เนื่องด้วยพระบรมศาสดาเป็นสัพพัญญู รู้แจ้งเห็นจริงหมดทุกอย่าง มิพักต้องมาคำนึงตรึกนึก

มติฝ่ายเถรวาทรับรองในข้อนี้ คือทรงให้คำพยากรณ์ได้โดยไม่ต้องคิดไว้ก่อน ดังปรากฏในอภัยราชกุมารสูตร เจ้าอภัยราชกุมารทูลถามว่าพระพุทธองค์ต้องทรงคิดไว้ก่อนไหมในการตอบปัญหาต่าง ๆ ของเหล่ากษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดีและบัณฑิตอื่น ๆ พระบรมศาสดาอุปมาให้ฟังว่า เจ้าชายอภัย ฯ เป็นผู้เชี่ยวชาญในเรื่องรถ ถ้ามีผู้มาถามถึงเรื่องรถและส่วนประกอบของรถ เจ้าชายจะต้องเตรียมคิดไว้ล่วงหน้าเพื่อตอบบ้างไหม เจ้าชายอภัยทูลสนองว่าไม่ต้องเลย คำตอบนั้นจักแจ่มแจ้งแก่พระองค์ทันที พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า "ราชกุมาร ฉันใดก็ฉันนั้น ที่

กษัตริย์บัณฑิตบ้าง พราหมณ์บัณฑิตบ้าง คฤหบดีบัณฑิตบ้าง สมณบัณฑิตบ้าง ผูกปัญหาขึ้นแล้วมาถามเรา คำตอบย่อมปรากฏแจ่มแจ้งแก่เราในขณะที่ถูกถามนั่นเอง ทั้งนี้เพราะเหตุไฉน โอ ราชกุมาร เพราะเหตุว่า ธรรมธาตุนั้นเป็นสิ่งที่ตถาคตแทงตลอดเฉพาะด้วยดีแล้ว เพราะความเป็นผู้แทงตลอดเฉพาะด้วยดีต่อธรรมธาตุนั่นเอง คำตอบจึงปรากฏแจ่มแจ้งแก่ตถาคตในขณะนั้น”

๑๕. **ถือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลายในขณะจิตเดียวอาจรู้ชัดธรรมทั้งปวง** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า ใจขณะจิตเดียวของพระพุทธองค์ สามารถเข้าใจในคุณลักษณะของธรรมแต่ละอย่างได้ พระปัจเจกโพธิ และพระอรหันต์เพียงแต่สามารถทราบชัดในสรรพธรรมเป็นทุกข์เป็นอนัตตาในขณะจิตเดียว แต่ไม่อาจทราบชัดในภาวะคุณแต่ละอย่างของธรรมทั้งปวงได้

มติฝ่ายเถรวาทไม่รับรองเรื่องนี้ ในกถาวัตถุมีข้อธรรมคล้ายคลึงกัน บอกว่าเป็นมติของนิกาย ปุพพเสลิยะและอปรเสลิยะถือว่า **เอกจิตฺตกฺขณิกา สพฺเพ ธมฺมาติ** แปลว่าธรรมทั้งปวงเป็นไปในขณะจิตหนึ่ง ฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้าอย่างนั้นมหาปฐพี มหาสมุทร ขุนเขาพระสุเมรุ น้ำ ไฟ ลม หญ้า ไม้ ฯลฯ ถ้าจะตั้งมั่นลงในจิตกระมังและจักขฺวายตนะเกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณกระมัง ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว จักขฺวายตนะเกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ฝ่ายเถรวาทจึงยกภาษิตของท่านสารีบุตรอ้างว่า “อาวุโส จักขุอันเป็นธรรมภายใน ยังมิได้แตกไป แต่รูปธรรมอันเป็นธรรมภายนอกยังมิได้มาสู่คลอง และการประมวลที่สมกันยังไม่มี ความปรากฏแห่งความเป็นวิญญาณที่สมกันยังไม่มีก่อน จักษุอันเป็นธรรมภายใน ยังมิได้แตกไปด้วย รูปอันเป็นธรรมภายนอกมาสู่คลองด้วย การประมวลที่สมกันยังไม่มี ความปรารถนา

แห่งความเป็นวิญญาณที่สมกันก็ยังไม่มีก่อน ฯลฯ ก็ในกาลใดแล จักษุอันเป็นธรรมภายในยังมิได้แตกไปด้วย รูปอันเป็นธรรมภายนอก ก็มาสู่คลองด้วย การประมวลที่สมกันก็มีด้วยอย่างนี้แล ความปรากฏแห่งความเป็นวิญญาณที่สมกันจึงมี" (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) ฝ่ายปรวาทาจารย์แก้ว่า เพราะธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง จึงกล่าวว่าเป็นไปในขณะจิตหนึ่งเท่านั้น

๑๖. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อสู่ครรภ์ไม่ต้องผ่านความเป็นกลละ อัมพุทะ เปสิ ฆนะ** อธิบายความว่า ตามธรรมดาของสำสัตว์ที่เป็นคัพภเสยยกะ คือต้องนอนในครรภ์มารดานั้น เมื่อแรกหยั่งเข้าสู่ครรภ์ มีรูปปฏิสนธิเรียกว่ากลละก่อน กลละเป็นก้อนกลมมีสีเหมือนหยาดน้ำมันงาอันใส ติดอยู่ที่ปลายขนจามรี อันบุคคลสลัดเสีย ๗ ครั้ง ส่วนที่เหลือติดอยู่เท่ากันกับปฐมรูปปฏิสนธิของสัตว์นั้น ครั้นล่วงมา ๗ วัน กลละจักแปรสภาพข้นเข้า และขยายใหญ่ขึ้นหน่อย มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อเรียกว่า อัมพุทะ ล่วงมาอีก ๗ วัน ก็แปรสภาพเป็นชิ้นสีดุจดีบุกที่หลอมละลายคว้างเรียกว่า เปสิ ล่วงมาอีก ๗ วัน ก็แปรสภาพข้นเป็นแท่งเหมือนเยื่อไข่ เรียกว่า **ฆนะ** แล้วต่อไปจึงค่อย ๆ เกิดปัญจสาขา มีมือ ๒, เท้า ๒, ศีรษะ ๑ เกิดตามมา อวัยวะอื่น ๆ ก็เกิดตามโดยลำดับ แต่ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่า ในปัจฉิมชาติสุดท้ายแห่งพระโพธิสัตว์ เนื่องด้วยทรงบำเพ็ญสมติงสบารมีนับด้วยอสงไขยกัลป์เป็นดุจอลังการประดับพระองค์แก่กล้านักหนา ซึ่งเมื่อถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดา ย่อมไม่ต้องผ่านระยะรูปปฏิสนธิดังกล่าวมา หากทรงบริบูรณ์บริสุทธิ์ด้วยอินทรีย์ทั้งปวงโดยทันทีที่ปฏิสนธิ

มติฝ่ายเถรวาทดูเหมือนจะยอมรับในข้อนี้ ดังปรากฏในบาลีอัจฉริยภูตธรรมสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า "ดูก่อนอานนท์

ในกาลใด พระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่ครรภ์มารดา ในกาลนั้นมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ ย่อมไม่มีอาพาธใด ๆ มีความสุข ไม่อ่อนเพลีย อนึ่ง มารดาแห่งพระโพธิสัตว์ ย่อมแลเห็นพระโพธิสัตว์ ผู้อยู่ในครรภ์มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์ มีอินทรีย์ไม่ทราม" ในหนังสือปฐมสมโพธิกถาพรรณนาความตอนนี้ว่า "อนึ่ง กาลเมื่อพระมหาสัตว์อยู่ในพระครรภ์มารดา มิได้เป็นที่สัมพาธฐานคับแคบเหมือนดังสัตว์ทั้งปวง อันเสวยทุกข์ลำบากอยู่ในครรภ์ ทรงสถิตอยู่เป็นสุขเหมือนดุจนั่งอยู่บนเตียงทองอันกว้างได้ ๑๒ ศอก มิฉะนั้นดุจมหาพรหมอันสถิตอยู่ในวิมานแก้ว แล้วพระกายก็มิได้แปดเปื้อนระคนด้วยอสุจิ กอปรด้วยสติสัมปชัญญะทราบพระองค์ ทรงพระดำริแต่ที่จะกระทำอนุเคราะห์สัตว์ มิได้ขาดจากพระกรุณา คอยท่าพุทธโพธิสมัยอยู่ในครรภ์ทั้ง ๑๐ เดือนเป็นนิตย์ พระมารดาก็มิได้บังเกิดเหน็ดเหนื่อยหนักพระอุทร พระกายเบาเหมือนปกติเป็นสุขอยู่ แล้วก็เล็งแลเห็นพระโพธิสัตว์อยู่ในครรภ์ เหมือนดุจด้ายเหลืองอันร้อยเข้าในแก้วมณีอันผ่องใส เมื่อปรารถนาจะทอดพระเนตรในขณะใดก็เห็นพระโอรสนั่งบนบัลลังก์สมาธิผันพระพักตร์มาข้างพื้นพระอุทรแห่งพระมารดาดุจสุวรรณปฏิมาอันสถิตอยู่บนฝักอ่อนในห้องแห่งกลีบปทุมชาติ"

๑๗. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อจะถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งพระมารดา ย่อมปรากฏในรูปแห่งช้างเผือก** ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าช้างย่อมเป็นสัญลักษณ์แห่งกำลังอันยิ่งใหญ่และเป็นราชาของสัตว์ พระโพธิสัตว์ซึ่งได้บำเพ็ญบารมีมาบริบูรณ์ เมื่อจะหยั่งลงสู่พระครรภ์ของพระมารดาในปัจฉิมชาติ จึงสำแดงนิมิตในรูปพญาช้างเผือกให้พระมารดาเห็นทางพระสุบิน ดังคำทูลของพระนางมหามายาพุทธมารดาแด่พระเจ้าสุทโธทนะว่า

หิม รชตนิกาศฺจนฺทร สูรฺยาติเรก สุจรณ สุวิภกฺตษฑฺวิษาโณ มหาตฺมา ฯ

คชวรุ ทฺฤฒสํธิ วชฺรกลฺปสุรูป อุทริ มม ปฺรวิษฺฏสฺตสฺยเหตํ ศฺฤณุษฺว ฯ

แปลว่า "ช้างตัวประเสริฐสีเหมือนหิมะและเงิน เกินพระจันทร์และพระอาทิตย์ มีเท้างาม มีอวัยวะเด่นชัด มีงา ๖ งาเป็นมหาตมะ มีที่ต่อแข็งแรงดุจวัชระ มีรูปงามเข้าไปในท้องหม่อมฉัน พระองค์จงฟังเหตุแห่งช้างนั้น" (จากลลิตวิสตระสํสกฤต) มติข้อนี้ฝ่ายเถรวาทก็ยอมรับ

๑๘. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเมื่อประสูติล้วนออกมาทางพระปรัศว์เบื้องขวาของพระมารดา** ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าคัพภเสยยกะสัตว์ตามปกติย่อมต้องเกิดทางโยนิมรรคของมารดา แต่พระโพธิสัตว์ในปัจฉิมชาติซึ่งประกอบด้วยบารมีเต็มเปี่ยมย่อมไม่เป็นการสมควรจะถือประสูติโดยทวารดังกล่าว จึงถือประสูติทางพระปรัศว์ (สีข้าง) เบื้องขวาของพระมารดา ดังโศลกสํสกฤตว่า

"เอวํ รูเปณ ขลุ ปุนรฺฤทฺธิปฺราติหารฺเยน สมนฺวาคโต โพธิสตฺตฺโว มาตุ กุกฺษิคโต สถาตฺ ฯ ส ปริปูรฺณานํา ทศานํา มาสานามตฺยเยน มาตุรฺ ทกฺษิณปารฺศฺวานฺนิษกฺรมติสฺม ฯ"

แปลว่า "พระโพธิสัตว์สถิตอยู่ในครรภ์มารดาบริบูรณ์ด้วยฤทธิปาฏิหาริย์เห็นปานฉะนี้ ครั้น ๑๐ เดือนเต็มล่วงไปแล้ว ก็ประสูติจากครรภ์พระมารดาโดยปรัศว์เบื้องขวา"

มติฝ่ายเถรวาทไม่กล่าวอะไรไว้สำหรับเรื่องนี้ ปรากฏในอัจฉริยภูตธรรมสูตรเพียงว่า "ดูก่อนอานนท์ หญิงอื่นๆ ย่อมนั่งคลอดบ้าง นอนคลอดบ้าง ส่วนมารดาแห่งพระโพธิสัตว์ หาเป็นอย่างนั้นไม่ มารดาพระโพธิสัตว์ ย่อมยืนคลอดพระโพธิสัตว์"

๑๙. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายไม่มีกามวิตก พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก** ฝ่ายมหาสังฆิกะกล่าวว่า พระโพธิสัตว์สร้างบารมีก็เพื่อโปรดสัตว์ ย่อมมีจิตเปี่ยมด้วยความเมตตากรุณา โดยเฉพาะพระโพธิสัตว์ที่เป็นปัจฉิมภวิกะชาติสุดท้าย วิตกทั้ง ๓ จึงไม่มี

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องด้วย เพราะถือว่าพระโพธิสัตว์ไม่ใช่พระอริยบุคคล ยังคงมีภาวะเป็นปุถุชนอยู่ ในบาลีเทฺวธาวิตักกสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ มีพระพุทธพจน์เล่าว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราก่อนแต่ตรัสรู้ คือยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดความรู้สึกขึ้นว่า ถ้าไฉน-เราจักพึงทำวิตกทั้งหลายให้เป็น ๒ ส่วนเถอะ ก็กามวิตกใด พยาบาทวิตกใด วิหิงสาวิตกใด เราได้ทำวิตกทั้ง ๓ นี้ให้เป็นส่วนหนึ่ง และ (ในประการตรงกันข้าม) เนกขัมมวิตก (ความคิดสละกาม) ใด อัพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตกใด เราได้ทำวิตกทั้ง ๓ นี้ ให้เป็นอีกส่วนหนึ่ง โอ ! ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเรานั้นเป็นผู้ไม่มีความประมาท มีความเพียรให้กิเลสเร่าร้อนส่งตนไปแล้วอยู่อย่างนี้ กามวิตกเกิดขึ้น ฯลฯ พยาบาทวิตกเกิดขึ้น ฯลฯ วิหิงสาวิตกเกิดขึ้น เราก็ทราบชัดว่า กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก เกิดขึ้นแก่เราแล้ว ก็แลกามวิตกนั้น พยาบาทวิตกนั้น วิหิงสาวิตกนั้น ย่อมเป็นไปเพื่อความเบียดเบียนตนบ้าง เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง มีอันกั้นทางปัญญาเสียเป็นปกติ เป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความคับแค้นใจ หาเป็นไปเพื่อความดับไฟกิเลสแลไฟทุกข์ไม่ เมื่อเรามาเล็งเห็นพร้อมเฉพาะอยู่อย่างนี้ ฯลฯ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสา-วิตก ย่อมถึงความตั้งอยู่อีกไม่ได้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นได้ละและบรรเทากามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกที่บังเกิดขึ้นแล้ว และได้อุบัติขึ้นแล้ว ทำให้ถึงความสิ้นสุดลงได้" อาคตสถานอื่นอีกเช่นในบาลีตติย-

สูตรแห่งโลกกามคุณวรรค สังยุตตนิกาย มีพุทธพจน์ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งก่อนแต่เรายังมิได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้เกิดความปริวิตกขึ้นว่ากามคุณ ๕ ซึ่งเป็นอดีต อันเราเคยสัมผัสมาแล้วแต่อดีต แม้จะดับไปเพราะความปรวนแปรก็จริง แต่ส่วนใหญ่เมื่อจิตของเราจะวิ่งไป มันจะวิ่งไปสู่กามคุณอดีตนั้น มีน้อยนักที่จะวิ่งเข้าหากามคุณในปัจจุบันหรือกามคุณในอนาคต ภิกษุทั้งหลายเอย เราได้เกิดตกลงใจต่อไปว่า ความไม่ประมาทและสติความรู้ตัวเป็นสิ่งอันเราผู้หวังประโยชน์ตนพึงทำให้เป็นสิ่งป้องกันจิต (เพื่อมิให้วิ่งไปหากามคุณอีก)"

๒๐. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลายอาจไปเกิดในทุคติได้ตามปรารถนาเพื่อโปรดสัตว์** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า พระโพธิสัตว์มีกรุณาไม่มีขอบขีด จึงอาจไปเกิดในทุคติเพื่อโปรดสัตว์ในอบายภูมิใด อนึ่งเพื่อส่งเสริมให้ขันติบารมีบริบูรณ์ยิ่งขึ้น พระโพธิสัตว์จึงไปเกิดในทุคติทนทุกข์ทรมานด้วยการใช้ขันติธรรมอดกลั้น พูดง่าย ๆ ว่า ในอบายทุคติย่อมมีโอกาสให้พระโพธิสัตว์ใช้ขันติธรรมง่ายกว่าในภูมิอื่น ๆ มติฝ่ายเถรวาทถือว่า พระโพธิสัตว์ที่ยังมิได้รับลัทธยาเทสพยากรณ์จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่งชื่อว่าเป็นอนิยตโพธิสัตว์ อาจไปสู่ทุคติภูมิต่าง ๆ ได้ แต่พระโพธิสัตว์ที่ได้รับลัทธายาเทสพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าว่า ต่อไปจักสำเร็จแก่พระบรมโพธิญาณแล้ว ชื่อว่าเป็นนิยตโพธิสัตว์เที่ยงต่อการตรัสรู้ ในบาลีคัมภีร์สารัตถสังคหะพรรณนาว่าพระนิยตโพธิสัตว์นี้บริบูรณ์ด้วยอัฏฐธรรมสโมธาน และปราศจากอภัพพฐาน ๑๘ ประการ ในอภัพพฐาน ๑๘ ประการนั้น มีบ่งไว้ว่าพระโพธิสัตว์ย่อมไม่ไปถือกำเนิดในอเวจีนรก โลกันตนรก และไม่ไปถือกำเนิดในเปรตจำพวกขุปปิปาสกเปรต คือเปรตที่ถูกเบียดเบียนด้วยความหิวกระหายข้าวน้ำ ไม่ไปถือกำเนิดในเปรตจำพวกนิชฌามตัณหิก-

เปรตที่ถูกไฟเผาให้เร่าร้อนเสมอ และไม่ถือในกำเนิดกาฬกัญชิกาสูรซึ่งเป็นชื่อแห่งอสูรเหล่าที่เป็นเปรต ถ้าพระโพธิสัตว์ไปถือกำเนิดในคติเดรัจฉานก็มีช้างเป็นใหญ่ที่สุด และนกกระจาบเป็นเล็กที่สุด ไม่กำเนิดในสัตว์ที่ใหญ่กว่าช้างหรือเล็กกว่านกกระจาบเลย อนึ่งในบาลีปรมัตถทีปนีอรรถกถาแห่งจริยาปิฎก ขุททกนิกาย มีข้อความพรรณนาถึงความเด็ดเดี่ยวแห่งน้ำพระทัยของพระโพธิสัตว์ว่า “อีกอย่างหนึ่งได้ยินเขากล่าวว่า ถ้าผู้ใดจะใคร่ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จงไปตกนรกอยู่ให้ได้สิ้นแสนกัลป์กลับขึ้นมาก็จะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าพระโพธิสัตว์บุคคลจำพวกใดเข้ารับอาสาว่า เราจะรับไปลุยถ่านเพลิงและอาวุธอันเต็มไปในห้องแห่งจักรวาล และจะลงไปทนทุกขเวทนาในนรกให้สิ้นแสนกัลป์ เราจะขอเป็นพระพุทธเจ้า ถ้าพระโพธิสัตว์บุคคลผู้ใดใจกล้าปรารถนาแรงฉะนี้ จึงอาจปรารถนาพระพุทธภูมิได้ แลความปรารถนาจึงจะสำเร็จ” สรุปว่าฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยกับฝ่ายมหาสังฆิกะ แต่ทว่ามีข้อแม้ดังกล่าวมา

๒๑. **ถือว่าในขณะจิตเดียวแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า ในขณะแห่งธรรมาภิสมัย ย่อมแทงทะลุอริยสัจ ๔ ได้ คือกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย เจริญมรรค และทุกขนิโรธ แทงทะลุในความจริงของสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาในขณะจิตเดียว ฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยในข้อนี้

๒๒. **ถือว่าในรูปภพอรูปภพล้วนมีฉวิญญาณ ๖** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่าแม้ในอรูปพรหมภพก็ยังมีอายตนะ ๖ คือ จักขวายตนะ โสตายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ และมนายตนะ ข้อควรสังเกตคือแม้ในอรูปภพก็ยังมีรูปธาตุอยู่ แต่เป็นรูปที่ละเอียดสุขุมยิ่งนัก จึงเรียกว่าอรูปภพเลยทีเดียว เมื่อมีอายตนะภายใน ๖ ก็ย่อมมีอายตนะภายนอก ๖

แล้วก็วิญญาณอีก ๖ เป็นอันว่าแม้ในอสัญญีภพซึ่งเป็นพรหมพวกหนึ่ง สงเคราะห์ลงในรูปพรหม แต่ปราศจากสัญญา ก็ยังมีฉวิญญาณทั้ง ๖

ฝ่ายเถรวาทไม่รับรองมตินี้ ในกถาวัตถุว่าเป็นมติฝ่ายอันธกะ และตั้งกะทู้ถามว่า **อตฺถิ สฬายตนิโก อตฺตภาโว รูปธาตุยาติ ฯ** อัตภาพอันมีอายตนะ ๖ มีอยู่ในรูปธาตุหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่ามี ตามหลักอภิธรรมของฝ่ายเถรวาทถือว่า รูปพรหม ๑๕ ชั้น ยกอสัญญีพรหมเสีย มีปสาทรูป ๒ เท่านั้นคือ มีจักขุปสาทรูป ๑ และโสตปสาทรูป ๑ ส่วน ฆานะ ชิวหา กายะ ถึงมีอยู่ก็ไม่ทำหน้าที่ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณจึงไม่มี คงมีแต่จักขุวิญญาณ และโสตวิญญาณ และมโนวิญญาณธาตุเท่านั้น แม้กระทั่งลมอัสสาสะ ปัสสาสะ และอาหารรัชกลาปก็หามีไม่ อิ่มอยู่ด้วยปิติสุข ฉะนั้น ฝ่ายเถรวาทจึงค้านเป็นทำนองว่า **อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตนํ อตฺถิ คนฺธายตนํ เตน ฆาเนน ตํ คนฺธํ ฆายตีติ** ในรูปภพนั้นมีฆานายตนะ มีคันธายตนะ และบุคคลสูดคันธะนั้นได้ด้วยฆานะหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว สกวาทาจารย์ คือฝ่ายเถรวาท จึงถามต่อไปว่า **อตฺถิ ตตฺถ มูลคนฺโธ สารคนฺโธ ตจคนฺโธ ปตฺตคนฺโธ ปุปฺผคนฺโธ ผลคนฺโธ อามคนฺโธ วิสคนฺโธ สุคนฺโธ ทุคฺคนฺโธติ** ถ้าอย่างนั้นในรูปภพ ก็มีกลิ่นเกิดแต่รากไม้ กลิ่นเกิดแต่แก่น เกิดแต่เปลือก เกิดแต่ใบ เกิดแต่ดอก เกิดแต่ผล กลิ่นดิบ กลิ่นเป็นพิษ กลิ่นหอมหวน และกลิ่นเหม็นโฉ่หรือ **อตฺถิ ตตฺถ ชิวฺหายตนํ อตฺถิ รสายตนํ ตาย ชิวฺหาย ตํ รสํ สายตีติ ฯ** ในรูปภพมีชิวฺหายตนะ และมีบุคคลลิ้มรสนั้นด้วยชิวหาหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว ฝ่ายเถรวาทจึงถามว่า **อตฺถิ ตตฺถ มูลรโส ขนฺธรโส ตจรโส ปตฺตรโส ปุปฺผรโส ผลรโส อมฺพิลํ มธุรํ ติตฺติกํ กฏุกํ โลณิยํ ขาริยํ ลมฺพิลํ กสาโว สาธุ อสาธูติ** ในรูปภพนั้นถ้าจะมีรส

เกิดแต่รากไม้ รสเกิดแต่ลำต้น เกิดแต่เปลือก เกิดแต่ใบ เกิดแต่ดอก เกิดแต่ผล มีรสเปรี้ยว หวาน ขม เผ็ด ร้อน เค็ม ปร่า เฝื่อน ฝาด ดี ไม่ดีกระมัง **อตฺถิ ตตฺถ กายายตนํ อตฺถิ โผฏฺฐพฺพายตนํ เตน กาเยน ตํ โผฏฺฐพฺพํ ผุสตีติ ฯ** ในรูปภพนั้นมีกายายตนะ และบุคคลถูกต้องโผฏฐัพพะนั้นด้วยกายหรือ **อตฺถิ ตตฺถ กกฺขลํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ สุขสมฺผสฺสํ ทุกฺขสมฺผสฺสํ ครุกํ ลหุกนฺติ ฯ** ในรูปภพนั้นถ้าจะมีสัมผัส แข็ง อ่อน ละเอียด หยาบ สุขสัมผัส ทุกขสัมผัส หนักเบากระมัง ฝ่ายปรวาทีคงยืนกรานว่าในรูปภพ มีฆานนิมิตร ชิวหานิมิตร กาย-นิมิตร

ส่วนอสัญญีสัตว์นั้น มติฝ่ายเถรวาทกล่าวว่าไม่มีจิตประหวัดเลย จิตจักระงับสงบอยู่ ๕๐๐ กัลป์ มีรูปอยู่ ๑๗ คือ ชีวิตนวก ๙ ลหุตารูป ๑ มุทุตารูป ๑ กัมมัญญตารูป ๑ อุปจยตารูป ๓ สันตติรูป ๑ ชรตารูป ๑ อนิจจตารูป ๑ อากาสธาตุ ๑ รวม ๑๗ จึงได้ความว่ามีแต่รูปขันธ์เท่านั้น เรียกว่า "เอกโวการ" ภพ สำหรับอรูปภพ ฝ่ายเถรวาทถือว่าปราศจากรูปอย่างเด็ดขาด มีแต่นามขันธ์ทั้ง ๔ จึงเรียกว่า "จตุโวการภพ" ในกถาวัตถุตั้งกระทู้ถามว่า **อตฺถิ รูปํ อรูเปสูติ ฯ** รูปมีอยู่ในอรูป สัตว์ทั้งหลายหรือ ปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว ฝ่ายเถรวาทค้านว่า **รูปภโว รูปคติ รูปสตฺตาวาโส รูปสํสาโร รูปโยนิ รูปตฺตภาว ปฏิลาโภติ** ถ้าอย่างนั้นก็เป็นรูปภพ รูปคติ รูปสัตตาวาส รูปสังสาระ เป็นกำเนิดของรูปสัตว์ เป็นที่ได้อัตภาพของรูปสัตว์กระมัง ฝ่ายปรวาทาจารย์ไม่รับ ฝ่ายเถรวาทค้านต่อไปว่า **รูปานํ นิสฺสรณํ อรูปํ วุตฺตํ ภควตา อตฺถิ รูปํ อรูเปสูติ** พระผู้มีพระภาคตรัสการไปปราศแห่งรูปทั้งปวง จึงเรียกว่า อรูป ถึงอย่างนั้นท่านยังยืนกรานว่ารูปก็ยังมีในอรูปหรือ ปรวาทาจารย์รับว่าใช่ ยังขอยืนกรานว่ามีรูปอยู่ ฝ่ายเถรวาทจึงแย้งว่า **กามานํ**

นิสฺสรณํ เนกฺขมฺมํ วุตฺตํ ภควตา อตฺถิ เนกฺขมฺเมสุ กามา อตฺถิ อนาสเวสุ อาสวา อตฺถิ อปริยาปนฺเนสุ ปริยาปนฺนาติ ฯ พระผู้มีพระภาคตรัสว่าการสละการไปปราศแห่งกามทั้งปวง ชื่อว่าเนกขัมมะ ถ้าเป็นอย่างมติของท่าน กามทั้งปวงก็ยังคงมีอยู่ในเนกขัมมะกระมัง อนึ่งอาสวะทั้งหลายก็คงชื่อว่ายังมีอยู่ในหมู่ผู้ไม่มีอาสวะซิ อนึ่ง โลกิยธรรมก็ยังมีเหลืออยู่ในโลกุตตรธรรมซิ ฝ่ายปรวาทีไม่รับ

๒๓. **ถือว่าในสมาบัติมีวจีเภทได้ สมาปนฺนสฺส อตฺถิ วจีเภโทติ** คือผู้เข้าฌานยังอาจพูดจาได้แม้ขณะอยู่ในฌาน ในกถาวัตถุกล่าวว่าเป็นมติของนิกายปุพพเสลิยะ (ซึ่งรวมอยู่ในนิกายมหาสังฆิกะด้วย โปรดดูตอนประวัตินิกายมหาสังฆิกะ) ทั้งนี้โดยเหตุผลว่า วจีเภทย่อมมีแก่บุคคลผู้เข้าปฐมฌานเท่านั้น เพราะปฐมฌานยังมีวิตกคือความตรึกวิจารคือความตรองอยู่ ทั้ง ๒ ชนิดนี้รวมเรียกว่า วจีสังขารปรุงคำพูด จึงเชื่อว่าในสมาบัติชั้นปฐมฌานมีวจีเภทแน่นอน แต่ไม่มีกายเภท ฝ่ายเถรวาทค้านโดยยกข้อความในสังยุตตนิกายซึ่งว่า **ปฐมํ ฌานํ สมาปนฺนสฺส วาจา นิรุทฺธา โหตีติ** ในปฐมฌานสมาบัติวาจาย่อมถึงความดับไป

๒๔. **ถือว่าทุกข์เป็นอาหารชนิดหนึ่ง** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่าสัตว์ในนิรยภูมิย่อมมีความทุกข์ทรมานเป็นอาหาร มิได้มีอาหารอื่น มติฝ่ายเถรวาทปรากฏในคัมภีร์สารัตถสังคหบาลี มีข้อความตอนหนึ่งว่า **ยํ ปน เต เนรยิกา เนว อุฏฺฐานผลูปชีวี น ปุญฺญผลูปชีวีติ วุตฺตา เตสํ โก อาหาโรติ** สัตว์ทั้งหลายซึ่งอุบัติในนรกนั้น มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยผลอันบังเกิดแต่ที่ใดที่หนึ่ง และจะได้อาศัยผลแห่งบุญเลี้ยงชีพก็มิได้ สัตว์นรกทั้งหลายนั้นมีสิ่งใดเป็นอาหาร **เตสํ กมฺมเมว อาหาโรติ** กรรมสิ่งเดียวเป็นอาหารแห่งสัตว์นรก แล้วอธิบายว่าสัตว์นรกอยู่ได้ด้วยกรรม

เป็นปัจจัย หรือบางคราวน้ำลายในปากของสัตว์นรกนั้นก็จัดได้ว่าเป็นอาหาร สัตว์นรกกินน้ำลายตนเองเป็นภักษาได้เหมือนกัน ฝ่ายเถรวาทถือว่าถ้าจะสงเคราะห์ลงในอาหาร ๔ ประเภทคือกวฬิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร และวิญญาณาหารแล้ว น้ำลายของสัตว์นรกสงเคราะห์เข้าอยู่ในประเภทกวฬิงการาหาร

๒๕. **ถือว่าพระโสดาบันอาจเสื่อมจากโสดาปัตติผลได้ แต่พระอรหันต์ไม่มีการเสื่อม** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า ญาณพละของพระโสดาบันหรือแม้ของพระสกทาคามี พระอนาคามี ยังชื่อว่าไม่เต็มรอบ ฉะนั้นเมื่อประสบกับอุปสรรครุนแรงบางอย่างแล้วก็ยังเสื่อมได้ ส่วนพระอรหันต์ไม่มีเสื่อม มตินี้ปรากฏในปกรณ์สังสกฤต แต่ในกถาวัตถุบาลีกลับตาลปัตรกัน คือปกรณ์บาลีบอกว่า ฝ่ายมหาสังฆิกะและฝ่ายสรวาสติวาทิน สัมมิติยะ ฯ ถือว่าพระโสดาบันไม่เสื่อม แต่พระอรหันต์ยังอาจเสื่อมได้ ดังจะปรากฏพิสดารในบทที่กล่าวถึงหลักธรรมนิกายสรวาสติวาทิน ส่วนมติฝ่ายเถรวาทหายอมรับรองความคิดนี้ไม่

๒๖. **ถือว่าไม่มีโลกิยสัมมาทิฐิและโลกิยสัทธินทรีย์** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่าสัมมาทิฐิคือความเห็นชอบเป็นโลกุตตรมรรค ฉะนั้นจึงไม่เป็นโลกิยะ และโลกิยทิฐิของปุถุชนเป็นอวิชชาสัมปยุตต์ ประกอบด้วยความหลง เมื่อสัมมาทิฐิฝ่ายโลกิยะไม่มี โลกิยสัทธินทรีย์จึงพลอยไม่มีไปด้วย ทั้งนี้เนื่องด้วยศรัทธา กล่าวคือความเชื่อของปุถุชนเป็นศรัทธาชนิดไม่มั่นคง อาจโยกเยกไหวคลอนได้ จึงไม่จัดว่าเป็นสัทธินทรีย์ อันเป็นความเชื่อชนิดไม่หวั่นไหว มีมูลรากกล้าแข็ง

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องกับฝ่ายมหาสังฆิกะในปปัญจสูทนีปกรณ์มีข้อความว่า "สัมมาทิฐิมี ๒ ชนิด คือกัมมัสสกตญาณ (ญาณกำหนดรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน) และสัจจานุโลมิกญาณ (ญาณปรีชา

เป็นไปโดยสมควรแก่กำหนดรู้อริยสัจ ๔ บังเกิดขึ้นในขณะที่อริยมรรคจะเกิด) ทั้ง ๒ ญาณนี้เรียกว่า โลกิยสัมมาทิฐิ ส่วนวิปัสสนาปัญญาอันสัมปยุตต์ด้วยอริยมรรค อริยผล เรียกว่าโลกุตตรสัมมาทิฐิ” ในบาลีกถาวัตถุกล่าวว่าพวกเหตุวาทและพวกมหิสาสกะมีทิฐิว่า ปัญจินทรีย์ คือ สัทธินทรีย์ ๑ วิริยินทรีย์ ๑ สตินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑ ที่เป็นโลกิยะไม่มี ดังบาลีว่า **นตฺถิ โลกิยํ สทฺธินฺทฺริยนฺติ** ฯ สัทธินทรีย์ที่เป็นโลกิยะ ไม่มีอยู่หรือ **นตฺถิ โลกิยานิ ปญฺจินฺทฺริยานีติ** ฯ อินทรีย์ ๕ ที่เป็นโลกิยะก็ไม่มีหรือ ฝ่ายปรวาทาจารย์รับว่าถูกแล้ว ปัญจินทรีย์ฝ่ายโลกิยะไม่มีเลย ฝ่ายเถรวาทจึงยกพระพุทธพจน์ขึ้นอ้างว่า **“อทฺทสํ โข อหํ ภิกฺขเว พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกนฺโต สตฺเต อปฺปรชกฺเข มหารชกฺเข ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย สฺวาการเร ทฺวาการเร สุวิญฺญาปเย ทุวิญฺญาปเย อปฺเปกจฺเจ ปรโลกวชฺชภยทสฺสาวิโน วิหรนฺเตติ ฯ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเมื่อตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุได้เห็นแล้วแลซึ่งสัตว์ทั้งหลาย บางพวกเป็นผู้มีธุลีในดวงตาน้อย บางพวกเป็นพวกมีธุลีในดวงตามาก บางพวกเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า บางพวกเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน บางพวกเป็นผู้มีอาการดี บางพวกเป็นผู้มีอาการทราม บางพวกเป็นผู้จะตรัสรู้ได้ง่าย บางพวกเป็นผู้จะตรัสรู้ได้ยาก บางพวกเป็นผู้เห็นโทษภัยในปรโลกอยู่” เพราะฉะนั้นจากพระพุทธพจน์ที่ว่า **ติกฺขินฺทฺริเย มุทินฺทฺริเย** บ่งอยู่โต้ง ๆ ว่าโลกิยอินทรีย์ ๕ ต้องมี

ในหนังสืออภิธรรมรุ่นหลัง ๆ ของฝ่ายเถรวาทมีข้อความตอนหนึ่งในโพธิปักขิยธรรมนิทเทสปกรณ์ แต่งโดยคณาจารย์วิลาสะ กล่าวอธิบายเรื่องสัทธินทรีย์ว่า “ใน ๕ ประการนี้ (ปัญจินทรีย์) คำว่า **สทฺธา** นั้น อธิบายว่า **สทฺธาเจตสิก** ในโสภนสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวงนั้นเอง

เรียกว่า **สทฺธินฺทฺริย** เพราะเป็นธรรมชาติที่มีการปกครองชนิดหนึ่ง ศรัทธามี ๒ อย่าง คือ

ปกติสทฺธา และ **ภาวนาสทฺธา** ดังนี้

ปกติศรัทธาได้แก่ทานศีลภาวนาสามัญของมนุษย์ทั้งหลายโดยปกติ แต่ว่าการบริจาคทานชนิดนี้ แม้มีการปกครองบางส่วนก็ดี หาใช่เป็นการปกครองแท้ไม่ เพราะจิตเมื่อปราศจากศรัทธาแล้วย่อมไม่สามารถที่จะทำกุศลได้ มีแต่อกุศลทั้งนั้น เพราะฉะนั้นการบริจาคทานชนิดนี้ ต้องเรียกว่าปกติหรือปกติศรัทธาก็ได้ กุศลที่เกิดมาจากศรัทธาอย่างนี้ ก็ต้องเรียกว่าปกติหรือปกติกุศล แต่ว่ากุศลหรือศรัทธาที่กล่าวมาแล้วหานับเป็นสัทธินทรีย์ไม่

ส่วนภาวนาศรัทธานั้นได้แก่สมถวิปัสสนาทั้ง ๒ ที่เนื่องมาจากกัมมัฏฐานต่าง ๆ คืออานาปานเป็นต้น ภาวนาชนิดนี้เรียก สทฺธินฺทฺริย ได้ เพราะภาวนานั้นเองมีความสามารถที่จะทำลายจิตใจที่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมอง และปลุกใจบุคคลเพื่อให้ทำลายสักกายทิฐิได้" (แม้อินทรีย์อีก ๔ พึงเห็นนัยเดียวกัน)

๒๗. **ถือว่าไม่มีอัพยากตธรรม** ฝ่ายมหาสังฆิกะมีทัศนะในธรรมทั้งหลายว่า มีเพียงกุศลอกุศลธรรมเท่านั้น ไม่มีธรรมซึ่งพยากรณ์ไม่ได้ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล กล่าวคือ อัพยากตธรรม มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับรองด้วย เพราะถือว่าธรรมทั้งปวงที่เป็นกุศลธรรมก็มี อกุศลธรรมก็มี อัพยากตธรรมก็มี ดังปรากฏในบาลีอภิธรรมว่า **กุสลาธมฺมา อกุสลาธมฺมา อพฺยากตาธมฺมา** เป็นต้น กุศลธรรมนั้นเมื่อกำหนดโดยมูลรากที่ตั้งเป็นสามคือ อโลภะความไม่โลภ อโทสะความไม่ประทุษร้าย อโมหะความไม่หลง ชื่อว่าอกุศลธรรมคือธรรมที่เป็นข้าศึก ตรงข้ามกับกุศลมีมูล คือ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนอัพยากตธรรม คือธรรมที่พระ

บรมศาสดา มิได้ตรัสว่าเป็นกุศลหรืออกุศล เป็นธรรมที่ไม่มีผลให้เกิดสุขหรือทุกข์ทั้งสองประการ ยกตัวอย่างในขันธ์ ๕ อันมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รูปขันธ์นับเป็นอัพยากตะ ส่วนอีก ๔ มีทั้งที่เป็นกุศลอกุศล และอัพยากตะดังบาลีว่า **ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ กติกุสลา กติอกุสลา กติอพฺยากตา ฯ** ในขันธ์ ๕ เหล่านั้น อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรเป็นอัพยากตะ **รูปกฺขนฺโธ อพฺยากโต จตฺตาโร ขนฺธา สิยา กุสลา สิยา อกุสลา สิยา อพฺยากตา ฯ** รูปขันธ์ชื่อว่าเป็นอัพยากตะ ส่วนขันธ์ทั้งหลายอีก ๔ บ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็นอัพยากตะ อธิบายว่ารูปขันธ์อันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ มี ดิน น้ำ ไฟ ลม และอุปาทายรูป ๒๔ โดยธรรมชาติสภาวะจะกำหนดลงไปว่าเป็นกุศลหรืออกุศลหาได้ไม่ แต่ถ้าจิตที่เกิดขึ้นเป็นกุศล รูปขันธ์ก็พลอยเป็นกุศล ถ้าจิตที่เกิดนั้นเป็นบาป รูปก็พลอยเป็นอกุศล ส่วนนามขันธ์อีก ๔ มีทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะ ซึ่งความพิสดารแห่งอรรถาธิบายจักไม่นำมาแสดงไว้ ณ ที่นี้ มิฉะนั้น หนังสือเล่มนี้จะกลายเป็นหนังสืออธิบายพระอภิธรรมไป ท่านผู้อ่านปรารถนาความละเอียดพึงศึกษาในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะเถอะ อนึ่ง พระนิพพานก็สงเคราะห์ลงในอัพยากตธรรมด้วย ดังบาลีวิภังคปกรณ์ว่า **สมุทยสจฺจํ อกุสลํ มคฺคสจฺจํ กุสลํ นิโรธสจฺจํ อพฺยากตํ ทุกฺขสจฺจํ สิยา กุสลํ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ** สมุทัยสัจเป็นอกุศล ส่วนมรรคสัจเป็นกุศล นิโรธสัจเป็นอัพยากตะ ส่วนทุกขสัจบ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็นอัพยากตะ

๒๘. **ถือว่าพระโสดาบันยังทำบาปทั้งปวงได้ ยกเว้นอนันตริยกรรม** ฝ่ายมหาสังฆิกะว่าพระโสดาบันอาจทำอกุศลทุกอย่างได้ ยกเว้นอนันตริยกรรม ฝ่ายเถรวาทถือว่าทำบาปทั้งปวงไม่ได้ แต่อาจทำเป็น

บางสิ่ง ดังบาลีพุทธภาษิตในรัตนะสูตร ขุททกนิกายว่า "ฯลฯ **จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต ฉ จาภิจานานิ อภพฺโพ กาตุํ ฯลฯ กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ กาเยน วาจายุทเจตสา วา อภพฺโพ โสตสฺส ปฏิจฺฉทาย อภพฺพตา ทิฏฺฐปทสฺส วุตฺตา** อนึ่งพระโสดาบันเป็นผู้พ้นจากอบาย ๔ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอภิฐานะทั้ง ๖ (คืออนันตริยกรรม ๕ มีฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำพระพุทธบาทให้ห้อโลหิต และทำสังฆเภท กับเข้ารีดถือศาสนาอื่น) พระโสดาบัน ยังกระทำบาปกรรมด้วยกายหรือวาจาหรือใจได้บ้าง (เพราะความพลั้งพลาด) ถึงกระนั้นท่านไม่ควรเพื่อจะปกปิดบาปกรรมอันนั้น ความเป็นผู้มีทางพระนิพพานอันเห็นแล้ว ไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว" ในปรมัตถโชติกาปกรณ์ อรรถกถาแห่งขุททกนิกาย แก้ความตอนนี้มีตัวอย่างน่าฟังว่า พระโสดาบันที่เป็นภิกษุ แม้จะทำผิดวินัยก็เว้นอาบัติที่เป็นโลกวัชชะ กล่าวคืออาบัติที่มีโทษทางโลก แม้คนที่ไม่ใช่ภิกษุทำเข้าก็มีผิด เช่นโจรกรรมและฆ่ามนุษย์เป็นต้น ถ้าท่านจะล่วงก็ล่วงแต่เฉพาะปัณณัตติวัชชะ มีโทษทางพระบัญญัติถ่ายเดียว คือเสียหายเฉพาะพระทำเท่านั้น ฆราวาสทำไม่เสียหาย แล้วยกตัวอย่างว่า เช่น ทำล่วงสหเสยยสิกขาบท ภิกษุนอนในที่มุงที่บังอันเดียวกันกับอนุปสัมบันเกิน ๓ คืนขึ้นไป ต้องปาจิตตีย์ หรือล่วง **ปทโสธมฺมํ** คือภิกษุสอนธรรมแก่อนุปสัมบัน ถ้าว่าพร้อมกันต้องปาจิตตีย์ หรือพูดคำเพ้อเจ้อ คำหยาบเป็นต้น แต่ท่านไม่ปกปิดอาบัติหรือความผิดไว้ เมื่อรู้ตัวแล้วก็รีบปลงอาบัติกับเพื่อนสหธรรมิก แล้วสำรวมระวังต่อไป

๒๙. **ถือว่าจิตมีสภาวะเดิมบริสุทธิ์ผ่องแผ้ว** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า กิเลสต่าง ๆ เป็นเพียงสิ่งภายนอกที่มาหุ้มห่อจิตอันบริสุทธิ์ไว้ เหมือนเมฆมาบังดวงอาทิตย์ กิเลสก็ไม่ใช่จิต ธรรมชาติจิตนี้สะอาด

หมดจด แต่ที่เห็นขุ่นหมอง เพราะกิเลสมาเคลือบ เหมือนน้ำบริสุทธิ์กับสี เมื่อเอาสีแดงเจือลงไปน้ำก็มีสีแดง เอาสีเขียวเจือลงไป น้ำก็มีสีเขียว สภาวะเดิมของจิตบริสุทธิ์ปลอดโปร่งจากปวงกิเลส มติฝ่ายเถรวาทไม่รับทัศนะนี้ เพราะไม่ถือว่าจิตมีธรรมชาติบริสุทธิ์ แต่ถือว่าจิตนี้มีธรรมชาติประภัสสร (มีแสงในตัวหรือผุดผ่อง) ดังพระพุทธภาษิตในบาลีอังคุตตรนิกายเอกนิบาตว่า **“ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จตฺตํ ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ ตญฺจโข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ วิปฺปมุตฺตํ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนี้แลเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่จรมา และจิตนั่นแลพ้นได้แล้วจากอุปกิเลสที่จรมา” อุปกิเลสในที่นี้คืออภิชฌาวิสมโลภะ ความละโมภเพ่งเล็ง ๑ พยาปาทะ ความคิดปองร้าย ๑ โกธะ ความโกรธ ๑ อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้ในใจ ๑ มักขะ ลบหลู่คุณท่าน ๑ ปลาสะ ความตีเสมอ ทรนง ๑ อิสสา ความริษยา ๑ มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๑ มายา ความเจ้าเล่ห์แสนกล ๑ สาเถยยะ ความโอ้อวด ๑ ถัมภะ ความหัวดื้อ ๑ สารัมภะ ความแข่งดี ๑ มานะ ความถือตัว ๑ อติมานะ ความดูหมิ่นท่าน ๑ มทะ ความมัวเมา ๑ ปมาทะ ความเลินเล่อ ๑ รวม ๑๖ อย่าง อุปมาดุจอาคันตุกะจรมาเยี่ยมจิตผู้เป็นเจ้าบ้านคราวใด เจ้าบ้านต้องวุ่นวายไปด้วยคราวนั้น เมื่ออาคันตุกะกลับแล้ว จิตใช่ว่าจะได้พักผ่อน สบายก็เปล่า ยังต้องวุ่นกับงานบ้านอีกมากมาย งานบ้านนี้มีมาพร้อมกับตัวบ้านซึ่งสร้างสำเร็จด้วยอวิชชาเป็นมูล และมีขึ้นพร้อมกับเจ้าบ้านมาอาศัย งานบ้านที่กล่าวคือ **อาสวะกิเลส** กิเลสเครื่องหมักดองอยู่ในขันธสันดาน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **อนุสัยกิเลส** กิเลสตามนอนเนื่องในสันดาน มีมาพร้อมกับจิตนับแต่กาลเบื้องต้นไม่ปรากฏ เป็นกิเลสประเภทละเอียดอ่อนนัก ไม่ปรากฏง่าย ๆ บางคราวต้องมีอารมณ์มา รบกวน

มาก ๆ จึงปรากฏขึ้น มีอยู่ ๗ อย่างคือ กามราคานุสัย ความกำหนัดในกาม ปฏิฆานุสัย ความหงุดหงิด ทิฏฐานุสัย ความเห็นผิด วิจิกิจฉานุสัย ความสงสัยลังเล มานานุสัย ความถือตัว ภวราคานุสัย ความกำหนัดติดในภพ อวิชชานุสัย ความไม่รอบรู้ความจริง ทั้ง ๗ นี้พอจะย่อลงเป็น ๓ คือ ราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อวิชชานุสัย หรือเรียกว่า โลภะมูล โทสะมูล โมหะมูลก็ได้ จะหมดสิ้นจากขันธสันดานโดยสิ้นเชิงก็ต่อเมื่อสำเร็จอรหัตผล ฉะนั้นฝ่ายเถรวาทจึงกล่าวจิตว่างจากอาคันตุกะขั้นอุปกิเลส ชื่อว่า ประภัสสร คือผุดผ่องมีแสงในตัว เช่น จิตของผู้สำเร็จฌานสมาบัติชั้นสูง แต่ไม่ใช่จิตบริสุทธิ์ดุจมติฝ่ายมหาสังฆิกะ ทั้งนี้เพราะยังมีอนุสัยกิเลสอยู่ อนึ่ง หาเป็นจิตมีธรรมชาติบริสุทธิ์แล้วก็ไม่ควรต้องถูกกิเลสหุ้มห่ออีก

๓๐. **ถือว่าอนุสัยไม่ใช่จิตและไม่ใช่เจตสิกและไม่มีอารมณ์** อนุสัยกิเลสคือกิเลสซึ่งนอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ เป็นสภาพละเอียด มี กามราคานุสัย ๑ ปฏิฆานุสัย ๑ ทิฏฐานุสัย ๑ วิจิกิจฉานุสัย ๑ มานานุสัย ๑ ภวราคานุสัย ๑ และอวิชชานุสัย ๑ อีกนัยหนึ่งอนุสัยก็คืออาสวะกิเลสนั่นเอง ได้แก่ กามาสวะ ๑ ภวาสวะ ๑ อวิชชาสวะ ๑ มติของข้าพเจ้าว่าอนุสัยเป็นจิตตวิปยุตต์ เพราะเหตุว่าเป็นธรรมที่ไม่ปรากฏขึ้น นอนเนื่องอยู่ในจิตตสันดาน เหมือนพืชที่ยังอยู่ในเมล็ด ยังไม่ปรากฏเป็นต้นเถาใบดอกอะไรออกมา ต่อเมื่อไรได้เหตุได้ปัจจัย กล่าวคืออารมณ์ ๖ มากระทบก่อกวน พืชนั้นจึงแตกหน่อออกช่อออกมาให้เห็น กล่าวคืออนุสัยนั่นแลฟุ้งขึ้นมาสู่วิถี ตอนนี้ไม่เรียกว่าอนุสัยแล้ว ท่านเรียกว่า สังโยชน์หรือนิวรณ์ อุปมาหนึ่ง ท่านเปรียบเหมือนน้ำที่ใสแต่มีตะกอนนอนก้น ตราบใดที่ไม่มีอะไรไปก่อกวน น้ำคงใสน่ากินน่าอาบ ตะกอนคงสงบอยู่ที่พื้นภายใต้น้ำอันติดกับภาชนะที่ใส่ เช่นโอ่ง

เท่านั้น เมื่อไรเราไปกวนน้ำตะกอนก็จะฟุ้งลอยขึ้นมาเหนือพื้นน้ำ ทำให้น้ำแปรสภาพเป็นน้ำขุ่นอาบกินไม่ได้ ฉะนั้นจิตดวงใดที่อนุสัยยังไม่แสดงอาการฟุ้งขึ้นมา จัดเป็นภวังคจิต ยังไม่ขึ้นสู่วิถีเป็นจิต อัพยากตะ อนุสัยจึงไม่ใช่จิต จัดเป็นจิตตวิปยุตต์ แต่สงเคราะห์เป็นเจตสิกได้ และเป็นธรรมไม่มีอารมณ์เพราะยังยึดหน่วงอารมณ์ไม่ได้ เช่นปุถุชนที่ทำบุญให้ทานด้วยใจผ่องแผ้วเป็นบุญจริง ๆ ในขณะนั้นจิตของเขาเป็นกุศลจิตอย่างสมบูรณ์ ถึงกระนั้นอนุสัยกิเลสของเขาก็ยังมีอยู่ แต่มิได้เป็นอารมณ์เลย อารมณ์ของผู้ทำบุญคนนั้นเป็นอารมณ์กุศลแท้ ๆ มติฝ่ายบาลีอภิธรรมถือว่า อนุสัยเป็นจิตตสัมปยุตต์และเป็นธรรมมีอารมณ์

๓๑. **ถือว่าอนุสัยต่างกับสังโยชน์ สังโยชน์สัมปยุตต์กับจิต** ในบาลีว่า **อญฺโญ กามราคานุสโย อญฺญํ กามราคปริยุฏฐานนฺติ ฯ** กาม-ราคานุสัยเป็นอย่างหนึ่ง กามราคปริยุฏฐานะเป็นอีกอย่างหนึ่งหรือ

กิเลสมีหลายชั้น เป็นกิเลสอย่างละเอียด กิเลสอย่างกลาง และกิเลสอย่างหยาบ รวม ๓ ชั้นด้วยกันคือ

๑. อนุสัยกิเลส คือกิเลสนอนก้นเป็นอย่างละเอียดชั้นหนึ่ง

๒. ปริยุฏฐานะกิเลส คือกิเลสที่กลุ้มรุมจิตรอบด้านได้แก่อนุสัยนั่นแหละ แต่เมื่อฟุ้งขึ้นมาสำแดงอาการก็เป็นปริยุฏฐานะเป็นอย่างกลางชั้นหนึ่ง

๓. วีติกกมะกิเลส คือกิเลสที่ล้นออกมาทางกายทวาร วจีทวาร มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต พูดส่อเสียดยุยงและคำหยาบเป็นต้น กิเลสอย่างนี้เกิดขึ้นแล้วให้ศีลขาดเป็นอย่างหยาบอีกชั้นหนึ่ง

สังโยชน์คือกิเลสเครื่องผูกรัดใจสัตว์มี ๑๐ อย่าง

๑. สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน

๒. วิจิกิจฉา ความลังเลไม่แน่ใจในปฏิปทา

๓. สีลัพพตปรามาส ความถือศีลพรตนอกธรรม

๔. กามราคะ ความติดในกิเลสกาม

๕. ปฏิฆะ ความหงุดหงิด

๖. รูปราคะ ความติดใจในรูปธรรม

๗. อรูปราคะ ความติดใจในอรูปธรรม

๘. มานะ ความสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่

๙. อุทธัจจะ ความคิดพล่าน

๑๐. อวิชชา ความไม่รู้จริง

สังโยชน์ทั้ง ๑๐ นี้ ฝ่ายมหาสังฆิกะ กล่าวว่าต่างกับอนุสัยและจัดเป็นจิตตสัมปยุตต์ มติฝ่ายเถรวาทเห็นว่าอนุสัยกับสังโยชน์ทำกิจต่างกัน แต่มีองค์ธรรมเหมือนกัน อนุสัยทำหน้าที่ตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณ เช่น เด็กที่อยู่ในครรภ์มารดายังไม่มีสังโยชน์หรือนิวรณ์ แต่มีอนุสัยกิเลสนอนเนื่องในจิตสันดานบริบูรณ์ เมื่อเด็กคลอดออกมาและเจริญวัยเติบโตขึ้น ไปเสาะแสวงหาอารมณ์อันเป็นกิเลส จึงกลายเป็นสังโยชน์ขึ้น พูดง่าย ๆ ว่า กิเลสที่ยังไม่สำแดงรูปร่างพฤตติขึ้นสู่วิถีเป็นอนุสัย กิเลสที่ขึ้นสู่วิถีแล้วสำแดงพฤตติ จัดเป็นสังโยชน์

๓๒. **ถือว่าปัญจวิญญาณ ๕ มีทั้งสราคะและวิราคะ** ฝ่ายมหาสังฆิกะกล่าวว่า จักขุวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณมีทั้งที่เป็นสราคะและวิราคะ มติฝ่ายเถรวาทถือว่าปัญจวิญญาณกล่าวว่าเป็นสราคะก็ไม่ถูก เป็นวิราคะก็ไม่ถูกเหมือนกัน เพราะโดยสภาวะเป็นอัพยากตะ สราคะหรือวิราคะ สำคัญที่ขณะแห่งชวนจิต มิใช่อยู่ที่ปัญจวิญญาณซึ่งสักแต่ว่าทำหน้าที่รับอารมณ์ เห็น ได้ยิน ดมกลิ่น ลิ้มรส และถูกต้องสัมผัสเท่านั้น เรื่องนี้จักปรากฏพิสดารในตอนว่าด้วยปัญจวิญญาณเป็นกุศลหรืออกุศลข้างหน้าต่อไป

๓๓. **ถือว่าพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ล้วนเป็นนิปปริยาย** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า พระธรรมเทศนาของพระบรมศาสดาล้วนมีอรรถอันสมบูรณ์ ถึงเป็นนิปปริยายทั้งหมด แต่มติฝ่ายเถรวาท และนิกายพระพุทธศาสนาอื่น แม้ฝ่ายลัทธิมหายานถือว่า พระบรมศาสดาแสดงพระธรรมมีทั้งที่เป็นนิปปริยายและปริยาย สุดแต่กาละเทศะและอัธยาศัยของสัตว์ผู้รับพระสัทธรรมเทศนา

๓๔. **ถือว่าอสังขตธรรมมี ๙ ชนิด** ฝ่ายมหาสังฆิกะแสดงว่า อสังขตธรรม ธรรมที่ปราศจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่ ๙ ชนิดคือ

๑. ปฏิสังขยนิโรธ คือความดับด้วยอาศัยโลกุตตรปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา

๒. อัปปฏิสังขยนิโรธ คือความดับที่มิได้อาศัยโลกุตตรปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา

๓. อากาศ

๔. อากาสานัญจายตนะ

๕. วิญญาณัญจายตนะ

๖. อากิญจัญญายตนะ

๗. เนวสัญญานาสัญญายตนะ

๘. ปฏิจจสมุปบาท

๙. มรรคมีองค์ ๘

อสังขตะทั้ง ๙ ชนิดนี้ ฝ่ายเถรวาทยอมรับแต่เพียงปฏิสังขยนิโรธและอัปปฏิสังขยนิโรธ กับอากาศเท่านั้น นอกนั้นหายอมรับไม่ อากาศที่เป็นอสังขตะนั้นได้แก่อชฎากาศเป็นต้น

ข้อที่ว่าอรูปทั้ง ๔ เป็นอสังขตะนั้น ฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าใจดีความในพระพุทธดำรัสว่า อรูปทั้ง ๔ มีสภาพไม่หวั่นไหว คือเป็น *"อเนญชา"*

จึงจัดเป็นอสังขตธรรม **นนุ จตฺตาโร อรุปฺปา อเนญฺชา วุตฺตา ภควตาติ** ฝ่ายเถรวาทค้านว่า อรูปทั้ง ๔ เป็นภพเป็นคติ เป็นสัตตาวาส เป็นสังสาระ ฯลฯ มีการเกิด แก่ ตายและจุติ อรูป ๔ มีเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ อสังขตะก็มีสภาพดังกล่าวมาด้วยหรือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ฝ่ายมหาสังฆิกะตีคำว่า อเนญชาผิด แท้จริงอเนญชาที่ชื่อว่าไม่หวั่นไหวในที่นี้ ท่านหมายถึงความไม่หวั่นไหวยินดียินร้ายในอารมณ์ ได้แก่คุณลักษณะของอรูปฌานทั้ง ๔ ซึ่งมีความสุขุมละเอียดตั้งอยู่ได้มั่นคงกว่าฝ่ายรูปฌาน ๆ ยังมีความยินดี เช่นยังมีปิติหรือสุขโสมนัส ในอรูปฌานปราศจากอารมณ์เหล่านี้จึงชื่อว่า อเนญชา

ข้อที่ว่าปฏิจจสมุปบาทเป็นอสังขตะ ฝ่ายมหาสังฆิกะตีความในสภาวธรรม อันเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยามว่า ความที่จะต้องเป็นไปอย่างนั้นหรือจะต้องเป็นไปอย่างนี้ ของสภาวะธรรมอย่างแท้จริงนั่นแหละคือ อสังขตะ ดังที่ฝ่ายมหาสังฆิกะยกพระพุทธพจน์ขึ้นสนับสนุนทิฐิของตนว่า **"ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ อุปฺปาทา วา ตถาคตานํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตา อิทปฺปจฺจยตา ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺฌติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺฌิตฺวา อภิสเมตฺวา อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรติ ปสฺสถาติ จาห ชาติปจฺจยา ภิกฺขเว ชรามรณํ ภวปจฺจยา ภิกฺขเว ชาติ ฯ เป ฯ อวิชฺชาปจฺจยา ภิกฺขเว สงฺขารา อุปฺปาทา ฯลฯ อิติโข ภิกฺขเว ยา ตตฺร ตถตา อวิตฺถตา อนญฺญถตา อิทปฺปจฺจยตา อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ (สังยุตตนิกาย)"**

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชรามรณะมีชาติเป็นปัจจัย พระตถาคตทั้งปวงจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ดี ธาตุอันนั้นได้ตั้งอยู่แล้วเป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยาม ,นั่นคือปัจจัยธรรมอันตถาคตได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ได้

ค้นพบด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งปัจจัยธรรมนั้น เมื่อตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว และเมื่อค้นพบด้วยปัญญาอันยิ่งแล้ว จึงได้บอกจึงได้แสดง จึงได้ประกาศ จึงได้เปิดเผย จึงขยายธรรมให้กระจ่างและชี้แจงว่าชรามรณะมีชาติเป็นปัจจัย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชาติมีภพเป็นปัจจัย ฯลฯ สังขารมีอวิชชาเป็นปัจจัย ฯลฯ ด้วยเหตุนี้แล ภิกษุทั้งหลาย ความไม่แปรผันยักย้ายโดยประการอื่นแห่งปัจจัยอันใด ในอาการเหล่านั้นอันใด นี้เราเรียกว่าปฏิจจสมุปบาท"

มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับรอง ทั้งนี้เพราะพระพุทธพจน์นี้มิได้หมายความว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นของไม่มีปัจจัยปรุงแต่งเลย พระพุทธองค์ทรงแสดงว่าเป็นของจริงที่มีอยู่โดยธรรมนิยาม มิได้มีผู้ใดไปบัญญัติมันขึ้น เมื่อยังมีอวิชชาอยู่ก็มีสังขารเป็นลำดับจนถึงชาติ ชรา พยาธิ มรณะหมุนเวียนกันดังนี้ สัจจะหรือความจริงมี ๒ ประการ คือจริงอย่างเที่ยงก็มี จริงอย่างไม่เที่ยงก็มี จริงอย่างเที่ยงได้แก่พระนิพพาน จริงอย่างไม่เที่ยงได้แก่ปฏิจจสมุปบาทเพราะอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น ไร้ปัจจัยก็ดับไป หรือจะเรียกว่าจริงอย่างโลกียะก็ได้ ในธรรมนิยามสูตร พระบรมศาสดาแสดงว่า พระพุทธเจ้าจักอุบัติขึ้นหรือไม่อุบัติขึ้นก็ตาม สภาพแห่งธรรมที่ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงปราศจากตัวตน เป็นของมีอยู่เป็นอยู่โดยธรรมดา ก็หมายถึงนัยดังกล่าวมา

แม้ในข้อที่ว่ามรรคมีองค์ ๘ เป็นอสังขตะก็เช่นกัน ในบาลีกถาวัตถุกล่าวถึงทิฐินิกายปุพพเสลิยะ กิงนิกายมหาสังฆิกะมีวาทะว่า อริยสัจทั้ง ๔ เป็นอสังขตะ ทุกข์ (เฉย ๆ) สมุทัย (เฉย ๆ) มรรค (เฉย ๆ) เป็นสังขตะ ต่อเมื่อเป็นทุกขอริยสัจ สมุทัยอริยสัจ และมรรคอริยสัจจึงเป็นอสังขตะ ถอดใจความว่าสภาวะแห่งความแท้ที่จะต้องเป็นทุกข์

แท้ที่จะต้องเป็นสมุทัย และแท้ที่จะเป็นมรรคนั้นแหละคืออสังขตะ พูดง่าย ๆ คือสภาพที่ธำรงคุณลักษณะของมันไว้ มรรคไม่ใช่สมุทัย หรือทุกข์ก็ไม่ใช่มรรค สภาวะใดที่ธำรงคุณลักษณะของตนเอาไว้ไม่แปรผันยักย้ายเป็นอื่น นิกายปุพพเสลิยถือว่านั่นคืออสังขตะ ส่วนนิโรธสัจหรือนิโรธเฉย ๆ เป็นอสังขตะตลอด ฝ่ายมหาสังฆิกะมิได้ถือหมดทั้ง ๔ สัจ คงถือเอานิโรธสัจ มรรคสัจ นั่นแลเป็นอสังขตะ นิโรธสัจสงเคราะห์เข้าในปฏิสังขยนิโรธไปแล้ว จึงคงเหลือมรรคสัจ นั่นแลเป็นอสังขตะ ข้าพเจ้าเข้าใจว่ามติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับเลย ว่าสัจ ๓ ยกเว้นนิโรธสัจเป็นอสังขตะ ในบาลีวิภังคปกรณ์ มีข้อความ ว่า **“สมุทยสจฺจํ อกุสลํ มคฺคสจฺจํ กุสลํ นิโรธสจฺจํ อพฺยากตํ ทุกฺขสจฺจํ สิยา กุสลํ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ”** แปลว่า “สมุทัยสัจเป็นอกุศล มรรคสัจเป็นกุศล นิโรธสัจเป็นอัพยากตะ และทุกข์สัจบ้างก็เป็นกุศล บ้างก็เป็นอกุศล บ้างก็เป็นอัพยากตะ” **“ตีณิ สจฺจานิ สปฺปจฺจยานิ นิโรธสจฺจํ อปฺปจฺจยํ ตีณิ สจฺจานิ สงฺขตานิ นิโรธสจฺจํ อสํขตํ”** แปลว่า “สัจจะ ๓ เป็นธรรมมีปัจจัยปรุงแต่ง ส่วนนิโรธสัจปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง สัจจะ ๓ เป็นสังขตะ ส่วนนิโรธสัจเป็นอสังขตะ” เราจักพิจารณาพบว่าทั้ง ๒ ฝ่ายต่างตีความในเรื่องจริงเที่ยงและจริงไม่เที่ยงผิดกันมาก ฝ่ายมหาสังฆิกะถือว่าลงเป็นของจริงแล้วมันก็ต้องเที่ยงด้วย ฝ่ายเถรวาทถือว่าของจริงที่ไม่เที่ยงก็มี กล่าวง่าย ๆ ก็ว่าของจริงที่อาศัยปัจจัยเป็นไปอยู่ก็มี เมื่อสิ้นปัจจัยแล้วก็ดับ ของจริงที่ไม่ต้องอาศัยปัจจัยดำรงอยู่ไม่เกิดไม่ดับไป ฉะนั้นในบาลีอภิธรรมจึงมีข้อความว่า **“สจฺจานํ กติ ลกฺขณานิ ฯ สจฺจานํ เทฺว ลกฺขณานิ สํขตลกฺขณญฺจ อสํขตลกฺขณญฺจ”** แปลว่า “สัจจะทั้งหล่ายมีลักษณะเท่าไร ตอบว่าสัจจะทั้งหลายมี ๒ ลักษณะ คือ สังขตลักษณะ ๑ อสังขตลักษณะ ๑”

ฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า สภาพธรรมนิยามแห่งอริยสัจ ไม่ควรถือว่าเป็นความเที่ยงคือเป็นอสังขตะเลย แต่ถือว่าเป็นความจริงได้ คือจริงที่จะต้องเป็นทุกข์ จริงที่เป็นสมุทัยและจริงที่เป็นมรรค

ความเห็นทั้ง ๓๔ ข้อนี้ในปกรณ์สํสกฤตว่าเป็นของนิกายมหาสังฆิกะ นิกายเอกวยหาริกะ นิกายโลโกตรวาทิน โคกุลิกวาทิน ๔ นิกายเห็นตรงกัน

๓๕. **ถือว่าศีลไม่เป็นเจตสิกและไม่แปรไปตามจิต สีลํ อเจตสิกนฺติ สีลํ น จิตฺตานุปริวตฺตีติ ฯ** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า สัมมาวาจา วาจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ และสัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ทั้ง ๓ นี้เป็นกายกรรมจึงไม่เป็นเจตสิกและไม่แปรไปตามจิต แต่ฝ่ายเถรวาทถือว่าธรรมทั้ง ๓ จัดเป็นเจตสิกเรียกว่า "วรัติเจตสิก" ทั้งนี้เพราะศีลชื่อว่าเป็นเจตนาละเว้นทุจริตมีความตั้งใจเป็นใหญ่ จึงชื่อว่าศีล สัมมาวาจาเป็นเจตสิกเว้นจากวจีทุจริต ๔ คือ มุสาวาทปิสุณวาจา ผรุสสวาจา สัมผัปปลาปวาจา สัมมากัมมันตะ เป็นเจตสิก เว้นกายทุจริต ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร สัมมาอาชีวะ เป็นเจตสิก เว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ในการประกอบอาชีพ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาซึ่งถือว่าเป็นภาษิตของพระสารีบุตรกล่าวแก้ว่า ศีลคืออะไร แก้ว่าเจตนาเจตสิกก็ชื่อว่าศีล สังวรก็ชื่อว่าศีล การไม่ละเมิดก็ชื่อว่าศีล ฯ

๓๖. **ถือว่าวิญญัติก็เป็นสีล วิญฺญตฺติ สีลนฺติ** วัญญัติคืออาการเคลื่อนไหวของกาย ๑ อาการเคลื่อนไหวของวาจา ๑ เรียกว่ากายวิญญัติรูป และวจีวิญญัติรูป ฝ่ายมหาสังฆิกะบอกว่าสงเคราะห์ลงในศีลได้ คือผู้มีศีลย่อมมีกายวิญญัติและวจีวิญญัติเป็นศีลไปด้วย แต่ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง-เพราะทั้ง ๒ สักแต่ว่าเป็นรูปธรรมแสดงกิริยาอาการ

เท่านั้นเอง มิได้มีเจตนาเครื่องงดเว้นจากบาป ฝ่ายมหาสังฆิกะเพ่งเล็งไปจนถึงกิริยากราบไหว้ การปูที่หลับที่นอน การตักน้ำล้างเท้าให้ครูบาอาจารย์ การนวดเฟ้น การทำสามีจิกรรม อัญชลีกรรม ว่าล้วนเป็นศีลทั้งนั้น

๓๗. **ถือว่าสังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยเท่านั้น ไม่พึงถือว่าอวิชชาเกิดแม้เพราะสังขารเป็นปัจจัย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา น วตฺตพฺพํ สงฺขารปจฺจยาปิ อวิชฺชาติ** มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ เพราะถือว่าอวิชชากับสังขารต่างกันเป็นอัญญมัญญปัจจัยแก่กันได้

๓๘. **ถือว่ารูปของบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคก็นับว่าเป็นมรรค มคฺคสมงฺคิสฺส รูปํ มคฺโคติ ฯ** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่า เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เกี่ยวเนื่องด้วยรูปธรรม ๆ จึงจัดเป็นมรรคได้ด้วย แต่ฝ่ายเถรวาทค้านว่ารูปเป็นอนารัมมณะ และเป็นอัพยากตะต่างหาก

๓๙. **ถือว่าปัญจวิญญาณเป็นกุศลก็มีเป็นอกุศลก็มี และปัญจวิญญาณมีความผูกใจ ปญฺจวิญฺญาณา กุสลาปิ อกุสลาปิติ ฯ ปญฺจวิญฺญาณา สาโภคาติ ฯ** มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าไม่ได้ ไม่ถูก ทั้งนี้เพราะปัญจวิญญาณกล่าวคือ จักขุวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณ ตามมติฝ่ายเถรวาทถือว่าเป็นอัพยากตะไม่เป็นกุศลหรืออกุศลหรือเป็นความผูกใจ ตามนัยแห่งบาลีอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านแสดงกิจขณะของจิตไว้ดังนี้

ก. ภวังคกิจ จิตอยู่ในภวังค์

ข. อาวัชชนกิจ จิตให้สำเร็จกิจตัดกระแสภวังค์ขาด

ค. ทัสสนกิจ จักขุวิญญาณจิตสำเร็จกิจดูซึ่งรูปารมณ์

ง. สวนกิจ โสตวิญญาณจิตสำเร็จกิจฟังซึ่งสัททารมณ์

จ. ฆายนกิจ ฆานวิญญาณจิตสำเร็จกิจสูดดมซึ่งคันธารมณ์

ฉ. สายนกิจ ชิวหาวิญญาณจิตสำเร็จกิจลิ้มรส

ช. ผุสสนกิจ กายวิญญาณจิตสำเร็จกิจซึ่งโผฏฐัพพารมณ์

ทั้ง ๕ กิจนี้เรียกอีกอย่างหนึ่ง ปัญจวิญญาณจิต

ฅ. สัมปฏิจฉันนกิจ จิตรับรองอารมณ์ในทวารทั้ง ๕

ถ. สันตีรณกิจ จิตพิจารณาซึ่งอารมณ์ทั้ง ๕

ท. โวฏฐัพพนกิจ จิตกำหนดซึ่งอารมณ์ทั้ง ๕ มีรูปารมณ์เป็นต้น

น. ชวนกิจ จิตให้สำเร็จกิจเสพอารมณ์ทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้น และเกิดเป็นกุศล อกุศล อัพยากตะ วิราคะ สังวร อสังวรในตอนนี้เอง

ฎ. ตทาลัมพนกิจ จิตยึดหน่วงเอาซึ่งอารมณ์ตามชวนจิต

แล้วจึงตกภวังค์หรือเป็นจุติจิตหมุนเวียนอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะสิ้นภพสิ้นชาติ เพราะฉะนั้นตามมติฝ่ายเถรวาทจึงกล่าวว่า ปัญจวิญญาณมิได้เป็นสราคะ วิราคะหรือเป็นกุศล อกุศลเลย ความเป็นกุศล อกุศล สราคะหรือวิราคะ ผูกใจ หรือไม่ผูกใจข้อสำคัญอยู่ที่ชวนจิตนี่เอง แม้ในความสำรวมหรือความขาดสำรวมในอินทรีย์สังวรก็อยู่ที่ชวนจิต มิได้อยู่ที่ปัญจวิญญาณ

๔๐. **ถือว่าอนุสัยเป็นอัพยากตะ อนุสยา อพฺยากตาติ ฯ** กถาวัตถุว่าเป็นทิฏฐิหนึ่งของนิกาย คณะอันธกะกล่าวว่า อนุสัยเป็นอัพยากตะ แต่ปริยุฏฐานกิเลสเป็นอกุศล มติฝ่ายเถรวาทถือว่า อนุสัยก็เป็นอกุศล แต่อยู่ในจิตที่เป็นอัพยากตะได้ คืออยู่ในภวังคจิตได้

๔๑. **ถือว่าเสียงเป็นวิบาก สทฺโท วิปาโกติ ฯ** ฝ่ายมหาสังฆิกะอธิบายว่าคนทำบุญแล้วก็มีเสียงดี เช่นพระพุทธพจน์ว่า **"โส ตสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา อุสฺสนฺนตฺตา วิปุลตฺตา พฺรหฺมสฺสโร โหติ กรวิกภาณีติฯ"** "ตถาคตนั้นเป็นผู้มีเสียงอันไพเราะดุจเสียงนกการะเวก

ทั้งนี้ก็เพราะกรรมที่ได้ประกอบสร้างไว้แล้ว ได้สะสมไว้และได้เพิ่มพูนไว้เป็นกรรมอันกว้างขวาง”

มติของเถรวาทกล่าวว่า เสียงเป็นอัพยากตะและไม่ใช่วิบาก แต่เป็นเครื่องหมายแห่งวิบาก

บทที่ ๒๔
นิกาย "อันธกะ"

○○○

กิ่งของนิกาย

ได้กล่าวมาแล้วในคณะนิกายอันธกะอันเป็นกิ่งนิกายมหาสังฆิกะนั้น ประกอบด้วยนิกายปุพพเสลิยะ นิกายอปรเสลิยะ นิกายราชคิริยะ นิกายสิทธัตถิกะ ฯ ซึ่งในปกรณ์ฝ่ายบาลีได้กล่าวถึงทิฐิของพวกอันธกะที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

ทิฏฐิสำคัญของนิกาย ๒๒ ข้อ

๑. **ถือว่าธรรมทั้งปวงเป็นสติปัฏฐาน สพฺเพ ธมฺมา สติปฏฺฐานาติ** ทั้งนี้ให้อธิบายว่า เพราะสติปรารภธรรมทั้งปวงตั้งมั่น ฉะนั้นจึงกล่าวว่าธรรมทั้งปวงสงเคราะห์ลงเป็นสติปัฏฐาน ฝ่ายเถรวาทค้านว่า ถ้าท่านถืออย่างนั้น ธรรมทั้งปวงมิกลายเป็นสตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ กระมัง อนึ่ง ผัสสะ ปรารภธรรมทั้งปวงมิต้องกล่าวว่าธรรมทั้งปวงเป็นผัสสะปัฏฐานหรือ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสติปัฏฐาน ๔ มี กายานุปัสสนา ๑ เวทนานุปัสสนา ๑ จิตตานุปัสสนา ๑ และธรรมานุปัสสนา ๑ ว่า **เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมฺมนสฺสานํ อฏฺฐงฺคมาย ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา** "ดูก่อนภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางไปอันเอก เพื่อความหมดจดวิเศษแห่งปวงสัตว์ เพื่อก้าวล่วงซึ่งความโศก และความร่ำไร เพื่ออัสดงค์ดับไปแห่งทุกขโทมนัส เพื่อบรรลุญายธรรม เพื่อกระทำ

พระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ อย่าง ฯ" เมื่อเป็นดังนั้นว่า ตามมติของพวกท่านอันธกะทั้งหลาย ธรรมทั้งหมดก็ชื่อว่าเอกายนมรรคกระมัง ฝ่ายปรวาทาจารย์นิ่งเงียบไม่ตอบโต้

๒. **ถือว่าจิตดวงเดียวอาจตั้งอยู่ได้ตลอดทั้งวัน เอกํ จิตฺตํ ทิวสํ ติฏฺฐตีติ** ฝ่ายอันธกะแสดงว่า เทพชั้นอากาสานัญจายตนภพมีจิตดวงเดียวตั้งอยู่ตลอดอายุขัย ๒๐๐๐ กัลป์ ส่วนมนุษย์และเทพชั้นอื่น ๆ หาได้ตั้งอยู่ได้อย่างนั้นไม่ ฝ่ายเถรวาทค้านว่า เทพอุบัติในอากาสานัญจายตนภพ อุบัติด้วยจิตดวงใดก็จุติด้วยจิตดวงนั้นกระมัง แล้วยกพระพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกายขึ้นยันว่า **"นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกํ ธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อุปมาปิ น สุกรา ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตนฺติ"** "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปแล้วเร็วดุจจิตนี้เลย แม้การที่จะเปรียบอุปมาว่าจิตนี้เปลี่ยนแปลงเร็วเพียงไหน ก็ยังทำมิได้โดยง่ายเลย"

๓. **ถือว่าการตรัสรู้ธรรมย่อมเป็นไปโดยลำดับ อนุปุพฺพาภิสมโยติ** ฝ่ายอันธกะยกพระพุทธพจน์ขึ้นเป็นหลักอ้างว่า **เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺโท อนุปุพฺพนินฺโน อนุปุพฺพโปโณ อนุปุพฺพปพฺภาโร น อายตเกเนว ปปาโต เอวเมว โข ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อนุปุพฺพสิกฺขา อนุปุพฺพกิริยา อนุปุพฺพปฏิปทา น อายตเกเนว อญฺญาปฏิเวโธติ** "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาสมุทรลาดไปโดยลำดับ ลึกลงไปลำดับ ไม่ใช่ลึกเป็นบ่อเหวแต่ตอนต้นทีเดียว ฉันใดก็ฉันนั้น ในพระธรรมวินัยนี้ มีการศึกษาโดยลำดับ มีการบำเพ็ญโดยลำดับ มีการปฏิบัติโดยลำดับ ไม่ใช่มีการแทงตลอดรู้ทั่วแต่เบื้องต้นทีเดียว" (อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต)

มติฝ่ายเถรวาทถือว่าการสำเร็จมรรคผลย่อมเป็นไปโดยลำดับ คือ ต้องทำกิจในโสดาปัตติมรรค แล้วได้โสดาปัตติผล แล้วจึงทำกิจในสกทาคามิมรรคแล้วสำเร็จสกทาคามิผล ฯลฯ ทำกิจในอรหัตมรรคแล้วสำเร็จอรหัตผลโดยลำดับ ส่วนการแทงทะลุอริยสัจ ต้องแทงตลอดด้วยญาณอันเดียว คือพระโสดาบันท่านตรัสรู้อริยสัจ ๔ ตามฐานะแห่งญาณขั้นโสดา ฯ ก็ด้วยญาณอันเดียว พระสกทาคามี พระอานาคามี พระอรหันต์มีอธิบายดุจกัน แต่ต่างกันที่ญาณแทงทะลุอริยสัจ ๔ แก่อ่อนเด็ดขาดที่สุดตามชั้นภูมิเท่านั้น ฝ่ายเถรวาท ยกพระพุทธพจน์ขึ้นมาอ้างว่า **"โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสติ ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ ทุกฺขนิโรธมฺปิ ปสฺสติ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทมฺปิ ปสฺสติ ฯ เป ฯลฯ"** แปลว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ผู้นั้นย่อมเห็นเหตุเกิดของทุกข์ และเห็นธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ หนทางไปสู่ความดับทุกข์นั้น... ฯลฯ" (สังยุตตนิกาย) กล่าวคือเห็นแจ้งในอริยสัจ ข้อใดข้อหนึ่งก็ย่อมพาให้แทงตลอดข้ออื่น ๆ อีก ๓ ข้อ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคปกรณ์ญาณทัสสนะวิสุทธินิทเทศอธิบายว่า พระโยคาวจรสามารถทำสัจจะที่เหลืออีก ๓ ให้สำเร็จ อุปมาดังประทีปทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวไม่ก่อนหลัง คือ

๑. ไหม้ไส้ เปรียบดุจกำหนดรู้ทุกข์
๒. กำจัดมืด เปรียบดุจกำหนดละสมุทัย
๓. อำนวยแสงสว่าง เปรียบดุจกำหนดเจริญมรรค
๔. ยังน้ำมันให้สิ้นไป เปรียบดุจกำหนดบรรลุนิโรธ

๔. **ถือว่าพระโสดาบันก็ไม่มีปัญจินทรีย์ อฏฺฐมกสฺส ปุคฺคลสฺส นตฺถิ สทฺธินฺทฺริยนฺติ ฯลฯ เป ฯลฯ** ฝ่ายอันธกะแสดงว่า แม้บุคคลที่ ๘ คือพระโสดาบันก็ไม่มีสัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์

ปัญญินทรีย์ มีเพียงศรัทธาวิริยะ สติ สมาธิ ปัญญาเท่านั้น ไม่นับถึงขั้นอินทรีย์ ฝ่ายเถรวาทยกพระพุทธพจน์ว่า **“อิเมสํ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ สมตฺตา ปริปูรตฺตา อรหา โหติ ตโต มุทุตเรหิ อรหตฺตสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ตโต มุทุตเรหิ อนาคามี โหติ ตโต มุทุตเรหิ อนาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ตโต มุทุตเรหิ สกทาคามี โหติ ตโต มุทุตเรหิ สกทาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ตโต มุทุตเรหิ โสตาปนฺโน โหติ ตโต มุทุตเรหิ โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน โหติ ฯ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความทำให้เต็มสมบูรณ์แห่งอินทรีย์ทั้ง ๕ นี้ จึงได้บรรลุพระอรหันต์ หย่อนลงมาก็เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตผล หย่อนลงมาเป็นพระอนาคามี หย่อนลงมาเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามิผล หย่อนลงมาเป็นพระสกทาคามี หย่อนลงมาเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งพระสกทาคามิผล หย่อนลงมาอีกเป็นพระโสดาบัน หย่อนลงมาเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ฯ” (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค)

๕. **ถือว่ายถากัมมูปคตญาณเป็นทิพยจักษุ ยถากมฺมูปคตญาณํ ทิพฺพจกฺขุนฺติ** ฝ่ายอันธกะแสดงว่า ยถากัมมูปคตญาณคือญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้ความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามกรรมก็สงเคราะห์เข้าในทิพยจักษุ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าผู้ไม่มีทิพจักษุเลยก็ยังอาจมีญาณอันนี้ได้

๖. **ถือว่าอสัญญีสัตว์ก็ยังมีสัญญา อสญฺญสตฺเตสุ สญฺญา อตฺถีติ** ฝ่ายอันธกะกล่าวว่าอสัญญีสัตว์ ซึ่งเป็นสัตว์เอกโวการภพก็ยังมีสัญญาได้ แต่มีในคราวอุบัติหนึ่ง ในคราวจุติหนึ่ง แท้จริงอสัญญีสัตว์นี้ได้แก่โยคาวจรผู้ได้สำเร็จจตุตถฌานเกิดความเบื่อหน่ายในจิต จุติแล้วจากมนุษย์ในอิริยาบถใด ก็ไปถือปฏิสนธิในรูปาวจร ภูมิชั้นอสัญญีพรหมในอิริยาบถนั้น มีลักษณะดุจตุ๊กตาปราศจากนามขันธ์ ๔ มีแต่

รูปขันธ์เท่านั้น ในบาลีอภิธรรมมัตถสังคหะจึงแสดงว่า **อสญฺญีสตฺตานมฺปน รูปเมว ปฏิสนฺธิ โหติ** อสัญญีสัตว์นั้นมีรูปเป็นตัวปฏิสนธิ และในบาลีธรรมหทัยวิภังคะแสดงว่า **อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ อุปปตฺติกฺขเณ เอโก ขนฺโธ ปาตุภวติ รูปกฺขนฺโธ ฯลฯ อสญฺญสตฺตา เทวา อเหตุกา อนาหารา อผสฺสกา อเวทนา อสญฺญกา อเจตนา อจิตฺตกา ปาตุภวนฺติ** "ในขณะแห่งความอุบัติขึ้นของเทวดา อสัญญีสัตว์นั้น ขันธ์ ๆ หนึ่งจักปรากฏขึ้นมา กล่าวคือรูปขันธ์ ฯลฯ เทพอสัญญีสัตว์ทั้งหลายนั้นย่อมปรากฏเป็นอเหตุกะ ปราศจากเวทนา ปราศจากสัญญา ปราศจากเจตนา และปราศจากจิต" อสัญญีสัตว์มีอายุตั้งอยู่ ๕๐๐ กัลป์แล้วก็จุติ ในเวลาจุติ กรรมที่ทำไว้ในภพอื่น ๆ เป็นเหตุแห่งปฏิสนธิ

๗. **ถือว่าแผ่นดินเป็นกรรมวิบาก ปจวี กมฺมวิปาโกติ** ฝ่ายอันธกะกล่าวว่า กรรมที่ยังสัตว์ให้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์ครอบครองแผ่นดินมีอยู่ ฉะนั้นแผ่นดินจึงเป็นกรรมวิบาก ฝ่ายเถรวาทค้านว่า แผ่นดินตั้งอยู่ก่อน สัตว์ทั้งหลายเกิดทีหลัง มิกลายเป็นว่าวิบากเกิดขึ้นก่อน ภายหลังสัตว์ทั้งหลายจึงทำกรรมเพื่อได้วิบาก อนึ่ง ถ้าว่าแผ่นดินเป็นวิบากของผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์ไซร้ สัตว์ทั้งหลายซึ่งใช้สอยแผ่นดินเป็นประโยชน์ มิกลายเป็นว่าใช้สอยเสวยวิบากแห่งกรรมของพระเจ้าจักรพรรดิ์หรือ

๘. **ถือว่ามีคติ ๖ ฉคติโยติ** ฝ่ายอันธกะแสดงว่าคติมีอยู่ ๖ คือ นรก ดิรัจฉาน อสูร เปรต มนุษย์และเทวดา ฝ่ายเถรวาทค้านว่ามีเพียง ๕ เท่านั้น ไม่มีอสูรคติ ทั้งนี้เพราะพวกกาลัญชิกาสูรมีรูปร่าง อาหาร อายุคล้ายกับเปรต ส่วนพวกอสูรบริษัทของท้าวเวปจิตติเล่าก็มีรูปร่าง อาหาร อายุ อย่างเดียวกับเทวดา ทำอาวาหะ วิวาหะกับพวกเทวดา จึงสงเคราะห์อสูรเป็น ๒ พวก พวกหนึ่งสงเคราะห์เข้าในเปรต

วิสัย อีกพวกหนึ่งสงเคราะห์เข้าในเทพวิสัย คติจึงมี ๕ เท่านั้น

๙. **ถือว่าทิฐิความเห็นเป็นอัพยากตธรรม ทิฏฺฐิคตํ อพฺยากตนฺติ** ฝ่ายอันธกะยกพระพุทธพจน์สนับสนุนในวาทะของตนดังนี้ **สสฺสโต โลโกติ โข วจฺฉ อพฺยากตเมตํ อสสฺสโต โลโกติ โข วจฺฉ อพฺยากตเมตํ อนฺตวา โลโกติ โข วจฺฉ ฯ เป ฯ อนนฺตวา โลโกติ โข วจฺฉ ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ โข วจฺฉ ฯลฯ** "ดูก่อนวัจฉะ คำว่าโลกเที่ยง นี้เรามิได้พยากรณ์ คำว่าโลกขาดสูญนี้ เราก็มิได้พยากรณ์ คำว่าโลกมีที่สุดนี้เราก็ไม่ได้พยากรณ์ คำว่าชีวะดวงนั้น สรีระก็ดวงนั้นเรามิได้พยากรณ์ ฯลฯ" ฉะนั้นทิฐิจึงเป็นอัพยากตะ ข้าพเจ้าเห็นว่าฝ่ายอันธกะตีความพระพุทธพจน์ตอนนี้ผิดไปเอง ตอนนี้ที่พระองค์ไม่พยากรณ์ เพราะประสงค์หลีกความหลงยึดถือในธรรมทั้งปวงต่างหาก เพราะว่าโดยปรมัตถ์แล้วธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ปราศจากตัวตน ถ้าพยากรณ์เที่ยงแน่ลงไปว่าเป็นอย่างนั้นเป็นอย่างนี้ ก็ไปสนับสนุนทิฐิทั้ง ๒ คือสัสสตทิฐิ ความเห็นว่าเที่ยงหนึ่ง อุจเฉททิฐิความเห็นว่าสูญขาดหนึ่ง แต่ฝ่ายอันธกะไปยึดเอาคำว่าไม่พยากรณ์ แล้วถือว่านั่นเป็นอัพยากตะ ฉะนั้นฝ่ายเถรวาทจึงค้านว่าทิฐิมีผลมีวิบากจึงไม่ใช่อัพยากตะ ดังพระพุทธพจน์ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ว่า **มิจฺฉาทิฏฺฐิ โข วจฺฉ อกุสลา สมฺมาทิฏฺฐิ กุสลาติ ฯ** "ดูก่อนวัจฉะ มิจฉาทิฐิเป็นอกุศล สัมมาทิฐิเป็นกุศล"

๑๐. **ถือว่าอากาศอาจเห็นได้ด้วยจักษุ อากาโส สนิทสฺสโนติ** ฝ่ายอันธกะกล่าวว่า เนื่องจากเราสามารถเห็นช่องในระหว่างต้นไม้ทั้งสอง ช่องในระหว่างเสา ช่องหน้าต่าง ด้วยเหตุนั้นอากาศจึงเป็นสนิทัสสนะอาจเห็นได้ด้วยจักษุ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าอากาศถ้าจะเป็นรูปายตนะกระมัง ถ้าจะมีสีเขียว สีแดง สีเหลืองกระมัง อนึ่ง มีพุทธวจนะตรัส ณ ที่ใด

บ้างว่า อาศัยจักขุกับอากาศเกิดจักขุวิญญาณขึ้น

๑๑. **ถือว่าพระอรหันต์ยังมีสะสมบุญสมภารได้ อตฺถิ อรหโต ปุญฺโญปจโยติ** เนื่องด้วยพระอรหันต์ท่านยังให้ทาน มีการถวายสบงจีวรคิลานเภสัชแก่ภิกษุสหธรรมิก หรือมีการกราบไหว้ประทักษิณพระเจดีย์ซึ่งล้วนเป็นกุศลธรรม ฉะนั้นพระอรหันต์ยังชื่อว่าสะสมบุญ แต่ฝ่ายเถรวาทค้านว่าพระอรหันต์ท่านละตัณหาอุปาทานได้แล้ว เป็นผู้ลอยบุญและลอยบาปเสียแล้ว การสั่งสมบุญของท่านจึงไม่มีผล เป็นสักว่ากิริยาเท่านั้น

๑๒. **ถือว่าอุจจาระปัสสาวะของพระพุทธองค์เป็นของหอม พุทฺธสฺส ภควโต อุจฺจารปสฺสาโว อติวิย อญฺเญ คนฺธชาเต อธิคฺคณฺหาตีติ** ทัศนะอันนี้เนื่องมาจากคติที่ถือว่าพระพุทธองค์มีรูปขันธ์เป็นโลกุตตรภาวะ ฉะนั้นอุจจาระปัสสาวะของพระองค์ จึงหอมหวนเกินคันธชาติอื่น ๆ ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะพระบรมศาสดาเสวยข้าวสุก ขนมกุมมาสเช่นกับชนสามัญเหมือนกัน มิใช่เสวยของหอมและได้ค้านอย่างขำ ๆ ไว้ว่า มีคนนำอุจจาระ ปัสสาวะของพระองค์บรรจุใส่ขวดไปจำหน่ายในตลาดเหมือนจำหน่ายน้ำอบบ้างไหม และมีคนอาบทา เจิมด้วยอุจจาระปัสสาวะของพระองค์บ้างไหม สำหรับความเห็นของฝ่ายอัธกะข้อนี้ข้าพเจ้าเห็นด้วยเพียงครึ่งหนึ่ง คืออุจจาระปัสสาวะของพระพุทธองค์ไม่มีกลิ่นแน่นอน แต่ไม่ถึงกับหอมหวน ทั้งนี้แม้แต่โยคีผู้ได้ฌานสมาบัติฝ่ายโลกิยะชั้นสูงร่างกายจะปลอดโปร่งสบาย ขับไล่กลิ่นเหม็นอันเกิดจากเหงื่อไคลได้ ผิวผุดผ่องนวลผิดสามัญชน อาหารที่รับประทานก็จำเพาะความต้องการของร่างกายเล็กน้อยเท่านั้น และย่อมละเอียดไม่บูดเน่าตกค้าง ฉะนั้นอุจจาระปัสสาวะจึงน่าจะไม่มีกลิ่น

๑๓. **ถือว่านิพพานธาตุสงเคราะห์เป็นกุศล นิพฺพานธาตุ กุสลาติ**

ฝ่ายอันธกะไขความว่า ทั้งนี้เพราะนิพพานธาตุเป็นธรรมไม่มีโทษจึงสงเคราะห์เป็นกุศลได้ ฝ่ายเถรวาทค้านว่านิพพานธาตุเป็นธรรมไม่มีอารมณ์ ความนึกและความตั้งใจของนิพพานธาตุก็ไม่มี จะสงเคราะห์เป็นกุศลไม่ได้ หรือจะว่าเป็นอกุศลก็ยิ่งไม่ได้

๑๔. **ถือว่านายนิรยบาลไม่มีในนรก นตฺถิ นิรเยสุ นิรยปาลาติ** ฝ่ายอันธกะไขความว่ากรรมกรณ์ คือการลงโทษสัตว์ผู้มีบาปในนรกภูมินั้น ย่อมมีเองเป็นเองโดยอำนาจแห่งกรรมของสัตว์นั้นปรุงแต่ง นายนิรยบาลผู้ทำการลงโทษไม่มี ทั้งนี้มีพระพุทธวจนะตรัสว่า

“น เวสฺสภู โนปิ จ เปตฺติราชา
โสโม ยโม เวสฺสวโณ จ ราชา
สกานิ กมฺมานิ หนนฺติ ตตฺถ
อิโต ปณุณฺณํ ปรโลกปตฺตนฺติ”

“ท้าวเวสสภูก็มิได้เป็นผู้ประหาร ท้าวโสมะ ท้าวยมะ แลท้าวเวสสวัณก็มิได้เป็นผู้ประหาร กรรมของตน (ของสัตว์นรก) ต่างหากประหารบุคคลผู้สิ้นบุญจากโลกนี้ แล้วเข้าถึงปรโลก ในนรกนั้น ๆ”

ฝ่ายอันธกะตีความพระพุทธพจน์ผิดอีก ในที่นี้ข้าพเจ้าเห็นว่าพระบรมศาสดา ทรงหมายถึงผู้ที่ทำบาปอกุศลหนัก ย่อมมีความฉิบหายเป็นโทษในนรกด้วยกรรมของตนไม่มีใครไปฆ่าเขา เขาฆ่าตัวของเขาเองเพราะเขาทำผิดเองก็ต้องก้มหน้ารับกรรมวิบากด้วยการตกนรก ให้พวกนิรยบาลจับไปทรมานตามฐานะของกรรมหนักเบา เหมือนกับผู้ร้ายปล้นเขาก็ต้องถูกจับใส่คุก ผู้จับคือตำรวจก็มีตัวตน และผู้พิพากษาโทษก็มี

ตัวตน แต่ทั้งนี้ไม่ใช่ผู้พิพากษาหรือตำรวจเป็นเหตุให้เขาติดคุก หากเป็นเพราะกรรมที่ปล้นเขาต่างหากเป็นเหตุ ฉะนั้นฝ่ายเถรวาทจึงถือว่า นายนิรยบาลผู้ทำหน้าที่ลงโทษสัตว์นรกมี และยกพระพุทธวจนะอ้างเป็นหลักฐานว่า **"ตเมนํ ภิกฺขเว นิรยปาลา สํเวสิตฺวา กุธารีหิ ตจฺฉนฺติ ฯ เป ฯ ตเมนํ ภิกฺขเว นิรยปาลา อุทฺธํปาทํ อโธสิรํ ธเปตฺวา วาสีหิ ตจฺฉนฺติ ฯ เป ฯ"**

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านายนิรยบาล ได้จัดการกับสัตว์นรกให้นอนแผ่ลง แล้วถากสัตว์นรกนั้นด้วยผึ่ง ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่านายนิรยบาลตั้งสัตว์นรกเอาเท้าชี้ขึ้นเบื้องบน ศีรษะห้อยลงมาเบื้องต่ำ แล้วถากด้วยพร้า ฯลฯ"

๑๕. **ถือว่าสัตว์เดรัจฉานมีอยู่ในหมู่เทวดา อตฺถิ เทเวสุ ติรจฺฉานคตาติ** ฝ่ายอันธกะยกตัวอย่างว่า พาหนะของท้าวสักกะชื่อช้างเอราวัณมีอยู่ เทพยานชื่อเวชยันต์เทียมด้วยม้า ๑,๐๐๐ ตัวก็มีอยู่ ฉะนั้นในเทวโลกจึงมีดิรัจฉานคติ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าช้างเอราวัณและม้า ๑,๐๐๐ ตัวนั้น ไม่ใช่สัตว์ดิรัจฉาน หากเป็นเทพยดาบริวารของท้าวสักกะนิรมิตตนเองเป็นช้างเป็นม้าต่างหาก ดิรัจฉานจึงไม่มีในเทวโลก

๑๖. **ถือว่าพระอรหันต์ยังละสังโยชน์บางอย่างไม่ได้แล้วปรินิพพานมีอยู่ อตฺถิ กิญฺจิ สญฺโญชนํ อปฺปหาย ปรินิพฺพานนฺติ** ฝ่ายอันธกะไขความว่า พระอรหันต์ท่านไม่รู้พุทธวิสัยทั้งปวง นั่นแหละแสดงว่ายังมีเครื่องกีดขวางผูกพัน ฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า ความไม่รู้ทั่วในพระพุทธวิสัยไม่ใช่เป็นสังโยชน์

๑๗. **ถือว่าสามัญญผล ๔ ทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคอันเดียว เอเกน อริยมคฺเคน จตฺตาริ สามญฺญผลานิ สจฺฉิกโรตีติ** ฝ่ายอันธกะถือว่า ด้วยอริยมรรคอันเดียวทำให้แจ้งอริยผล ๔ ได้ แต่ฝ่ายเถรวาทไม่

เห็นพ้อง ทั้งนี้มรรค ๔ ผล ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค ต้องเจริญทีละมรรค ไม่ใช่ว่าเจริญมรรคเดียวมรรคใดมรรคหนึ่ง แล้วสามารถสำเร็จอีก ๓ มรรค แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ทรงเจริญมรรคทีละมรรคอย่างนี้จนถึงอรหัตมรรค แต่ว่าสำเร็จกิจทั้ง ๔ ในอาสนะเดียว คือ ณ วชิรบัลลังก์ภายใต้โพธิพฤกษ์เท่านั้น แม้อริยบุคคลอื่น ๆ ก็เหมือนกันต้องเจริญมรรคทีละขั้นโดยลำดับ แต่ที่มีปรากฏเสมอ ๆ ในพระสูตรว่า ผู้สดับพระธรรมเทศนาของพระบรมศาสดาได้บรรลุอรหัตผลทันทีที่ฟังจบนั้น เขาผู้นั้นได้เจริญมรรคโดยลำดับ แต่ทว่ารวดเร็วมาก บางทีภายใน ๒-๓ นาทีก็เจริญครบหมดทั้ง ๔ มรรค ความรวดเร็วดังกล่าวมานี้ บางครั้งจึงทำให้นึกว่า การบรรลุสามัญผล ๔ เป็นไปด้วยมรรคอันเดียว

๑๘. **ถือว่าบุคคลผู้ไม่มีความคิดอย่างไรก็มีวาจาได้ น ยถาจิตฺตสฺส วาจาติ** ในอรรถกถากถาวัตถุบอกว่าเป็นวาทะของนิกายปุพพเสลิยะ แสดงว่าวาจาบางทีก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยจิตเป็นสมุฏฐาน เช่นคนบางคนคิดจะพูดอย่างหนึ่งแต่ไพล่ไปพูดอีกอย่างหนึ่ง มิได้ตรงกับที่คิดไว้ว่าจะพูด มติฝ่ายเถรวาทถือว่าวาจาย่อมจะต้องมีจิตเป็นสมุฏฐานเกิดร่วมกับจิต การที่คิดจะพูดอย่างหนึ่งแล้วไพล่ไปพูดอีกอย่างหนึ่งนั้นเพราะสติควบคุมไม่พอ หรือขาดสติเจตสิกต่างหาก

๑๙. **ถือว่าธรรมตัณหาเป็นอัพยากตะ ธมฺมตณฺหา อพฺยากตาติ** ในอรรถกถากถาวัตถุบอกว่า เป็นวาทะของนิกายปุพพเสลิยะ มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ ทั้งนี้เพราะธรรมตัณหา คือตัณหาที่เป็นไปในธรรมารมณ์ รูปฌาน อรูปฌานก็เป็นธรรมตัณหา จัดเป็นโลภะมูล มีพระพุทธพจน์ตรัสว่า **“ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี เสยฺยถีทํ กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหา”**

"ความทะยานอยากนี้ทำให้มีภพอีกเป็นไปกับความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ กล่าวคือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา"

๒๐. **ถือว่านิโรธสมาบัติก็เป็นอสังขตะ นิโรธสมาปตฺติ อสงฺขตาติ** มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับว่านิโรธสมาบัติเป็นอสังขตะ นิโรธสมาบัตินี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัญญาเวทยิตนิโรธ คือเป็นสมาบัติซึ่งดับสัญญา และเวทนาอย่างเด็ดขาด สูงกว่าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติซึ่งดับสัญญาและเวทนาไม่สนิท ก่อนหน้านี้หามีฌานลาภีบุคคลรู้ไม่ นิโรธสมาบัติจึงเป็นสมาบัติพิเศษ มีเฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ผู้ที่จะเข้าสมาบัตินี้ได้จะต้องเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ประเภทเจโตวิมุตติ พรั่งพร้อมด้วยอภิญญา ๖ จึงเข้าได้ พระอรหันต์หรือพระอนาคามี ประเภทสุขวิปัสสกหาอาจเข้าได้ไม่ ทั้งนี้เพราะการเข้านิโรธสมาบัติต้องเข้ารูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ตามลำดับ พร้อมกับมีวิปัสสนาญาณพิจารณากำกับทุกฌานไป เมื่อออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนฌานแล้ว ก็เข้านิโรธสมาบัติ จิตถึงธรรมชาติความดับสนิท เจตสิกมีเวทนา สัญญาเป็นต้นก็ดับ คงเหลือแต่อายุรูปชีวิตินทรีย์และไออุ่นเท่านั้นที่เป็นเครื่องหมายต่างจากคนตาย นอกนั้นเป็นดุจคนตายทุกประการ ฝ่ายเถรวาทถือว่า เนื่องจากด้วยนิโรธสมาบัตินี้ดับด้วยอำนาจฌานโดยลำดับจึงไม่เป็นอสังขตะ และเพราะจิตเจตสิกถึงกับสภาพดับสนิทไม่มีการสืบสันตติ จึงบัญญัติไม่ได้เหมือนกันว่าเป็นสังขตะ

๒๑. **ถือว่าปฐวีธาตุเป็นของเห็นได้ ปฐวีธาตุ สนิทสฺสนาติ** ฝ่ายอันธกะกล่าวว่าปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ เป็นสนิทัสสนะ เพราะเราเห็นภูเขาเห็นแผ่นดิน เห็นน้ำ เห็นกองไฟ ตลอดจนวาโยธาตุก็เป็นสนิทัสสนะสามารถเห็นได้ เช่นเราเห็นการไหวโยกเยกของต้นไม้เป็นต้น

มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านและให้เหตุผลว่าธาตุทั้ง ๔ ล้วนเป็นอนิทัสสนะ การที่เราเห็นนั่นเป็นรูปารมณ์จัดเป็นเงาของธาตุทั้ง ๔ เท่านั้นไม่ใช่ตัวธาตุที่แท้

๒๒. **ถือว่าไม่มีเจตสิกธรรม นตฺถิ เจตสิโก ธมฺโมติ** ในอรรถกถากถาวัตถุบอกว่าเป็นวาทะของนิกายราชคิริยา และนิกายสิทธัตถิกะ ฝ่ายเถรวาทค้านว่าธรรมบางเหล่า ที่สหรคตเกิดร่วม สัมปยุตต์เกิดดับพร้อมกับจิตมีอยู่เช่น ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา สัทธา ปัญญา ฯลฯ เหล่านี้ล้วนเป็นเจตสิก ฝ่ายปรวาทาจารย์ไม่รับ เถียงว่าเพราะทำวิเคราะห์ว่าเกิดร่วมกับจิต จึงชื่อว่าเจตสิก ถ้าอย่างนั้นเพราะทำวิเคราะห์ว่าเกิดร่วมกับผัสสะ ก็ชื่อว่าผัสสิกะกระมัง ฝ่ายเถรวาทจึง ยกพระพุทธวจนะขึ้นยันว่า **"อิธ เกวฏฺฏ ภิกฺขู ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ จิตฺตมฺปิ อาทิสติ เจตสิกมฺปิ อาทิสติ วิตกฺกมฺปิ อาทิสติ วิจาริตมฺปิ อาทิสติ เอวมฺปิ เต มโน อิตฺถมฺปิ เต มโน อิติปิ เต จิตฺตนฺติ"** "ดูก่อนเกวัฏฏะ ภิกษุย่อมทายได้แม้ซึ่งจิต แม้ซึ่งเจตสิก แม้ซึ่งวิตก แม้ซึ่งวิจารณ์ของเหล่าสัตว์ทั้งหลายอื่น ของบุคคลอื่น ว่าใจของท่านเป็นอย่างนี้บ้าง ใจของท่านเป็นโดยประการนี้บ้าง จิตของท่านเป็นฉะนี้บ้าง" (ทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก) จากพระดำรัสนี้ จึงยืนยันได้ว่ามีเจตสิกธรรมแน่นอน ในบาลีอภิธรรมมัตถสังคหะมีคาถาบอกลักษณะของเจตสิกว่า

"เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา"

"ธรรม ๕๒ ประการ มีเกิดและดับร่วมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวและประกอบกับจิต ท่านเรียกว่าเจตสิก"

นอกจากทิฐิดังกล่าวของนิกายคณะอันธกะ ซึ่งข้าพเจ้าได้ยกเอาเฉพาะที่สำคัญมากล่าวบ้างแล้ว ทัศนะอื่น ๆ ส่วนใหญ่ก็เหมือนนิกายมหาสังฆิกะ อนึ่งในปกรณ์ฝ่ายสํสกฤตยังมีนิกายกิ่งของมหาสังฆิกะอีก ๖ นิกาย คือนิกายเอกวยหาริกะ นิกายโลโกตตรวาทิน นิกายโคกุลิกะ นิกายพหุศรุติยะ นิกายปรัชญาปติวาทิน นิกายไจติยศรี และในบาลียังมีนิกายอุตตรปถะ นิกายวตุลลกะ ฯลฯ ซึ่งจะเล่าพอสังเขป

บทที่ ๒๕
นิกายปลีกย่อยบางนิกาย

○○○

นิกายเอกวยหาริกะ

นิกายนี้บาลีเรียกว่า **เอกโพฺยหารี** อรรถกถาแห่งเภทธรรมมติจักรศาสตร์ของกุยกีกล่าวว่า เนื่องจากนิกายนี้. ถือว่า โลกิยธรรมและโลกุตตรธรรมไม่มีสภาวธรรมอยู่โดยแท้จริงเลย มีสักแต่ว่าเป็นบัญญัติโวหารเท่านั้น ทั้งนี้ย่อมขัดแย้งกับฝ่ายมหาสังฆิกะ จึงแยกตัวไปเป็นนิกายหนึ่ง มติส่วนใหญ่คงเหมือนกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

นิกายโลโกตตรวาทิน

ไม่ปรากฏชื่อในปกรณ์ฝ่ายบาลี มีคติว่าโลกยธรรมเท่านั้นที่ไร้แก่นสารปราศจากสภาวธรรมอยู่จริง แต่โลกุตตรธรรมเป็นของมีจริงเป็นจริง หรือสาสวธรรมทั้งปวงล้วนไม่มีภาวะปรมัตถ์เลย มีอยู่สักแต่ว่าบัญญัติเท่านั้น ส่วนในอนาสวธรรมมีภาวะปรมัตถ์ มตินอกนั้นคงเหมือนกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

นิกายโคกุลิกะ

นิกายนี้นับถืออภิธรรมปิฎกมากเป็นพิเศษ โดยถือว่าเป็นพระพุทธพจน์ที่ลึกซึ้งอย่างจริงแท้ ส่วนวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎกนั้นเป็นเพียงอุบายธรรมซึ่งพระพุทธองค์สอนสัตว์โดยลำดับเพื่อให้เข้าถึงอภิธรรม เพราะฉะนั้นเลยเกิดความหย่อนยานในเรื่องวินัยปฏิบัติ ถึงกับเกิดวาทะว่า ภิกษุจะมีไตรจีวรนุ่งห่มก็ได้ พระพุทธองค์ทรงอนุญาต ภิกษุจะไม่มี

ไตรจีวรนุ่งห่มก็ได้ พระพุทธองค์ก็ทรงอนุญาต สุดแล้วแต่จะพอใจสะดวกเอาอย่างไรก็ได้ ภิกษุจะอยู่ในวัดก็ได้ จะไปอยู่ที่อื่นไม่ใช่วัดก็ได้ จะขบฉันจังหันในกาลก็ได้ หรือขบฉันจังหันวิกาลก็ได้ ข้อสำคัญอยู่ที่ทำอย่างไรจะสามารถเอาชนะกิเลสตัณหาโดยเร็วที่สุด จึงไม่ต้องไปยึดถือติดตังในเรื่องวินัยสิกขาบทอะไรให้มันรุงรังนัก ตามประวัติเล่าว่าคณาจารย์ผู้ต้นนิกายอยู่ในวรรณะพราหมณ์ มีทิฐิเป็นอันเดียวกับนิกายแม่ แต่ที่แยกออกมาเป็นนิกายหนึ่งต่างหาก เพราะต้องการเผยแผ่เฉพาะอภิธรรมปิฎกเท่านั้น

นิกายพหุศุรุติยะ

นิกายนี้บาลีเรียกว่าพหุสสุติกวาท ในเภทธรรมมติจักรศาสตร์แตกออกมาจากนิกายมหาสังฆิกะโดยตรง แต่ในมัญชุศรีปุจฉาสูตรว่าแตกมาจากนิกายโคกุลิกะ มติหลังนี้ตรงกับในอรรถกถาวัตถุว่า แตกแยกมาจากนิกายโคกุลิกะ ตามประวัติของนิกายนี้เล่าว่า ในครั้งพุทธกาลมีพระอรหันต์รูปหนึ่งเข้าฌานสมาบัติอยู่ ณ ภูเขาหิมาลัยเป็นเวลาช้านานจนพระพุทธปรินิพพานไปแล้ว ๒๐๐ ปี จึงออกจากสมาบัติ จาริกมาสู่แคว้นอังคุตตระ พิจารณาเห็นว่าหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะซึ่งกำลังเผยแผ่ในแคว้นนั้นยังบกพร่องไม่สมบูรณ์ พระอรหันต์รูปนั้นจึงแสดงข้อธรรมอันลึกซึ้งสมบูรณ์ตามที่ได้สดับจากพระบรมศาสดาเพิ่มเติมลงไป ภายหลังคณะศิษย์จึงแยกออกไปตั้งเป็นอีกนิกายหนึ่งต่างหากจากนิกายมหาสังฆิกะ กล่าวกันว่าหลักธรรมที่เพิ่มเติมใหม่นั้นมีคติของลัทธิมหา-ยานเจือแทรกอยู่ นอกจากนี้ยังมีอาคตสถานอื่นเล่าว่า แท้จริงนิกายพหุสสุติกะเป็นนิกายสืบมาแต่พระอานนทเถรเจ้าผู้ได้รับยกย่องจากพระพุทธองค์ว่าเป็นเอตทัคคะทางสดับฟังมาก และเป็นกิ่งนิกายสรวาสติวา-

ทินก็มี นิกายนี้มีหลักธรรมว่า พระดำรัส ๕ ประการของพระพุทธองค์ คือ **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ศูนฺยตา นิพฺพานํ** จัดเป็นโลกุตตระ ข้อนี้แตกต่างกับนิกายมหาสังฆิกะ นิกายโลโกตตรวาทิน นิกายโคกุลิกะ ซึ่งถือว่า พระพุทธวจนะล้วนเป็นโลกุตตระ ส่วนหลักธรรมอื่น ๆ คงคล้ายกับนิกายมหาสังฆิกะ ในหนังสือ "ซาหลุงเฮี่ยงหงี" ของคณาจารย์เกียเซี้ยง บันทึกว่า "คัมภีร์สัตยสิทธิศาสตร์" ของพระหริวรมันเป็นปกรณ์แห่งนิกายพหุสสุติกะ แต่ข้อกล่าวนี้ยังมีปัญหาซึ่งจะต้องพิจารณา หากเป็นจริงก็หมายว่านิกายพหุสสุติกะเป็นนิกายที่มีหลักธรรมสมบูรณ์กว้างขวางนิกายหนึ่ง

นิกายปฺรชฺญาปฺติวาทิน

นิกายนี้บาลีเรียกว่าบัญญัติวาท มีประวัติว่าสืบสายมาแต่พระมหากัจจานะมีหลักธรรมว่า ทุกข์ไม่ใช่ขันธ์ สฬายตนะ ๑๒ เป็นมายา ไม่มีอกาลมรณะ กรรมเป็นเหตุเป็นอธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัยแก่วิบาก บุญกุศลเป็นเหตุปัจจัยให้ได้บรรลุอริยมรรค นอกนั้นคงเหมือนนิกายมหาสังฆิกะ

นิกายไจติยคีรี นิกายอปรเสลิยะ นิกายอุตตรเสลิยะ

ทั้ง ๓ นิกายมีหลักธรรมว่า พระโพธิสัตว์ทั้งหลายยังไม่ละทุคติ การบูชาพระสถูปเจดีย์ไม่ได้ผลานิสงส์ไอฬาร ทั้งนี้เพราะพระสถูปเจดีย์ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุหรือพระสาวกธาตุเป็นวัตถุไร้วิญญาณ ไม่อาจทำหน้าที่เป็นทักขิเณยบุคคลได้ แต่ก็เป็นบุญเหมือนกัน ถ้าผู้บูชามีใจผ่องแผ้วเคารพจริง ๆ

นิกายอุตตระปถะ (และหลักธรรม ๑๒ ข้อ)

นิกายนี้ดูเหมือนจะแพร่หลายอยู่ทางเหนือของมคธ และเป็นนิกายซึ่งผสมความคิดระหว่างฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายมหาสังฆิกะเข้าไว้ด้วยกัน หลักธรรมของนิกายนี้ส่วนใหญ่เราทราบจากกถาวัตถุมีข้อสำคัญ ๆ ดังนี้

๑. **พระพุทธองค์ไม่มีพระกรุณา นตฺถิ พุทฺธสฺส ภควโต กรุณาติ** ฝ่ายอุตตรปถะ ปรารถนาจะให้พระพุทธองค์มีโลกุตตระภาวะเช่นเดียวกับฝ่ายมหาสังฆิกะ แต่ว่าได้คิดไกลเกินไปสักหน่อยคือ เมื่อพระองค์ดำรงอยู่ในโลกุตตรภาวะแล้ว ก็ไม่เป็นการสมควรจะทรงมีพระกรุณาอันจำต้องมีสัตว์เป็นอารมณ์ ซึ่งกลายเป็นว่าพระองค์มีโลกเป็นอารมณ์ไป อนึ่งหากทรงมีพระกรุณา ก็ยังชื่อว่ามีราคานุสัยอยู่ มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญพระบารมีในอดีตนับด้วยอสงไขยกัลป์ก็ด้วยพระกรุณาในอันที่จะโปรดสัตว์ แม้ในชาติสุดท้าย เมื่อตรัสรู้แล้วก็ยังบริบูรณ์ด้วยพระมหากรุณาแก่สัตว์โลก ดังคำตรัสของพระองค์แก่โพธิราชกุมารว่า

"ราชกุมาร ครั้งนั้นเรารู้แจ้งคำเชื้อเชิญของสหัมบดีพรหมแล้ว และเพราะอาศัยความกรุณาในสรรพสัตว์ เราตรวจโลกด้วยพระพุทธจักษุแล้ว เมื่อเราตรวจดูโลกด้วยพุทธจักษุอยู่ ก็ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีธุลีในดวงตาเล็กน้อยบ้าง มีมากบ้าง ฯลฯ" แท้จริงพระพุทธองค์หรือพระอรหันต์ ท่านมีจิตเป็นโลกุตตระ มีนิพพานเป็นอารมณ์ก็ชั่วแต่ขณะมรรคจิต ผลจิต และในผลสมาบัติเท่านั้น นอกนั้นท่านก็ต้องมีโลกเป็นอารมณ์ มิฉะนั้นไหนเลยจะสามารถเทศนา ก็การเทศนาต้องปรุงเรื่องราวขึ้นในจิตก่อน ต้องมีสัตว์เป็นอารมณ์ ว่าจะสั่งสอนใครที่ไหนสอนเรื่องอะไร ถ้าจะเกณฑ์ให้พระพุทธองค์และพระอรหันต์ ท่านมีโลกุตตรธรรมเป็นอารมณ์ตลอดไป ก็จักไม่สามารถบำเพ็ญพุทธกิจใด ๆ

ได้ เมื่อสำเร็จมรรคผลแล้วก็ต้องดับขันธปรินิพพานเลยทีเดียวละ ก็พระมหากรุณาของพระบรมศาสดา จัดเป็นกุศลเจตสิกประกอบด้วยจิตอันเป็นกุศล แต่ทว่ากุศลจิตของพระองค์หรือของพระอรหันต์ท่านไม่มีผลจะสะท้อนเป็นวิบากแก่ท่าน ด้วยปราศจากตัณหาราคะหรืออุปาทานเป็นเหง้าดุจปุถุชนจึงมีชื่อเรียกว่ากิริยาจิตเท่านั้น เพราะไม่มีวิบาก มติดังกล่าวของนิกายอุตตรปถะจึงไม่ได้รับการรับรองจากพระพุทธศาสนาทุก ๆ นิกาย ทั้งมหายานและสาวกยานเลย นอกจากท่านพวกอุตตระปถะเอง

๒. **ถือว่าบุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตก็ได้ ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันก็ได้ อตีเต กิเลเส ชหตีติ ฯ อนาคเต กิเลเส ชหตีติ ฯ ปจฺจุปนฺเน กิเลเส ชหตีติ ฯ** มติฝ่ายเถรวาทไม่รับรอง เพราะกิเลสที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว วายวอดไปแล้ว จักยังสิ่งซึ่งวายวอดไปแล้วให้วายวอดอีกไม่ได้ ส่วนกิเลสอนาคตเล่ายังไม่เกิด จักยังสิ่งที่ยังไม่เกิดให้ดับไปได้อย่างไร สำหรับในปัจจุบันเล่า กิเลสถ้าจะได้ในปัจจุบัน มิกลายเป็นว่าคนมีโลภะ โทสะ โมหะอยู่ขณะจิตนี้ ก็ชื่อว่าละโลภะ โทสะ โมหะได้แล้วกระมัง ฉะนั้นในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี สัมมัปปธาน-นิทเทศ จึงไขความโดยข้ออุปมาว่า **เสยฺยถาปิ ตรุโณ รุกฺโข ฯ เป ฯ อปาตุภูตาเนว น ปาตุภวนฺติ**

"ก็แต่ว่าความอุปมา บัณฑิตพึงแสดงต้นไม้อันเกิดผลแล้ว ฯ จริงอยู่ ต้นมะม่วงหนุ่มที่ประกอบไปด้วยผล มนุษย์ทั้งหลายพึงบริโภคผลทั้งหลายของมะม่วงต้นนั้น มนุษย์ทั้งหลายพึงยังผลอันเศษให้ตกลงบรรจุกระเช้า ภายหลังบุรุษอื่นจักพึงตัดต้นมะม่วงนั้นเสียด้วยขวาน ผลทั้งหลายอันเป็นอดีตของต้นมะม่วงนั้น จักเป็นอันบุรุษนั้นให้เสียหายไปเพราะการตัดนั้นก็หามิได้ ทั้งผลอันเป็นอนาคตแลปัจจุบันของต้นมะม่วง

นั้น จักเป็นอันบุรุษนั้นให้ฉิบหายไปด้วยการตัดนั้นก็หาไม่ ทั้งนี้เพราะว่าผลอันเป็นอดีตทั้งหลาย มนุษย์ทั้งหลายบริโภคกินเข้าไปเสียแล้ว ผลอันเป็นอนาคตทั้งหลายก็ยังไม่เกิดแล้ว ใครเล่าหนอจักพึงสามารถยังผลอันเป็นอดีตและอนาคตให้ฉิบหายได้ ก็ต้นมะม่วงนั้นถูกบุรุษตัดแล้วในสมัยใด ก็ในสมัยนั้นผลทั้งหลายก็ไม่มีเสียเลย เพราะฉะนั้นถึงผลทั้งหลายอันเป็นปัจจุบัน จะชื่อว่าอันบุรุษนั้นให้เสียหายก็ไม่ได้อีก ฯ”

อธิบายว่าตั้งแต่มรรคจิตปรากฏขึ้น กิเลสที่จะปรากฏอีกย่อมปราศจากโอกาส เหมือนการตัดรากเหง้าของต้นมะม่วง การตัดนั้นไม่ได้ชื่อว่าทำลาย ผลมะม่วงอันเป็นอดีตซึ่งมีผู้คนมาเก็บไปกินกันแล้ว หรือทำลายผลในอนาคตเพราะมะม่วงก็ยังไม่เป็นผล หรือจะกล่าวว่าทำลายผลในปัจจุบันเล่า ผลก็ยังไม่มีในขณะนั้น จึงพูดได้แต่เพียงว่ารากเหง้าที่จะก่อให้เกิดผลมะม่วงอื่น ๆ ใดอีกถูกทำลายพินาศไปแล้ว ผลมะม่วงไม่มีอีกแล้ว ในอรรถกถา กถาวัตถุจึงสรุปว่า **“นิพฺพานารมฺมเณ ปน อริยมคฺเค ปวตฺติเต กิเลสา อนุปฺปนฺนาเยว นุปฺปชฺชนฺตีติ ปหีนา นาม โหนฺตีติ”** ครั้นเมื่ออริยมรรคซึ่งมีนิพพานเป็นอารมณ์บังเกิดขึ้นกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมไม่เกิด ฯ

๓. **ถือว่าคฤหัสถ์ก็เป็นพระอรหันต์ได้ คิหิสฺส อรหาติ** ฝ่ายอุตตรปถะอ้างยศกุลบุตร อุตติยคฤหบดี เสตุมาณพ ซึ่งล้วนได้บรรลุอรหัตผลแต่ยังทรงเพศเป็นคฤหัสถ์ มติฝ่ายเถรวาทรับรองในข้อนี้ แต่มีข้อแม้ว่าคฤหัสถ์ผู้ได้บรรลุอรหัตตผลนั้น จะต้องบวชเป็นภิกษุภายในวันนั้นโดยทันที ถ้ามิเช่นนั้นก็จักต้องดับขันธปรินิพพานในวันเดียวนั้น โดยให้เหตุผลว่า เพราะเพศคฤหัสถ์ก็เป็นเพศทุรพล ไม่อาจรองรับสภาวะแห่งอรหัตผลได้ อุปมาดังกระเพาะอาหารที่ไฟธาตุย่อหย่อนเมื่อรับประทานโภชนอาหารลงไป แล้วย่อยมิได้ก็เป็นอันตราย

ทั้งนี้มิใช่เป็นความผิดของโภชนะ แต่เป็นความผิดของกระเพาะซึ่งขาดไฟธาตุจะย่อยต่างหาก

๔. **ถือว่าบรรลุอรหัตผลพร้อมทั้งการผุดเกิดได้ สห อุปปตฺติยา อรหาติ** ฝ่ายอุตตรปถะอธิบายว่า เทวดาอาจเข้าถึงอรหัตผลได้ตั้งแต่ขณะแรกแห่งปฏิสนธิทีเดียว มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับโดยโต้แย้งว่าธรรมดาลงเป็นปฏิสนธิจิตแล้ว ก็ยังเป็นโลกิยะและเป็นอาสวะประกอบด้วยสังกิเลส อนึ่งการละราคะ โทสะ โมหะ จะละด้วยดวงปฏิสนธิจิตก็ไม่ได้ หรือจะว่าขณะจุติจิตเป็นมรรค และขณะปฏิสนธิจิตเป็นผลจิตก็ไม่ได้ ฉะนั้นจะเป็นพระอรหันต์พร้อมกับการผุดเกิดย่อมไม่มี

๕. **ถือว่าธรรมทั้งปวงของพระอรหันต์เป็นธรรมปราศจากอาสวะ อรหโต สพฺเพ ธมฺมา อนาสวาติ** มติฝ่ายเถรวาทคัดค้าน ทั้งนี้เพราะว่าอินทรีย์คือจักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะของพระอรหันต์ยังนับว่าเป็นอาสวะ เหตุด้วยธรรมดังกล่าวมานี้มิได้เป็นมรรค มิได้เป็นผล และมิได้เป็นนิพพาน ยังต้องบุบสลายย่อยยับไปเป็นธรรมดา

๖. **ถือว่าพระอรหันต์ยังประกอบด้วยผล ๔ อรหา จตูหิ ผเลหิ สมนฺนาคโตติ** ฝ่ายอุตตรปถะกล่าวว่า พระอรหันต์ยังพรั่งพร้อมสมบูรณ์ด้วยโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผลและอรหัตผล มติฝ่ายเถรวาทแย้งว่า พระอรหันต์ท่านได้ล่วงเลยโสดาปัตติผล ฯลฯ อนาคามิผลมาแล้ว ถ้ายังถือว่าผลทั้ง ๓ ข้างต้นยังคงมีบริบูรณ์อยู่มิกลายเป็นว่าพระอรหันต์ประกอบด้วยมรรค ๔ หรือ แท้จริงพระอรหันต์ท่านมีผลเดียวคืออรหัตผลเท่านั้น คือได้เปลี่ยนภูมิจิตจากโสดาปัตติผลจิต ฯลฯ อนาคามิผลจิต ขึ้นมาเป็นอรหัตผลจิต

๗. **ถือว่าบุคคลผู้สัตตักขัตตุปรมะเป็นผู้เที่ยงต่อความเกิด ๗ ครั้ง สตฺตกฺขตฺตุํ ปรโม ปุคฺคโล สตฺตกฺขตฺตุํ ปรมตานิยโตติ** พระ

โสดาบันบุคคลแบ่งโดยประเภทเป็น ๓ คือ

ก. เอกพีชีแปลว่ามีพืชคือภพอันเดียว ได้แก่พระโสดาบันซึ่งจะเกิดในเทวโลกอีกเพียงคราวเดียว แล้วสำเร็จพระอรหัตผลในภพนั้น

ข. โกลังโกละ แปลว่า จากกุละสู่กุละ คำว่ากุละในที่นี้หมายเอาภพ ได้แก่พระโสดาบัน ผู้จะต้องท่องเที่ยวเกิดอีก ๒-๓ ชาติ แล้วจึงบรรลุพระอรหันต์

ค. สัตตักขัตตุปรมะแปลว่า มี ๗ หนเป็นอย่างยิ่ง ได้แก่พระโสดาบันผู้ท่องเที่ยว เกิดอีกอย่างช้าที่สุดก็เพียง ๗ ชาติ เป็นต้องสำเร็จพระอรหันต์แล้วเข้านิพพานในชาติสุดท้าย

ฝ่ายอุตตรปถะยืนยันว่า พระโสดาบันประเภทหลังนี้แหละจะต้องเกิดอีก ๗ ชาติ โดยเที่ยงแท้ไม่แปรปรวน ไม่น้อยกว่าหรือมากกว่านั้นแน่นอน มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับโดยอ้างเหตุผลว่า พระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ อาจเข้าถึงอรหัตผลในเมื่อยังไม่ถึงชาติที่ ๗ ก็ได้ ถ้าในระหว่างนั้นได้บำเพ็ญบารมีให้แก่กล้าขึ้นอีกจนเพียงพอแก่การบรรลุอรหัตผล

๘. **ถือว่าบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ (คือพระโสดาบัน) ละทุคติได้ ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส ปหีนา ทุคฺคตีติ** มติฝ่ายเถรวาทก็เห็นชอบด้วย เพราะพระโสดาบันย่อมพ้นแล้วจากอบายภูมิทุคติทั้งปวง แต่ฝ่ายเถรวาทยังติงไว้หน่อยหนึ่งว่า แม้พระโสดาบันจะพ้นจากทุคติก็เฉพาะที่เป็นอบาย ส่วนตัณหาเกี่ยวกับสัตว์ผู้เกิดในทุคติ ท่านก็ยังละไม่ได้ เช่นพระโสดาบันยังอาจยินดีใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสของสัตว์ผู้เกิดในอบายมี หญิงอมนุษย์ นางนาค หรือพอใจในการเลี้ยงนกเลี้ยงสุนัข เลี้ยงแมวไว้ชมสีสันวรรณะของมันเล่นด้วยความเพลินใจ

๙. **ถือว่าความยินดีในสิ่งไม่ชอบมีอยู่ อตฺถิ อสาตราโคติ**

ฝ่ายอุตตรปถะยกพระพุทธพจน์อ้างว่า **“โส เอวํ อนุโรธวิโรธํ สมาปนฺโน ยํ กิญฺจิ เวทนํ เวทยติ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา โส ตํ เวทนํ อภินนฺทติ อภิวทติ อชฺโฌสาย ติฏฺฐตีติ”** “บุคคลนั้นประสบความยินดีก็ตามหรือประสบความยินร้ายอย่างนี้ เสวยเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง สุขก็ดี ทุกข์ก็ดี มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ดี เขาเพลิดเพลินบ่นถึงหมกมุ่นอยู่ในเวทนานั้นดำรงอยู่เทียว” (มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์) มติฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า ท่านพวกนิกายอุตตรปถะตีความพระพุทธพจน์นี้ผิด เพราะความจริงสัตว์ทั้งหลายย่อมปรารถนาในสุขรังเกียจในทุกข์ เช่นตัวอย่างการที่เรายินดีนั้น ยินดีต่อกามคุณ ๕ ต่างหาก มิได้ยินดีความทุกข์โดยตรง แต่เพราะเรายินดีต่อกามคุณ ๕ เราจึงต้องได้รับทุกข์ซึ่งเป็นผลพลอยได้ด้วย เมื่อกามคุณ ๕ ต้องวิบัติแปรปรวนไป

๑๐. **ถือว่าทานบริสุทธิ์ได้โดยทางฝ่ายทายกข้างเดียว ไม่บริสุทธิ์ได้โดยปฏิคคาหก ทายกโตว ทานํ วิสุชฺฌติ โน ปฏิคฺคาหกโตติ** ฝ่ายเถรวาทคัดค้านโดยยกพระพุทธพจน์ขึ้นยันว่า **“จตสฺโส โข อิมา อานนฺท ทกฺขิณา วิสุทฺธิโยฯ กตมา จตสฺโส ฯ อตฺถานนฺท ทกฺขิณา ทายกโต วิสุชฺฌติ โน ปฏิคฺคาหกโต ฯ อตฺถานนฺท ทกฺขิณา ปฏิคฺคาหกโต วิสุชฺฌติ โน ทายกโต ฯ อตฺถานนฺท ทกฺขิณา เนว ทายกโต วิสุชฺฌติ โน ปฏิคฺคาหกโต ฯ อตฺถานนฺท ทกฺขิณา ทายกโต เจว วิสุชฺฌติ ปฏิคฺคาหกโต ฯลฯ”** “ดูก่อนอานนท์ ! ทักษิณาวิสุทธิมี ๔ อย่าง ฯ ก็ ๔ อย่างนั้นเป็นไฉน ทักษิณาที่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก แต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคคาหก ๑ ทักษิณาวิสุทธิฝ่ายปฏิคคาหกไม่บริสุทธิ์ฝ่ายทายก ๑ ทักษิณาไม่วิสุทธิทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคคาหก ๑ และทักษิณาวิสุทธิทั้งฝ่ายทายกและฝ่ายปฏิคคาหก ๑” ทักษิณาวิสุทธิ์ฝ่ายทายกแต่ไม่บริสุทธิ์ฝ่ายปาฏิคคาหก ได้แก่ทายกเป็นกัลยาณชนมีศีลธรรมดีงาม ไม่

บริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคคาหก ได้แก่ปฏิคคาหกคือผู้รับทานเป็นผู้ทุศีล ไม่ประพฤติธรรม แม้ความพิสดารในข้ออื่นอีก ๓ ข้อ ท่านผู้อ่านก็พึงแยกแยะโดยนัยนี้ พระพุทธวจนะเรื่องนี้มาในทักขิณาวิภังคสูตร มัชฌิม-นิกาย อุปริปัณณาสก์

๑๑. **ถือว่าบุคคลฆ่ามารดาโดยมิได้เจตนาก็เป็นอนันตริยกรรม อสญฺจิจฺจ มาตรํ ชีวิตา โวโรเปตฺวา อนนฺตริโก โหตีติ ฯ** ฝ่ายอุตตรปถะแสดงว่าบุคคลผู้ไม่มีเจตนาฆ่ามารดาหรือบิดาตายก็เป็นอนัน-ตริยกรรม ฝ่ายเถรวาทรับรองมติข้อนี้ ในสมันตปาสาทิกาอรรถกถาแห่งวินัยปิฎกหรือในอรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย อรรถกถาแห่งวิภังคะกล่าวเป็นใจความว่า อนันตริยกรรม ๕ คือฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตให้ห้อขึ้น ณ พระพุทธบาท และสังฆเภท สำหรับข้อฆ่ามารดา ฆ่าบิดา ฆ่าพระอรหันต์นั้น จะเป็นการฆ่าโดยเจตนาหรือไม่ก็ดี เวลาฆ่าจะรู้หรือไม่รู้ว่าคน ๆ นั้น เป็นมารดาหรือเป็นพระอรหันต์ก็ดี หากมีความกำหนดรู้ว่าเรากำลังฆ่าคนอยู่ดังนี้ และชีวิตของผู้ถูกฆ่ามลายสูญลง ก็ชื่อว่าสำเร็จเป็นอนันตริยกรรมทันที ท่านเปรียบว่าเหมือนบุคคลเห็นหอกเห็นดาบแปดเปื้อนไปด้วยโลหิต และคิดว่าอาตมะจะเช็ดโลหิตที่ติดหอกติดดาบนี้ออกเสีย คิดแล้วก็จับเอาอาวุธนั้น แทงเข้าที่ลอมฟางหรือพุ่มไม้ ถ้าบังเอิญภายในลอมฟางหรือพุ่มไม้นั้น มีบิดามารดาของตนหรือพระอรหันต์ท่านอยู่ภายใน ถูกหอกดาบนั้นถึงแก่มรณะ บุคคลผู้แทงหาถูกอนันตริยกรรมไม่ เหตุหาวธกะเจตนามิได้ จิตของเขาหมายมุ่งแต่จะเช็ดโลหิตที่ติดอาวุธอย่างเดียว และเขาก็ยังมิได้สำคัญรู้ว่าแทงถูกตัวคนเลย แต่ถ้าในขณะที่เขาแทงลงไป ณ ลอมฟางพุ่มไม้ แล้วรู้ตัวว่าอาวุธของเขาแทงถูกตัวคน จิตประหวัดที่เป็นบาปเกิดขึ้นในขณะใดว่า อาตมะแทงถูกสัตว์แล้วก็ให้ตายวายชีวิตเถิด เมื่อ

วธกะเจตนาบังเกิดขึ้นฉะนี้ จึงจัดเป็นอนันตริยกรรม อนันตริยกรรมแปลว่ากรรมที่ให้ผลโดยไม่มีระหว่าง หมายความว่าเป็นครุกรรมฝ่ายอกุศลจักให้ผลโดยทันที ต่อจากชาติปัจจุบันเป็นเที่ยงแท้ ไม่เลื่อนไปให้ผลในชาติที่ ๒ ชาติที่ ๓ เลย เที่ยงที่จะต้องไปสู่ทุคตินรกในชาติหน้า

๑๒. **ถือว่าการตรัสรู้ก็มีแก่สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์ อตฺถิ คพฺภเสยฺยธมฺมาภิสมโยติ** ฝ่ายอุตตรปถะให้เหตุผลว่า หากสัตว์นั้นมีบารมีธรรมที่อบรมมาในชาติก่อนแก่กล้าพอเพียงก็อาจตรัสรู้ได้ตั้งแต่อยู่ในครรภ์ของมารดา มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าในครรภ์ถ้าจะมีการแสดงธรรม การฟังธรรม การไต่ถามสนทนาธรรม มีการสมาทานศีล การรักษาอินทรีย์สังวร หรือชาคริยานุโยค ฯลฯ กระมัง

ทิฐินอกนั้นถือว่า อากาศเป็นสังขตะ นิโรธสมาบัติเป็นอสังขตะ มีคติอยู่ ๖ ทิฐิก็เป็นอัพยากตะสามัญผล ๔ ทำให้แจ้งได้ด้วยมรรคอันเดียว อุจจาระปัสสาวะของพระพุทธองค์หอมเกินคันธชาติอื่น ๆ ฯลฯ

นิกายเวตุลลกะ (และหลักธรรม ๗ ข้อ)

นิกายนี้ยังมีประวัติที่คลุมเครือ ดูเหมือนจะเป็นกิ่งนิกายมหาสังฆิกะรุ่นหลัง แต่ศาสตราจารย์นลินักษทัตต์กล่าวว่า นิกายนี้แพร่หลายลงไปถึงลังกา และมีสำนักอยู่ ณ อภัยคีรีวิหารชั่วระยะหนึ่ง และว่านิกายดังกล่าวนี้บางทีจะมีส่วนพัวพันอะไรอยู่บ้างกับลัทธิมหายาน อย่างไรก็ตามทัศนะของนิกายเวตุลลกะ เราได้ทราบจากกถาวัตถุแต่เพียงเล็กน้อย คือ

๑. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์รับประทาน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มอาหารได้ น วตฺตพฺพํ สงฺโฆ ภุญฺชตีติ** มติฝ่ายเถรวาทค้านว่า การ

เคี้ยว ดื่ม ฉันโภชนะของสงฆ์ทำไมจะมีไม่ได้ ในเมื่อมีพระพุทธวจนะเรื่อง คณะโภชน์ ปรัมปรโภชน์ อติริตโภชน์ อนติริตโภชน์ ตลอดจนสังฆทาน สังฆภัต ฝ่ายเวตุลลกะแก้ว่า พระสงฆ์ในที่นี้หมายเอามรรค ๔ ผล ๔ ต่างหาก มรรคผลน่ะมีการรับประทานดื่มเคี้ยวอะไร ฝ่ายเถรวาทว่าถ้าหมายเอาอย่างนั้นก็ยอมรับ

๒. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าทานที่ถวายแก่สงฆ์มีผลมาก น วตฺตพฺพํ สงฺฆสฺส ทินฺนํ มหปฺผลนฺติ ฯ** มติฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับ ทั้งนี้เพราะพระสงฆ์ (หมายเอาพระอริยสงฆ์) ท่านเป็นอาหุเนยฺโย ผู้ควรแก่การสักการะ **ปาหุเนยฺโย** ผู้ควรแก่ของต้อนรับ **ทกฺขิเณยฺโย** ผู้ควรแก่ทักษิณาทาน **อญฺชลีกรณีโย** ผู้ควรแก่อัญชลี **อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ** ท่านเป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาอื่นยิ่งกว่า นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังตรัสแก่พระนางปชาบดีโคตมีว่า **"สงฺเฆ โคตมี เทหิ สงฺเฆ เต ทินฺเน อหญฺเจว ปูชิโต ภวิสฺสามิ สงฺโฆ จาติ"** "ดูก่อนโคตมี ! ท่านจงให้ในสงฆ์ เมื่อท่านให้ในสงฆ์แล้ว จักได้ชื่อว่าบูชาเราด้วย บูชาสงฆ์ด้วย" (มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์) และท้าวสักกะจอมเทพผู้มาทูลถามว่า มนุษย์ผู้แสวงบุญจะแสวงบุญมีการบูชาในที่ไหนจึงจะมีผลมาก พระบรมศาสดาตรัสตอบว่า

"จตฺตาโร จ ปฏิปนฺนา จตฺตาโร จ ผเล ฐิตา
เอส สงฺโฆ อุชุภูโต ปญฺญาสีลสมาหิโต
ยชมานานํ มนุสฺสานํ ปุญฺญเปกฺขาน ปาณินํ
กโรตํ โอปธิกํ ปุญฺญํ สงฺเฆ ทินฺนํ มหปฺผลนฺติ"

"บุคคล ๔ จำพวก (โสดาบันบุคคล สกทาคามีบุคคล อนาคามีบุคคล อรหันตบุคคล) และผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ (โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตผล) นี้แลชื่อว่าสงฆ์ เป็นผู้มีปฏิบัติอันตรง

ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา มนุษย์ทั้งหลายผู้แสวงการบูชา เป็นผู้แสวงบุญ เมื่อปรารถนาจะประกอบบุญอันยังเป็นส่วนมีเศษเหลือ กล่าวคือกุศลฝ่ายวัฏฏะ ก็พึงให้ทานในสงฆ์นี้ จึงจะมีผลอันยิ่งใหญ่" (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค)

๓. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าทานที่ถวายแก่พระพุทธองค์มีผลมาก น วตฺตพฺพํ พุทฺธสฺส ทินฺนํ มหปฺผลนฺติ ฯ** มติฝ่ายเถรวาทคัดค้าน ทั้งนี้เพราะพระพุทธองค์เป็นยอดแห่งบุคคล เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งสันติวรบท เป็นผู้เยี่ยมยอดกว่าผู้ใด ทั้งในมนุษย์ เทวดา มาร พรหม ทานที่ถวายในพระองค์จึงมีผลมาก

๔. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์รับของทำบุญได้ น วตฺตพฺพํ สงฺโฆ ทกฺขิณํ ปฏิคฺคณฺหาตีติฯ**

๕. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระสงฆ์ยังของทำบุญให้บริสุทธิ์ได้ น วตฺตพฺพํ สงฺโฆ ทกฺขิณํ วิโสเธตีติ ฯ** ทั้ง ๒ ข้อนี้ฝ่ายเวตุลลกะแก้หมายเอาพระสงฆ์ซึ่งกำลังอยู่ในขณะแห่งมรรค ๔ ผล ๔ หรือหมายเอาตัวมรรคตัวผล ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็มีเหตุผลที่จะถือทัศนะอย่างนั้น แต่หากหมายเอาพระอริยบุคคลที่ท่านทำกิจในเรื่องมรรคผลเสร็จแล้วดำเนินอยู่เป็นปกติไซร้ ทัศนะดังกล่าวก็ไม่ถูก

๖. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระพุทธองค์ดำรงอยู่ในมนุษย์โลก น วตฺตพฺพํ พุทฺโธ ภควา มนุสฺสโลเก อฏฺฐาสีติ ฯ** ฝ่ายเวตุลลกะก็มีความเห็นเช่นเดียวกับฝ่ายมหาสังฆิกะว่า พระบรมศาสดามีโลกุตตรภาวะทั้งรูปธรรมนามธรรม มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๗. **ถือว่าไม่พึงกล่าวว่าพระธรรมนี้อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง แต่ควรจะว่าเป็นพระพุทธนิรมิตแสดง น วตฺตพฺพํ พุทฺเธน ภควตา ธมฺโม เทสิโตติ ฯ เกน เทสิโตติ ฯ อภินิมฺมิเตน เทสิโตติ ฯ**

วาทะของฝ่ายเวตุลลกะข้อนี้เอง ที่แสดงความใกล้เคียงกับลัทธิมหายานจนแจ่มชัดทีเดียว เมื่อฝ่ายเวตุลลกะถือว่าพระพุทธองค์มิได้เสด็จประทับอยู่ในโลก และพระองค์มีสภาวะเป็นโลกุตตระเช่นนี้ ก็จักเกิดเป็นปัญหาว่า ท่านผู้ใดเล่าที่แสดงพระธรรมและบัญญัติพระวินัยเพื่ออบรมสั่งสอนสัตว์ในมนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก ฝ่ายเวตุลลกะตอบว่าพระพุทธองค์ทรงนิรมิตพระกายอีกพระกายหนึ่งอยู่ในโลกสั่งสอนพระธรรม ข้าพเจ้าไม่มีข้อสงสัยเลยว่าพระพุทธนิรมิตนี้ ภายหลังต่อมาได้ไปปรากฏในลัทธิตรีกายของมหายานในนามว่า พระนิรมาณกาย ข้อนี้แหละที่ฝ่ายเวตุลลกะได้รับการเพ่งเล็งว่ามีเค้าเป็นมหายาน

บทที่ ๒๖
นิกายสรวาสติวาทิน

○○○

ในปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตเรียกชื่อนิกายนี้ **"สรวาสติวาทิน"** ส่วนในปกรณ์ฝ่ายบาลีเรียกว่า **"สพฺพมตฺถีติกวาท"** ในหนังสือนี้ข้าพเจ้าจะเรียกตามชื่อฝ่ายสันสกฤต เรื่องราวของนิกายนี้ปรากฏในปกรณ์สันสกฤตมาก และเราได้รายละเอียดเกี่ยวกับหลักธรรมของนิกายนี้มากกว่าทุก ๆ นิกาย ยกเว้นนิกายเถรวาทเท่านั้น ในกรณีที่เราได้เรื่องราวละเอียดเกี่ยวกับนิกายนี้มากเป็นพิเศษ เราจะต้องขอบคุณบรรดานักแปลคัมภีร์ชาวจีนและชาวอินเดียกับชาวอาเซียกลาง ที่ได้ถ่ายทอดรักษาปกรณ์เหล่านี้ไว้ในภาษาจีนและธิเบต ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า นิกายนี้เป็นกิ่งของนิกายมหิศาสกะ แต่ในปกรณ์สันสกฤตว่าเป็นกิ่งนิกายเถรวาท ศาสตราจารย์นลินักษทัตต์ก็สนับสนุนมติฝ่ายบาลี และกล่าวว่า นิกายมูลสรวาสติ-วาทินยังต่างจากนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งได้ขยายปรัชญาของนิกายมูลสรวาสติวาทินให้พิสดารออกไป ศาสตราจารย์ไชรุสกิกล่าวว่า ภิกษุบริษัทครั้งทุติยสังคายนา ปรากฏว่าฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายสรวาสติวาทินได้ร่วมกันคัดค้านฝ่ายมหาสังฆิกะ

อิทธิพลของนิกายสรวาสติวาทินได้ครอบงำทั่วไปในอินเดียภาคกลางและภาคเหนือ มีแคว้นมถุรา แคว้นกาศมีระ แคว้นคันธาระเป็นศูนย์รวม และได้แผ่ขยายออกไปจากอินเดียสู่ดินแดนอาเซียกลางและจีนในยุคตติยสังคายนา นิกายนี้ได้รุ่งเรืองมากแถบอาณาบริเวณมถุรา สังฆเถระองค์หนึ่งของนิกายนี้คือพระอุปคุปต์ ได้รับความเคารพจากพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นพิเศษ (ดูตอนพระเจ้าอโศกประกอบ) ความ

จริงของนิกายนี้ ได้รุดหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้ง ยังผลให้นิกายอื่นอับรัศมีลง ที่สารนาถปรากฏหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่า นิกายสรวาสติวาทินได้ชัยชนะเหนือนิกายเถรวาท ทำให้นิกายเถรวาทต้องอพยพออกจากที่นั้นไป แต่ต่อมาไม่ช้าก็ปรากฏว่า นิกายสรวาสติวาทินกลับถูกอิทธิพลนิกายสัมมิติยะ กำจัดออกไปบ้าง ความก้าวหน้าของนิกายนี้ ในอินเดียตอนกลางต้องมาสะดุดชะงักลงในรัชสมัยพระเจ้าปุษยมิตร แต่กลับไปเบ่งรัศมีทางอินเดียภาคเหนือ และปรากฏว่ารุ่งโรจน์ที่สุดในสมัยที่พวกกรีกและพวกง้วยสีปกครองอินเดียเหนือ ในยุคต่อมาคือในพุทธศตวรรษที่ ๙ นักธรรมจาริกฟาเหียนได้กล่าวว่า นิกายนี้มีหลักแหล่งอยู่ที่ปาฏลีบุตร ส่วนในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นักธรรมจาริกเฮี่ยงจังกล่าวว่า ได้พบนิกายนี้ส่วนใหญ่อยู่ในแคว้นคันธาระ กาศมีระ อุทยานแคว้นกเนาช์ แคว้นมคธ แม้ในประเทศอิหร่านก็มี ต่อจากเฮี่ยงจังนั้นเล็กน้อยก็มีนักธรรมจาริกอี้จิง ท่านผู้นี้ได้เล่าว่าพบนิกายนี้ทางอินเดียตอนใต้และตอนตะวัน-ออก รวมทั้งประเทศหมู่เกาะทางคาบสมุทรมลายู มีสุมาตรา ชวา และแหลมอินโดจีนอีกด้วย นายบูสตันกล่าวว่า คณาจารย์ผู้เป็นต้นนิกายสรวาสติวาทิน ว่าคือท่าน **“ราหุลภัทร”** ผู้อยู่ในวรรณะกษัตริย์ เพราะฉะนั้นนิกายนี้จึงเลือกใช้เฉพาะภาษาสํสกฤตซึ่งเป็นภาษาของคนวรรณะสูงมาเป็นภาษาทางการจดจารึกพระธรรมวินัยในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราชซึ่งทรงเลื่อมใสนิกายนี้ ได้มีสังคายนาและจารึกพระธรรมวินัยไว้เป็นหลักฐานดีแล้ว ดังความพิสดารซึ่งกล่าวมาแล้วตอนก่อน ๆ และเนื่องจากครั้งนั้น บรรดาคณาจารย์ที่มาประชุมได้ร่วมกันเรียบเรียงคัมภีร์มหาวิภาษา ฉะนั้นนิกายนี้จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **“นิกายไวภาษิกะ”**

คณาจารย์สำคัญของนิกาย

คณาจารย์องค์สำคัญของนิกายนี้ ในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช คือ

๑. **พระปารศวะเถระ** เดิมเป็นพราหมณ์ชาวแคว้นคันธาระ มาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาในวัย ๘๐ ปี แล้วจึงออกอุปสมบท มีผู้เย้ยหยันท่านว่าแก่ชราปานนี้ ป่วยการบวช ท่านจึงปฏิญญาว่า หากไม่ได้บรรลุอรหัตผลพร้อมทั้งอภิญญา ๖ วิโมกข์ ๘ ไซร้ก็ไม่ขอเอาสีข้างกระทบที่นอนเลย กล่าวคือไม่ขอลงนอนนั่นเอง ท่านพยายามตั้งหน้าบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ถึง ๓ ปี ก็บรรลุอรหัตผล ฝ่ายอุภโตภาควิมุตติสมเจตน์จำนง ฉะนั้นจึงได้รับฉายาว่า **"ปารศวะเถร"** ท่านเป็นผู้ถวายคำแนะนำให้พระเจ้ากนิษกะมหาราชชุมนุมสงฆ์ทำสังคายนา ตัวท่านได้เป็นกรรมการผู้หนึ่ง แต่งคัมภีร์พระสุตตันตอุปเทศศาสตร์ แต่น่าเสียดายที่ต้นฉบับศูนย์แล้ว

๒. **พระวสุมิตร** สำหรับคณาจารย์รูปนี้เป็นปัญหายุ่งยากซับซ้อนเหลือเกิน เพราะปรากฏว่าคณาจารย์ที่ชื่อวสุมิตรมีอยู่หลายรูป อย่างน้อยก็มีอยู่ ๒ รูป คือพระวสุมิตรที่มีชีวิตราวพุทธศตวรรษที่ ๔ องค์หนึ่ง พระวสุมิตรในพุทธศตวรรษที่ ๖ อีกองค์หนึ่ง ในที่นี้หมายเอาพระสุวมิตรองค์หลัง ท่านเป็นชาวคันธาระ มีประณิธานมุ่งพระพุทธภูมิ ได้รับเลือกเข้าประชุมในสังคายนาและเป็นประธานกรรมการรูปหนึ่ง ที่เรียบเรียงคัมภีร์มหาวิภาษา ได้รับยกย่องจากพระเจ้ากนิษกะมหาราชมาก

๓. **พระธรรมตาระ** หมดหนทางที่จะสืบประวัติ ทราบว่าท่านเป็นผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถาพระธรรมบทและคัมภีร์สังยุกตอภิธรรมหฤทัยศาสตร์ คัมภีร์ปัญจวัสตุวิภาษาศาสตร์

๔. **พระศีรโฆษะ** หมดหนทางที่จะสืบประวัติ ทราบแต่ว่าเป็น

ผู้แต่งคัมภีร์อภิธรรมอมฤตรสศาสตร์เท่านั้น

๕. **พระพุทธเทวะ** หมดทางที่จะสืบประวัติเหมือนกัน พระวสุมิตร พระธรรมตาระ พระศีรโฆษะ พระพุทธเทวะ ทั้ง ๔ รูปเป็นคณาจารย์ที่ได้ร่วมแต่งคัมภีร์มหาวิภาษา ถึงอย่างนั้นต่างก็ยังมีธรรมทัศนะแตกต่างกันบางแง่บางมุม และต่างได้แสดงทัศนะของตนหักล้างกัน ดังปรากฏในคัมภีร์มหาวิภาษาโดยพิสดาร

ยังคณาจารย์สำคัญอีกองค์หนึ่ง ซึ่งมีชีวิตร่วมยุคกับพระเจ้ากนิษกะมหาราชเหมือนกัน ท่านผู้นั้นคือ **พระอัศวโฆษ**

ปัญหาเรื่องพระอัศวโฆษ

ตามความเชื่อถือของพุทธบริษัทฝ่ายมหายานตั้งแต่ดั้งเดิมมาว่า พระอัษวโฆษเป็นปฐมาจารย์ที่ประกาศลัทธิมหายานด้วยการแต่งคัมภีร์ **มหายานศรทฺโธตฺปาทศาสฺตร** แต่จากการค้นคว้าของนักปราชญ์ในยุคต่อมา ปรากฏว่าพระอัศวโฆษมิใช่มีองค์เดียวเสียแล้ว ในคัมภีร์มหายานภาสยะกล่าวว่า คณาจารย์ที่ชื่ออัศวโฆษมี ๖ รูป ดังนี้

๑. พระอัศวโฆษร่วมพุทธสมัยปรากฏในพระสูตรสํสกฤตชื่อวิเศษอุณหิสราชาสูตร (ชื่อสูตรเหล่านี้ข้าพเจ้าแปลตามภาษาจีน)

๒. พระอัศวโฆษร่วมพุทธสมัยแต่เป็นคนละองค์กับองค์ต้น ปรากฏในพระสูตรสํสกฤตชื่อมหายานมูลธรรมสูตร

๓. พระอัศวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑ ปรากฏในสูตรสํสกฤตชื่อมณีวิสุทธิสูตร

๔. พระอัศวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๔ ปรากฏในสูตรสํสกฤตชื่ออภินิหารคุณสูตร

๕. พระอัศวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๖ ปรากฏในสูตร

สัสกฤตชื่อมหามายาสูตร

๖. พระอัศวโฆษผู้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๘ ปรากฏในสูตรสัสกฤตชื่อนิตยคุณสมาธิสูตร

พระอัศวโฆษองค์ที่ ๕ นั่นแหละเป็นผู้แต่ง มหายานศรัทโธตปาทศาสตร์ นี่เป็นความเชื่อของนักศึกษากลุ่มหนึ่ง แม้ศาสตราจารย์สุซุกิก็มีความเห็นเช่นนั้นเหมือนกัน แต่ศาสตราจารย์โมราคามิและศาสตราจารย์มอรีซีกิซินเคกล่าวว่า ปัญหาเรื่องคัมภีร์มหายานศรัทโธปาทศาสตร์เป็นนิพนธ์ของท่านอัศวโฆษ ยังจะเป็นความจริงโดยเด็ดขาดไม่ได้ จากเหตุผลทางประวัติศาสตร์บางอย่างทำให้เชื่อว่า คัมภีร์เล่มนี้เป็นฝีมือของชาวจีนแล้วใส่ชื่อท่านอัศวโฆษมากกว่า ศาสตราจารย์เหลียวฉีเชาแห่งจีนก็สนับสนุนความคิดของนักปราชญ์ญี่ปุ่น ๒ ท่าน นอกจากนี้เรื่องของพระอัศวโฆษยังไปปรากฏมีอยู่ในประวัติพระพุทธศาสนาของตารนาถ ปรากฏในนิทานกถาอื่น ๆ อีกหลายแห่งล้วนกล่าวไม่ใคร่ตรงกันในเรื่องปี พ.ศ. และเหตุการณ์ เห็นจะเป็นเพราะความยุ่งยากและที่มาที่ไปในเรื่องประวัติพระอัศวโฆษมากมายสลับซับซ้อน ไม่เป็นอันยุติถูกต้องได้นี่เอง มิสเตอร์เคินจึงลงมติตัดสินอย่างรำคาญว่า พระอัศวโฆษเป็นบุคคลในเทพนิยายเท่านั้น มิได้มีอยู่จริงเลย และความจริงนั้นพระอัศวโฆษคือภาคหนึ่งแห่งพระอิศวร ซึ่งปรากฏในเทพนิยายปกรณัมนั่นเอง

แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าพระอัศวโฆษมีจริง และเป็นพระเถระสำคัญร่วมรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช ในปกรณ์ศักดิ์สิทธิ์ของธิเบตปรากฏว่ามีหนังสืออยู่เล่มหนึ่งกล่าวถึงสมณะลิขิต ซึ่งท่านอัศวโฆษมีถวายพระเจ้ากนิษกะมหาราช เมื่อประมาณสัก ๓๐ กว่าปีมาแล้ว นักค้นคว้าชาวญี่ปุ่นคนหนึ่งได้แปลถ่ายออกจากภาษาธิเบตเป็นภาษาญี่ปุ่น นอกจากนี้

ในหนังสือ ประวัติพระอัศวโฆษ ซึ่งพระกุมารชีพได้แปลออกจากสํสกฤตสู่ภาษาจีนเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๙ ก็มีรายละเอียดที่เชื่อถือได้ เราจึงสรุปว่าพระอัศวโฆษเป็นคณาจารย์ฝ่ายสาวกยาน หาใช่ฝ่ายมหายานดังที่เข้าใจไม่ หลักฐานอื่นอีกคืองานนิพนธ์ของท่าน ยกเว้นคัมภีร์มหายานศรัทโธตปาทศาสตร์ ซึ่งนักปราชญ์ส่วนใหญ่ได้พิสูจน์แล้วว่าไม่ใช่งานของท่านแน่นอน งานนิพนธ์ของท่านอื่น ๆ ล้วนแสดงออกถึงคติธรรมฝ่ายสาวกยาน และมันควรจะเป็นไปได้ว่า ท่านก็เป็นภิกษุในนิกายสรวาสติวาทิน คราวนี้เกิดมีปัญหาขึ้นว่า ก็ในพระสูตรสํสกฤตดังกล่าวมาข้างต้นหลายสูตรซึ่งอ้างถึงชื่อท่านเล่า จะควรเชื่อถือตามได้เพียงไร ข้าพเจ้าขอตอบว่า สำหรับพระสูตรสํสกฤตฝ่ายมหายานดังกล่าวมาข้างต้น เป็นของเกิดในชั้นหลังพุทธศตวรรษที่ ๕ แล้ว ส่วนเหตุผลเรื่องพระสูตรฝ่ายมหายานเกิดหลังพุทธศตวรรษที่ ๕ มีอย่างไร จะได้กล่าวต่อไปในบทว่าด้วยวรรณคดีฝ่ายลัทธิมหายานในภาค ๒ ของหนังสือเล่มนี้

ประวัติพระอัศวโฆษ

ท่านอัศวโฆษเป็นชาวเมืองสาเกตในแคว้นอโยธยา มีความรอบรู้ในพระเวทและเป็นนักจินตกวีมีชื่อ กับทั้งยังเป็นนักโต้วาทีฝีปากเยี่ยมผู้หนึ่ง ชื่อเดิมของท่านมิใช่ชื่ออัศวโฆษ ตามประวัติเล่าว่า เนื่องด้วยท่านเป็นนักโต้วาทีในทางปรัชญา จึงจาริกท่องเที่ยวไปในแคว้นมคธและอินเดียตอนกลาง เที่ยวแสดงความรู้ท้าทายให้ภิกษุสงฆ์มาปุจฉาวิสัชนาข้อธรรมในลัทธิพราหมณ์กับพระพุทธศาสนาว่าใครจะวิเศษลึกซึ้งกว่า ก็ปรากฏว่าไม่มีภิกษุรูปใดอาจโต้อภิปรายด้วยได้ จนวันหนึ่งพระปราศวะเถระจาริกมาจากอินเดียเหนือ ลงมาสู่แคว้นมคธทราบเรื่องราวเข้า ก็ขอประกาศโต้

อภิปรายกับอัศวโฆษท่ามกลางชุมนุมแห่งพระราชาบดีสมณะชีพราหมณ์ ประชาราษฎร์ อัศวโฆษทระนงในความรู้ของตนยิ่งนักและกล่าวดูหมิ่นพระปารศวะ ถึงกับท้าว่า หากตนแพ้จะตัดลิ้นออก แต่เมื่อเปิดอภิปรายแล้วผลก็คืออัศวโฆษแพ้ พระปารศวะไม่ประสงค์ให้ตัดแต่ขอให้อัศว-โฆษบวชเป็นภิกษุเป็นการตอบแทน เมื่อบวชแล้วอัศวโฆษได้ร่ำเรียนศึกษาพระธรรมวินัยลึกซึ้ง ก็เกิดความดื่มด่ำในพระพุทธศาสนายิ่งนัก เลยออกประกาศพระธรรมด้วยความรู้ความสามารถของตน ปรากฏชื่อเสียงว่าเทศนาไพเราะจับอกจับใจผู้ฟังทั่วทั้งอินเดีย คราวหนึ่งมคธเป็นศึกกับพวกง้วยสี พระเจ้ากนิษกะมหาราชยกทัพลงมาล้อมกรุงปาฏลีบุตร ทางนครปาฏลีบุตรเห็นว่าจะสู้ทัพพวกง้วยสีไม่ไหว จึงขอเจรจาสงบศึก พระเจ้ากนิษกะมหาราชบอกว่าต้องเสียค่าชดเชยเป็นจำนวนทอง ๓ โกฏิ ทางนครปาฏลีบุตรไม่มีทองเลยแม้แต่โกฏิเดียวจะให้ได้ พระเจ้ากนิษกะมหาราชตรัสว่า เมื่อไม่มีทองจะให้ ก็ขอเอาของมีค่าในประเทศ ตีราคาให้ก็ได้ ของมีค่านั้นคือบาตรของพระพุทธองค์ ๑ และตัวพระอัศวโฆษอีก ๑ พระราชากรุงปาฏลีบุตรจึงจำพระทัยมอบให้ไป พระเจ้ากนิษกะจึงอัญเชิญพระพุทธบาตรและท่านอัศวโฆษมาสู่ราชธานี พวกเสนาบดีมุขอำมาตย์พากันซุบซิบกันว่า พระพุทธบาตรน่ะสมควรแล้วทุกประการ แต่ทำไมภิกษุรูปเดียวถึงตีราคาค่าตัวสูงอย่างนั้น ในประเทศอินเดียก็มีภิกษุมากมายทำไมจึงทรงยกย่องภิกษุรูปนี้นัก ความทราบไปถึงพระเจ้ากนิษกะ จึงทรงปรารถนาจะให้บรรดาข้าราชการประจักษ์คุณวิเศษของท่านอัศวโฆษ โปรดให้เอาม้า ๗ ตัวไปอดอาหารอยู่ ๖ วัน แล้วโปรดให้ชุมนุมสงฆ์ตลอดจนขุนนางอำมาตย์ใหญ่น้อยและทวยราษฎร์มาอยู่กันโดยพรั่งพร้อม ทรงอาราธนาพระอัศวโฆษให้แสดงธรรม ที่ประชุมได้ฟังพระธรรมเทศนาอันไพเราะจับใจต่างพากัน

ซาบซึ้ง แม้แต่ม้า ๗ ตัวซึ่ง ถูกพาตัวมา ณ ที่ประชุมด้วย พระราชาธิบดีดำรัสให้มหาดเล็กนำหญ้าไปให้กิน ม้าทั้ง ๗ ก็หาสนใจไม่ กลับยืนสงบฟังธรรมจนน้ำตาไหล กิตติศัพท์ของท่านอัศวโฆษจึงโด่งดังไปทั่วอินเดียเหนือว่า แสดงธรรมจนชั้นสัตว์เดรัจฉานมีม้าเป็นต้นก็ซาบซึ้ง ฉะนั้นจึงได้ฉายาว่าอัศวโฆษ

งานนิพนธ์อันมีชื่อเสียงของท่านคือ มหากาพย์ *"พุทธจริต"* ซึ่งแต่งเป็นบทกวีอันไพเราะมีลีลาแห่งชีวิตอันบรรเจิด พรรณนาพุทธประวัติตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้แสดงธรรมโปรดสัตว์ จนถึงดับขันธ์ปรินิพพาน มีจำนวนโศลก ๒๑๑๐ โศลก แต่ในปัจจุบันนี้ฉบับสันสกฤตขาดตกหล่นไปมากเป็นที่น่าเสียดาย คงเหลือเพียง ๑๐๑๑ โศลกเท่านั้น (พุทธจริตได้แปลเป็นภาษาจีนโดยพระธรรมรักษ์ในพุทธศตวรรตที่ ๙ แต่ก็ยังเป็นฉบับไม่สมบูรณ์ ฉบับธิเบตก็มีแปล) กวีนิพนธ์พุทธจริตนี้ปรากฏว่าได้รับความนิยมยกย่องของประชากรพุทธบริษัททั้งฝ่ายสาวกยาน และมหายานสมัยหนึ่ง ถึงกับนำมาเป็นบทสดุดีพระรัตนตรัยในอารามต่าง ๆ ทั้งในประเทศอินเดียและนอกอินเดีย นิพนธ์ชิ้นนี้ได้สร้างเกียรติคุณอันสูงยิ่งแก่ท่านอัศวโฆษ ถึงกับนักปราชญ์ทางวรรณคดีสันสกฤตยกย่องท่านว่าเป็นรัตนกวีชั้นเยี่ยมคนหนึ่ง เสมอท่านฤษีวาลมีกิ ผู้นิพนธ์มหากาพย์รามยณะ และเสมอท่านกาลิทาสผู้รจนา **"เมฆฑูต"** และ **"รฆุวงศ์"** นั่นเทียว นอกจากนี้ท่านอัศวโฆษยังรจนา **"สูตราลังการ"** ซึ่งต้นฉบับสันสกฤตได้สูญเสียแล้ว คงเหลือแต่ฉบับแปลเป็นภาษาจีนโดยท่านกุมารชีพราวพุทธศตวรรษที่ ๙ "รัฐปาลสูตร" ซึ่งท่านอัศวโฆษนำเอามาจากพระสูตรในมัชฌิมนิกาย และได้แต่งฉันท์บรรยายประกอบ "ทศอกุศลธรรมปฏิปทาสูตร" และ "ฉคติสังสาระสูตร" นอกจากนี้ยังมี "นิครนถปุจฉา อนาตมาสูตร" นอกนั้นมี "คัณฑีสโตตฺรคาถา" "เสานฺทรนันท์"

"ศาริปุตฺรปฺรกรณมฺ" นอกจากคุณวิเศษในทางจินตกวีและความเป็นธรรมกถึกของท่านแล้ว ยังปรากฏว่าท่านอัศวโฆษเป็นนักดนตรีที่เก่งกาจอีกด้วย ในตำนานของจีนเล่าว่าท่านได้ลาสมณเพศมาเป็นอุบาสกอยู่ระยะหนึ่ง เพื่อแต่งจังหวะดนตรีประสานขับกับเนื้อฉันท์ ในบทละครร้องเรื่อง "รัฐปาละ" ของท่าน อันจัดได้ว่าท่านเป็นผู้ประกาศพระศาสนาด้วยวิธีใช้ธรรมสังคีตะ ปรากฏผลว่าวิธีแผ่พระธรรมด้วยธรรมสังคีตะของท่านนี้ได้ผลอย่างไม่คาดฝัน เพราะประชาชนผู้มาชมการแสดงละครประกอบธรรมและสดับดนตรี พากันซาบซึ้งตรึงตราในรสพระสัทธรรมทั่วหน้ากัน ข้าพเจ้าอยากสันนิษฐานว่า ดนตรีในลัทธิพิธีทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะดนตรีในศาสนพิธีฝ่ายลัทธิมหายานคงจะได้เค้ามาจากท่านอัศวโฆษบ้าง

นอกจากคณาจารย์ดังกล่าวแล้วยังมีคณาจารย์อีกมากรูป ทั้งที่มีชีวิตก่อนรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะ และมีชีวิตหลังพระเจ้ากนิษกะแล้วนานไกลอีกเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้ย่อมเป็นหลักฐานแสดงว่า นิกายสรวาสติวาทินเคยรุ่งโรจน์อยู่ในอินเดียร่วมพันปีทีเดียว

วินัยปิฎก

ไม่ต้องกังขาอะไรอีกเลยที่ว่า นิกายนี้ได้มีพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาโดยสมบูรณ์ของตนเอง หลักพระธรรมวินัยก็ใกล้เคียงกับคติฝ่ายเถรวาทที่สุด ยกเว้นหลักธรรมในรุ่นอภิธรรมบางข้อเท่านั้น วินัยปิฎกของนิกายนี้ได้ถูกแปลถ่ายทอดรักษาไว้ในภาษาจีนที่สำคัญคือ

๑. ทศภาณวารวินัย เป็นคัมภีร์วินัยที่สำคัญมาก มีความยืดยาวถึง ๖๑ ผูก แปลสำเร็จด้วยความร่วมมือของนักธรรมทูต ๔ ท่านคือ พระปุณยาตระ พระธรรมรุจิ พระวิมลรักษ์ และท่านกุมารสุชีพ ใน

พุทธศตวรรษ ที่ ๙ เรียกชื่อในภาษาจีนว่า **"จับส่งลุก"**

๒. สรวาสติวาทวินัยมาตรก สังฆวรมันเป็นผู้แปลเป็นหนังสือ ๑๐ ผูก เรียกชื่อในภาษาจีนว่า "พีนิ้มอติกเล็กแค"

๓. สรวาสติวาทวินัยภาษา ไม่ปรากฏชื่อผู้แปลเป็นหนังสือ ๙ ผูก เรียกชื่อในภาษาจีนว่า "สักพ่อตอพี พอซาหลุง"

๔. มูลสรวาสติวาทวินัย สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๕๐ ผูก

๕. สรวาสติวาทวินัยสังยุกตวัตถุ สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๔๐ ผูก

๖. สรวาสติวาทวินัยสังฆเภทวัตถุ สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๒๐ ผูก

๗. สรวาสติวาทวินัยนิทานมาตรกา สมณะอี้จิงแปล

๘. สรวาสติวาทวินัย ๑๐๑ กรรม สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๑๐ ผูก

๙. สรวาสติวาทวินัยสังคหะ สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๑๔ ผูก

๑๐. สรวาสติวาทภิกษุณีวินัย สมณะอี้จิงแปลเป็นหนังสือ ๒๐ ผูก ฯลฯ

สมณะอี้จิงเป็นนักปฏิบัติพระวินัยที่เคร่งครัด ท่านได้จาริกไปศึกษาพระธรรมวินัยที่อินเดียในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ จนสำเร็จวิชาตามประสงค์จึงเดินทางกลับประเทศจีน และได้แปลคัมภีร์ที่เชิญมาด้วยรวมงานแปลของท่านคือแปลคัมภีร์ ๕๖ ปกรณ์เป็นหนังสือ ๒๓๐ ผูก ในจำนวน ๒๓๐ ผูกนั้นว่าเป็นพระวินัยเสีย ๑๖๗ ผูก

พระสุตตันตปิฎก

พระสุตตันตปิฎกของนิกายนี้เช่นเดียวกับวินัยปิฎกที่เราต้องอาศัยฉบับแปลของจีนมาเป็นปทัฏฐานในพากย์จีน ปรากฏว่าพระสูตรแห่งนิกายทั้ง ๔ ซึ่งเรียกว่า **"อาคม"** คือ

๑. **ทีรฆาคม** ตรงกับบาลีทีฆนิกาย แปลโดยพระพุทธยศในพุทธศตวรรษที่ ๙

๒. **มัธยมาคม** ตรงกับบาลีมัชฌิมนิกาย แปลโดยพระสังฆเทวะและสังฆรักษะในพุทธศตวรรษที่ ๘

๓. **เอโกตตราคม** ตรงกับบาลีอังคุตตรนิกาย แปลโดยพระธรรมนันทิในพุทธศตวรรที่ ๘

๔. **สังยุกตาคม** ตรงกับบาลีสังยุตตนิกาย แปลโดยพระคุณภัทรในพุทธศตวรรษที่ ๙

แต่อาคมทั้ง ๔ ดังกล่าวนี้ ปรากฏในบันทึกของคณาจารย์ชื่ออึงว่าเป็นของนิกายมหาสังฆิกะ แต่บันทึกของคณาจารย์ฮวบฉวนกล่าวแย้งว่าเอโกตตราคมเป็นของมหาสังฆิกะ ส่วนมัธยมาคมและสังยุกตาคมเป็นของนิกายสรวาสติวาทิน ทีรฆาคมเป็นของนิกายมหิศาสกะ ที่บังเกิดเป็นปัญหาขึ้นเช่นนี้ก็เพราะผู้แปลอาคมทั้ง ๔ มิได้บอกชื่อนิกายเจ้าของคัมภีร์ไว้ให้ด้วย ไม่เหมือนกับฝ่ายวินัยปิฎก ซึ่งผู้แปลได้บันทึกกำกับไว้ว่าเป็นของนิกายใด ศาสตราจารย์เหลียงฉีเชาวิจารณ์ว่า สังยุกตาคมเดิมน่าจะเป็นของฝ่ายสรวาสติวาทิน แล้วผู้แปลได้นำฉบับฝ่ายมหาสังฆิกะแปลเพิ่มเติมเข้าไว้ ทั้งนี้เพราะพระธรรมนันทิผู้แปลถ่ายทอด ท่านเป็นชาวตุขารา ซึ่งเป็นอาณาจักรที่นิกายสรวาสติวาทินแพร่หลายอยู่ นักโบราณคดีได้ขุดพบคัมภีร์สรวาสติวาทวินัยภิกษุณีปาฏิโมกข์จารึกด้วยอักษรง้วยสี ณ ดินแดนตุขารานี้ มัธยมาคมก็น่าจะเป็นของสรวาสติ-

วาทิน เพราะนักแปลทั้ง ๒ ท่านคือพระสังฆเทวะ และสังฆรักษะเป็นชาวกาศมีระ อันเป็นแหล่งของสรวาสติวาทิน นอกจากนี้ผลงานอื่น ๆ ของท่านทั้ง ๒ รูปก็เจนไปทางแปลปกรณ์ของนิกายนี้เป็นหลักฐานยืนยัน ส่วนอีก ๒ อาคม ศาสตราจารย์เหลียงฉีเชาเชื่อว่า ทีรฆาคมน่าจะเป็นของนิกายธรรมคุปตะ และสังยุกตาคมน่าจะเป็นของนิกายมหิศาสกะ อนึ่งในอภิธรรมโกศศาสตร์ได้มีคำอ้างถึง **"กษุทราคม"** คือขุททกนิกายในบาลีอีกคัมภีร์หนึ่งด้วย แต่ในฉบับภาษาจีนหามีแปลไว้โดยสมบูรณ์หรือเป็นพิเศษโดยเฉพาะปกรณ์หนึ่งไม่ คงมีแต่สูตรสั้น ๆ ในนิกายนี้แปลโดยเอกเทศต่างหากเล็กน้อยเท่านั้น ศาสตราจารย์อกานุมาได้เปรียบเทียบอาคมของจีนกับนิกายทั้ง ๔ ของฝ่ายบาลีไว้ว่า ทีรฆาคมมีอยู่ ๓๐ สูตร ส่วนทีฆนิกายมี ๓๔ สูตร มัธยมาคมไม่มีพระสูตร ๑๙ สูตร ซึ่งในมัชฌิมนิกายมีสูตร ในอังคุตตรนิกายกว้างขวางกว่าเอโกตตราคม และทำให้ดูคล้ายกับว่าคัมภีร์ทั้ง ๒ เรื่อง ต่างฝ่ายต่างมีที่มาไม่เหมือนกัน ข้อความในสังยุกตาคมมีน้อยกว่าสังยุตตนิกายมาก กับทั้งมีสูตรที่ไม่มีในสังยุตตนิกายอีกด้วยหลายสูตร บางสูตรปรากฏในอังคุตตรนิกาย แต่กลับมีในสังยุกตาคม นี่เป็นลักษณะย่อ ๆ ของอาคมทั้ง ๔ มันเป็นการแน่นอนเหลือเกินที่การเรียงลำดับสูตรเหล่านี้มีส่วนแตกต่างกันกับฝ่ายบาลี แต่หลักธรรมส่วนใหญ่ก็ตรงกันกับฝ่ายบาลี อาคมทั้ง ๔ จึงเป็นที่รับรองของทุก ๆ นิกายรวมทั้งลัทธิมหายานด้วย ว่าเป็นพระพุทธวจนะที่แท้จริงทีเดียว แม้จะมีอะไรปลีกย่อยที่ต่างกัน ก็เป็นเพราะการขาดตกบกพร่องจากวิธีจำทรงโดยทางมุขปาฐะเท่านั้น

พระอภิธรรมปิฎก

นิกายสรวาสติวาทินมีอภิธรรมมากพอดู ฝ่ายบาลี และนิกายนี้นิยมบูชาอภิธรรมมากไม่แพ้นิกายโคกุลิกะ การเผยแผ่ก็ถือหลักปรัชญาในอภิธรรมเป็นสำคัญ และเนื่องด้วยนิกายโคกุลิกะไม่เจริญแพร่หลายเทียบเท่าฝ่ายสรวาสติวาทิน ฉายาว่า **"นิกายอภิธรรม"** จึงตกมาเป็นของสรวาสติวาทินแทน อภิธรรมฝ่ายบาลีมี ๗ ปกรณ์ฉันใด ฝ่ายสรวาทสติวาทินก็มีอภิธรรม ๗ เล่มฉันนั้น เรียกว่า **"สัตตัปปกรณะ"** แต่ที่นับถือกันว่าเก่าที่สุด ได้แก่อภิธรรม ๖ ปกรณ์เรียกว่า **"ษัฑปาทาภิธรรม"** หรืออภิธรรมอันเป็นบาทฐานทั้ง ๖ คือ

๑. **อภิธรรมสังคีติบรรยายปาทศาสตร์** ในฉบับแปลของภาษาจีนกล่าวว่าเป็นนิพนธ์ของพระอรหันต์สารีบุตรมหาเถระ แต่หนังสืออธิบายอภิธรรมโกศของยโศมิตรกล่าวว่า เป็นของพระมหาโกฏฐิตะ แปลสู่ภาษาจีนโดยสมณะเฮี่ยงจัง ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ เป็นหนังสือ ๒๐ ผูก คัมภีร์เล่มนี้แต่งเป็นทำนองอรรถกถาแห่งสังคีติสูตรในทีรฆาคม (สังคีติสูตรในทีฆนิกายบาลีก็มี เป็นภาษิตของท่านสารีบุตร) ข้อความในคัมภีร์มีส่วนละม้ายกับคัมภีร์ธรรมสังคณีฝ่ายบาลี เราได้แนวคิดของสรวาสติวาทินในปกรณ์นี้คือเรื่องอสังขตธรรม จิต เจตสิกและอื่น ๆ แบ่งเป็น ๑๒ วรรค

๒. **อภิธรรมสกันธปาทศาสตร์** ในฉบับแปลของจีนกล่าวว่าเป็นนิพนธ์ของพระอรหันต์โมคคัลลานะมหาเถระ แต่ยโศมิตรว่าเป็นของพระสารีบุตร ท่านสมณะเฮี่ยงจังเป็นผู้แปลเป็นหนังสือ ๒๐ ผูก แบ่งเป็น ๒๑ วรรค หรือ ๒๑ ขันธ์ ฝ่ายสรวาสติวาทินนับถือว่าเป็นปกรณ์ที่สำคัญมาก และมีอายุเก่าแก่ที่สุด มีผู้เทียบเคียงว่าคล้ายกับคัมภีร์วิภังคะฝ่ายบาลี

๓. **อภิธรรมปฺรชฺญาปฺติปาทศาสตร์** (หรือบัญญัติปาท) ฝ่ายจีนว่าเป็นของพระอรหันต์มหากัจจานะ ยโศมิตรว่าเป็นของพระโมคคัลลานะ แปลเป็นจีนโดยพระธรรมปาละในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นหนังสือ ๗ ผูก รู้สึกว่าจะไม่เป็นฉบับแปลที่สมบูรณ์

๔. **อภิธรรมวิชญาณกายปาทศาสตร์** พระเทวศรมันแห่งอินเดียภาคกลางครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นผู้แต่ง เป็นคัมภีร์สำคัญอีกปกรณ์หนึ่งซึ่งประกาศทฤษฎีฝ่ายสรวาสติวาทินไว้เต็มที่ สมณะเฮี่ยงจังเป็นผู้แปลเป็นจีน เป็นหนังสือ ๑๖ ผูก แบ่งเป็น ๖ ขันธะ ขันธะแรกชื่อโมคคลีปุตตขันธะ ผู้แต่งได้วิพากษ์ลบล้างความคิดของพระโมคคลีบุตรติสสเถระผู้เป็นประธานแห่งตติยสังคายนาฝ่ายเถรวาท ซึ่งถือคติว่าธรรมในอดีตและอนาคตไม่มี ขันธะที่ ๒ ชื่อปุคคลขันธะได้วิจารณ์โต้แย้งกับคติธรรมฝ่ายนิกายวัชชีบุตรซึ่งถือว่ามีอัตตาปรมัตถ์อยู่ อ่านแล้วทำให้นึกถึงกถาวัตถุฝ่ายบาลี

๕. **อภิธรรมปกรณะปาทศาสตร์** พระวสุมิตรเถระแต่งในพุทธศตวรรษที่ ๔ แปลเป็นจีนโดยสมณะเฮี่ยงจัง เป็นหนังสือ ๑๖ ผูก แต่ยังมีฉบับแปลอีกฉบับหนึ่งซึ่งแปลโดยคุณภัทรและโพธิยศ เมื่อพุทธ-ศตวรรษที่ ๙

๖. **อภิธรรมธาตุกายปาทศาสตร์** ของพระวสุมิตรแปลเป็นจีนโดยสมณะเฮี่ยงจัง แต่แปลอย่างรวบรัดใจความเป็นหนังสือเพียง ๓ ผูก เท่านั้น บันทึกของท่านกุยกีกล่าวว่า ต้นฉบับเดิมมีโศลกอยู่ ๖๐๐๐ โศลก ที่แปลเป็นจีนเพียง ๘๓๐ โศลกเท่านั้น ยโศมิตรกล่าวว่าคัมภีร์เล่มนี้เป็นของปุราณะหาใช่ของวสุมิตรไม่ อนึ่งปกรณ์นี้พอเทียบเคียงได้กับคัมภีร์ธาตุกถาฝ่ายบาลี

นอกจากษัฑปาทาภิธรรมทั้ง ๖ นี้แล้ว ยังมีคัมภีร์ **"ชฺญาณปร-**

สุถานศาสตร์" ซึ่งเปรียบเทียบเหมือนร่างกายของอภิธรรมทั้ง ๖ ษัฑปาทาภิธรรมเปรียบเหมือนบาทหรือเปรียบดุจปีกของร่างกายร่างนี้ คัมภีร์เล่มนี้มีความสำคัญมากทำนองแต่งขึ้นอธิบายความในษัฑปาทาภิธรรม กล่าวกันว่าพระกาตยายนีบุตรเป็นผู้รจนาในแคว้นจีนภูกติ ณ อาราม ตามสวัน เกี่ยวกับศักราชซึ่งท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ยังเป็นปัญหา ในบันทึกของสมณะเฮี่ยงจังว่า ท่านผู้นี้มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๓ แต่ตามความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่าคัมภีร์ชฺญาณปรฺสฺถานศาสตร์เป็นของแต่งภายหลังษัฑปาทาภิธรรม ฉะนั้นพระกาตยายนีบุตรจึงควรจะมีชีวิตราวพุทธศตวรรษที่ ๕ อย่างไรก็ดีคณาจารย์รูปนี้ได้เป็นผู้ประกาศทฤษฎีฝ่ายสรวาสติวาทินให้แพร่หลายยิ่งขึ้น จากข้อความในคัมภีร์ที่รจนาเราจะเห็นข้อคิดที่แหลม ๆ หลายข้อเกี่ยวกับหลักปรัชญาฝ่ายนิกายนี้ สำหรับในพากย์จีนนั้นปรากฏว่าในพุทธศตวรรษที่ ๙ โคตมะและสังฆเทวะแห่งกาศมีระกับจูโฟเนียนร่วมกันแปลฉบับหนึ่ง อีกฉบับหนึ่งสมณะเฮี่ยงจังแปลในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ คัมภีร์นี้แบ่งออก ๘ ขันธะ คือ

๑. สังยุกตขันธ์ ว่าด้วยเรื่องหลักธรรมทั่วไปและภูมิแห่งพระอริยะ เรื่องปุคคละ เรื่องหิริโอตตัปปะ เรื่องรูปธรรม ฯลฯ

๒. สังโยชนขันธ์ ว่าด้วยเรื่องสังโยชน์ อนุสัย อาสวะ ทิฐิ ฯลฯ

๓. ญาณขันธ์ ว่าด้วยเรื่องวิมุตติญาณ อันดับของญาณ ฯลฯ

๔. กรรมขันธ์ ว่าด้วยเรื่องกรรมต่าง ๆ ของสัตว์

๕. มหาภูตขันธ์ ว่าด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ มี ดิน น้ำ ไฟ ลม และเรื่องปัจจัย ฯลฯ

๖. อินทรีย์ขันธ์ ว่าด้วยเรื่องอินทรีย์ ๒๒ ฯลฯ

๗. สมาธิขันธ์ ว่าด้วยเรื่องสมาบัติต่าง ๆ ฯลฯ

๘. ทัศนะขันธ์ ประมวลเรื่องหลักธรรมสำคัญ ๆ ที่ควรทราบควรรู้

มหาวิภาษาศาสตร์

นอกจากคัมภีร์อภิธรรมทั้ง ๖ รวมทั้งคัมภีร์ชฺญาณปรสฺถานศาสตร์ เรียกว่า **"สัตตัปปกรณะ"** คืออภิธรรม ๗ คัมภีร์แล้ว ฝ่ายสรวาสติวาทินยังมีคัมภีร์อภิธรรมที่ยิ่งใหญ่อีกปกรณ์หนึ่งคือคัมภีร์ **"มหาวิภาษาศาสตร์"** เป็นปกรณ์พิเศษมหึมายืดยาว อรรถาธิบายความในอภิธรรมทั้ง ๗ ปกรณ์ โดยเฉพาะก็คืออธิบายแก้ความลี้ลับย่นย่อในคัมภีร์ชฺญาณปรสฺถานศาสตร์แล้ว ยังได้รวบรวมมติของคณาจารย์ฝ่ายพระพุทธศาสนานิกายอื่น ๆ ตลอดจนหลักปรัชญาฮินดูในยุคนั้น พร้อมทั้งให้ข้อคิดวิพากษ์วิจารณ์ไว้โดยสมบูรณ์อีกด้วย สมณะเฮี่ยงจังกล่าวว่าเป็นผลงานร่วมกันรจนาของบรรดาพระมหาเถรานุเถระ ๕๐๐ องค์ที่มาประชุมชำระสังคายนาพระไตรปิฎก ณ กุณฑลวันวิหาร แคว้นกาศมีระ ในรัชสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช (ดูบทว่าด้วยสังคายนาของนิกายสรวาสติวาทินประกอบ) ในวสุพันธุนิทานเล่าว่า ในที่ประชุมร้อยกรองรจนาคัมภีร์อุปเทศอรรถาธิบายพระไตรปิฎกนี้ โดยเฉพาะการรจนาคัมภีร์อภิธรรมมหาวิภาษาศาสตร์ ท่านอัศวโฆษได้เป็นผู้ตกแต่งทางอักษรศาสตร์ สิ้นเวลา ๑๒ ปี เป็นโศลกถึง ๑ แสนโศลก ฉบับที่แปลเป็นจีนมี ๒ ฉบับ พระพุทธภัทรแปลฉบับหนึ่งแต่เป็นฉบับไม่สมบูรณ์ สมณะเฮี่ยงจังแปลอีกฉบับหนึ่งนับว่าเป็นฉบับที่สมบูรณ์ มีความยืดยาวถึง ๒๐๐ ผูกหนังสือ แม้ในคลังปริยัติธรรมในประเทศธิเบต ซึ่งได้ชื่อว่ามีคัมภีร์สํสกฤตมาก ก็ยังขาดปกรณ์ชุดนี้ จนกระทั่งต้องอาศัยแปลจากภาษาจีนไปศึกษาเล่าเรียน การจัดระเบียบของมหาวิภาษาศาสตร์ก็เป็น

อย่างเดียวกับคัมภีร์ชฺญาณปรสฺถานสุขุมประณีต จนนักศึกษาเห็นคัมภีร์นี้เข้าก็ท้อใจเป็นส่วนมาก ว่าเป็นปกรณ์ที่ยากและลึกซึ้งเสียจริง ๆ

อนึ่งนอกจากอภิธรรมปกรณ์ดังกล่าวมาแล้ว ในยุคต่อมามีคณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทิน แต่งปกรณ์วิเศษกันอีกมากมายที่สำคัญ เช่น สังยุกตาภิธรรมหฤทัยของพระธรรมตาระ นยายนุสารศาสตร์ของพระสังฆภัทร อภิธรรมโกศาสตร์ของพระวสุพันธุ อภิธรรมอมฤตรส-ศาสตร์ของพระศีรโฆษะ ฯลฯ

บทที่ ๒๗
หลักธรรมนิกายสรวาสติวาทิน

○○○

นิกายสรวาสติวาทินได้จัดระเบียบแห่งธรรมทั้งปวงเป็น ๗๕ ประการ คือ รูปธรรม ๑๑ จิตตธรรม ๑ จิตตสัมปยุตตธรรม ๔๖ จิตตวิปปยุตตธรรม ๑๔ อสังขตะ ๓ รวม ๗๕ มีรายละเอียดดังนี้

รูปธรรม ๑๑

ได้แก่จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ เรียกว่าอินทรีย์ ๕ รูปวิสัย สัททวิสัย คันธวิสัย รสวิสัย ผัสสะวิสัย เรียกว่าวิสัย ๕ กับอวิญญัติรูปอีก ๑ รวมเป็น ๑๑

จิตตธรรม ๑

ได้แก่ธรรมชาติที่รู้คิดเป็นที่เก็บสั่งสมแห่งกุศลากุศล มีพฤตติเป็นไปในอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดจักขุวิญญาณ โสตะวิญญาณ ฆานะวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ทำหน้าที่รู้อารมณ์

จิตตสัมปยุตตธรรม ๔๖

ก. **มหาภูมิกธรรม** ๑๐ ได้แก่เวทนา สัญญา เจตนา สัมผัส มติ สติ มนสิการ อธิโมกข์ สมาธิ เจตสิกทั้ง ๑๐ นี้ เป็นได้ทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะเป็นประพฤติร่วมกับจิตเมื่อจิตขึ้นสู่วิถีรับอารมณ์ทุกครั้งไป เช่นจิตสำแดงพฤตติรับอารมณ์ใด เจตสิกที่เสวยอารมณ์ก็เป็น

เวทนา เจตสิกจำอารมณ์ก็เป็นสัญญา เจตสิกแสวงหาอารมณ์ตามความประสงค์ก็เป็นเจตนา เจตสิกที่เนื่องมาจากกระทบอารมณ์ก็เป็นสัมผัส เจตสิกที่ต้องการอารมณ์หรือพอใจในอารมณ์เป็นฉันทะ เจตสิกที่เลือกคัดอารมณ์ก็เป็นมติ เจตสิกที่พิจารณาอารมณ์เป็นมนสิการ เจตสิกที่ตัดสินอารมณ์ก็เป็นอธิโมกข์ เจตสิกที่ทำหน้าที่พุ่งตรงผูกพันกับอารมณ์อันสู่วิถีรับอารมณ์เดียวก็เป็นสมาธิ เนื่องจากเจตสิกเหล่านี้ทำหน้าที่ประกอบกับจิตทุก ๆ ครั้งที่จิตขึ้นสู่วิถี จึงชื่อว่ามหาภูมิกธรรมคือธรรมที่เป็นไปในภูมิอย่างใหญ่โตกว้างขวาง

ข. **มหากุศลภูมิกธรรม ๑๐** ได้แก่ ศรัทธา อัปปมาทะ ปัสสัทธิ อุเบกขา หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อหิงสา วิริยะ เจตสิกเหล่านี้มีธรรมชาติเป็นกุศลแท้ ๆ เกิดกับจิตที่เป็นกุศล

ค. **มหากิเลสภูมิกธรรม ๖** ได้แก่โมหะ ปมาทะ โกสัชชะ อศรัทธา ถีนะ อุทธัจจะ เจตสิกเหล่านี้มีธรรมชาติเป็นอาวรณ์ฝ่ายอัพยากตะ เกิดขึ้นแก่จิตที่ยังมีอาสวะ

ง. **มหาอกุศลภูมิกธรรม ๒** ได้แก่ อหิริ อโนตตัปปะ เป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลเกิดกับจิตที่เป็นอกุศล

จ. **อุปกิเลสภูมิกธรรม ๑๐** ได้แก่โกธะ มักขะ มัจฉริยะ อิจฉา ปโทสะ วิหิงสา อุปนาหะ มายา สาเถยยะ มทะ เป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลเกิดกับจิตอกุศล

ฉ. **อนิยตะภูมิกธรรม ๘** ได้แก่วิตก วิจาร มิทธะ กุกกุจจะ ราคะ ปฏิฆะ มานะ วิจิกิจฉา เจตสิกเหล่านี้เป็นไปในสภาพกุศล อกุศล อัพยากตะ แต่ไม่ใช่ว่าจะต้องเกิดกับจิตทุกดวงเสมอไป

จิตตวิปยุตตสังขารธรรม ๑๔

ได้แก่ ปัตติ อปัตติ สภาคตา ชีวิตินทรีย์ ชาติ ฐิติ ชรา อนิจจา อสัญญีผล อสัญญีสมาบัติ นิโรธสมาบัติ นามกาย พยัญชนกาย นิกายสรวาสติวาทินได้ประดิษฐ์สภาพซึ่งเป็นสังขารแต่ก็ไม่ใช่จิตสัมปยุตต์ ทั้งไม่ใช่รูปธรรมขึ้น เรียกว่าจิตตวิปยุตตสังขาร เช่นสภาวะที่ได้เรียกว่า *ปัตติ* ในบาลีหรือเรียกว่า *ปฺราปฺติ* ในสํสกฤต คือ สภาพที่เราได้ปัญญา ได้กุศล ได้อกุศล ฯลฯ สภาพที่ได้จึงต้องมีอยู่โดยเอกเทศอันหนึ่ง ส่วนสภาพใดที่ตรงกันข้ามกับสภาพได้ สภาพนั้นเรียกว่า *อปัตติ* หรือ *อปฺราปฺติ* สภาพดังกล่าวนี้ฝ่ายสรวาทติวาทินบอกว่ามีสภาวะเอกเทศต่างหากจากจิตใจและวัตถุ

สัมปโยคนัย

ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า จิตกับเจตสิกย่อมเกิดขึ้นด้วยกันเสมอ เช่นสัตว์ในปัญจโวการฝ่ายกามวจร เมื่อกุศลจิตเกิดขึ้นย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก ๒๒ ดวง คือ มหาภูมิกธรรมเจตสิก ๑๐ มหากุศลภูมิกธรรมเจตสิก ๑๐ และอนิยตะภูมิกธรรมเจตสิกอีก ๒ (คือวิตก วิจาร)

เมื่ออกุศลจิตบังเกิดขึ้นย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก ๒๐ ดวง คือ มหาภูมิกธรรมเจตสิก ๑๐ มหากิเลสภูมิกธรรม ๖ มหาอกุศลภูมิกธรรม ๒ และอนิยตะภูมิกธรรม ๒ (คือวิตก วิจาร)

เมื่ออาวรณ์ฝ่ายอัพยากตจิตบังเกิดขึ้น ย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก ๑๘ ดวง คือ มหาภูมิกธรรมเจตสิก ๑๐ มหากิเลสภูมิกธรรม ๖ อนิยตะภูมิกธรรม ๒ (คือวิตก วิจาร)

เมื่ออนาวรณ์ฝ่ายอัพยากตจิตบังเกิดขึ้น ย่อมเกิดพร้อมด้วยเจตสิก ๑๒ ดวง คือมหาภูมิกธรรมเจตสิก ๑๐ อนิยตะภูมิกธรรม ๒

(คือวิตก วิจาร) ในรูปาวจรภพอรูปาวจรภพก็มีพิสดารออกไปตามชั้นภูมิของตน ในที่นี้ของดเว้นกล่าวถึง ท่านผู้ปรารถนาทราบความพิสดารพึงศึกษาในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์ และคัมภีร์อภิธรรมโกศศาสตร์เถอะ

ปัฏฐานนัย

ได้แก่เหตุ ๖ ปัจจัย ๔ ผล ๕

ก. **การณะเหตุ** ได้แก่เหตุแห่งสังขตธรรมทั้งหลายนับว่าเป็นเหตุใหญ่ครอบงำเหตุอื่น ๆ ได้เหมือนกัน แต่ในที่นี้จัดเป็นเอกเทศหนึ่งต่างหาก ก็ประสงค์จะชี้ให้เห็นความเป็นเหตุแต่ละเหตุในธรรมทั้งหลายชัดเจนเท่านั้น เหมือนอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ยกเว้นมนายตนะและธรรมายตนะเสีย อายตนะนอกนั้นคือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส รวม ๑๐ อายตนะ ชื่อว่าสงเคราะห์ลงในรูปธรรม แต่ถึงกระนั้นก็ยังจัดอารมณ์แห่งจักขุ-วิญญาณว่า รูปายตนะเป็นพิเศษดังนี้

ข. **สรฺวภูเหตุ** ได้แก่ธรรมที่อาศัยเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกันโดยเป็นไปในขณะเดียวกัน เหมือนมหาภูตรูป ๔ ต่างอาศัยกันสำเร็จเป็นอุปาทายรูป ดุจไม้หยั่ง ๓ อัน อาศัยกันตั้งอยู่ มหาภูตรูปใดมหา-ภูตรูปหนึ่งเป็นเหตุ มหาภูตรูปที่เหลืออีก ๓ ก็เป็นผลหรือมหาภูตรูปอีก ๓ เป็นเหตุ มหาภูตรูปที่เหลือหนึ่งก็เป็นผล

ค. **สภาคเหตุ** ได้แก่ธรรมที่อยู่ในสภาพเดียวกันเป็นเหตุแก่ธรรมที่อยู่ในสภาพเดียวกัน เช่นขณะจิตที่เป็นกุศลในปัจจุบัน ย่อมเป็นเหตุให้เกิดขณะจิตที่เป็นกุศลในอนาคต สภาคเหตุนี้ต่างจากสรฺวภูเหตุที่มิได้เป็นเหตุเกิดพร้อมร่วมกันในขณะเดียว แต่เป็นเหตุให้เกิดขึ้นในขณะต่อ ๆ ไป

ง. **สัมปยุตตเหตุ** ได้แก่ธรรมมีจิตและเจตสิกเป็นต้นเกิดร่วมกัน ความจริงก็คล้ายกับสรฺวฏูเหตุนั้นแล แต่แยกออกมาอีกประเภทหนึ่งต่างหาก เจาะจงเฉพาะจิต เจตสิกเท่านั้น

จ. **สรฺวตฺรคเหตุ** ได้แก่เหตุอันให้เกิดกิเลสธรรมมี อวิชชา มิจฉาทิฐิ สีลัพพตปรามาส วิจิกิจฉาเป็นต้น

ฉ. **วิปากเหตุ** ได้แก่ผลวิบากแห่งกุศล อกุศล อันเป็นอัพยากตะ

ปัจจัย ๔

ก. **เหตุปัจจัย** ได้แก่เหตุทั้ง ๕ ดังกล่าวเบื้องต้น ยกเว้นการณ-เหตุเสีย ที่เหลือเป็นเหตุปัจจัย

ข. **อนันตรปัจจัย** ได้แก่ปัจจัยเนื่องติดกันของจิตขณะต้นกับจิตขณะหลัง

ค. **อารัมมณปัจจัย** ได้แก่ธรรมผู้อุปการะด้วยความเป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมา-รมณ์ มีอุปมาดังบุรุษผู้มีกำลังทุรพลต้องเหนี่ยวไม้บ้าง เชือกบ้าง ภายหลังจึงลุกเดินได้ ฉันใด ธรรมทั้งหลายคือ จิตและเจตสิกย่อมปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ ธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นอารมณ์แห่งจิต เจตสิกจึงชื่อว่า อารัมมณปัจจัย

ง. **อธิปติปัจจัย** ได้แก่ธรรมที่เป็นใหญ่มีอุปการะมากแก่จิตและเจตสิก หรือรูปธรรม เหมือนการณเหตุฉะนั้น

ผล ๕

ก. **วิปากผล** ธรรมอันเกิดด้วยวิบากเหตุ ชื่อวิบากผล

ข. **นิษฺยนฺทผล** ธรรมอันเป็นผลเกิดจากสภาคเหตุและสรฺวตฺรค-เหตุ

ค. **ปุรุษการผล** ธรรมอันเป็นผลเกิดจากสรฺวภูเหตุ และสัมป-ยุตตะเหตุ

ง. **อธิปติผล** เกิดจากการณะเหตุ

จ. **วิสํโยคผล** ธรรมอันเป็นผลเกิดจากมรรคภาวนา ซึ่งสามารถทำลายกิเลสอาสวะแล้วได้รับความหลุดพ้น

๑. **ถือว่าสภาวะแห่งธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ สพฺพมตฺถีติ** ทฤษฎีข้อนี้เป็นหลักสำคัญที่สุดของนิกายนี้ จนกระทั่งได้กลายเป็นชื่อของนิกายไป คือ สรวาสติวาทิน แปลว่าวาทะที่กล่าวว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ดำรงอยู่ นิกายนี้มีคำขวัญประจำว่า **"สรวมฺอสฺติ"** แปลว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ ดำรงอยู่ อธิบายว่าธรรมทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นสังขตธรรมก็ดีหรือเป็นอสังขตะก็ดี ย่อมมีภาวะดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ กล่าวคือมีอยู่ตลอดอดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล สำหรับอสังขตธรรมย่อมไม่มีปัญหาอะไรที่จักกล่าวดังนั้น ทั้งนี้เพราะเป็นธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง แต่มามีปัญหาขึ้นที่สังขตธรรม ทั้งนี้เพราะตามความเข้าใจของคนทั่ว ๆ ไป ย่อมทราบว่าสังขตะเป็นเรื่องของสิ่งที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ย่อมมีลักษณะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับไป ไฉนฝ่ายสรวาสติ-วาทินจึงมากล่าวว่า สังขตธรรมก็มีสภาวะอยู่ได้ตลอดกาลทั้ง ๓ เล่า ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่า สังขตธรรมเช่นนามรูปหรือเบ็ญจขันธ์ทั้ง ๕ มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ธาตุ ๑๘ นี้ แท้จริงขันธ์แต่ละขันธ์ ธาตุแต่ละธาตุดำรงรักษาสภาวะของมันตลอดกาลทั้ง ๓ ที่

พระพุทธองค์ตรัสว่า สังขตธรรมเกิดดับหักศูนย์นั้น ความเกิดดับเป็นแต่อาการของธรรมนั้น ๆ เท่านั้นเอง ธรรม ๆ หนึ่ง หากยังมิได้ปรากฏอาการออกมา เรียกว่ายังมิได้เป็นสิ่งมาถึงคือเป็นอนาคตกาล ในขณะใด สมัยใด ที่การิยคุณของธรรมนั้น ๆ สำแดงพฤตติของมันออกมาเรียกว่าปัจจุบัน เมื่อการิยะคุณอันปรากฏอาการออกมาแล้ว อาการพฤตตินั้นดับไป ก็เรียกว่าอดีตกาล อดีต ปัจจุบัน อนาคต จึงเป็นเรื่องของความยักย้ายเปลี่ยนแปลงแห่งการิยะของธรรมเหล่านั้น ตัวสภาวธรรม มิได้พลอยเปลี่ยนแปลงอย่างนั้นด้วยไม่ ธรรมทั้งปวงย่อมรักษาสภาวะของมัน แต่ละอย่างมีอยู่ด้วยตัวมันเองตลอดกาลทั้ง ๓

อนึ่ง ถ้าจักมีกระทู้ถามว่า อาการหรือการิยะจักเป็นอันหนึ่งกับตัวสภาวะหรือแตกต่างแยกกันเด็ดขาดกับตัวสภาวะเล่า ฝ่ายสรวาสติวาทินวิสัชนาว่า ไม่พึงพยากรณ์ว่าเป็นอันเดียวหรือเป็นคนละอันกัน เช่นในสมัยใดที่สภาวธรรมไม่ปรากฏอาการของมันออกมา ในสมัยนั้นสงเคราะห์เรียกว่าอดีตก็ได้ เรียกว่าอนาคตก็ได้ ฉะนั้นจึงพยากรณ์ลงไปไม่ได้ว่าการิยคุณเป็นอันเดียวกับสภาวะ แต่ในสมัยใดที่อาการพฤตติของสภาวะสำแดงขึ้นมา ก็กล่าวมิได้อีกว่าเป็นคนละอันกับสภาวะ ในคัมภีร์นยายนุสารศาสตร์มีปริอรรถาธิบายดังนี้

"นิกายของเรา (สรวาสติวาทิน) ยอมรับว่าอาการการิยคุณมีต่างประเภทไม่เหมือนกัน แต่ไม่ควรกล่าวว่าต่างจากตัวสภาวธรรม...*ตัวสภาวธรรม แม้จะมีอยู่โดยตัวของมันเองอยู่จริง แต่เมื่อใดประสบกับเหตุปัจจัยหรือกำลังแห่งธรรมนิยาม ในตัวสภาวธรรมนั่นแหละจักปรากฏพฤตติที่แตกต่างขึ้นมา คือเกิดมีขึ้นแล้วก็สลายดับไป วายวอดดับไปแล้วกลับมีขึ้นอีกเล่า แต่ตัวสภาวธรรมก็คงรักษาคุณลักษณะของมันตลอดดำรงอยู่นั่นแหละ ฉะนั้นสังขตธรรมจึงดำรงสภาวะของมันอยู่*

ตลอด แต่พฤตติภาพหรือการิยคุณของมันต่างหากที่มีเกิดดับ ฯลฯ พฤตติอาการจะว่าเป็นเอกเทศแยกจากตัวสภาวธรรมก็มิได้ เหตุว่าพฤตติย่อมต้องอาศัยตัวสภาวธรรมเป็นปทัฏฐาน ฤๅจักกล่าวว่าเป็นอันเดียวกับตัวสภาวธรรมก็มิได้ เหตุว่าในบางสมัยสภาวธรรมก็ไม่ปรากฏพฤตติอาการเสียก็มีดังนี้”

อีกนัยหนึ่ง ตัวสภาวธรรมจักเรียกว่า **การณะ** ก็ได้ เรียกอาการของการณะว่า **การิยะ** ก็ได้ ท่านผู้อ่านพึงทำมนสิการไว้ด้วย เพราะบางทีในหนังสือนี้อาจจะใช้ศัพท์ปะปนกัน อย่างไรก็ดีฝ่ายสรวาสติวาทินได้วิเคราะห์รูปธรรมลงไปอย่างละเอียดจนถึงจุดปรมาณู วิเคราะห์นามธรรมลงไปอย่างละเอียดจนถึงขณะจิต แล้วกล่าวว่าปรมาณู ฝ่ายรูปธรรมก็ล้วนมีอยู่อย่างแท้จริง อาศัยสภาวธรรมหนึ่ง ๆ หลายสภาวะมารวมกัน สภาพรวมอันนั้นเป็นสภาพสมมติบัญญัติ ปราศจากแก่นสาร เช่นอาศัยสภาวธรรมแห่งขันธ์ทั้ง ๕ มารวมกันเข้า จึงสมมติเรียกว่า สัตว์ บุคคล อาตมันขึ้น สัตว์ บุคคล อาตมันนี้เป็นสภาพมายาไม่มีจริง ทั้งนี้เพราะมีขึ้นจากการรวมประชุมของขันธ์ทั้ง ๕ แต่สภาวธรรมแห่งขันธ์นั้นมีอยู่จริงแท้ จะว่าไร้แก่นสารด้วยมิได้ ในขันธ์ทั้ง ๕ นั้น ตัวอย่างเช่น รูปขันธ์ ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า สภาวะสุดท้ายอันเป็นของจริงแท้ก็คือ ปรมาณูทั้งหลายมารวมกันเข้าเป็นอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณได้ ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่า สิ่งที่เป็นมายาจะต้องอาศัยบนปทัฏฐานแห่งความมีอยู่เสมอไป เช่นเงาคนต้องอาศัยตัวคน การิยะที่ไม่เที่ยงเกิดดับก็ต้องอาศัยการณะที่ยืนโรงอยู่ด้วยตัวมันเองเป็นปทัฏฐาน สัตว์บุคคลไม่มี แต่ขันธ์ทั้งหลายจะต้องมีอยู่ตลอด

ฝ่ายสรวาสติวาทินได้ให้ข้อคิดไว้ว่า วิญญาณความรู้ทางอายตนะ ๖ จักปรากฏมีขึ้นได้ก็ต้องอาศัยวิสัยภายนอก ๖ มาเป็นอารมณ์ เช่น

จักขุวิญญาณจะเกิดขึ้นก็ต้องมีรูปารมณ์มาเป็นปัจจัย มโนวิญญาณจะมีขึ้นก็ต้องอาศัยธรรมารมณ์เป็นปัจจัย ก็ธรรมารมณ์นั้น ย่อมสามารถเป็นไปในอดีต ปัจจุบัน อนาคต ดังเราจะคิดเรื่องที่แล้วไปนานไกลหลายปีก็ได้ คิดเรื่องเฉพาะหน้าก็ได้ หรือคิดเรื่องอนาคตข้างหน้าก็ได้ ถ้าปราศจากสภาวธรรม ที่ดำรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ไซร้ มโนวิญญาณจักมีขึ้นรับธรรมารมณ์ที่เป็นฝ่ายอดีต อนาคตได้อย่างไร การที่มโนวิญญาณรับธรรมารมณ์ได้ในกาล ๓ จึงบ่งอยู่โต้ง ๆ ว่า อดีตก็มีสภาวธรรมอยู่ไม่แปรดับ อนาคตก็มีอยู่แต่ยังไม่สำแดงพฤติดังนี้ พูดง่าย ๆ ก็คือว่าฝ่ายสรวาสติวาทินได้ประกาศ **"สิ่งที่มีอยู่ด้วยตัวมันเอง"** ของธรรมทั้งหลายเข้าแล้ว ซึ่งปัญหาเรื่องสิ่งที่มีอยู่โดยตัวเองนี้จักกลายเป็นปัญหาทางปรัชญาโต้แย้งกันในหมู่คณาจารย์ของพระพุทธศาสนาช้านานมา จนตราบเท่าทุกวันนี้

มติใหญ่ ๔ มติ

มติอรรถาธิบายในเรื่องสิ่งทั้งปวงมีอยู่ตลอดกาล ๓ คณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทินก็มีทัศนะต่างกัน แบ่งได้เป็น ๔ มติใหญ่ดังนี้

๑. **มติของพระสถวีระธรรมตาระ** (คำว่าสถวีระเป็นคำยกย่องคล้ายมหาเถระ) สภาวธรรมทั้งหลายต่างกันโดยลักษณะ เช่นทองรูปพรรณ ซึ่งทำเป็นสร้อย ตุ้มหู กำไล แหวน เข็มขัด อันมีลักษณะต่างกัน ลักษณะเหล่านี้บางทีก็ดับหายไปแล้วเกิดขึ้นใหม่ เปรียบด้วยการยุบกำไลทองแล้วทำเป็นตุ้มหู ไม่ว่าเราจักยุบทำลายแล้วเปลี่ยนแปลงให้เป็นรูปพรรณอื่น ๆ สักกี่ร้อยกี่พันครั้ง ธาตุทองก็คงรักษาความเป็นทองของมันไม่เปลี่ยนแปลงไปตามด้วย เหมือนกับสภาวะธรรมจะต้องดำรงอยู่ตลอดแม้พฤติของมันจะเปลี่ยนแปลง

๒. **มติของพระสถวีระศีรโฆษะ** แสดงว่าสภาวธรรมทั้งหลายมีอยู่ตลอด ๓ กาล อุปมาดังบุรุษผู้หนึ่งมีบุตรหลายคน ในขณะที่เขาได้เห็นบุตรคนใดคนหนึ่ง ความรักในบุตรคนนั้นย่อมปรากฏชัด แต่ในสมัยเดียวกันนั้นความรักในบุตรคนอื่น ๆ ของเขามีอยู่ในจิตใต้สำนึก แต่มิได้ปรากฏการิยคุณออกมาให้ชัดเท่านั้น สภาวธรรมในอดีต ปัจจุบัน อนาคตก็มีอุปมัยฉันนั้น ธรรมใดปรากฏการิยคุณของมันออกมา ธรรมอื่นก็สงบอยู่ไม่สำแดงพฤตติ ในขณะนั้นจะกล่าวธรรมที่สงบอยู่ว่าเป็นสิ่งไม่มีย่อมหาถูกไม่ ธรรมทั้งหลายก็คงดำรงสภาวะแต่ละสภาวะของมันใน ๓ กาล นั้นแหละ

๓. **มติของพระสถวีระวสุมิตร** แสดงว่าอาศัยเทศะที่ไม่เหมือนกัน จึงมีอดีต ปัจจุบัน อนาคต เช่นเราเอาสลากติ้วไปวางไว้ในหน่วยเลข ๑๐ ก็เรียกสลากติ้วนั้นนั้นว่าสลากติ้วที่ ๑๐ เราเอาสลากติ้วอันเดียวกันนั้นแหละไปวางไว้ในหน่วยเลข ๑๐๐ ก็เรียกสลากติ้วนั้นว่าสลากที่ ๑๐๐ หรือเรานำสลากติ้วไปไว้ในหน่วยเลข ๑๐๐๐ ก็เรียกว่าสลากติ้วที่ ๑๐๐๐ เทศะต่างหากที่ทำให้เห็นว่าแตกต่างกัน แต่ตัวสลากติ้วหาได้พลอยเปลี่ยนไปด้วยไม่

๔. **มติของพระสถวีระพุทธเทวะ** แสดงว่าอาศัยการเปรียบเทียบจึงทำให้เห็นว่า มีอดีต ปัจจุบัน อนาคต เช่นหญิงผู้หนึ่งเมื่อกล่าวโดยหน้าที่ต่อสามี หญิงนั้นอยู่ในฐานะภริยา เมื่อกล่าวโดยหน้าที่ต่อบิดามารดา หญิงนั้นอยู่ในฐานะธิดา เมื่อกล่าวโดยหน้าที่ต่อบุตร หญิงนั้นอยู่ในฐานะมารดา เมื่อเทียบโดยหน้าที่ ทำให้หญิงนั้นเปลี่ยนไปได้หลาย ๆ อย่าง ฉันใด โดยพฤตติแห่งสภาวะก็ย่อมเปลี่ยนได้ทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคต แต่ตัวสภาวธรรมก็คงยืนโรงมีอยู่ได้ตลอดทั้ง ๓ กาลฉันนั้น

ในบาลีกถาวัตถุ ฝ่ายสรวาสติวาทินยกอุปมาว่า เหมือนผ้าขาว

ผืนหนึ่งถูกนำไปย้อมเป็นสีดำ ผ้าขาวย่อมละสถานะจากความขาวไปสู่ความดำ แต่หาได้พลอยละสภาวะความเป็นผ้าไม่ฉันใด ขันธ์ทั้งปวงย่อมเป็นได้ทั้งอดีต ปัจจุบัน อนาคตได้ แต่ก็ไม่ละความเป็นขันธ์ใน ๓ กาลนั้นเลยแม้ฉันนั้น อีกประการหนึ่งถ้าจะแยกการิยคุณของผ้าออกจากผืนผ้า คือจะแยกความขาว ความดำออกจากผ้าก็ไม่ได้อีก ดุจจะแยกขันธ์ในอดีต ขันธ์ในปัจจุบัน ขันธ์ในอนาคตออกจากกัน

นอกจากนี้ก็ยังมีพระพุทธวจนะเป็นหลักฐานยืนยันว่าสภาวธรรมแห่งอดีต ปัจจุบัน อนาคตมีอยู่อย่างแท้จริง เช่นพระสูตรต่างๆ จะมีเสมอว่า **"ยํ กิญฺจิ ภิกฺขเว รูปํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ อชฺฌตฺตํ วา พหิทฺธา วา ฯ เป ฯ อยํ วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธ ยากาจิ เวทนา ฯ เป ฯ ยากาจิ สญฺญา ฯ เป ฯ เย เกจิ สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ กิญฺจิ วิญฺญาณํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ ฯ ล ฯ อยํ วุจฺจติ วิญฺญาณกฺขนฺโธติ"** "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต เป็นภายในก็ดี ภายนอกก็ดี ฯลฯ เรียกว่ารูปักขันธ์ เวทนา ฯลฯ เรียกว่าเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ ฯลฯ สังขารขันธ์ ฯลฯ วิญญาณ สิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคต ฯลฯ ดังนี้" พระพุทธดำรัสที่ว่าขันธ์ทั้ง ๕ ซึ่งเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตนี่แหละ บ่งอยู่โต้ง ๆ ว่าขันธ์ทั้งปวงย่อมมีอยู่ในกาลทั้งปวงทีเดียว ในอภิธรรมโกศศาสตร์ ฝ่ายสรวาสติวาทินได้พูดว่า สภาวะแห่งธรรมที่ยืนโรงมีอยู่ในกาลทั้ง ๓ นี้ ไม่ควรจะพยากรณ์ว่าเป็น **นิจฺจํ** คือเที่ยง ซึ่งเมื่อเราพิจารณาดูแล้ว รู้สึกว่าฝ่ายสรวาสติ-วาทินได้กล่าวถ้อยคำที่ขัดคอตนเองเสียจริง ๆ

มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านทัศนะของฝ่ายสรวาสติวาทิน เพราะฝ่ายเถรวาทถือว่า สังขตธรรมที่เป็นอดีตย่อมดับไปแล้ว วายวอดไปแล้ว ฉิบหายไปแล้ว สังขตธรรมที่ยังไม่มาถึงคือเป็นอนาคตเล่า ก็ยังไม่

ปรากฏขึ้น ยังไม่สำแดงออกมา ทั้งสองจักพยากรณ์ว่ามีอยู่หาได้ไม่ แม้สังขตธรรมในปัจจุบันเล่าก็กำลังจักแปรไป ถ้าจะว่ามีอยู่ก็ควรถือเอาเพียงเฉพาะปัจจุบันชั่วขณะจิตเท่านั้น อนึ่งถ้าถือตามทฤษฎีของท่านพวกสรวาสติวาทิน ขันธ์ ๕ มิกลายเป็นสภาพเที่ยงถาวรหรือ เพราะพวกท่านมีวาทะขันธ์ทั้งหลายไม่ละความเป็นขันธ์ตลอดกาลทั้ง ๓ ถ้าอย่างนั้นขันธ์ก็เป็นเหมือนพระนิพพานน่ะซิ อนึ่งขันธ์ทั้งหลายเมื่อเป็นไปในกาลทั้ง ๓ อยู่ ขันธ์ ๕ ก็จำต้องเพิ่มคำนวนขึ้นเป็น ๑๕ ขันธ์กระมัง กล่าวคืออดีตกาล ๕ ขันธ์ ปัจจุบันกาล ๕ ขันธ์ อนาคตกาล ๕ ขันธ์ อายตนะ ๑๒ ก็ต้องเป็น ๓๖ กล่าวคือ อดีตกาล ๑๒ ปัจจุบันกาล ๑๒ อนาคตกาล ๑๒ ธาตุ ๑๘ ก็ต้องเพิ่มเป็น ๕๔ กล่าวคือ อดีตกาล ๑๘ ปัจจุบันกาล ๑๘ อนาคตกาล ๑๘ อายตนะ ๓๖ ธาตุ ๕๔ ซึ่งไม่เคยมีพระพุทธพจน์ตรัสไว้ในที่หนึ่งที่ใดเลย อนึ่ง กิเลสก็จำต้องมีสภาวะอยู่ตลอดกาล ๓ ด้วย คราวนี้กิเลสของพระอรหันต์ในอดีตก็ชื่อว่ายังมีอยู่ ยังชื่อว่าพระอรหันต์ประกอบกิเลสที่เป็นอดีตอยู่น่ะซิ พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิก็จักชื่อว่ามีอยู่ ๖ พระองค์พรั่งพร้อมกัน ในโลกเดียวกันกระมัง ขอให้ท่านพวกสรวาสติวาทินคิดดูให้ดี ๆ เถิด ธรรมดาสังขตธรรมย่อมมีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลางและดับไปในที่สุด หมุนวนเวียนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ (อย่างชนิดแปรปรวน) ตัวอย่างนี้สืบสันตติกันทั้งการิยะและสภาวะของตัวมันเอง

หลักธรรมสำคัญ ๓๔ ข้อ

๑. **ในการที่ท่านฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างพระพุทธพจน์ว่ามีรูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ในอดีต อนาคตนั้น เป็นการตีความพระพุทธ-พจน์ผิด** พระผู้มีพระภาคตรัสในที่นี้มิได้ทรงหมายว่ามีอดีตขันธ์ หรือ

อนาคตขันธ์ยืนโรงอยู่ แต่หมายว่าอดีตขันธ์ซึ่งดับไปแล้ว และอนาคตขันธ์ซึ่งจักเกิดขึ้นต่างหาก มิได้มีตอนหนึ่งตอนใดเลยที่แสดงบ่งชัดว่ามีขันธสภาวะยืนโรงทั่วอยู่ตลอด ๓ กาลเลย ในสังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค พระบรมศาสดามีรับสั่งอย่างแจ่มชัดในเหตุผลเรื่องนี้ว่า

"ตโยเม ภิกฺขเว นิรุตฺติปฺถา อธิวจนปถา ปญฺญตฺติปถา อสงฺกิณฺณา อสงฺกิณฺณปุพฺพา น สงฺกิยนฺติ น สงฺกิยิสฺสนฺติ อปฺปฏิกุฏฺฐา สมเณหิ พฺราหฺมเณหิ วิญฺญูหิฯ กตเม ตโย ฯ ยํ ภิกฺขเว รูปํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิคตํ วิปริณตํ อโหสีติ ตสฺส สงฺขา อโหสีติ ตสฺส สมญฺญา อโหสีติ ตสฺส ปญฺญตฺติ น ตสฺส สงฺขา อตฺถีติ น ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ ยา เวทนา ฯ เป ฯ ยา สญฺญา ฯ เป ฯ เย สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ ยํ ภิกฺขเว รูปํ อชาตํ อปาตุภูตํ ภวิสฺสตีติ ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ ตสฺส สมญฺญา ภวิสฺสตีติ ตสฺส ปญฺญตฺติ น ตสฺส สงฺขา อโหสีติ ยา เวทนา ฯ เป ฯ ยา สญฺญา ฯ เป ฯ เย สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ ยํ ภิกฺขเว รูปํ ชาตํ ปาตุภูตํ อตฺถีติ ตสฺส สงฺขา อตฺถีติ ตสฺส สมญฺญา อตฺถีติ ตสฺส ปญฺญตฺติ น ตสฺส สงฺขา อโหสีติ น ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ ยา เวทนา ฯ เป ฯ ยา สญฺญา ฯ เป ฯ เย สงฺขารา ฯ เป ฯ ยํ วิญฺญาณํ ฯ เป ฯ อิเม โข ภิกฺขเว ตโย นิรุตฺติปถา อธิวจนปถา ปญฺญตฺติปถา อสงฺกิณฺณา อสงฺกิณฺณปุพฺพา น สงฺกิยนฺติ น สงฺกิยิสฺสนฺติ อปฺปฏิกุฏฺฐา สมเณหิ พฺราหฺมเณหิ วิญฺญูหิ เยปิเต ภิกฺขเว อเหสุํ อุกฺกลา วสฺสภญฺญา อเหตุกวาทา อกิริยวาทา นตฺถิกวาทา เตปิเม ตโย นิรุตฺติปเถ อธิวจนปเถ ปญฺญตฺติปเถ น ครหิตพฺพํ น ปฏิกฺโกสิตพฺพํ อมญฺญึสุ ฯ ตํ กิสฺส เหตุ ฯ นินฺทาพฺยาโรสนาอุปารมฺภภยาติ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **นิรุกติบถ อธิวจนะบถ บัญญัติบถ** อันเป็น

ทางให้รู้ความหมายกัน ๓ อย่าง ซึ่งสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งปวงไม่ละเลย ไม่เคยละเลย และไม่รังเกียจ จักไม่รังเกียจ และไม่กล่าวคำคัดค้านเลย ก็ ๓ อย่างนั้นคืออย่างไร

ข้อที่หนึ่งคือ รูปเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว วายวอดไปแล้ว แปรไปแล้ว รูปเหล่านั้นเขากล่าวกันว่าได้มีแล้ว เขาบัญญัติว่าได้มีแล้ว แต่รูปเหล่านั้น **เขาไม่พึงกล่าวกันว่ามีอยู่ หรือเขาไม่กล่าวกันว่าจักมี** แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ข้อที่สองคือ รูปเหล่าใดยังไม่เกิด ยังไม่ปรากฏ รูปเหล่านั้น เขาเรียกกันว่าจักมี เขาบัญญัติว่า จักมี **แต่รูปนั้นเขาไม่กล่าวกันว่ามีอยู่ เขาไม่กล่าวกันว่าได้มีแล้ว** แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ข้อที่สามคือ รูปเหล่าใดเกิดขึ้น ปรากฏขึ้น รูปเหล่านั้นเขากล่าวกันว่ามีอยู่ **แต่เขาไม่กล่าวกันว่าได้มีแล้ว เขาไม่กล่าวกันว่าจักมี** แม้เวทนา ฯ สัญญา ฯ สังขาร ฯ วิญญาณ ฯลฯ ก็เช่นกัน

ภิกษุทั้งหลายเอย นิรุกติบถ อธิวจนะบถ บัญญัติบถ อันเป็นทางให้รู้ความหมาย ๓ อย่างเหล่านี้แล ซึ่งสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลาย ไม่ละเลย ไม่เคยละเลย ไม่รังเกียจ และไม่กล่าวคำคัดค้าน แม้จนชั้นชาวพวกอุกกละ ชาวพวกวัสสภัญญะที่ถือลัทธิอเหตุกวาท อกิริยวาท นัตถิกวาท ก็ยังได้สำคัญในนิรุกติบถ บัญญัติบถอันเป็นทางให้รู้ความหมาย ๓ อย่างนี้ว่า อันตนไม่พึงติเตียนเลย อันตนไม่พึงคัดค้านเลย ฯ นั่นเพราะเหตุไฉน เพราะพวกเหล่านี้ กลัวการนินทา กลัวการเสียดสี กลัวการโต้แย้งดังนี้" เมื่อฝ่ายเถรวาทอ้างหลักฐานอย่างนี้ ท่านพวกสรวาสติวาทินเลยนิ่งเงียบ แต่ก็ยังไม่ยอมเห็นด้วย คงถือตามทัศนะของตน

๒. **ถือว่าพระอรหันต์อาจเสื่อมจากอรหัตผลได้ ปริหายติ อรหา อรหตฺตาติ ฯ** ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่าพระอรหันต์มีประเภทใหญ่อยู่ ๒ ประเภท คือ พวกสมยวิมุตติอรหันต์ ๑ พวกอสมยวิมุตติ-อรหันต์ ๑

พระอรหันต์ประเภทสมยวิมุตติ คือผู้ที่บรรลุอรหัตผลได้ต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ ช่วยคือ

ก. ต้องอาศัย สมัยที่ได้อาหารโภชนะสบาย

ข. ต้องอาศัย สมัยที่ได้นุ่งห่มสบาย

ค. ต้องอาศัย สมัยที่ได้ที่หลับนอนสบาย

ง. ต้องอาศัย สมัยที่อยู่ในสถานที่สบาย

จ. ต้องอาศัย สมัยที่ได้สดับพระธรรมเทศนาที่เหมาะสมกับจริต

ช. ต้องอาศัย สมัยที่ได้เพื่อนสหธรรมมิกที่ต้องอัธยาศัย

เมื่อได้ปัจจัยพรั่งพร้อมสนับสนุนอย่างนี้ จึงสามารถบรรลุอรหัต-ผลได้ เรียกว่าสมยวิมุตติ เนื่องจากพระอรหันต์ประเภทนี้มีญาณอ่อนจึงอาจเสื่อมจากผลได้ ถ้าถูกรบกวน เช่นเสื่อมเพราะมัวเพลิดเพลินเกินไปในกิจการงาน หรือเพราะเหน็ดเหนื่อยมากเกินไปในการเดินทางไกล หรือเพราะร่างกายเกิดมีอาพาธเบียดเบียน แต่เมื่อเสื่อมแล้วก็ลดลงมาอยู่ขั้นพระอนาคามี หรือพระสกทาคามี หรือพระโสดาบัน ส่วนพระอรหันต์ประเภทอสมยวิมุตติไม่มีวันเสื่อมได้เลย เพราะเป็นบุคคลประเภทมีญาณแก่กล้าไม่ต้องอาศัยกาลเวลาและสิ่งแวดล้อมใด ๆ เช่นพวก สมยวิมุตติ ก็สามารถสำเร็จแก่พระอรหัตผลได้

ในบาลีอรรถกถาแห่งปุคคลบัญญัติอธิบายพระอรหันต์ทั้ง ๒ พวกต่างกันกับฝ่ายสรวาสติวาทอย่างขาวกับดำเลยทีเดียว ฝ่ายบาลีกล่าวดังนี้ สมยวิมุตตบุคคลได้แก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามีที่ได้

สมาบัติ ๘ คือได้รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ ในบาลีเด็ดขาดเลยว่า **"สมยวิมุตฺโตติ ปน ติณฺณํ โสตาปนฺนสกทาคามีอนาคามีนํ เยเวตํ นามนฺติ เวทิตพฺพํ"** แปลว่า "คำว่า สมยวิมุตตินี้ พึงทราบว่าเป็นชื่อของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ๓ จำพวกนั้น" **"อสมยวิมุตฺโตติ ปเนตฺถ สุกฺขวิปสฺสกขีณาสวสฺเสตํ นามํ ฯ"** "ในคำว่าอสมยวิมุตติ เป็นชื่อแห่งพระขีณาสพผู้สุกขวิปัสสก" กถาวัตถุอธิบายว่า ฝ่ายสรวาสติวาทินได้เสนอเหตุผลว่า พระอรหันต์ฝ่ายสมยวิมุตติเวลาเสื่อมนั้น ราคะก่อตัวขึ้นก่อน เกิดขึ้นเพราะอาศัยอนุสัยกลุ้มรุมเอา และยกพระพุทธภาษิตขึ้นอ้างสนับสนุนมติของตนว่า

"ปญฺจิเม ภิกฺขเว ธมฺมา สมยวิมุตฺตสฺส ภิกฺขุโน ปริหานาย สํวตฺตนฺติ กตเม ปญฺจ กมฺมารามตา ภสฺสารามตา นิทฺทารามตา สงฺคณิการามตา ยถาวิมุตฺตํ จิตฺตํ น ปจฺจเวกฺขติ อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ ธมฺมา สมยวิมุตฺตสฺส ภิกฺขุโน ปริหานาย สํวตฺตนฺตีติ"

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการเหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเสื่อมรอบแก่ภิกษุผู้สมยวิมุตติ ธรรม ๕ ประการเป็นไฉนเล่า คือความเพลิดเพลินในการงาน ๑ ความเพลิดเพลินในการสนทนา ๑ ความเพลิดเพลินในการหลับ ๑ ความเพลิดเพลินในการคลุกคลี ๑ ความไม่พิจารณาจิตที่หลุดพ้นแล้วอย่างไร ๑ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ เหล่านี้แลย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเสื่อมแก่ภิกษุ ผู้สมยวิมุตติ" (อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต)

ฝ่ายสรวาสติวาทินเปรียบเทียบให้ฟังว่า พระอรหันต์ฝ่ายสมยวิมุตติแม้จะเสื่อมจากอรหัตผลเพราะเหตุความเพลิดเพลิน ๕ ประการก็จริง แต่ก็ยังไม่ชื่อว่าเสื่อมจากอริยผลทั้งปวงมีอนาคามิผลบ้าง สกทาคามิผลบ้าง โสดาปัตติผลบ้าง อุปมาเศรษฐีดำรงตำแหน่งเศรษฐีอยู่ด้วยทรัพย์

๔ แสน แม้สูญทรัพย์ไปสักแสน ๑ ก็ชื่อว่าเสื่อมจากฐานะเศรษฐี แต่ไม่ชื่อว่าเสื่อมจากสมบัติทั้งปวง

มติฝ่ายเถรวาทยอมรับแต่เพียงว่า พระอริยบุคคลสมยวิมุตติเสื่อมได้แต่เฉพาะฌานสมาบัติเหตุด้วย **วัตตเภท** ความวิบัติทำลายแห่งวัตร แต่อริยมรรคอริยผลหาเสื่อมได้ไม่ ในอรรถกถาแห่งปุคคลบัญญัติ ตอนแก้กุปปธรรมคือธรรมที่ยังกำเริบได้ และอกุปปธรรมคือธรรมที่ไม่กำเริบ มีข้อความตอนหนึ่งอธิบายดังนี้ **"อยํ วุจฺจตีติ อยเมว ติวิโธ ปุคฺคโล กุปฺปธมฺโมติ วุจฺจติ ฯ อิทมฺปน อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน ปุถุชฺชนสฺส โสตาปนฺนสฺส สกทาคามิโนติ ติณฺณํ ปุคฺคลานํ นามํ ฯ เอเตสญฺหิ สมาธิปาริปนฺถิกา วิปสฺสนาปาริปนฺถิกา จ ธมฺมา น สุวิกฺขมฺภิตา น สุวิขาลิตา เตน เตสํ สมาปตฺติ นสฺสติ ปริหายติ สา จ โข เนว สีลเภเทน นาปตฺติวีติกฺกเมว ฯ"** "แปลว่า บุคคล ๓ จำพวกนี้แหละท่านเรียกว่าผู้มีธรรมอันกำเริบ ก็คำว่าผู้มีธรรมกำเริบนี้ เป็นชื่อแห่งบุคคล ๓ จำพวกคือ ปุถุชน ๑ โสดาบัน ๑ สกทาคามี ๑ ซึ่งเป็นผู้ได้สมาบัติ ๘ (คือรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔) เพราะว่าธรรมที่เป็นข้าศึกแก่สมาธิ และข้าศึกแก่วิปัสสนา อันท่านเหล่านี้ยังข่มไม่ได้สนิทดี เพราะเหตุนั้นแหละสมาบัติของท่านเหล่านั้นจึงฉิบหายไปและเสื่อมไปได้ ก็แลสมาบัตินั้นไม่ใช่ฉิบหายไปเพราะศีลขาด และไม่เป็นการก้าวล่วงอาบัติ ฯ" สำหรับปุถุชนนั้นเราไม่ต้องคำนึงถึง แต่พระโสดาบันและพระสกทาคามีท่านถึงพร้อมบริบูรณ์ในศีล แต่ยังไม่มีสมาธิหรือปัญญาขนาดหนักเพียงพอที่จะกำจัดธรรมอันเป็นข้าศึกแก่สมาธิวิปัสสนาได้ สมาธิและปัญญาของพระอริยบุคคลดังกล่าวมีเพียงประมาณตามฐานะเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงอาจเสื่อมจากสมาบัติได้ แต่มิใช่เสื่อมด้วยเหตุอกุศล พระอรรถกถาจารย์ท่านพรรณนาว่า เปรียบเหมือนพระอริย-

บุคคลชั้นใดชั้นหนึ่งใน ๒ ประเภทนั้น เมื่อจะออกไปบิณฑบาต ได้เห็นเด็กเล่นกองทรายทำเกลื่อนกลาดในลานวัด ตั้งใจว่าเมื่อกลับจากบิณฑบาตแล้วจักกวาดลานวัดให้สะอาด แต่เมื่อกลับมาแล้วท่านลืมเสียเลยไม่ได้กวาดวัด แล้วไปนั่งเข้าสมาบัติ ก็ไม่อาจเข้าได้ตามประสงค์ สมาบัติซึ่งตนเคยได้ก็กลับไม่ได้ เพราะเหตุแห่งวัตรซึ่งตนพึงทำแล้วมิได้ทำเป็นเหตุ อันนี้เรียกว่า **วัตตเภท** เมื่อท่านไปจัดการกับวัตรดังกล่าวให้เรียบร้อย ก็กลับเข้าสู่สมาบัติได้อีกสมประสงค์ ฉะนั้นอริยมรรคอริยผลจึงไม่มีวันเสื่อมได้ ที่เสื่อมได้เฉพาะสมาบัติเท่านั้น พระอรรถกถาจารย์จึงยืนยันแข็งแรงกำชับไว้ว่า **"อฏฺฐนฺนญฺหิ สมาปตฺตีนํ กุปฺปนํ นสฺสนํ ภเวยฺย โลกุตฺตรธมฺมสฺส ปน สกึ ปฏิวิทฺธสฺส กุปฺปนํ นสฺสนํ นาม นตฺถิ"** "สมาบัติ ๘ มีความกำเริบ มีฉิบหายเสื่อมไปได้ ส่วนโลกุตตรธรรมที่แทงตลอดแม้ครั้งเดียวก็ไม่มีความเสื่อมและความฉิบหายเลย"

ส่วนอกุปปธรรมบุคคล หรือบุคคลผู้มีธรรมอันไม่กำเริบอีกได้แก่พระขีณาสพและพระอนาคามีที่ได้อัฏฐสมาบัติ ซึ่งท่านเหล่านี้แม้จะคลุกคลีด้วยหมู่หรือมีวัตตเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง สมาบัติก็ไม่เสื่อมเลย ทั้งท่านได้สมาธิและปัญญาเข้มข้นสูงกว่าพระอริยบุคคลข้างต้นทั้ง ๒ พวก สรุปแล้วได้ความว่ามติฝ่ายสรวาสติวาทินเข้าใจความหมายแห่งสมยวิมุตติ อสมยวิมุตติ ต่างกันกับฝ่ายเถรวาท ฝ่ายสรวาสติวาทินหมายเอาเป็นพระอรหันต์บุคคลอาจเสื่อมจากโลกุตตรธรรมได้ แต่ฝ่ายเถรวาทหมายว่า **สมยวิมุตต์บุคคลได้แก่พระอริยเจ้า ๓ จำพวกข้างต้น และใน ๓ จำพวกนั้นก็ยังยกเว้นพระอนาคามีบุคคลเสีย คงเหลือพระสกทาคามี และพระโสดาบันเท่านั้นที่อาจเสื่อมจากสมาบัติที่ตนได้ในบางคราว เพราะเหตุความเพลิดเพลินหรือเพราะวัตตเภท แต่โลกุตตรธรรมที่ได้สำเร็จแล้วไม่มีวันเสื่อมได้เลย**

๓. **ถือว่าพระโสดาบันย่อมไม่เสื่อมจากโสดาปัตติผล** ฝ่ายสรวาสติวาทิน ถือว่านอกจากพระอรหันต์สมยวิมุตติเสื่อมได้แล้ว แม้พระอนาคามี พระสกทาคามีก็เสื่อมจากผลได้ แต่พระโสดาบันไม่เสื่อม พระอริยบุคคลที่เสื่อมอย่างมากก็ตกลงมาอยู่ชั้นพระโสดาบันเท่านั้น มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วยว่าพระโสดาบันไม่เสื่อม แต่มติฝ่ายมหาสังฆิกะว่าพระโสดาบันเสื่อมได้

๔. **ถือว่าปุถุชนก็ละกามราคะและพยาบาทได้ ชหติ ปุถุชฺชโน กามราคพฺยาปาทนฺติ** ในอรรถกถากถาวัตถุว่าเป็นมติของนิกายสมิติยะ แต่ในปกรณ์สํสกฤตว่าเป็นมติของนิกายสรวาสติวาทินด้วย เนื่องด้วยปุถุชนที่บำเพ็ญอสุภกัมมัฏฐานก็อาจละราคะได้ และถ้าบำเพ็ญเมตตากัมมัฏฐานก็ละพยาบาทได้ ดังปรากฏในบาลีมหาราหุโลวาทสูตร มัชฌิมนิกายใจความว่า

พยาบาท	ละด้วย	เมตตา
วิหิงสา	ละด้วย	กรุณา
อรติ	ละด้วย	อุเบกขา
ปฏิฆะ	ละด้วย	มุทิตา
ราคะ	ละด้วย	อสุภะ
อัสมิมานะ	ละด้วย	อนิจจตา

นอกจากนี้ฝ่ายปรวาทยาจารย์ยังยกพระพุทธพจน์อื่นว่า

"อเหสุนฺเต อตีตํเส ฉ สตฺถาโร ยสสฺสิโน
นิรามคนฺธา กรุเณ วิมุตฺตา กามสญฺโญชนา
กามราคํ วิราเชตฺวา พฺรหฺมโลกูปคา อหุ
อเหสุํ สาวกา เตสํ อเนกานิ สตานิปิ
นิรามคนฺธา กรุเณ วิมุตฺตา กามสญฺโญชนา

กามราคํ วิราเชตฺวา พรฺหฺมโลกูปคา อหูติ"

"ในเบื้องอดีตสมัย มีศาสดาอยู่ ๖ ท่าน ล้วนเป็นผู้มียศปราศจากความโกรธ แจ่มใสเพราะกรุณา ท่านทั้ง ๖ พ้นจากความเกี่ยวข้องในกาม คลายกามราคะแล้วเข้าถึงพรหมโลก แม้สาวกของศาสดาเหล่านั้น ซึ่งมีจำนวนหลายร้อยคนด้วยกันก็ปราศจากความโกรธ แจ่มใสเพราะกรุณา พ้นจากการเกี่ยวข้องในกาม คลายกามราคะแล้วเข้าถึงพรหมโลก" (อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต)

มติฝ่ายเถรวาทถือว่าการที่ศาสดาทั้ง ๖ ซึ่งเป็นปุถุชนละกามราคะและความโกรธได้ก็ด้วยอำนาจแห่งฌานสมาบัติ ซึ่งเข้าไปกดทับกิเลสดังกล่าวเข้าไว้ เปรียบด้วยหินทับหญ้าหรือขี้เถ้ากลบถ่านเพลิง จัดเป็นวิกขัมภนประหารคือการฆ่าด้วยวิธีข่มเข้าไว้เท่านั้น เมื่อหมดอำนาจกำลังฌาน ก็กลับฟุ้งขึ้นมาได้อีก มิได้เป็นสมุจเฉทประหารอันเป็นการฆ่าอย่างเด็ดขาด ซึ่งวิธีการหลังนี้เป็นกิจของท่านผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคจักพึงทำได้เท่านั้น ปุถุชนจึงชื่อว่ายังหาอาจละกามราคะหรือพยาบาทได้เด็ดขาดดุจพระอริยเจ้าไม่ นอกจากนี้ในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์ของนิกายสรวาสติวาทิน ยังกล่าวเป็นทำนองว่าสักกายทิฐิที่เป็นไปในกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร ยกเว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะภูมิ ปุถุชนก็อาจละสักกายทิฐินั้นได้ด้วยโลกิยมรรค คงเหลือแต่สักกายทิฐิในเนวสัญญานาสัญญายตนะภูมิเท่านั้นที่ต้องละด้วยโลกุตตรมรรค ซึ่งฝ่ายเถรวาทไม่ยอมรับรอง

๕. **พาหิรศาสดาก็อาจสำเร็จอภิญญา ๕ ได้** ปกรณ์ฝ่ายสํสกฤตว่า ทั้งนี้เพราะนิกายเหมวันตะ นิกายมหิศาสกะ ไม่รับรองว่าพาหิรมุนีนอกพระศาสนาจะสำเร็จอภิญญา ๕ ได้ ฝ่ายสรวาสติวาทินบอกว่าสำเร็จได้ และเป็นของมีมาก่อนพระพุทธกาลนานไกลเสียด้วยซ้ำไป อภิญญา ๕

ประกอบด้วย

ก. อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์เช่นเหาะได้

ข. ทิพพโสต หูทิพย์

ค. เจโตปริยญาณ รู้วาระคิดอ่านของคนอื่น

ง. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกชาติแต่ก่อนได้

จ. ทิพพจักขุ ตาทิพย์

มติฝ่ายเถรวาทก็รับรองเห็นด้วยกับฝ่ายสรวาสติวาทินในข้อนี้ และว่าพระพุทธศาสนามีอาสวักขยญาณรู้จักทำอาสวะกิเลสให้สิ้นเติมลงไปเป็นอภิญญา ๖ สำหรับข้อหลังนี้ มุนีนอกศาสนาทำไม่ได้

๖. **มีการประพฤติพรหมจรรย์ในเทวโลก** ข้อนี้ปรากฏทั้งในปกรณ์ฝ่ายสํสกฤตและฝ่ายบาลี ในกถาวัตถุกระทู้ว่า **นตฺถิ เทเวสุ พฺรหฺมจริยาวาโสติ** ไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์ในเทวโลกหรือ อรรถกถาบอกว่าเป็นมตินิกายสมิติยะ ซึ่งไม่รับว่าในเทวโลกมีการประพฤติพรหมจรรย์ ฝ่ายเถรวาทรับว่ามีจึงตรงกับมติฝ่ายสรวาสติวาทิน ความละเอียดจักปรากฏในตอนว่าด้วยหลักธรรมของนิกายสมิติยะ

๗. **ถือว่าในอุตตรกุรุทวีปไม่มีผู้พ้นราคะ** ปรากฏในปกรณ์ฝ่ายสํสกฤตว่า เนื่องด้วยทวีปนี้มีธรรมชาติอันสุขสบายเหลือเกิน ผู้คนที่จะเกิดในทวีปนี้ไม่มีทุกข์เพราะความแก่งแย่งเบียดเบียนกัน มีความเป็นอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ อยากปรารถนาสิ่งใดก็ได้สิ่งนั้นดังใจปอง ฉะนั้นจึงยากที่จะเห็นทุกข์ของชาติชรามรณะได้ เมื่อไม่มีใครเบื่อหน่ายในสภาพดังกล่าวก็ยากที่จะมีผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อละชาติชรามรณะ จึงกล่าวว่าไม่มีผู้พ้นราคะในทวีปนั้น

มติฝ่ายเถรวาทดูเหมือนจะรับรอง ในปกรณ์ฝ่ายบาลีชั้นอรรถกถาท่านแสดงทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ในมนุษยภูมิว่า มีภูเขาพระสุเมรุตั้งอยู่กลาง

ล้อมรอบด้วยทวีปทั้ง ๔ ถัดทวีปทั้ง ๔ ออกไปมีทวีปน้อยอีก ๒,๐๐๐ พื้นแผ่นดินทั้ง ๔ ทิศอันเป็นทวีปใหญ่นั้นมีชื่อดังนี้

๑. ปุพพวิเทหะทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นมีอายุยืน ๗๐๐ ปี

๒. อปรโคยานะทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นอายุยืน ๕๐๐ ปี

๓. อุตตรกุรุทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นอายุยืน ๑,๐๐๐ ปี

๔. ชมพูทวีป ว่าคนอยู่ในทวีปนั้นอายุไม่แน่นอน ทวีปนี้คือทวีปที่เราทั้งหลายอยู่

ทั้ง ๔ ทวีปนี้ ปรากฏว่าคนในอุตตรกุรุทวีปมีคุณธรรมพิเศษประจำ คือไม่หวงแหนสิ่งของเงินทองหรือบุตรภริยาว่าเป็นของตน อุดมด้วยเบญจศีล มีอายุยืน ๑,๐๐๐ ปีเสมอทุกคน และเมื่อทำกาลกิริยาแล้วเป็นต้องมีเทวโลกเป็นที่ไป แต่ในบาลีอังคุตตรนิกาย มีพระพุทธ-วจนะว่า **“ตีหิ ภิกฺขเว ฐาเนหิ ชมฺพูทีปกา มนุสฺสา อุตฺตรกุรุเก จ มนุสฺเส อธิคฺคณฺหนฺติ เทเว จ ตาวตึเส ฯ กตเมหิ ตีหิ ฯ สูรา สติมนฺโต จ อิธพฺรหฺมจริยวาโส จาติ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปเป็นผู้สูงและประเสริฐยิ่งกว่ามนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปและทั้งเทพยดาชั้นดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการ ก็ฐานะ ๓ ประการเป็นไฉน คือ เป็นผู้มีความอาจหาญ ๑ เป็นผู้มีสติตั้งมั่น ๑ เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ได้ ๑” ในที่นี้คำว่าเป็นผู้มีความอาจหาญ หมายเอาว่าคนในชมพูทวีปอาจหาญในการสร้างกุศลกรรมก็ได้ถึงชั้นมหากุศล เช่นสามารถสร้างบุญที่เป็นฝ่ายกามาพจร รูปาพจร อรูปาพจรได้ดี ข้อว่าสติตั้งมั่นได้แก่ความเลื่อมใส ศรัทธาตั้งมั่นได้ในคุณพระรัตนตรัยดี และข้อว่าประพฤติพรหมจรรย์ได้หมายเอาถึงการอุปสมบทเป็นภิกษุ พูดง่าย ๆ ก็คือว่าในเทวโลกหรืออุตตรกุรุทวีปนั้นบริบูรณ์ด้วยเบญจพิธกามคุณทุกอย่าง ยากแก่การที่ผู้เสวยสุข ณ ที่นั้นจะเห็นทุกข์โทษของกามคุณได้ ไม่

เหมือนกับมนุษย์ในชมพูทวีปซึ่งมีทั้งชั่วดีมีจน ความสมหวังและความผิดหวัง และทนทุกขเวทนาต่าง ๆ จากภัยอันเกิดด้วยความเบียดเบียนของมนุษย์และของธรรมชาติ มนุษย์ในชมพูทวีปจึงเห็นทุกข์โทษของวัฏฏะได้ง่ายกว่าในที่ใด ๆ ใครจะสร้างบารมีก็ต้องมาสร้างในทวีปนี้ เพราะสถานที่สิ่งแวดล้อมความเป็นอยู่อำนวยให้มีโอกาสบำเพ็ญบารมีได้ยิ่ง ๆ ขึ้น ฉะนั้นพระโพธิสัตว์ที่ยังมีบารมีอ่อนอยู่ เมื่อปรากฏว่าไปอุบัติในเทวโลกที่มีอายุยืนนาน ซึ่งเป็นการถ่วงการโปรดสัตว์ของพระองค์ให้ล่าช้า พระโพธิสัตว์จึงต้องอธิษฐานจิตให้สิ้นอายุ จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ในชมพูทวีป การอธิษฐานให้สิ้นอายุนี้เรียกว่า **"อธิมุตติกาละกิริยา"** อนึ่งพระโพธิสัตว์ทุก ๆ พระองค์ก็ต้องมาตรัสรู้ในชมพูทวีปนี้เท่านั้น เป็นอันสรุปว่ามติของฝ่ายสรวาสติวาทินข้อนี้ ฝ่ายเถรวาทก็รับรอง

๘. **ถือว่าพระอริยบุคคลย่อมไม่ไปอุบัติในอสัญญีภพและอุตตรกุรุทวีป** มติฝ่ายเถรวาทไม่ขัดแย้ง

๙. **ถือว่าสามัญผล ๔ ไม่จำต้องบรรลุทีละมรรคได้ทีละผลเสมอไป** ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวว่าผู้บำเพ็ญมรรคภาวนา บางคนที่มีอินทรีย์แก่กล้า ไม่จำต้องผ่านมรรคผลโดยลำดับชั้นเลย อาจก้าวล่วงจากภูมิปุถุชนสู่ภูมิพระอรหันต์ได้โดยฉับพลัน ข้อนี้มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๑๐. **ถือว่าพระอรหันต์ยังสั่งสมบุญสมภารได้** ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่า พระอรหันต์ประสงค์จะธำรงรักษาพระพุทธศาสนาและเพื่อโปรดสัตว์ได้นาน ๆ ก็อาจจะประกอบบุญกิริยา มีการถวายทานในสงฆ์แล้วอธิษฐานว่า ด้วยอำนาจแห่งกุศลผลบุญนี้จงเป็นปัจจัยให้ข้าพเจ้ามีอายุยั่งยืนเถิด มติฝ่ายเถราทไม่ยอมรับรู้ในข้อนี้ เพราะถือว่าพระอรหันต์ท่านหมดตัณหาในภพแล้ว ท่านจึงไม่มีการสร้างบุญด้วย

เจตนาให้เกิดวิบากแก่ตัวท่านเองได้ อนึ่ง ที่ท่านยังมีการทำกุศลอยู่ก็สักว่าเป็นกิริยาเท่านั้น มิได้มีวิบากอันใดตามสนองท่านได้

๑๑. **ถือว่าพระอรหันต์ยังต้องเสวยวิบากแห่งกรรมเก่า** ข้อนี้ฝ่ายเถรวาทรับรอง ทั้งนี้เพราะกรรมเก่าของท่าน ที่ทำเอาไว้แต่ในภพก่อน ๆ ย่อมจะต้องให้ผลเสมอ ตราบเท่าที่ชีวิตของท่านยังดำรงอยู่ เช่นพระโมคคัลลานะเป็นต้น เพราะเหตุแห่งอกุศลกรรมในชาติอดีตก่อน ๆ เคยทำร้ายมารดาผลวิบากก็ยังติดตามทุกภพ จนกระทั่งถึงชาติสุดท้ายซึ่งท่านบรรลุพระอรหัตผลแล้ว ก็ยังไม่วายต้องถูกโจรทำร้ายทุบตีร่างกายจนเหลวแหลก ณ ตำบลกาฬศิลา แคว้นมคธ

๑๒. **ถือว่าวิมุตติของพระพุทธองค์และพระปัจเจกโพธิกับพระอรหันต์ ไม่มีอะไรแตกต่างกันเลย** มตินี้ฝ่ายเถรวาทรับรอง

๑๓. **ถือว่าพระกรุณาของพระพุทธองค์ไม่มีสัตว์เป็นอารมณ์** เนื่องด้วยพวกนิกายวัชชีบุตร มีทิฐิว่ามีบุคคลหรือสัตว์โดยปรมัตถ์ พวกนิกายสรวาสติวาทินต้องการจะเลี่ยงความเข้าใจผิดในเรื่องนี้ จึงกล่าวว่าพระบรมศาสดามีพระกรุณาแต่ไม่มีสัตว์เป็นอารมณ์ มีแต่ขันธบัญจกเป็นอารมณ์เท่านั้น ความจริงก็ควรจะเป็นอย่างนั้น แม้ฝ่ายเถรวาทก็มีมติเช่นกัน แต่ที่ว่ามีสัตว์เป็นอารมณ์นั้น ตามที่ข้าพเจ้าพูดเอาไว้ในบทว่าด้วยหลักธรรมของนิกายอุตตรปถะ ก็เป็นการเรียกร้องตามสมมติบัญญัติ ฝ่ายนิกายสรวาสติวาทินก็รู้อยู่เหมือนกัน ในที่อื่น ๆ เขาก็เรียกว่าสัตว์ บุคคลตามสมมติ มีเฉพาะในที่นี้เท่านั้นต้องพูดโดยปรมัตถ์ว่าขันธบัญจก เพราะเกรงพวกวัชชีบุตรจะตีคลุมเอาว่ามีทิฐิเหมือนกับตน นิกายวัชชีบุตรจักปรากฏในบทข้างหน้า

๑๔. **ถือว่าสัตว์ บุคคลเป็นเพียงสมมติบัญญัติ มีแต่สภาวะของขันธบัญจกซึ่งสืบสันตติกันเรื่อยเท่านั้น** ตรงกันกับนิกายในพระพุทธ-

ศาสนาส่วนใหญ่ มีนิกายเถรวาท นิกายมหาสังฆิกะ ฯลฯ ยกเว้น พวกวัชชีบุตรและนิกายที่มีทัศนะว่า มีอัตตาโดยปรมัตถ์

๑๕. **ถือว่าพระพุทธองค์ไม่สามารถประมวลคำสอนลงในคำ ๆ เดียว**

๑๖. **ถือว่ามรรคมีองค์ ๘ คือพระธรรมจักรที่แท้จริง** ฝ่ายเถรวาทไม่วิจารณ์

๑๗. **ถือว่าพระพุทธองค์ก็ตรัสเรื่องไม่เป็นอรรถเหมือนกัน** เช่น ตรัสว่า "อานนท์ เธอจงมา ฯลฯ" เถรวาทรับรอง ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ

๑๘. **ถือว่าพระพุทธวจนะมีทั้งปริยายและนิปปริยาย** เถรวาทรับรอง ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ (ข้อ ๑๕-๑๘ นี้โปรดดูเทียบเคียงในเรื่องหลักธรรมของนิกายมหาสังฆิกะ)

๑๙. **ถือว่าพระโพธิสัตว์ก็ยังจัดเป็นปุถุชน** ฝ่ายเถรวาทรับรองแต่ฝ่ายมหาสังฆิกะไม่รับ

๒๐. **ถือว่าขณะอยู่ในสมาบัติย่อมไม่มีความตาย** ฝ่ายเถรวาทรับรอง

๒๑. **ถือว่าเมื่อเวลามรณะวิญญาณดับสถานะต่างกันตามคติ** ในอภิธรรมมหาวิภาษาศาสตร์กล่าวว่า ผู้ที่มรณะแล้วมีทุคติเป็นที่ไปวิญญาณ ย่อมดับลงตรงเท้า ถ้ามีสุคติโลกมนุษย์เป็นที่ไปวิญญาณดับลงตรงสะดือ ถ้าเป็นสุคติโลกสวรรค์ วิญญาณดับลง ณ เบื้องศีรษะ สำหรับพระอรหันต์ผู้อนุปาทิเสสนิพพาน วิญญาณดับ ณ เบื้องหฤทัย มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๒๒. **ถือว่าเทวดาจะจุติเพราะมีนิมิต ๕ ประการ** นิมิต ๕ ประการคือ

ก. ทิพยอาภรณ์ทั้งปวงเศร้าหมอง

ข. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง

ค. เกิดเสโทเหงื่อไคล

ง. ทิพยกายมีกลิ่นเหม็น

จ. ไม่มีความผาสุกในทิพยอาสน์

มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง ดังปรากฏในสารัตถสังคหะว่า เมื่อเทวดายังอีก ๗ วัน จะจุติ บุพนิมิต ๕ ประการพึงบังเกิดขึ้นคือ **มาลา มิลายนฺติ** คือดอกไม้เครื่องประดับองค์แต่ในวันแรกถือเอาปฏิสนธินั้นเหี่ยวแห้งเศร้าหมอง อธิบายดอกไม้ทิพย์นั้นสดชื่นเบิกบานงามกำหนดกาลเท่ากันกับอายุ และถ้าเทวดานั้นมีอายุตั้งอยู่สิ้นกาลเท่าใด ดอกไม้ก็สดชื่นบานอยู่สิ้นกาลนานเท่านั้น เมื่อถึงกำหนดจะใกล้จุติแล้ว ดอกไม้นั้นก็เหี่ยวแห้งเศร้าหมอง เป็นบุพนิมิต ประการ ๑ **วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ** ผ้าทิพย์ทั้งหลายอันเป็นเครื่องประดับองค์เหมือนอย่างดอกไม้ทิพย์นั้นก็เศร้าหมองเป็นบุพนิมิตประการ ๑ **กจฺเฉหิ เสทา มุญฺจนฺติ** เหงื่อในสรีระประเทศแห่งรักแร้ไหลออกมาก็เป็นบุพนิมิตประการ ๑ **กาเย ทุพฺพณฺณิยํ โอกฺกมติ** อนึ่ง สีสันวรรณะเศร้าหมอง ปรากฏมีในสรีระเทวดาเป็นบุพนิมิตประการ ๑ **เทวาสเน น สณฺฐาติ** ที่สถิตของเทวดาที่เคยประทับนั้น ก็ไม่อาจจะประทับนั่งเป็นปกติได้ ย่อมให้กระวนกระวายมีประการต่าง ๆ จัดเป็นบุพนิมิตประการ ๑ รวม ๕ ประการ

๒๓. **ถือว่าอสัญญีเมื่อจุติต้องถือปฏิสนธิในกามาวจรภพเสมอ** ในอภิธรรมโกศศาสตร์อธิบายว่า ทั้งนี้เพราะความเสื่อมสูญแห่งอำนาจฌานสมาบัตินั่นเอง เนื่องด้วยในขณะที่อสัญญีสัตว์อยู่ในอสัญญีภพย่อมไม่มีจิต เมื่อไม่มีจิตจึงไม่สามารถบำเพ็ญฌานสมาบัติให้เจริญแข็งแรงขึ้นไปได้ อุปมาดังบุรุษแผลงศรขึ้นไปในอากาศ เมื่อหมดกระแสกำลังแล้วลูกศรย่อมต้องตกมายังพื้นดิน และเมื่อมาปฏิสนธิในกามาวจรภพแล้วก็อาจไปสู่เทวคติ อสุรคติ ดิรัจฉานคติ หรือ นรกคติก็ได้ไม่เที่ยงแท้แน่นอน สุดแล้วแต่กรรมในปางก่อนที่ทำไว้ชักพาไป มติฝ่ายเถรวาท

กล่าวไว้ในบาลีอภิธรรมว่า ผู้จุติจากรูปภพนั้นย่อมมาเกิดในกามภพ มาเกิดเป็นไตรเหตุบ้าง ทุเหตุบ้าง ไม่เกิดเป็นอเหตุกสัตว์ ไม่เกิดในอบาย เพราะกำลังฌานในอดีตแรงกว่ายังส่งผลโดยเฉพาะอสัญญีสัตว์ เมื่อจุติย่อมเกิดในกามสุคติภูมิทั้ง ๗ คือ ในฉกามาวจรสวรรค์ ๖ และมนุษย์ภูมิ ๑ มติฝ่ายเถรวาทข้อนี้ต่างกับฝ่ายสรวาสติวาทินในตอนคติกำเนิด

๒๔. **ถือว่าในนิโรธสมาบัติ และอสัญญีสมาบัติปราศจากจิต** ฝ่ายสรวาสติวาทินแถลงเหตุผลเช่นเดียวกับฝ่ายเถรวาทว่า สมาบัติทั้งสองไม่มีจิตเป็นที่ดับแห่งเวทนา และสัญญา ต่างแต่ฝ่ายอสัญญีสมาบัติเป็นของฝ่ายปุถุชน นิโรธสมาบัติเป็นของพระอริยเจ้า ฝ่ายอสัญญีสมาบัติยังเป็นสาสวธรรมเป็นธรรมเนื่องด้วยภพ ส่วนนิโรธสมาบัติตรงกันข้าม

๒๕. **ถือว่าปัญจวิญญาณควรนับว่าเป็นสราคะ** เพราะปัญจวิญญาณทำหน้าที่แต่เพียงรับรู้สิ่งทั้งหลาย มิได้มีความคิดโดยอิสระของตนเอง มติฝ่ายเถรวาทถือว่าถ้าปัญจวิญญาณไม่สามารถเป็นวิราคะได้ เพราะเหตุว่ามันทำหน้าที่รับรู้สิ่งทั้งหลายไม่มีความคิดโดยอิสระของตนเองไซร้ มันก็ไม่น่าจะเป็นสราคะด้วย ในบาลีอรรถกถาท่านเปรียบจักขุปสาท โสตปสาท ฆานปสาท ชิวหาปสาท กายปสาท เหมือนบ้าน ๕ หลังคาเรือนในหมู่บ้านเดียว จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ เปรียบเหมือนข้าราชการ ๕ คน ชวนจิตเหมือนพระราชา กิจมีการเห็นรูป ได้ยินเสียง ฯลฯ กายถูกต้องเป็นต้น พึงเห็นดุจข้าราชการ ๕ คน ได้ค่าจ้างเล็กน้อยจากพระราชา โดยให้มาเก็บค่าส่วยสาอากรจากหมู่บ้าน ๕ หลังคาเรือนนั้น ค่าส่วยสาอากรก็เป็นของเล็กน้อยเพราะเก็บได้คนละบ้าน ความยินดีจึงไม่เกิดขึ้น หรือแม้พระราชาจะยกเลิกเสียมิให้ไปเก็บส่วย ข้าราชการ ๕ คนนั้นก็ไม่ยินร้าย เพราะค่าส่วยที่เก็บได้นิดเดียว เก็บได้ก็เหมือนไม่ได้

แต่สำหรับพระราชาย่อมได้ราชพลีส่วนใหญ่จากหมู่บ้านทุกคามเขตในประเทศที่พระองค์ครอบครอง พระราชาก็ย่อมทรงยินดี หากมีเหตุให้พลีเหล่านี้ที่ทรงได้ต้องวิบัติไป พระราชาย่อมทรงยินร้ายเป็นธรรมดา ความยินดียินร้ายเป็นต้นแห่งชวนจิตในปัญจทวารเหล่านั้น พึงเห็นเหมือนการถือเอาพลีหรือการเสื่อมจากพลีส่วนใหญ่ของพระราชา อุปมานี้ฉันใด ปัญจวิญญาณย่อมไม่อาจกล่าวโดยตรงได้ว่าเป็นสราคะหรือวิราคะ ชวนจิตเหล่านั้นที่จักพึงกล่าวว่าเป็นสราคะหรือ วิราคะ สังวรหรืออสังวร กุศลหรืออกุศล โสมนัสหรือ โทมนัสหรืออุเบกขา ขอท่านผู้อ่านพึงพลิกไปดูเทียบเคียงในตอนหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะเถิด

๒๖. **ในกามภพและรูปภพมีอันตรภาวะ** ทัศนะข้อนี้เป็นข้อสำคัญข้อหนึ่งของนิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งถือว่าในกามภพและรูปภพ เมื่อบุคคลจุติจากปัจจุบันแล้ว ก่อนที่จะไปถือปฏิสนธิในภูมิอื่น จะต้องมีภาวะตั้งอยู่ในระหว่างภพต่อภพ ภาวะระหว่างนี้ เรียกว่า **"อันตรภาวะ"** ในคัมภีร์สังสกฤตอภิธรรมโกศศาสตร์ของวสุพันธุอธิบายว่า อันตรภาวะนี้จักเห็นได้เฉพาะสัตว์ที่อยู่ในจำพวกเดียวกัน และเห็นได้ด้วยทิพยจักษุ อันตรภาวะมีรูปอันละเอียดอย่างยิ่ง และเฉพาะอันตรภาวะในกามภพก็มีกวฬิงการาหารอย่างละเอียดเป็นภักษาเหมือนกัน นอกจากนี้ยังมีกลิ่นหอมเป็นภักษาอีกด้วย และเพราะเหตุที่อาศัยกลิ่นหอมเป็นอาหารนี่เอง จึงมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **"คันธัพพะ"** แต่กลิ่นหอมจะเป็นอาหารแก่อันตรภาวสัตว์ก็เฉพาะผู้มีบุญเท่านั้น สำหรับอันตรภาวะที่ไม่มีบุญย่อมมีกลิ่นเหม็นเป็นอาหาร นอกจากนี้อันตรภาวะในกามภพยังปรากฏเพศเป็นชายและหญิงตามอัตภาพ และมีอินทรีย์บริบูรณ์ประกอบด้วยรูปลักษณะดุจเด็กอายุ ๕-๖ ขวบ อนึ่งอันตรภาวะจักไปถือปฏิสนธิในคติใดก็ย่อมปรากฏรูปร่างของสัตว์ในคตินั้น ประมาณแห่งอายุของ

อันตรภาวะ บ้างก็อยู่ได้ถึง ๗ วัน บ้างก็อยู่ได้ถึง ๗๗ วัน แต่ส่วนมากมักจะเที่ยวหาปฏิสนธิโดยเร็ว อันตระภาวะที่ล่องลอยหาสมภพนั้นย่อมมีจักษุเห็นได้ไกลมาก ถ้ากรรมของเขาเหมาะสมแล้วเหตุปัจจัยมาถึงพร้อมแล้ว คืออันตรภาวะเห็นชายหญิงสมพาสกันอยู่ แล้วอันตรภาวะบังเกิดความกำหนัดรัญจวน จึงเข้าไปสมภพในครรภ์ของหญิงนั้น นี่ว่าด้วยสัตว์ที่ถือสมภพในชลาพุชะกำเนิดและอัณฑชะกำเนิด ส่วนอันตระภาวะที่ถือในสังเสทชะกำเนิดนั้น เพราะอาศัยความรัญจวนปรารถนาในกลิ่นนำไป ส่วนอันตรภาวะที่ถือสมภพในโอปปาติกะกำเนิดเล่า ก็ด้วยอาศัยความปรารถนารัญจวนในสถานที่นำไปสุดแล้วแต่กุศล อกุศลกรรมจำแนกแบ่งให้ประณีตดีเลวกว่ากัน

หากมีปุจฉาว่า อันตรภาวะก็เกิดปรารถนารัญจวนในนรกด้วยหรือ พึงวิสัชนาว่าอาศัยความหลงโดยกรรมปรุงแต่งบันดาลให้เห็นกงจักรเป็นดอกบัว กล่าวคืออันตรภาวะที่มีกรรมสมควรจักถือกำเนิดในนรก เขาจักบังเกิดความรู้สึกหนาวเย็นเหลือที่จะทนได้แก่ตัวเขาเอง แล้วเห็นไฟนรกว่าอบอุ่น จึงเกิดปรารถนารัญจวนไปสู่นรกเพลิงนั้น หรืออันตระภาวะบังเกิดความร้อนรุ่มในตัว เห็นนรกอันหนาวเย็นว่าเป็นที่สบายจักบรรเทาความรุ่มร้อนของอาตมะ เกิดปรารถนารัญจวนก็ไปสู่นรกเย็นนั้น หลักฐานพระพุทธพจน์ที่ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า มีอันตรภาวะคือในมหาตัณหักขยสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล มารดาบิดาทั้ง ๒ ประชุมพร้อมกันด้วย มารดามีฤดูด้วย คัพธัพพะ (คือสัตว์ผู้เกิด) เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะด้วยอย่างนี้ จึงเป็นอันก้าวลงของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์” ความหมายของพระพุทธพจน์นี้แสดงว่า คนเราจะเกิดในครรภ์มารดาได้ต้องอาศัยปัจจัย ๓ ข้อ

๑. มารดาบิดาสมพาสกันอยู่

๒. มารดาอยู่ในวัยมีฤดู

๓. คันธัพพะคือวิญญาณปรากฏ

ปรากฏในพระสูตรนี้มีคำว่า **"คันธัพพะ"** จึงเป็นหลักฐานสนับสนุนข้อหนึ่ง นอกจากนี้ในกรณียเมตตสูตรมีข้อความว่า **"เย จ ทูเร วสนฺติ อวิทูเร ภูตา วา สมฺภเวสี วา สพฺเพ สตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา"** สัตว์เหล่าใดอยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ ที่เกิดแล้วหรือกำลังแสวงหาภพก็ดี ขอสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงเป็นผู้มีตนถึงความสุขเถอะ **คำว่าสมฺภเวสี ผู้แสวงหาสมภพคือพวกอันตรภาวะนั่นเอง** ฝ่ายสรวาสติวาทินกล่าวต่อไปว่า อันตรภาวะก็เป็นขันธบัญจกเหมือนกันที่เกิดดับสืบสันตติ มิได้เป็นตัวอัตตาหรืออาตมัน ทั้งนี้เพื่อเลี่ยงมิให้ตกอยู่ในค่ายฝ่ายพาหิรลัทธิและค่ายท่านพวกอัตตวาทิน

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วยประการทั้งปวงกับฝ่ายสรวาสติวาทินในเรื่องอันตรภาวะนี้ ด้วยมีมติถือว่า ธรรมดาปุถุชนผู้ยังข้องด้วยกิเลส เมื่อจุติจิตเคลื่อนจากภพปัจจุบันแล้ว ขณะจิตที่ ๒ คือปฏิสนธิจิต จักต้องบังเกิดขึ้นในภพใหม่ทันที เปรียบดุจบุรุษผู้มีกำลังจับเถาวัลย์โหนจากปากเหวข้างหนึ่งไปสู่อีกข้างหนึ่ง ฉะนั้นอันตรภาวะเที่ยวเร่ร่อนหาสมภพจึงมีไม่ได้เลย อนึ่งคำว่า คันธัพพะ ในพระบาลีมหาตัณหักขยสูตร ท่านหมายถึงปฏิสนธิจิตนี่แหละ แม้คำ **สมฺภเวสี** ในพระบาลีกรณีย-เมตตสูตรก็มิได้หมายว่าเป็นอันตรภาวะ ในปรมัตถโชติกอรรถกถาแห่งขุททกนิกายแก้ว่า "สัตว์เหล่าใดแสวงหาซึ่งสมภพ เหตุนั้นสัตว์เหล่านั้นจึงชื่อว่า **สมฺภเวสี** คำนี้เป็นชื่อของพวกปุถุชนผู้ยังเป็นเสกขะ แสวงหาอยู่ซึ่งสมภพต่อไปอีกเพราะยังละความเกี่ยวข้องในภพมิได้ อนึ่งในกำเนิดพวกสัตว์ที่เป็นอัณฑชะกำเนิดแลชลาพุชะกำเนิด ๔ ชื่อว่า **สัมภเวสี**

ตราบเท่าที่ยังไม่ทำลายกระเปาะไข่ และฝักมดลูก ฯ ครั้นทำกระเปาะไข่และมดลูกออกมาภายนอกแล้ว ชื่อว่าพวกภูต คือเกิดแล้ว ฯ สังเสทชะกำเนิดแลอุปปัตติชื่อว่าเป็น**สัมภเวสี** เฉพาะในขณะจิตแรก ในขณะจิต ที่ ๒ ไป ชื่อว่าภูต ฯ หรือสัตว์พวกนั้นย่อมเกิดด้วยอิริยาบถใด ยังไม่ถึงอิริยาบถอื่น แต่อยู่อิริยาบถนั้นตราบใด ยังชื่อว่าสัมภเวสีตราบนั้น เบื้องหน้าแต่นั้นเป็นภูต" พูดง่าย ๆ ก็คือว่าสัมภเวสีในความเข้าใจของฝ่ายเถรวาทคือผู้ที่ยังมีภวราคะอยู่ นับตั้งแต่พระอนาคามีลงมาจนถึงสัตว์นรกชื่อว่าสัมภเวสีหมด เหตุยังละภวราคะมิได้ขาดจากขันธสันดาน จากเหตุการณ์หลาย ๆ อย่างเกี่ยวกับผู้ระลึกชาติได้เล่ากันมา มักจะรู้สึกตัวเองว่าเป็นมนุษย์อยู่ มีเครื่องแต่งกายชุดที่ตนนุ่งชิ้นสุดท้ายก่อนมรณะแล้วเที่ยวเสาะแสวงหาที่เกิดจนกระทั่งไปเข้าครรภ์มารดา หรือบางทีตนเห็นมีเด็กอยู่ในครรภ์ก่อนแล้ว ก็เลยเข้าอาศัยร่างนั้นเลยก็มี (ในกรณีนี้วิญญาณเจ้าของเด็กคงจะได้ดับไปเสียก่อนคือตายในครรภ์ ประจวบกับวิญญาณดวงใหม่มาถึงก็เลยชิงสวมร่างทันที) เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้มติเรื่องอันตรภาวะของฝ่ายสรวาสติวาทินมีน้ำหนักน่าเชื่อมาก หรือจะเป็นว่าวิญญาณผู้แสวงหาสมภพนั้น แท้จริงได้มีสมภพแล้ว กล่าวคือไปเกิดเป็นอสูรหรือเปรตหรือพวกภุมมเทพก็ได้ เช่นผีคนตายมาหลอกคนเป็นอย่างนี้ ก็พอจะอธิบายได้ว่า วิญญาณของผู้ตายได้เข้าเป็นอสูรหรือเปรตนั่นเองมา มิใช่ว่าจะมีภพในระหว่างความตายกับความเป็น ขอฝากนักธรรมพิจารณาด้วย

๒๗. **ถือว่าอวิญญัติก็เป็นรูป** ฝ่ายสรวาสติวาทินอธิบายว่า เนื่องด้วยเราทำกายกรรมวจีกรรมแล้วก็ย่อมมีผลมีวิบาก คราวนี้กายกรรมที่ทำขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไป วจีกรรมที่ทำขึ้นขณะหนึ่งแล้วก็ดับไปเช่นกัน แต่ยังมีรูปอีกชนิดหนึ่งคอยรักษาตัวของมันไว้สืบสันตติติดเนื่องกัน

สำหรับเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดวิบากในอนาคต รูปชนิดนี้เรียกว่า "อวิญญัติรูป" มีกายอวิญญัติรูปและวจีอวิญญัติรูป ฝ่ายสรวาสติวาทินได้ยกเหตุผลยืนยันว่าต้องมีอวิญญัติรูปดังนี้

ก. ในสังยุกตาคม แสดงคุณลักษณะของรูปธรรมไว้ ๓ ประเภท คือ รูปธรรมที่เป็นสนิทัศนะสัปปฏิฆะเห็นได้กระทบได้ ๑ รูปธรรมที่เป็นอนิทัศนะสัปปฏิฆะเห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ๑ รูปธรรมที่เป็นอนิทัศนะอัปปฏิฆะเห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ ๑ ประเภทแรกได้แก่รูปวิสัย เขียว ขาว แดง เหลือง ประเภทที่สองได้แก่ สัททะ คันธะ รส และโผฏ-ฐัพพะ ประเภทที่สามได้แก่ อวิญญัติรูปนี้

ข. บุคคลที่ประสงค์จะฆ่าเขาโดยการใช้จ้างให้ผู้อื่นไปจัดการแทน บุคคลนั้นย่อมชื่อว่าจะต้องรับเสวยวิบากกรรมในการฆ่าสัตว์ตัดชีวิตเหมือนกัน แต่บุคคลนั้นก็มิได้ลงมือฆ่าเองคือปราศจากกายวิญัติเลย แต่ถึงกระนั้นก็ต้องรับวิบากอันนั้นจึงแสดงยืนยันให้เห็นว่าต้องมีกายอวิญญัติรูป ซึ่งเท่ากับจัดการฆ่าเขาโดยปริยายในบุคคลนั้นแน่นอน

ค. พระโยคาวจรเจริญมรรคภาวนาในขณะที่อยู่ในสมาธิ มรรคทั้ง ๘ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ถึงภาวะมรรคสมังคีในกาลใด ในกาลนั้นพระโยคาวจรใช่ว่าจะมีการไหววาจา คือวจีวิญญัติก็มิได้ จะมีกายวิญญัติก็มิได้ เมื่อกายวิญญัติไม่มีการประกอบกรรมที่ชอบ การประกอบอาชีวะที่ชอบก็ไม่มี ถ้าเราไม่ยอมรับว่ามีอวิญญัติรูปไซร้ มรรคสมังคีก็มีสภาพไม่ถึงพร้อมสมบูรณ์ได้เลย ต้องขาดสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะไป แท้จริงในขณะแห่งมรรคสมังคีคือการประชุมพร้อมแห่งมรรคนั้น สัมมาวาจา สัมมากัม-มันตะ สัมมาอาชีวะ ล้วนเป็นอวิญญัติรูปทั้งนั้น

มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้องด้วย ฝ่ายบาลีถือว่ามีวิญญัติรูปเท่านั้น หามีอวิญญัติรูปไม่

๒๘. **ถือว่าอนุสัยเป็นเจตสิก เป็นจิตตสัมปยุตต์ และมีอารมณ์** มตินี้ตรงกับมติฝ่ายบาลีอภิธรรมของเถรวาท แต่ต่างกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๒๙. **ถือว่าอนุสัยทั้งปวงสงเคราะห์ลงได้ในสังโยชน์ แต่สังโยชน์ทั้งปวงสงเคราะห์ลงในอนุสัยไม่ได้** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง ทั้งนี้เพราะอนุสัยกับสังโยชน์ก็เป็นกิเลสด้วยกัน อนุสัยเป็นกิเลสนอนก้น สังโยชน์เป็นกิเลสที่ฟุ้งขึ้นมา อนุสัยนั่นแหละฟุ้งขึ้นมาเป็นสังโยชน์ไป แต่สังโยชน์มีองค์ธรรมมากกว่าอนุสัย เช่นสีลพตปรามาส ไม่ปรากฏมีในประเภทอนุสัย สังโยชน์จึงมีความหมายกว้างกว่าอนุสัย

๓๐. **ถือว่ามีอัพยากตธรรม** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๑. **ถือว่าในสมาบัติไม่มีวจีเภท** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๒. **ถือว่าปฏิจจสมุปปาทเป็นสังขตธรรม** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๓. **ถือว่าทุกขสัจ สมุทัยสัจ มรรคสัจ เป็นสังขตะ แต่นิโรธสัจเป็นอสังขตะ** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

๓๔. **ถือว่ามีโลกิยสัมมาทิฐิ และโลกิยสัทธินทรีย์** มติฝ่ายเถรวาทรับรอง

บทที่ ๒๘
นิกายเสาตฺรนฺติกวาทิน

๐๐๐

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์บาลีเรียกชื่อนิกายนี้ว่า **สุตตวาที** ว่าแตกออกมาจากนิกายสังกันติวาท และนิกายสังกันติวาทแยกตัวออกมาจากนิกายกัสสปิกวาท ซึ่งนิกายกัสสปิกวาทนี้ แยกมาจากนิกายสรวาสติวาทินอีกต่อหนึ่ง แต่ในปกรณ์สํสกฤตกล่าวว่านิกายเสาตฺรนฺติกวาทินแยกออกจากนิกายสรวาสติ-วาทินโดยตรง ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าความจริงนิกายสังกันติกวาทก็เป็นอันเดียวกันกับนิกายเสาตฺรนฺติกวาทินนั่นเอง แต่นิกายสังกันติกวาทคงจะเกิดขึ้นในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๒ แล้วต่อมาค่อย ๆ ขยับขยายหลักธรรมขึ้นทุกที จนถึงในพุทธศตวรรษที่ ๔ จึงเกิดเป็นเสาตฺรนฺติกวาทินอย่างโจ่งแจ้งขึ้น มติฝ่ายบาลีถือว่าทั้ง ๒ นิกายเกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๒ ซึ่งยังเป็นปัญหาที่จะต้องวินิจฉัย ในปกรณ์ฝ่ายจีนกล่าวว่าเสา-ตฺรนฺติกวาทินมีทั้ง **"ปุราณเสาตฺรนฺติก"** และ **"นวเสาตฺรนฺติก"** และอธิบายว่าพวกปุราณเสาตฺรนฺติกมีความคิดผสมระหว่างสรวาสติวาทินและนิกายวัชชีบุตร คือถือว่ามีบุคคลปรมัตถ์หรือปรมัตถอัตตา แต่พวกนวเสาตฺรนฺติกปฏิเสธ จากการพิจารณาวิวัฒนาการทางปรัชญาของนิกายเสาตฺรนฺติกวาทินนี้ ข้าพเจ้ามีความเชื่อโดยปราศจากข้อกังขาเลยว่านิกายนี้ได้แยกออกมาจากสรวาสติวาทินโดยตรง มิใช่แยกมาจากกัสสปิกวาทเช่นฝ่ายบาลีกล่าว

แต่ดั้งเดิมทีพวกเสาตฺรนฺติกก็คงเป็นคณาจารย์อยู่ในนิกายสรวาสติ-วาทิน ต่อมาปรากฏว่าเมื่อพระกาตยายนีบุตรรจนาคัมภีร์ชฺญาณ-

ปรสุถานศาสตร์แล้ว ท่านคณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทินโน้มเอียงมานิยมนับถือคัมภีร์อภิธรรมกันมากเป็นพิเศษ ถึงกับถือเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุด ปรากฏว่ามีคณาจารย์ในนิกายนั้นเองบางรูปไม่พอใจที่เกิดนิยมอภิธรรมกันขึ้นอย่างนั้น ทั้งนี้เพราะคณาจารย์เหล่านี้ ถือว่าอภิธรรมเป็นเพียงภาษิตของพระสาวกอรรถาธิบายพระพุทธพจน์เท่านั้นเอง หลักพระพุทธ-วจนะที่แท้จริงอยู่ที่พระสุตตันตปิฎกต่างหาก อาจารย์พวกนี้จึงแยกตัวออกมาจากฝ่ายนิยมพระอภิธรรม และเผยแผ่พระสุตตันตปิฎกเป็นสำคัญจึงได้ชื่อว่า **"สุตตวาที"** ในภาษาบาลี หรือ **"เสาตฺรนฺติกวาทิน"** ในภาษาสันสกฤต คณาจารย์องค์สำคัญของฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินคือ **"พระกุมารลัพธะ"** ท่านผู้นี้เป็นชาวเมืองตักษศิลา ดูเหมือนจะมีชีวิตอยู่ในปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ หรืออาจจะร่วมสมัยกับพระกาตยายนีบุตรก็ได้ คณาจารย์รูปนี้เป็นต้นกำเนิดฝ่ายนวเสาตฺรนฺติกะ ว่าเป็นผู้มีสติปัญญาเฉียบแหลม วันหนึ่ง ๆ สามารถรจนาวลีอักษรได้ถึง ๓๒,๐๐๐ คำ ได้นิพนธ์ปกรณ์วิเศษประกาศคติธรรมฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินไว้หลายสิบปกรณ์ อิทธิพลความคิดเห็นของพระกุมารลัพธะมีมากกว่าอิทธิพลความคิดเห็นของพระกาตยายนีบุตรมาก ดังเราจะเห็นได้ว่าคณาจารย์องค์สำคัญของฝ่ายสรวาสติวาทินเช่นพระธรรมตาระ และพระพุทธเทวะมีทัศนะโน้มเอียงมาทางฝ่ายเสาตฺรนฺติกะ เช่นมติของพระพุทธเทวะที่ถือว่ารูปธรรมคือมหาภูตเท่านั้น และเจตสิกก็คือจิตเป็นต้น

ในคัมภีร์วิภาษาศาสตร์กล่าวโจมตีคัดค้านทัศนะของเสาตฺรนฺติวาทินมาก และนั่นก็เป็นเหตุให้เสาตฺรนฺติกวาทินโต้แย้งปรัชญาฝ่ายสรวาสติ-วาทินจนถึงพริกถึงขิงอย่างเผ็ดร้อนเป็นปฏิกิริยา สรวาสติวาทินกับเสาตฺรนฺติกาวาทินจึงเป็นดุจพังพอนและงูเห่าต่อสู้กันเรื่อยมาในด้านปรัชญา ในบันทึกของกุยกีกล่าวว่า ฝ่ายเสาตฺรนฺติกยังแบ่งออกเป็น ๒ มติใหญ่

คือ มติฝ่ายพระกุมารลัพธะ ๑ มติฝ่ายพระศิริลัพธะ ๑ ท่านรูปหลังนี้เป็นผู้แต่งคัมภีร์วิภาษาฝ่ายเสาตฺรนฺติก นิกายนี้แพร่หลายในทางแถบเหนือของอินเดียและเป็นที่น่าเสียใจว่าเราไม่มีคัมภีร์ของนิกายนี้เหลือตกค้างอยู่ในปัจจุบัน เราจึงต้องศึกษาความคิดของเสาตฺรนฺติกวาทิน จากปกรณ์ฝ่ายสรวาสติวาทิน ซึ่งกล่าวโจมตีทัศนะของนิกายนี้เท่านั้น

หลักธรรมสำคัญ ๑๔ ข้อ

๑. **ถือว่ามีขันธมาตร์เคลื่อนย้ายจากอัตภาพหนึ่งสู่อีกอัตภาพหนึ่ง** นี่เป็นทัศนะของพวกปุราณเสาตฺรนฺติก ขันธมาตร์นี้ บางทีเรียกว่าสุขุมขันธ์หรือเทียบได้กับปรมัตถ์อัตตา ซึ่งเป็นตัวรักษาสภาวะของมันระหว่างภพต่อภพ มตินี้ภายหลังถูกพวกนวเสาตฺรนฺติกปฏิเสธ และมติฝ่ายเถรวาทก็ไม่ยอมรับเช่นกัน

๒. **ถือว่าอดีต อนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง จะมีก็แต่ปัจจุบันเท่านั้น** ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินค้านมติฝ่ายสรวาสติวาทินที่ว่ากาลทั้ง ๓ มีสภาวะอยู่ตลอดยืนโรงอยู่ ว่าเป็นมิจฉาทิฐิ โดยอธิบายเหตุผลว่า การที่ฝ่ายสรวาสติวาทินถือดังนั้น ก็จะไม่มีทางแบ่งแยกให้ประจักษ์ได้ว่าอันใดเป็นอดีต อันใดเป็นปัจจุบัน อันใดเป็นอนาคต ถึงแม้ฝ่ายสรวาสติวาทินจะอ้างเอาการณะและการิยะขึ้นมาอธิบาย (ดูหลักธรรมของสรวาสติวาทินประกอบ) ก็ขอกระทู้ถามหน่อยเถอะว่า การณะกับการิยะเป็นอันเดียวกันหรือแยกเด็ดขาดจากกัน ฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าการิยะแห่งสภาวธรรมย่อมไม่เป็นเอกเทศต่างหากจากการณะ ถ้ากระนั้นไซร้การิยะของการณธรรมในอดีตก็ต้องปรากฏมีอยู่แล้ว และก็จะต้องมีอยู่เรื่อยตลอดถึงอนาคต นั่นก็คือสภาวะธรรมทั้งปวงในกาลทั้ง ๓ ต้องปรากฏการิยะของมันอยู่ยืนโรงตามการณะเหมือนกัน และด้วยประการ

ดังกล่าวนี้ เราจึงไม่สามารถจะแบ่งแยกได้ว่า ธรรมไหนเป็นอดีต ธรรมไหนเป็นปัจจุบัน ธรรมไหนเป็นอนาคต ฉะนั้นฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินจึงสรุปผลว่าอดีตดับไปแล้ว ส่วนอนาคตก็ยังเป็นธรรมที่ยังไม่บังเกิดขึ้น ดุจเดียวกับมติฝ่ายเถรวาทมหาสังฆิกวาท

ในอภิธรรมโกศศาสตร์มีข้อความโต้แย้งระหว่างสรวาสติวาทินกับเสาตฺรนฺติกวาทินเกี่ยวกับปัญหาเรื่องกาลทั้ง ๓ ดังข้าพเจ้าจะยกแปลออกมาย่นย่อพอได้ความดังนี้

"ผู้ที่ถือว่าตนเป็นฝักฝ่ายสรวาสติวาทินไซร้ ก็พึงรับรองว่ามีสภาวะธรรมยืนโรงอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ผู้นั้นแลจึงชื่อว่าเป็นฝ่ายสรวาส-สติวาทิน ฯลฯ อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินปุจฉาว่า ดังท่านถือว่าสภาวะธรรมมีอยู่ตลอดกาลทั้ง ๓ ก็พึงเป็นว่าในกาละทั้งหลายนั้นสภาวะธรรมต้องสำแดงพฤตติกล่าวคือการิยคุณออกมา หรือว่ามีกำลังกีดขวางอันใดบันดาลให้การณธรรมบางสมัยมีการิยะ บางสมัยไม่มีการิยะเล่า ถ้าท่านกล่าวว่าที่เป็นดังนั้นเพราะการณธรรมได้ปัจจัยบางสมัยยังไม่ได้ปัจจัยสมบูรณ์ดังนี้ไซร้ คำแก้ตัวของท่านยังไม่ถูกต้องข้อนั้นเพราะเหตุใด เพราะเหตุว่าท่านถือว่าสภาวธรรม มีเหตุปัจจัยเป็นต้นก็มีอยู่ยืนโรงตลอดกาลนั่นเอง อนึ่ง การิยคุณนั้นจักกล่าวว่าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตอย่างไร ฯลฯ ท่านฝ่ายสรวาสติวาทินวิสัชนาว่า การิยะมิได้เป็นเอกเทศต่างหากจากการณะ คงอาศัยเนื่องกับการณะนั่นเอง อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกปุจฉาว่า ถ้าท่านถือว่าการิยะก็เป็นของเนื่องด้วยการณะไซร้ การณะเป็นสภาพยืนโรงอยู่ การิยะก็ควรมีลักษณะอย่างนั้น ไฉนจึงเรียกได้ว่ามีอดีต ปัจจุบัน อนาคตเล่า ฝ่ายสรวาสติวาทินวิสัชนาว่า เพราะสังขตธรรมเหล่าใดยังไม่ปรากฏยังไม่สำแดงซึ่งพฤตติของมันออกมาเรียกว่าอนาคต ถ้ากำลังปรากฏ

กำลังสำแดงพฤตติอยู่เรียกว่าปัจจุบัน ถ้าสำแดงปรากฏพฤตติดับไปเรียกว่าอดีต อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกไม่ยอมรับ"

๓. **ถือว่าธาตุเท่านั้นที่มีสภาวะอยู่จริง ส่วนขันธ์ อายตนะ ไม่มีจริง เป็นสมมติบัญญัติ** ฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าขันธ์หมายถึงสภาวะ-ธรรมที่มีจริงแต่ละสภาวะมาชุมนุมรวมกันเข้า จึงเป็นสภาพเป็นจริง มีจริง แต่เสาตฺรนฺติกวาทินกล่าวว่า ลงเมื่อต้องอาศัยการรวมชุมนุมเข้าแล้วจึงมีอย่างนี้ จะเป็นของมีจริงไม่ได้ อายตนะ ๑๒ มีนัยดุจกัน ฝ่ายเสาตฺรนฺติกให้ข้อเปรียบเทียบว่าเหมือนคนตาบอดหลาย ๆ คนมารวมกัน การเห็นรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ แม้แต่จะไม่รวมกัน ต่างคนต่างอยู่การเห็นรูปก็เกิดไม่ได้เช่นกัน ฉันใดก็ฉันนั้น ประเด็นแตกต่างกับฝ่ายสรวาสติวาทินอยู่ตรงมองกันคนละมุมในเรื่องการิยะ หรือพฤตติของขันธ์ อายตนะ ฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่าอายตนะภายในสัมพันธ์กับอายตนะภายนอกเกิดวิญญาณความรู้ ในความสัมพันธ์ดังกล่าวมา จักต้องมีสภาวธรรมโดยตัวมันเองของอายตนะภายในและอายตนะภายนอกสำแดงพฤตติของมันแต่ละอายตนะแน่นอน เช่นการเห็นรูปสีเขียว แม้จะต้องอาศัยปัจจัยอื่น ๆ อุปการะ มีอาโลกะคือแสงสว่าง และช่องว่างก็จริง แต่ลักษณะการเห็นนั้นต้องเป็นพฤตติของจักขุนทรีย์ และการเห็นรูปเขียวแตกต่างไปจากสีอื่น ๆ ก็ต้องเป็นพฤตติหรือการิยะของรูปวิสัยอันนั้นโดยตัวของมันอยู่แน่

๔. **ถือว่าวิสัยภายนอกเป็นสภาพมายาไม่มีสภาวะอยู่จริง** มติของเสาตฺรนฺติกวาทิน ข้อนี้ก็แย้งกับฝ่ายสรวาสติวาทินอย่างรุนแรง ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินกล่าวว่า สภาวะของจิตใจเท่านั้นที่พึงกล่าวได้ว่ามีอยู่แม้ในปรมัตถ์ แต่วิสัยภายนอกซึ่งจักมาเป็นอารมณ์ของใจ ล้วนเป็นมายาปราศจากสภาวะโดยตัวของมันเอง ในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์ได้

อรรถาธิบายทัศนะดังกล่าวของเสาตฺรนฺติกวาทินว่า

"อุปมาดังสตรีผู้หนึ่งประดับกายด้วยอาภรณ์อันงดงามเข้ามาสู่ชุมนุมชน บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความเคารพนับถือ บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดราคะกำหนัดบุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความขึ้งเคียดไม่พอใจ บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความริษยา บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความเบื่อหน่าย บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความกรุณา บุรุษบางคนได้ยลเข้าบังเกิดความอุเบกขา ในบุรุษชนทั้งหลายเหล่านี้ พึงกำหนดรู้ว่าผู้ที่เป็นบุตรย่อมเกิดความเคารพนับถือ ผู้ที่กำหนัดย่อมเกิดราคะ ผู้ที่เป็นศัตรูย่อมเกิดความขึ้งเคียด ผู้ที่เป็นภริยาน้อยของสามีแห่งสตรีผู้นั้นย่อมเกิดความริษยา ผู้บำเพ็ญอบรมในอสุภกัมมัฏฐานย่อมบังเกิดความเบื่อหน่าย ผู้ที่พ้นราคะย่อมเกิดความกรุณา ส่วนพระอรหันต์ท่านได้ยลเข้าย่อมเกิดอุเบกขา โดยอาศัยเหตุผลดังกล่าวมานี้ จึงแสดงให้ประจักษ์ว่า วิสัยต่าง ๆ ภายนอกของจิตมิใช่เป็นของมีสภาวะโดยตัวของมันเองเลย จึงไม่มีอยู่จริง สักแต่ว่าเป็นสภาพมายา"

ในนยายนุสารศาสตร์กล่าวถึงทิฐิเรื่องนี้ของเสาตฺรนฺติกวาทินว่า "อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินมีทัศนะถือว่าอาศัยอำนาจความรู้สึกที่แบ่งแยกแตกต่างของบุคคลจึงเกิดความสุขแลความทุกข์ขึ้น นี้เป็นเครื่องบ่งให้เห็นชัดว่าวิสัยและอารมณ์ทั้งปวงเป็นสภาพไม่มีจริง สมดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมาคัณฑิยสูตรว่า เปรียบเหมือนบุรุษเป็นโรคเรื้อนย่างตัวบนหลุมถ่านเพลิง ทั้งที่ไฟนั้นมีสัมผัสร้อน แต่บุรุษที่เป็นโรคเรื้อนกลับรู้สึกสบาย แต่ในสมัยที่บุรุษนั้นหายจากโรคแล้วให้ไปย่างตัวบนหลุมถ่านเพลิงเขากลับรู้สึกไม่สบาย ฯลฯ อนึ่งความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์แห่งวิสัยภายนอกก็เป็นสภาวะไม่จริงไม่มีอยู่ด้วยตัวของมันเองหากอาศัยกรรมแห่งสัตว์ในนานาคติทำให้เห็นว่าความบริสุทธิ์และความ

ไม่บริสุทธิ์พลอยจำแนกแตกต่างกัน” ตัวอย่างในข้อกล่าวนี้เช่น ในแม่น้ำสายเดียวกัน ถ้าตามทัศนะของมนุษย์ก็เป็นน้ำสะอาดบริสุทธิ์ ในทัศนะของปลา ปู หอย เต่า ก็เห็นเป็นสถานที่อยู่อาศัยของมัน แต่ในทัศนะของพวกเปรตกลับเห็นเป็นน้ำเลือดน้ำหนอง นี่แหละจึงเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าวิสัยภายนอก รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ปราศจากภาวะมีอยู่ด้วยตัวของมันเองแน่นอน สิ่งที่มีสภาวะอยู่คือธาตุ ๑๘ เท่านั้น *มตินี้ต่อมาได้เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งให้กำเนิดแก่ลัทธิพุทธศาสนามหายานฝ่ายนิกายโยคาจาร หรือวิชญาณ-วาทิน*

๕. **ถือว่าอสังขตธรรมไม่มีสภาวะอยู่แม้โดยปรมัตถ์** ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินได้วิเคราะห์พุทธปรัชญาไปไกลจนกระทั่งเกิดมีทัศนะว่าแม้อสังขตธรรมคือพระนิพพานหรือปฏิสังขยนิโรธ อัปปฏิสังขยนิโรธ อากาศ แต่ละล้วนไม่มีสภาวะมีอยู่ด้วยตัวของมันเอง ทั้งหมดสักแต่ว่าเป็นบัญญัติสมมติเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องด้วยอสังขตธรรมเป็นการปฏิเสธสังขตธรรม นั่นคืออสังขตธรรม ธรรมอันเป็นที่สาบสูญแห่งสังขตะ ถึงแม้จะบัญญัติเรียกว่าธรรมเหมือนกัน แต่อันที่จริงคือความไม่มีอะไรนั่นเอง ฉะนั้นสภาวะมีอยู่ด้วยตัวของมันเองแห่งอสังขตะจึงหามีไม่ แม้จนกระทั่งจะเรียกว่ามีอยู่อย่างสมมติก็ไม่ควร ในอภิธรรมโกศศาสตร์มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวถึงการอภิปรายปัญหาเรื่องอสังขตะระหว่างสรวาสติวาทินกับเสาตฺรนฺติกวาทิน ดังสรุปความสำคัญแปลมาดังนี้

“ถ้าอสังขตะปราศจากสภาวะมีอยู่ด้วยตัวของมันเอง ดังที่ท่าน (ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาท) ถืออยู่ ไฉนในพระสูตรจึงกล่าวว่าในบรรดาธรรมทั้งหลาย จะเป็นสังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี วิราคธรรมเป็นยอด ก็เมื่อสิ่งที่ไม่มี ไฉนจึงจัดว่าเป็นสิ่งที่เยี่ยมยอดในความไม่มีได้เล่า

(วิราคธรรมหมายเอาพระนิพพาน) อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินวิสัชนาว่า เราก็มิได้กล่าวว่าสภาวะแห่งอสังขตะว่างเปล่าดุจเขากระต่ายเลย (กระต่ายไม่มีเขาการจะให้เกิดเขางอกขึ้นได้ย่อมไม่เป็นภาวะจะเป็นไปได้เลย) **สภาวะแห่งพระนิพพานซึ่งปราศจากความมีอยู่ด้วยตัวของมันเองมีอยู่** ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าเป็นยอดกว่าธรรมทั้งปวง เพื่อยังสัตว์ทั้งหลายให้เกิดฉันทะยินดีในพระนิพพานนั้น อาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทินปุจฉาว่า หากอสังขตธรรมเป็นสภาพไม่มีก็ไม่ควรจักเรียกว่า นิโรธอริยสัจน่ะซิ อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกปฏิปุจฉาว่า ที่ว่าอริยสัจน่ะมีอรรถว่ากระไร ฝ่ายสรวาสติวาทินตอบว่า ได้แก่ความจริงแท้อันไม่กลับกลาย ฝ่ายเสา-ตฺรนฺติกก็แก้ว่า พระอริยเจ้าท่านย่อมเห็นในความจริงว่าเป็นความจริง เห็นในความไม่จริงว่าไม่จริง ไม่กลับตาลปัตรกัน เช่นเห็นทุกข์ สมุทัย มรรค ว่ามีอยู่ เห็นนิโรธว่าไม่มีอยู่ (คือไม่มีปวงกิเลส ไม่มีทุกข์ สมุทัย และมรรค) หรือเห็นทุกข์ก็ย่อมรู้ว่านั่นเป็นทุกข์ เห็นทุกข์ดับไป ก็เห็นว่านั่นทุกข์ดับไป (คือไม่ใช่ว่าทุกข์ดับไปแล้ว มีพระนิพพานอันเป็นสภาวะมีอยู่ด้วยตัวของตัวเองต่างหาก เช่นทัศนะของฝ่ายสรวาสติวาทิน) ฯลฯ อาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทินปุจฉาว่า ในพระสูตรมีพระพุทธวจนะปรากฏเนือง ๆ ว่าภิกษุรูปนี้ได้บรรลุพระนิพพานในทิฐธรรมเทียว สิ่งที่ไม่มีพระองค์จักตรัสว่าบรรลุถึงได้อย่างไร อาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินวิสัชนาว่า ทิฐธรรมนิพพานอันภิกษุนั้นบรรลุ คือ สามารถแห่งบรรดากิเลสดับสูญไม่ปรากฏอีก อธิบายว่าความที่ปราศจากกิเลสใด ๆ นั่นแลคือพระนิพพาน ไม่ใช่ว่าจะต้องมีสภาวะนิพพานซึ่งมีอยู่ด้วยตัวของตัวเองอีกสภาวะหนึ่ง สมดังพระพุทธวจนะในพระสูตรว่า ธรรมชาตินั่นเป็นที่วายวอดไปแห่งปวงทุกข์ เป็นธรรมที่ระงับแห่งสังขารทั้งหลาย ธรรมเป็นที่สลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งหลาย เป็นธรรมที่ประณีต เป็นที่สร่างแห่ง

ความเมา กำจัดความกระหาย ถอนความอาลัย เข้าไปตัดซึ่งวัฏฏะ เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่คลายราคะ ดับสนิทนั่นแลคือพระนิพพาน ฯลฯ อนึ่งในพระสูตรยังมีแสดงว่า พระนิพพานเปรียบดุจประทีปดับ มิได้แสดงว่ามีสภาวะดับอีกอันหนึ่งเป็นเอกเทศต่างหาก"

สรุปความว่าฝ่ายสรวาสติวาทินถือว่ามีพระนิพพานชนิดเป็นสภาวะอยู่ด้วยตัวของมันเองเป็นเอกเทศ เป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต แต่ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทิน ถือว่าพระนิพพานคือความดับแห่งปวงทุกข์ปวงกิเลส ดับแล้วก็แล้วกัน ไม่มีสภาวะนิพพานอยู่โดยเอกเทศด้วยตัวของมันเอง หรือพูดง่าย ๆ ว่า ความไม่มีแห่งสังขตะคืออสังขตะ นั่นก็คือว่าอสังขตะไม่มีสภาวะนิพพานอยู่ด้วยตัวของมันเองเป็นเอกเทศ เป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต มติฝ่ายเถรวาทเอียงมาทางฝ่ายสรวาสติวาทิน ด้วยถือว่าอสังขตธาตุเป็นสภาพมีอยู่โดยปรมัตถ์ จะกล่าวว่าไม่มีสภาวะเลยไม่ได้ นอกจากนี้พระนิพพานยังเป็นอารมณ์แห่งมรรคจิต ผลจิต เป็นสภาพอันบุคคลจักพึงบรรลุด้วยมรรค ในบาลีพุทธภาษิตมีแสดงว่า "อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนํ ยตฺถ เนว ปฐวี น อาโป น เตโช น วาโย ฯลฯ" แปลว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งสภาพอันนั้นมีอยู่ที่ไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ไม่มีไฟ ไม่มีลม ฯลฯ" และ "อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ" "ภิกษุทั้งหลายสิ่งหรือสภาพที่ไม่มีการเกิด มิได้เป็น อันปัจจัยมิได้ทำ มิได้แต่งมีอยู่"

ทัศนะเรื่องอสังขตะไม่มีสภาวะด้วยตัวของตัวเองนี้ ภายหลังได้เป็นสมุฏฐานสำคัญอันหนึ่งที่ให้กำเนิดแก่ปรัชญาศูนยตวาทินของลัทธิพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน อย่างไรก็ตามนี่เป็นปัญหาทางปรมัตถธรรมที่ลึกซึ้ง จะรู้ว่าฝ่ายใดถูกฝ่ายใดผิด ข้อสำคัญอยู่ที่การปฏิบัติ เพราะพระนิพพานเป็น **"ปจฺจตฺตํ"** รู้เห็นเฉพาะตัว

๖. **ถือว่าจิตกับเจตสิกไม่จำเป็นต้องเกิดดับพร้อมร่วมกัน และเจตสิกก็คือจิต** ทั้งนี้เพราะฝ่ายเสาตฺรนฺติกถือว่า เจตสิกก็คือจิต ในขณะต้นเป็นเหตุให้เกิดจิตในขณะหลัง จิตในขณะหลังนั้นเราเรียกว่าเจตสิก อุปมาดังบุคคลหลายคนผู้เดินไปในหนทางอันคับแคบ ต้องเดินไปทีละคน ไม่สามารถจะเดินคู่กันไปได้ อนึ่งพระบรมศาสดาตรัสว่า "จิตดวงเดียวเที่ยวไป" ก็เป็นการบ่งชัดอยู่ แต่จำเนียรกาลต่อมาคณาจารย์ในเสาตฺรนฺติกวาทิน ก็เริ่มจะมีความคิดเห็นว่าเจตสิกมีอยู่ต่างหากจากจิต บ้างก็เห็นว่าเจตสิกมีอยู่ ๓ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๔ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๑๐ ดวง บ้างก็ว่ามีอยู่ ๑๔ ดวง แต่ในมติของเสาตฺรนฺติกวาทินคงยืนหลักว่า เนื่องด้วยทัศนะของอาจารย์ทั้งหลายในเรื่องเจตสิกไม่เป็นที่ตกลงกันเด็ดขาดได้ ก็ยิ่งเป็นสิ่งพิสูจน์ให้ประจักษ์ว่า อื่นจากจิตแล้วเป็นไม่มีเจตสิกใด ๆ อีก มีแต่วิญญาณธาตุหรือจิตซึ่งอนุวัตไหลเทไปตามสถานะต่าง ๆ จึงกล่าวบัญญัติขึ้นว่า มีเจตสิกทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ มติของเราทั้งหลาย (ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทิน) จึงเห็นว่ามีแต่จิตเท่านั้นซึ่งเกิดดับสืบเนื่องเป็นสันตติ แม้แต่คณาจารย์ฝ่ายสรวาสติวาทิน เช่นอาจารย์ธรรมตาระและอาจารย์พุทธเทวะยังมีความเห็นโน้มมาทางเสาตฺรนฺติก พระธรรมตาระถือว่าเจตสิกนั้นที่แท้คือเจตนาต่าง ๆ กันเท่านั้น ส่วนพระพุทธเทวะถือว่าเจตสิกก็คือจิต (ดูมหาวิภาษาศาสตร์) มติฝ่ายเถรวาทกับฝ่ายสรวาสติวาทินถือตรงกันว่าจิตกับเจตสิกเกิดดับร่วมกัน เจตสิกเป็นธรรมเกิดสัมปยุตต์กับจิต ฉะนั้นจึงไม่รับรองมติของฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทิน

๗. **ถือว่าธรรมชาติของจิตเป็นไปทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะ** เนื่องด้วยฝ่ายเสาตฺรนฺติกถือว่า จิตกับเจตสิกเป็นธรรมอันเดียวกัน เจตสิกก็คืออาการของจิตเป็นไปได้ทั้งกุศล อกุศล อัพยากตะ ส่วน

มติฝ่ายเถรวาทและสรวาสติวาทิน ถือว่าจิตเป็นธรรมชาติรู้คิดอารมณ์เพียงแต่ความรู้ความคิดในอารมณ์เท่านั้น จะพยากรณ์ว่าเป็นกุศลอกุศลไม่ได้ แต่เนื่องด้วยจิตเกิดขึ้นประกอบเจตสิกที่ดีมีศรัทธา หิริโอตตัปปะเป็นต้น จึงเรียกได้ว่าเป็นกุศลจิต ถ้าจิตเกิดพร้อมกับเจตสิกที่ไม่ดี มีโลภะ โทสะเป็นต้น จึงเรียกได้ว่าเป็นอกุศลจิต แต่ถ้าในสมัยใดจิตไม่ประกอบกับเจตสิกกุศล อกุศลดังกล่าว มีแต่เจตสิกอื่นเช่นเวทนาสัญญาเท่านั้น ธรรมชาติของจิตจึงเป็นอัพยากตะ

๘. **ถือว่าในนิโรธสมาบัติและอสัญญีสมาบัติก็มีจิตอยู่** ทั้งนี้เพราะเหตุผลว่า ไม่มีสมาบัติใดที่ปราศจากจิตแล้วเรียกสมาบัติ เช่นเดียวกันกับไม่มีสัตว์ในภพภูมิใดที่ปราศจากรูป แล้วเรียกว่าสัตว์

อนึ่ง ถ้าถือตามมติของฝ่ายเถรวาทและฝ่ายสรวาสติวาทินที่ว่าสมาบัติทั้ง ๒ ปราศจากจิตเลยไซร้ เวลาออกจากสมาบัติ จิตปรากฏขึ้นจิตดวงนี้มีรากฐานมาจากไหน หรือว่าจู่ ๆ ก็โผล่ขึ้นมาเฉย ๆ อย่างไม่มีปี่มีขลุ่ย และในระหว่างที่อยู่ในสมาบัติ ผลกรรมวิบากต่าง ๆ ที่ทำ ๆ ไว้แต่ปางก่อน ๆ ไปอยู่เสีย ณ ที่ใด โดยเหตุผลดังกล่าวมา จึงต้องถือว่าในสมาบัติทั้ง ๒ จิตหาดับไม่ หากแต่ไม่สำแดงพฤตติเท่านั้น สิ่งที่ดับไปก็เพียงเวทนา สัญญา สังขารเท่านั้นเอง อนึ่งถ้าปราศจากจิตเสียชีวิตินทรีย์ก็พึงถึงกาลสลายไปด้วย กลายเป็นมรณะไป จักชื่อว่าอยู่ในสมาบัติไม่ได้ คณาจารย์เสาตฺรนฺติกวาทินรุ่นต่อมาเช่น **พระศิริลัพธะ** ถือว่าในนิโรธสมาบัติยังมีพฤตติเป็นไปอยู่ ในคัมภีร์มหายานกรรมสิทธิ์ศาสตร์ของฝ่ายมหายานปรากฏข้อความตอนหนึ่งว่า จิตที่ยังมีพฤตติในนิโรธสมาบัติคือ มโนวิญญาณนั่นเอง คณาจารย์ฝ่ายเสาตฺรนฺติกอีกรูปหนึ่งชื่อ **พระสถวีระรามะ** ผู้เป็นสานุศิษย์ของพระศิริลัพธะอรรถาธิบายว่า ในนิโรธสมาบัตินั้น มนายตนะไม่วิบัติทำลาย ฉะนั้นจึงยังมี

มโนวิญญาณได้ แต่เนื่องด้วยขาดปัจจัยจึงไม่มีผัสสะ มติฝ่ายเถรวาทและสรวาสติวาทินคัดค้านข้อนี้ เพราะทั้ง ๒ นิกายถือว่าในนิโรธสมาบัติและอสัญญีสมาบัติ กายสังขารดับ วจีสังขารดับ จิตตสังขารดับ ฉะนั้นจิตจึงต้องดับไปด้วยชั่วกาลแห่งสมาบัติ และว่าจิตดวงสุดท้ายก่อนเข้าสมาบัติย่อมเป็นอนันตรปัจจัยแก่จิตดวงแรกที่ออกจากสมาบัตินั้นได้

๙. **ถือว่าไม่มีอวิญญัติรูป** ฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทินคัดค้านมติฝ่ายสรวาสติกวาทินที่ถือว่ามีอวิญญัติรูป (ให้พลิกไปดูเรื่องอวิญญัติรูปในบทหลักธรรมสรวาสติวาทินเปรียบเทียบด้วย) ดังนี้

ก. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า รูปที่เห็นไม่ได้กระทบไม่ได้ว่าเป็นอวิญญัติรูป บัดนี้ขอแย้งว่ารูปดังกล่าว คือรูปกสิณนิมิตปรากฏในใจด้วยอำนาจของสมาธินั่นเอง รูปกสิณนิมิตนี้มิได้เป็นวิสัยแห่งจักขุวิญญาณจึงชื่อว่าอนิทัศนะ และไม่ขัดข้องเทศะจึงชื่อว่าอัปปฏิฆะ

ข. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่าบุคคลใช้ให้เขาไปฆ่าศัตรู แต่ผู้ใช้ก็ต้องรับกรรมวิบากด้วย จึงต้องมีอวิญญัติรูป บัดนี้ขอแย้งว่า การที่บุคคลนั้นต้องรับวิบากกรรมเพราะลำพังการใช้ให้คนอื่นไปฆ่าศัตรู ในขณะนั้นเขาได้เกิดเจตนาขึ้นแล้ว เจตนานี้เป็นดุจพืชหรือพีชะเก็บอยู่ในขันธสันดาน เมื่อถึงคราวก็จักเติบกล้าผลิตผลเป็นวิบากออกมาไม่จำต้องมีอวิญญัติรูปเลย

ค. ฝ่ายสรวาสติวาทินอ้างว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเป็นอวิญญัติรูปในขณะแห่งมรรคภาวนา บัดนี้ขอแย้งว่าไม่ใช่อวิญญัติรูปเลย ที่จริงเป็นกายสัญเจตนา กล่าวคือในขณะแห่งมรรคภาวนา เจตนาที่ละเว้นมิจฉาวาจา เจตนาที่ละเว้นมิจฉากัมมันตะ เจตนาที่ละเว้นมิจฉาอาชีวะต่างหาก

๑๐. **ถือว่าดวงจิตอันเกิดดับสืบสันตติเก็บไว้ซึ่งสรรพพีชะ** ฝ่าย

เสาตฺรนฺติกวาทิน แสดงว่าการกระทำต่าง ๆ ของเราไม่สูญหาย ย่อมส่งเป็น **พีชะ** หรือ **พืช** ไปเก็บไว้ในภวังคจิต พีชะเหล่านี้มีทั้งกุศล อกุศล อบรมจิตตสันดานให้เป็นไปเมื่อประสบกับเหตุและปัจจัยอันสมควรแก่กัน พีชะก็เติบโตกล้าแข็งสำแดงพฤตติออกมา บันดาลให้เกิดเป็นกุศลวิบาก อกุศลวิบากแก่สัตว์นั้น ๆ ความคิดอันนี้เป็นสมุฏฐานสำคัญอีกข้อหนึ่ง ซึ่งก่อเกิดปรัชญาโยคาจารหรือวิชญาณวาทินของฝ่ายพระพุทธศาสนามหายานในภายหลัง มติฝ่ายเถรวาทก็รับรอง

๑๑. **ถือว่าในอรูปก็ยังมีรูปแต่เป็นรูปสุขุมมาก** มติฝ่ายเถรวาทและฝ่ายสรวาสติวาทินคัดค้านไม่เห็นด้วย

๑๒. **ถือว่าจิตตวิปยุตตธรรมไม่ใช่เป็นสภาวะมีอยู่จริง** ข้อนี้แย้งกับมติฝ่ายสรวาสติวาทิน

๑๓. **ถือว่าพระโสดาบันและพระอรหันต์ไม่มีความเสื่อมจากโสดาปัตติผลและอรหัตผล แต่พระสกทาคามีและพระอนาคามีอาจเสื่อมจากสกทาคามิผลและอนาคามิผลได้** ข้อนี้เปรียบเทียบได้กับมติฝ่ายมหาสังฆิกะซึ่งถือว่าพระโสดาบันอาจเสื่อมได้ แต่พระอริยบุคคลอีก ๓ พวกไม่เสื่อม หรือมติฝ่ายสรวาสติวาทินซึ่งถือว่า พระอริยบุคคล ๓ จำพวกแรกไม่เสื่อม จะเสื่อมได้แต่พระอรหันต์ประเภทสมยวิมุติ ส่วนมติฝ่ายเถรวาทคัดค้านทั้งหมด

๑๔. **ถือว่าอื่นจากเจตนาแล้วไม่มีวิบากเหตุ อื่นจากเวทนาแล้วไม่มีวิบากผล** ซึ่งขัดแย้งกับมติฝ่ายสรวาสติวาทินและเถรวาท

บทที่ ๒๙
นิกายวัชชีบุตร

○○○

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่านิกายนี้แตกออกจากเถรวาทในครั้งพุทธศตวรรษที่ ๑ มูลเหตุเพราะความเห็นขัดแย้งในการปฏิบัติพระวินัย ๑๐ ประการ ดังปรากฏพิสดารในเรื่องทุติยสังคายนาแล้ว แต่ปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตของวสุมิตรกล่าวว่า นิกายนี้แยกมาจากนิกายสรวาสติวาทินครั้งพุทธศตวรรษที่ ๓ ส่วนคัมภีร์มัญชุศีรปุจฉาสูตรกล่าวว่าแตกมาจากนิกายเหมวันตวาทิน สำหรับความเห็นของข้าพเจ้าสมัครจะเชื่อมติฝ่ายบาลี ในยุคแรกพวกวัชชีบุตรมีแหล่งรวมอยู่ที่กรุงเวสาลี และเคารพนับถือพระสารีบุตรมหาสาวกกับพระราหุลผู้พุทธชิโนรสว่าเป็นพระบูรพาจารย์ ปกรณ์ต่าง ๆ ของนิกายนี้เราไม่มีโอกาสจะได้ศึกษาเลย เพราะสาบสูญไปหมด แต่ปรากฏว่าพวกวัชชีบุตรยกย่องคัมภีร์ **"สารีปุตตาภิธรรม"** ซึ่งถือว่าเป็นนิพนธ์ของพระสารีบุตรอรหันต์ คัมภีร์เล่มนี้มีลักษณะท่วงทีคล้ายคัมภีร์วิภังคปกรณ์ ข้าพเจ้าเพิ่มความแน่ใจว่าอภิธรรมปิฎกเป็นอาจริยภาษิตขยายความพระพุทธพจน์ และเริ่มมีแล้วแต่ครั้งพุทธกาลเป็นบางส่วนมิใช่ทั้งหมด บุคคลสำคัญผู้ให้กำเนิดแก่คัมภีร์แบบอภิธรรมก็คือท่านพระสารีบุตรและท่านพระมหากัจจานะ ปกรณ์ของท่านมหาสาวกทั้ง ๒ ได้ถูกถ่ายทอดสืบกันมาจนถึงยุคแตกนิกาย แต่ละนิกายก็ได้พยายามอรรถาธิบายความหรือขยายความแต่งเติมเสริมส่งให้เข้ากันได้กับหลักธรรมของตน ฉะนั้นไม่เพียงแต่นิกายวัชชีบุตรมีคัมภีร์สารีปุตตาภิธรรมเท่านั้น แม้นิกายอื่น ๆ เช่นนิกาย

วิภัชวาทิน นิกายมหิศาสกะ นิกายธรรมคุปตะก็นับถือปกรณ์นี้ดุจกัน อนึ่งสารีปุตตาภิธรรมในพากย์จีนก็ปรากฏมีหลักธรรมหลายอย่างแย้งกับมติฝ่ายวัชชีบุตร ฉะนั้นจึงเป็นอันยุติได้ว่าคัมภีร์เล่มนี้ของฝ่ายวัชชีบุตรคงมีอยู่ต่างหาก

อิทธิพลของนิกายวัชชีบุตรเจิดจ้าอยู่ในอินเดียเป็นเวลาหลายศตวรรษ จากมคธได้แผ่ขยายไปสู่อินเดียภาคตะวันตกและภาคใต้ แต่เนื่องด้วยว่านิกายนี้มีหลักธรรมยอมรับว่ามีอาตมันหรืออัตตา จึงถูกโจมตีมากจากนิกายอื่น ๆ เช่นนิกายมหาสังฆิกะ นิกายเถรวาท นิกายสรวาสติวาทิน และนิกายเสาตฺรนฺติกวาท

หลักธรรมสำคัญ ๔ ข้อ

๑. **ถือว่ามีบุคคลหรืออัตตาปรมัตถ์ ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺฉิกฏฺฐปรมฏฺเฐนาติ** มติฝ่ายวัชชีบุตรถือว่ามีบุคคลความจริงแท้แน่นอนในปรมัตถ์ ไม่ใช่สมมติบัญญัติ บุคคลในที่นี้ไม่ใช่ขันธ์ ๕ ทั้งนี้เพราะฝ่ายวัชชีบุตรปรารถนาจะอธิบายความหมุนเวียนแห่งวัฏสงสารว่าจะต้องมีสภาวะยืนโรง สิ่งหนึ่งเป็นผู้ท่องเที่ยวเวียนว่ายตายเกิดรับเสวยวิบากกุศลอกุศล ถ้าจะถือตามมติฝ่ายเถรวาทมหาสังฆิกวาท สรวาสติวาทิน เสาตฺรนฺติกวาทิน ฯลฯ ซึ่งถือว่าจิตที่เกิดดับสืบสันตติเป็นสภาวะนั้น ฝ่ายวัชชีบุตรก็ไม่พอใจอ้างว่าเหตุผลฟังไม่ขึ้น ทั้งนี้เนื่องด้วยจิตเกิดดับเป็นขณะ ๆ ไม่ใช่มีอยู่ดวงเดียวยืนโรงอย่างนี้กรรมที่ทำเมื่อจิตขณะต้นก็ดับไปแล้ว จิตขณะหลังไม่ต้องมารับวิบากซึ่งจิตขณะต้นทำไว้เลย พุทธปรัชญาฝ่ายขณิกวาท (มีเถรวาทสรวาสติวาทินเป็นสำคัญ) ย่อมถือว่ารับกันได้เพราะแม้มิใช่ดวงเดียวกัน แต่ก็สืบทอดกัน แต่ฝ่ายวัชชีบุตรก็ยังไม่พอใจบอกว่าต้องมี **"ปุคคละ"** หรือ **"อาตมัน"**

หรือ **“อัตตา”** โดยปรมัตถ์สำหรับยืนโรงอยู่ ในบาลีกถาวัตถุได้อภิปรายถึงปัญหานี้อย่างเผ็ดร้อนและยืดยาวที่สุด ซึ่งข้าพเจ้าขอนำเอาสาระสำคัญมาย่อสู่กันฟังดังนี้

ฝ่ายวัชชีบุตรกล่าวว่า มีบุคคลโดยปรมัตถ์ ทั้งนี้เพราะปรากฏพระพุทธภาษิตมากมายแสดงถึงเรื่องบุคคล เช่น **อตฺถิ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน** บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนมีอยู่ และในขุททกนิกายอิติวุตตกะมีว่า

ส สตฺตกฺขตฺตุปรมํ สนฺธาวิตฺวาน ปุคฺคโล
ทุกฺขสฺสนฺตกโร โหติ สพฺพสญฺโญชนกฺขยาติ

“บุคคลผู้ท่องเที่ยวไป ๗ หนเป็นอย่างยิ่งแล้ว จะเป็นผู้ทำถึงที่สุดแห่งทุกข์ได้ (หมายพระโสดาบัน) เพราะเหตุสัญโญชน์ทั้งหลายสิ้นไปแล”

ณ สังยุตตนิกายแสดงว่า **“อนมตคฺโคยํ ภิกฺขเว สํสาโร ปุพฺพาโกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชา นีวรณานํ สตฺตานํ ตณฺหาสญฺโญชนานํ สนฺธาวตํ สํสรตนฺติ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การท่องเที่ยวไปของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกพันท่องเที่ยวไปอยู่นี้ มีเบื้องต้นและเบื้องปลายอันจักตามรู้ไม่ได้ เบื้องต้นนั้นไม่ปรากฏ” และในอังคุตตรนิกาย พระบรมศาสดาตรัสว่า **“เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานนฺติ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลคนเดียวเมื่อบังเกิดขึ้นในโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายดังนี้” นอกจากนี้ยังมีพระสูตร พระวินัย พระอภิธรรมหลายร้อยหลายพันแห่ง แสดงว่ามี **“ปุคคล”** หรือ **“อาตมัน”** หรือ **“อัตตา”** ฉะนั้นพวกเราเหล่าวัชชีบุตรจึงเชื่อว่าแม้โดยปรมัตถ์ก็มีอัตตาอยู่

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ถ้าท่านถืออย่างนั้น **“บุคคล”** ที่เกิดเป็นมนุษย์แล้วชาติหนึ่ง อีกชาติหนึ่งไปเกิดเป็นกระบือ อีกชาติหนึ่งกลับไปเกิดเป็นมนุษย์อีก อยากทราบหน่อยว่า บุคคลนั้นในชาติเป็นมนุษย์จะเป็นอันเดียวกับในชาติที่เกิดเป็นกระบือหรือไม่ ถ้าท่านถือว่า บุคคลผู้เกิดในชาติมนุษย์เป็นอย่างหนึ่ง เกิดในชาติเป็นกระบือเป็นอย่างหนึ่งไซร้ คำของท่านที่ว่า “บุคคล” ท่องเที่ยวไปในภพน้อยภพใหญ่ก็ผิดและที่ท่านถือว่า “บุคคล” คนเดียวท่องเที่ยวเวียนวนสู่ภพชาติต่าง ๆ ก็จักกลายเป็นว่าความตายไม่มี แต่ตามความจริงผลแห่งกุศลกรรมมีอยู่ปรุงแต่งให้สัตว์เสวยคติแตกต่างกันไป จะว่าบุคคลยืนโรงเที่ยงอยู่ได้อย่างไร

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ก็ทีผู้ที่ได้บรรลุโสดาบัน เคลื่อนจากมนุษย์โลกเข้าถึงเทวโลก ก็คงเป็นพระโสดาบันแม้ในเทวภูมินั้นมิใช่ฤๅ นี่ก็แสดงให้ชัดอยู่โต้ง ๆ ว่า “บุคคล” นั้นท่องเที่ยวจากโลกนี้สู่โลกอื่นได้

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ถ้าอย่างนั้นโสดาบันบุคคลเคลื่อนจากโลกมนุษย์แล้ว เข้าถึงเทวโลกก็เห็นจะยังคงสภาพมนุษย์อยู่กระมัง มิได้เป็นเทวดากระมัง

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ทัศนะของพวกเราถือว่า “บุคคล” อาจจะไปถือกำเนิดอื่น ๆ แตกต่างกันไปได้ แต่สภาวะแห่งบุคคลนั้นเที่ยงไม่แปรผัน ฉะนั้นจึงเปลี่ยนรูปโฉมจากมนุษย์เป็นเทวดาได้ อนึ่ง ถ้าท่านผู้ค้านไม่เชื่อเรื่อง “บุคคล” ไซร้ ท่านก็กำลังคัดค้านพระพุทธภาษิต ซึ่งพวกเรายกขึ้นมาอ้างแสดงไว้แล้ว ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมตรัสแต่คำจริง ตรัสสมกาล ตรัสเรื่องที่เป็นจริง ตรัสถูกต้อง ตรัสไม่ผิด ตรัสมิคลาดเคลื่อนมิใช่ฤๅ

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า พวกท่านกำลังตีความพระพุทธพจน์ผิดอย่าง

น่าอเนจอนาถใจ ทั้งนี้เพราะขาดโยนิโสมนสิการ แท้จริงพระพุทธพจน์ดังกล่าว พระองค์แสดงโดยโลกิยโวหาร ตรัสตามสมมติบัญญัติของชาวโลกเท่านั้น ถ้าตรัสตามในปรมัตถโวหารก็ไม่มีสัตว์ บุคคล อัตตา ชีวะ ฯลฯ ว่ากันตามหลักความจริงแล้ว การที่ถือว่าบุคคลแตกดับไปพร้อมกับขันธ์ทั้งหลายแตกดับ วาทะอย่างนี้จัดเป็นอุจเฉททิฐิ หากว่าบุคคลไม่แตกดับ เมื่อขันธ์ทั้งหลายแตกดับ วาทะอย่างนี้จัดเป็นสัสสตทิฐิ บุคคลที่ไม่แตกดับก็เที่ยงดุจพระนิพพาน ทั้ง ๒ ทิฐิพระผู้มีพระภาคทรงเว้นขาดแล้วเหมือนตาลยอดด้วนย่อมไม่งอกอีกต่อไป อนึ่งเพราะอาศัยต้นไม้จึงบัญญัติเงาไม้ได้ฉันใด ฉันนั้นแหละเพราะอาศัยรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงบัญญัติบุคคลขึ้น แต่ต้นไม้ก็ไม่เที่ยง เงาไม้จึงพลอยไม่เที่ยง ขันธ์ทั้ง ๕ ไม่เที่ยง บุคคลจึงพลอยไม่เที่ยง

ฝ่ายวัชชีบุตร-ตอบว่า ตามทัศนะของพวกเรา "บุคคล" ปรมัตถ์นี้ไม่ใช่เป็นสังขตะ และก็ไม่ใช่เป็นอสังขตะ จึงไม่เป็นทั้งขันธ์และไม่เป็นพระนิพพาน ไม่ตกอยู่ในข่ายอุจเฉททิฐิหรือสัสตทิฐิดังพวกท่านค้านมา เมื่อผู้ใดดับขันธปรินิพพานแล้ว "บุคคล" ก็ไปอยู่ในนิพพาน

ฝ่ายเถรวาท-ค้านว่า ธรรมทั้งปวงก็มีอยู่ ๒ ประเภทเท่านั้น คือ สังขตะธรรม ๑ อสังตะธรรม ๑ ไม่มีประเภทที่ ๓ สมดังพระพุทธวจนะว่า **"เทฺว มา ภิกฺขเว ธาตุโย กตมา เทฺว สงฺขตา จ ธาตุ อสงฺขตา จ ธาตุ อิมาโข ภิกฺขเว เทฺว ธาตุโยติ"** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธาตุนี้แลมี ๒ ประเภทนั้นเป็นไฉน ธาตุที่อาศัยปัจจัยปรุงแต่ง ๑ ธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ๑ อย่างนี้แลภิกษุทั้งหลายธาตุ ๒ ประเภท ในขุททกนิกายตรัสว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ** ธรรมทั้งหลายทั้งสังขตะ อสังขตะล้วนเป็นของปราศจากตัวตน และครั้งหนึ่งพระอานนท์เถรเจ้าทูลถามพระองค์ว่า **"สุญฺโญ โลโก สุญฺโญ โลโกติ ภนฺเต วุจฺจติ กิตฺตาวตา นุโข**

ภนฺเต สุญฺโญ โลโกติ วุจฺจติ” แปลว่า ที่กล่าวกันว่าโลกศูนย์ ๆ ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอจึงกล่าวกันว่าโลกศูนย์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า **“กิญฺจานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา จกฺขุํ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา รูปา สุญฺญา ฯ เป ฯ จกฺขุวิญฺญาณํ สุญฺญํ ฯ เป ฯ จกฺขุสมฺผสฺโส สุญฺโญ ฯ เป ฯ ยมฺปิทํ จกฺขุสมผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา ตมฺปิ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา ฯลฯ.....ฯลฯ ยมฺปิทํ มโนสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา ตมฺปิ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา ตสฺมา สุญฺโญ โลโกติ วุจฺจตีติ”** ความว่า “อานนท์ ด้วยเหตุที่ศูนย์โดยตน หรือศูนย์โดยของที่เนื่องกับตน กล่าวคือจักษุแล ศูนย์โดยตน ศูนย์โดยของที่เนื่องกับตน รูปศูนย์ ฯลฯ จักษุวิญญาณศูนย์ ฯลฯ จักษุสัมผัสศูนย์ ฯลฯ จักขุสัมผัสเป็น ปัจจัยให้เกิดเวทนาสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี อันใด แม้อันนั้นก็ศูนย์โดยตน หรือศูนย์โดยของที่เนื่องกับตน โสตะ ฯลฯ สัททะ ฯลฯ ฆานะ ฯลฯ คันธะ ฯลฯ ชิวหา ฯลฯ รสา ฯลฯ กายะ ฯลฯ โผฏฐัพพะ ฯลฯ มโน ฯลฯ ธมฺมา ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนาสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรือไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดีอันใด แม้อันนั้นก็ศูนย์โดยตนหรือศูนย์โดยของที่เนื่องกับตน ดูก่อนอานนท์ เพราะเหตุที่ศูนย์โดยตนหรือศูนย์โดยของที่เนื่องกับตน ฉะนั้นแลจึงกล่าวได้ว่าโลกศูนย์ดังนี้”

นอกจากนี้พระเถรีชื่อวชิรา ผู้อรหันต์ยังได้ภาษิตไว้อีก

“กึ นุ สตฺโตติ ปจฺเจสิ มาร ทิฏฺฐิคตํ นุ เต
สุทฺธสงฺขารปุญฺโชยํ น ยิธ สตฺตูปลพฺภติ
ยถาปิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ

เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ
ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ นาญฺญํ ทุกฺขํ นิรุชฺฌตีติ"

"แน่ะมาร ! เจ้าเชื่อว่าเป็น "สัตว์" ฤๅหนอ นั่นเป็นทัศนะของเจ้าฤๅหนอ แท้ที่จริงนี้เป็นกลุ่มสังขารล้วน ๆ ในกลุ่มสังขารนี้ เจ้าจะหาสัตว์ (ที่เป็นตัวตนยืนโรงอยู่) ไม่ได้หรอก เพราะคุมส่วนทั้งหลายเข้าเสียงว่า "รถ" จึงเกิดมีขึ้นฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่ จึงสมมติเรียกว่า "สัตว์" ก็ย่อมเกิดมีขึ้นได้ฉันนั้น ความจริงแล้ว มีแต่ทุกข์เท่านั้นที่เกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นที่ตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นที่ดับ อื่นจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด อื่นจากทุกข์ไม่มีอะไรดับดังนี้" (สังยุตตนิกาย)

ในมัชฌิมนิกายมูลปัณณาสก์พระบรมศาสดาตรัสว่า ศาสดาในโลกนี้มีอยู่ ๓ จำพวก คือ

ก. ศาสดาบางคนบัญญัติว่ามีอัตตาโดยเป็นของจริงแท้เที่ยงทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ ได้แก่พวก สัสสตวาท

ข. ศาสดาบางคนบัญญัติว่ามีอัตตาแต่ในปัจจุบันเท่านั้น ไม่บัญญัติในสัมปรายภพ ได้แก่พวก อุจเฉทวาท

ค. ศาสดาบางคนไม่บัญญัติว่ามีอัตตาโดยเป็นของจริงแท้เที่ยงทั้งในปัจจุบันและสัมปรายภพ นี้ได้แก่พระสัมมาสัมพุทธ ฉะนั้นโดยเหตุผลทั้งปริยายและนิปปริยาย จึงสรุปยืนยันว่า ในพุทธศาสนาไม่สอนเรื่อง "บุคคล" "อัตตา" "สัตว์" ว่ามีอยู่โดยปรมัตถ์ และทิฐิของฝ่ายวัชชีบุตรจึงเป็นฝักใฝ่พวกสัสสตทิฐิ

เราได้ความชัดเจนจากวาทะของพวกวัชชีบุตรว่า "บุคคล" ในที่นี้ไม่ใช่สังขตะ ในปกรณ์สํสกฤตอภิธรรมโกศศาสตร์จึงว่า "นิกายวัชชีบุตร" ถือว่ามีบุคคล ซึ่งมีสภาวะไม่ใช่ขันธ์หรืออื่นไปจากขันธ์ อุปมาดังท่อน

ฟืนกับไฟ จะกล่าวว่าฟืนเป็นไฟไม่ได้ หรือทิ้งฟืน ซึ่งเป็นเชื้อเพลิงเสีย ไฟก็หาไม่ได้ ฟืนอันเป็นเชื้อไม่ใช่ไฟ และไฟก็ไม่ใช่ฟืน แต่ต้องมีฟืน จึงมีไฟขึ้น "บุคคล" ไม่ใช่ขันธ์และก็ไม่อื่นไปจากขันธ์ดังนี้' "บุคคล" ของฝ่ายวัชชีบุตรจึงพยากรณ์ไม่ได้ว่าเที่ยงหรือไม่เที่ยง ฝ่ายสังกฤต อธิบายลักษณะ "บุคคล" ไปไกลกว่าในบาลี และเพราะเหตุที่ "บุคคล" ไม่ใช่ขันธ์ ฝ่ายวัชชีบุตร จึงถือมติของตนไม่ตกไปเป็นพวกอุจเฉททิฐิ และเพราะเหตุที่ "บุคคล" ไม่ใช่อื่นจากขันธ์มีอยู่ต่างหาก ฝ่ายวัชชีบุตร จึงถือว่า มติของตนไม่ตกไปเป็นพวกสัสสตทิฐิ

๒. **สังขารทั้งหลายบางเหล่าตั้งอยู่ได้ชั่วคราว บางเหล่าเกิดดับทุกขณะไม่เว้นว่าง** นี่ก็เป็นการแสดงมติไม่เห็นด้วยกับพุทธปรัชญาฝ่าย "ขณิกวาท" ซึ่งถือว่าสรรพสังขารธรรมล้วนเกิดดับเป็นขณะ ๆ ไม่มีความคงที่ ฝ่ายวัชชีบุตรกล่าวว่านามธรรมเกิดดับเป็นขณะเรื่อยจริง แต่ทว่ารูปธรรมบางเหล่าก็สามารถธำรงอยู่ได้ชั่วระยะคราวหนึ่ง เช่น มหาปฐพีมณฑลในโลกของเรานี้ สามารถธำรงสภาพของมันยืนโรงอยู่ตลอดอายุของกัลป์ ๆ หนึ่ง ภายหลังเมื่อสิ้นกัลป์มหาปฐพีจึงวิบัติไปตามด้วย อนึ่ง ในชีวิตของมนุษย์เรามีกำหนดตามกระแสกรรมของบุคคลว่าคนนั้นอายุยืน คนนั้นอายุสั้น สภาวธรรมที่ธำรงกำหนดอายุนั้นเรียกว่าชีวิตินทรีย์ ๆ นี้ ยืนโรงอยู่ชั่วกาลแห่งอายุขัย สั้นบ้าง ยาวบ้าง บางคน ๒๐-๓๐ ปี บางคน ๕๐-๖๐ ปี บางคน ๗๐-๘๐ ปี ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งบ่งชัดว่า สังขารบางอย่างก็ตั้งอยู่ได้ระยะคราวหนึ่ง มติฝ่ายเถรวาทคัดค้านไม่เห็นด้วย เพราะถือว่าลงเป็นสังขารแล้วจะตั้งอยู่นาน ๆ อย่างนั้นไม่มี สิ่งที่อาศัยปัจจัยปรุงแต่งย่อมเกิดดับทุกขณะ แม้เหตุผลเรื่องแผ่นดินว่าตั้งอยู่ชั่วกัลป์ของฝ่ายวัชชีบุตรก็ฟังไม่ขึ้น ปัจจุบันวิทยาศาสตร์ฝ่ายธรณีวิทยาได้พิสูจน์ให้เราทราบว่า แผ่นดินก็เปลี่ยนแปลง

อยู่ทุกขณะ เซลล์ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์ก็เปลี่ยนอยู่ทุกขณะ ปราศจากสิ่งใดคงที่แม้ชั่วกาลหนึ่งเลย อนึ่งแม้มีพระพุทธภาษิตปรากฏว่าลักษณะแห่งสังขตธรรม มีการเกิดปรากฏ การตั้งอยู่ปรากฏ และการดับไปปรากฏ (อุปปาทะ ฐิติ ภังคะ) "ฐิติ" อาการตั้งอยู่ในที่นี้ก็เป็นการตั้งอยู่ชั่วขณะเดียว มิได้หมายความอย่างวาทะฝ่ายวัชชีบุตร ถึงขนาดตั้งอยู่เป็นกัลป์ ๆ อย่างนั้นเลย

๓. **ถือว่าปัญจวิญญาณเป็นวิราคะและก็ไม่อื่นจากสราคะ** ฝ่ายวัชชีบุตรกล่าวว่าปัญจวิญญาณ ฯลฯ กายวิญญาณมีธรรมชาติเป็นอนาวรณ์ ฝ่ายอัพยากตะ ไม่สามารถเกิดความจำแนกดีชั่วขึ้นได้ จึงสงเคราะห์ลงฝ่ายวิราคะ แต่เนื่องด้วยปัญจวิญญาณ ไม่สามารปรุงแต่งจำแนกรู้ดีชั่ว จึงพลอยไม่สามารถทำลายกิเลสได้ (ไม่เหมือนชวนจิต) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ก็ไม่อื่นไปจากสราคะด้วย มติฝ่ายเถรวาทก็พอจะเห็นด้วยกับการกล่าวอย่างนี้ของฝ่ายวัชชีบุตร เพราะมีเหตุผลเหมือนกัน

๔. **ถือว่าพาหิรศาสดาก็อาจบรรลุอภิญญา ๕ ได้** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้องด้วย

บทที่ ๓๐
นิกายสมิติยะ

๐๐๐

ประวัตินิกาย

ในนิกายวัชชีบุตรมีกิ่งนิกายแยกออกมา ๔ สาขา คือนิกายธัมมุตตะริกวาทในบาลี หรือธรรมโมตฺตริยวาทในสํสกฤต ๑ นิกายภัทรยานิกวาทในบาลี หรือภทฺรยานิยวาทในสํสกฤต ๑ นิกายฉันนาคาริกวาทในบาลี หรือศนฺนาคาริกวาทในสํสกฤต ๑ นิกาย สมิติยวาทในบาลี หรือสามฺมมีติยวาทินในสํสกฤต ๑ รวม ๔ นิกาย ทั้ง ๔ นิกายมีทัศนะคล้ายคลึงกับนิกายแม่ จะแตกต่างกันบ้างก็ในส่วนปลีกย่อย แต่นิกายสมิติยวาทเป็นนิกายที่มีอิทธิพลมาก จนภายหลังกลับรุ่งเรืองเกินหน้านิกายแม่เสียด้วยซ้ำ และยังได้กลมกลืนนิกายแม่เข้าไว้เป็นอันเดียวกันอีกด้วย ฉะนั้นในบางแห่งจึงเรียกนิกายสมิติยะว่า *"สมิติยะวัชชีบุตร"* เลยทีเดียว ในจดหมายเหตุของนักธรรมจาริกจีนเล่าว่า นิกายสมิติยะมีอิทธิพลมากในอินเดียจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ท่านสมณะเฮี่ยงจังกล่าวว่าในแคว้นมาลวะแห่งเดียวมีภิกษุของนิกายนี้ถึง ๒๐,๐๐๐ รูป นอกจากนี้ยังมีกระจายอยู่ทั่วไปในอินเดียภาคตะวันออกอีกด้วย พระกนิษฐาองค์หนึ่งของพระเจ้าศีลาทิตย์ หรือหรรษวรรธนะทรงเลื่อมใสในนิกายนี้และมีความเจนจบในหลักธรรมแห่งสมิติยะมาก

หลักธรรมสำคัญ ๑๐ ข้อ

นิกายสมิติยะมีปรัชญาทำนองเดียวกับฝ่ายวัชชีบุตรที่สำคัญที่สุดคือการรับรองว่ามี "บุคคล" หรือ "อาตมัน" โดยปรมัตถ์ เราไม่ใคร่ทราบ

รายละเอียดเกี่ยวกับทิฐิของนิกายนี้มากนัก ในบาลีกถาวัตถุกล่าวว่า

๑. **ถือว่ามีบุคคลโดยความจริงแท้ในปรมัตถ์** เหตุผลก็เป็นทำนองเดียวกับที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนหลักธรรมของฝ่ายวัชชีบุตร

๒. **ถือว่ามีอันตรภาวะ** ฝ่ายสมิติยะอธิบายว่า เพราะเหตุบุคคลผู้อันตราปรินิพพายีมีอยู่ จึงบ่งว่าต้องมีอันตรภาวะ อันตรปรินิพพายีเป็นชื่อของพระอนาคามีประเภท ๑ ในจำนวน ๕ ประเภทคือ

ก. อันตราปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานในระหว่างอายุยังไม่ทันถึงกึ่ง

ข. อุปหัจจปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจนถึงที่สุด

ค. สสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานด้วย ต้องใช้ความเพียรมาก

ง. อสังขารปรินิพพายี พระอนาคามีผู้จะปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก

จ. อุทธังโสโตอกนิฏฐาคามี พระอนาคามีผู้มีกระแสในเบื้องบนสู่อกนิฏฐภพ

ฝ่ายเถรวาทแย้งว่า ถ้าฝ่ายสมิติยะถือว่าเพราะบุคคลผู้อันตรา-ปรินิพพายีมีอยู่ ฉะนั้นจึงบัญญัติว่ามีอันตรภาวะไซร้ ถ้ากระนั้นเพราะบุคคลผู้อุปหัจจปรินิพพายีมีอยู่ บุคคลผู้สสังขารปรินิพพายีมีอยู่ บุคคลผู้อสังขารปรินิพพายีมีอยู่ มิต้องมีอุปหัจจภพ อสังขารภพ สสังขารภพด้วยฤๅ อันที่จริงอันตราปรินิพพายีบุคคนั้นอุปมาดังบุคคลผู้เป็นพระอนาคามีมรณะลง ได้ไปเกิดเป็นพรหมในสุทธาวาส ซึ่งมีอยู่ ๕ ภูมิคือ อวิหาภูมิ อตัปปาภูมิ สุทัสสาภูมิ สุทัสสีภูมิ อกนิฏฐาภูมิ พรหมในชั้นอวิหามีกำหนดอายุ ๑,๐๐๐ กัลป์ ในอภิธรรมสังคหฎีกากล่าวว่า พรหม

ชั้นนี้ต้องอยู่ครบตามกำหนดอายุกัลป์ ส่วนอีก ๔ ชั้นคือ อตัปปามีอายุ ๒,๐๐๐ กัลป์ สุทัสสามีอายุ ๔,๐๐๐ กัลป์ สุทัสสีมีอายุ ๘,๐๐๐ กัลป์ อกนิฏฐามีอายุ ๑๖,๐๐๐ กัลป์ ทั้ง ๔ ชั้น ไม่ต้องอยู่ครบตามกำหนดอายุกัลป์ก็ได้ ฉะนั้นพระอนาคามีที่อุบัติในพรหม ๔ ชั้นนี้ชั้นใดชั้นหนึ่ง ถ้าเจริญมรรคผลแก่กล้าขึ้นก็อาจดับขันธปรินิพพานลงในระหว่างอายุยังไม่ถึงกำหนดกัลป์ จึงเรียกว่าอันตราปรินิพพายี

๒. **ถือว่าไม่มีรูปชีวิตินทรีย์ นตฺถิ รูปชีวิตินฺทริยนฺติ** ฝ่ายสมิติยะกล่าวว่ารูปชีวิตินทรีย์ไม่มี มีแต่ความธำรงอยู่แห่งรูปธรรม แต่ความธำรงอยู่แห่งรูปธรรม ไม่ควรเรียกว่าเป็นรูปชีวิตินทรีย์ มติฝ่ายเถรวาทกล่าวว่า ชีวิตินทรีย์มี ๒ ชนิด คือนามชีวิตินทรีย์ ๑ และรูปชีวิตินทรีย์ ๑ อายุความตั้งอยู่ ความเจริญ การบำรุงการเคลื่อนไหว การเป็นไป และการรักษามีแก่รูปธรรมทั้งหลาย ฉะนั้นจึงต้องมีรูป-ชีวิตินทรีย์ อนึ่ง ผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ นามธาตุย่อมดับไป นามชีวิตินทรีย์ก็ไม่มี แต่รูปกายก็หาได้แตกกระจายทรุดโทรมไปไม่ ทั้งนี้เพราะมีรูปชีวิตินทรีย์รักษาคุมหล่อเลี้ยงอยู่ อสัญญีพรหมไม่มีจิตก็มีรูปชีวิตินทรีย์หล่ออยู่ ในอภิธรรมฎีกาท่านแสดงอรรถไว้ว่า ชีวิตรูป คือรูปธรรมที่รักษาสหชาตของรูปในร่างกายให้ทรงอยู่

ฝ่ายสมีติยะแย้งว่า ถ้าชีวิตินทรีย์มี ๒ คือฝ่ายนามและฝ่ายรูปดังนี้ไซร้ บุคคลก็ต้องตายด้วยมรณะ ๒ อย่างซิ ฝ่ายเถรวาทรับโดยปริยาย แต่ที่จริงเมื่อบุคคลปลงรูปชีวิตินทรีย์ก็ย่อมชื่อว่าปลงอรูปชีวิตินทรีย์ด้วยเหมือนกัน เข้าทำนองรูปแตกนามดับ แต่ในบันทึกของจีนกล่าวว่า ฝ่ายสมิติยะก็ถือว่ามีรูปชีวิตินทรีย์เหมือนกัน ธำรงอยู่ชั่วระยะแห่งอายุ

๓. **ถือว่าวิญญัติก็เป็นสีล วิญฺญตฺติ สีลนฺติ** ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย ทั้งนี้เพราะถือว่าวิญญัติเป็นเพียงอาการทางร่างกายเท่านั้น เจตนา

งดเว้นจากบาปต่างหากที่เป็นตัวศีล

๔. **ถือว่าอนุสัยเป็นอัพยากตะ อนุสยา อพฺยากตาติ** ฝ่ายสมิติยะกล่าวว่า อนุสัยกิเลสเป็นอเหตุกะและเป็นจิตตวิปยุตตสังขาร-ธรรม คือ ไม่ประกอบกับจิตแต่ก็สงเคราะห์ลงในสังขารขันธ์ มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะถือว่าอนุสัยกิเลสเป็นอกุศลแต่อยู่ในจิตที่เป็นอัพยากตะได้

ฝ่ายเถรวาทแย้งฝ่ายสมิติยะว่า อนุสัยที่ท่านว่าเป็นอัพยากตะ ถ้าจะเป็นวิบากอัพยากตะ กิริยาอัพยากตะ หรือเป็นรูปธรรม เป็นพระนิพพานกระมัง

๕. **ถือว่ามีฌานในระหว่าง อตฺถิ ฌานนฺตริกาติ** ฝ่ายสมิติยะกล่าวว่า มีฌานคั่นอยู่ระหว่างปฐมฌานและทุติยฌานต่อกันเรียกว่า **"ฌานันตริยะ"** ได้แก่ฌานซึ่งไม่มีวิตกมีแต่วิจาร ฌานันตริกะนี้บังเกิดขึ้นเมื่อปฐมฌานดับไปแล้ว และทุติยฌานยังไม่บังเกิด มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย ที่จะเรียกภาวะระหว่างปฐมฌานกับทุติยฌานว่าเป็นฌานัน-ตริกะ ฉะนั้นในบาลีอภิธรรมจึงบัญญัติรูปฌานโดยจตุกกนัยและปัญจกนัย ถ้านับลำดับองค์ธรรมของฌานตามจตุกกนัยดังนี้

๑. ปฐมฌาน มีวิตกความตรึก วิจารความตรอง ปีติความอิ่มใจ สุขความสบาย และเอกัคคตา ความมีอารมณ์เดียวเป็นหนึ่ง

๒. ทุติยฌาน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ คงมีแต่ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปีติ มีแต่สุขและเอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน ไม่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ ทั้ง ๓ เลย สุขได้กลายเป็นอุเบกขา ส่วนเอกัคคตาคงมีอยู่

ถ้านับลำดับองค์ธรรมของฌานตามปัญจกนัยดังนี้

๑. ปฐมฌาน มีวิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

๒. ทุติยฌาน ไม่มีวิตก มีแต่วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

๓. ตติยฌาน ไม่มีวิตก วิจาร มีแต่ปีติ สุข เอกัคคตา

๔. จตุตถฌาน ไม่มีวิตก วิจาร ปีติ มีแต่สุขและเอกัคคตา

๕. ปัญจมฌาน ไม่มีวิตก วิจาร ปีติ สุข มีแต่อุเบกขาและเอกัคคตา

เพราะฉะนั้น ฌานที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจารตามนัยเถรวาท คือทุติยฌานในปัญจกนัยนั่นเอง

๖. **ถือว่าการประพฤติพรหมจรรย์ไม่มีในเทวโลก นตฺถิ เทเวสุ พฺรหฺมจริยวาโสติ** ฝ่ายสมิติยะอ้างพระพุทธภาษิตในอังคุตตรนิกายว่า **"ตีหิ ภิกฺขเว ฐาเนหิ ชมฺพุทีปกา มนุสฺสา อุตรกุรุเก จ มนุสฺเส อธิคณฺหนฺติ เทเว จ ตาวตึเส กตเมหิ ตีหิ ฐาเนหิ สูรา สติมนฺโต อิธ พฺรหฺมจริยวาโสติ"** "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีป เป็นผู้สูงและประเสริฐยิ่งกว่ามนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปและเทพยดาชั้นดาวดึงส์

ด้วยฐานะ ๓ ประการ ก็ฐานะ ๓ ประการเป็นไฉน คือเป็นผู้มีความอาจหาญ ๑ เป็นผู้มีสติตั้งมั่น ๑ เป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ๑" ฉะนั้นจึงลงมติว่าในเทวโลกไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์ มติฝ่ายเถรวาทโต้ว่า **"สพฺเพ เทวา ชฬา เอฬมูคา อวิญฺญู หตฺถสํวาจิกา น ปฏิพลา สุภาสิตทุพฺภาสิตานํ อตฺถมญฺญาตุํ สพฺเพ เทวา น พุทฺเธ ปสนฺนา น ธมฺเม ปสนฺนา น สงฺเฆ ปสนฺนา น พุทฺธํ ภควนฺตํ ปยิรุปาสนฺติ น พุทฺธํ ภควนฺตํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติ น พุทฺเธน ภควตา ปญฺเห วิสชฺชิเต อตฺตมนา สพฺเพ เทวา กมฺมาวรเณน สมนฺนาคตา กิเลสาวรเณน สมนฺนาคตา วิปากาวรเณน สมนฺนาคตา อสฺสทฺธา**

อจฺฉนฺทิกา ทุปฺปญฺญา อภพฺพา นิยามํ โอกฺกมิตุํ กุสเลสุ ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ ฯลฯ"

"อ้อ ในเทวโลกที่ท่านว่าไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์นั้น ทวยเทพทั้งหมดถ้าจะเป็นผู้เงอะงะหรือเป็นใบ้พูดไม่ได้ เป็นผู้ที่ไม่รู้เดียงสาต้องใช้วิธีชี้โบ๊ชี้เบ๊ คือใช้ภาษาใบ้ ไม่มีความสามารถที่จะรู้ความแห่งถ้อยคำว่ากล่าวดีหรือกล่าวชั่ว หรือว่าทวยเทพทั้งหลายไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ไม่เลื่อมใสในพระธรรมเจ้า ไม่เลื่อมใสในพระสังฆเจ้า เป็นผู้ไม่เข้าไปนั่งใกล้เฝ้าพระผู้มีพระภาคและไม่ทูลถามปัญหากับพระองค์ ไม่ชื่นชมต่อปัญหาซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงวิสัชนาในฟังแล้ว หรือว่าเทพเจ้าทั้งหลายเป็นผู้ประกอบด้วยกรรมาวรณ์ มีกรรมเป็นเครื่องกีดขวาง ประกอบด้วยกิเลสาวรณ์ มีกิเลสเป็นเครื่องกีดขวาง ประกอบด้วยวิปากาวรณ์ มีวิบากเป็นเครื่องกีดขวาง ปราศจากศรัทธา ปราศจากฉันทะ เป็นผู้มีปัญญาอันทราม เป็นผู้ไม่ควรเพื่อก้าวล่วงลงสู่ความกำหนดแน่นอนอันเป็นทางแห่งกุศลธรรมทั้งหลายหรือว่าไร ท่านจึงว่าไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์ในเทวโลก"

ฝ่ายสมิติยะย้อนว่า "อตฺถิ ตตฺถ ปพฺพชฺชา มุณฺฑิยํ กาสาวธารณา ปตฺตธารณา เทเวสุ สมฺมาสมฺพุทฺธา อุปชฺชนฺติ ปจฺเจกสมฺพุทฺธา อุปฺปชฺชนฺติ สาวกยุคํ อุปชฺชตีติ"

"ในเทวโลกถ้าจะมีการบรรพชา การปลงผม ครองผ้ากาสาวพัสตร์ ทรงบาตรกระมัง หรือว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติ ณ ที่นั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายทรงอุบัติ ณ ที่นั้น คู่แห่งพระสาวกก็ทรงอุบัติ ณ ที่นั้นใช่ไหม"

ฝ่ายเถรวาทโต้ว่า "ถูกแล้วในเทวโลกไม่มีสิ่งซึ่งท่านว่านั้นจริง ก็แต่ในที่ใดมีการบรรพชา ในที่นั้นจึงมีการประพฤติพรหมจรรย์หรือ ในที่

ใดไม่มีการบรรพชา ในที่นั้นก็ไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์หรือ ถ้าท่านจะใช้โยนิโสมนสิการพิจารณาให้ดีถ่องแท้แล้ว จะเห็นได้ว่าเทพพวกอสัญญีสัตว์เท่านั้นที่ไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์ เพราะไม่มีสัญญาจำหมายรับรู้ใด ๆ ส่วนเทพพวกมีสัญญาบางเหล่าที่เป็นสัมมาทิฐิมาฟังธรรมจากพระบรมศาสดา หรือพระสาวก แล้วก็ประพฤติตนตั้งมั่นในศีล สมาธิ ปัญญา นี่ก็เป็นการประพฤติพรหมจรรย์ โดยไม่ต้องบรรพชาเลยก็ได้ อนึ่งพระอนาคามีท่านละสังโยชน์ส่วนเบื้องต่ำได้ขาดแล้ว แต่ก็ละสังโยชน์ที่เป็นส่วนเบื้องบนยังไม่ได้ ต้องไปเกิดในหมู่พรหมเทพ ท่านไปปลงภาระที่นั่น ไปตัดสังโยชน์ให้หมดที่นั่นด้วยการประพฤติพรหมจรรย์ให้ประณีตลึกซึ้งขึ้นไป จนที่สุดได้บรรลุพระอรหัตผลในพรหมโลกนั่นเอง การประพฤติพรหมจรรย์จึงมีได้ในเทวโลก”

ฝ่ายสมิติยะค้านว่า พระอนาคามีท่านทำให้แจ้งซึ่งผลนั้นด้วยมรรคที่ท่านเจริญไว้แก่งอมแล้วแต่ในมนุษย์โลกนี้ต่างหาก แล้วจึงไปงอกเงยขึ้นในเทวโลก

ฝ่ายเถรวาทโต้ว่า ถ้าอย่างนั้นก็แสดงว่าอรหัตมรรคยังเป็นไปเพื่อภพ เป็นไปเพื่อชาตินะซิ พระอนาคามีลงทำอรหัตมรรคเกิดในมนุษย์โลกท่านก็ต้องสำเร็จอรหัตผลในขณะต่อไปในทันทีเหมือนกัน พระอรหันต์ยังมีภพอยู่ซิ

ฝ่ายสมิติยะแก้ว่า เนื้อที่เขายิงด้วยลูกศรถูกที่สำคัญ แม้มันจะยังวิ่งหนีไปได้จากที่นี้ไปสู่ที่อื่นอันไกลแสนไกล แต่ในที่สุดก็ย่อมสิ้นชีวิตฉันใด พระอนาคามีก็จะทำให้แจ้งซึ่งอรหัตผลในเทวโลก ด้วยมรรคอันท่านทำให้เกิดแล้วแต่ในโลกนี้ฉันนั้น

สรุปความว่า ฝ่ายสมิติยะมีวาทะว่าไม่มีการประพฤติพรหมจรรย์ในเทวโลก ฝ่ายเถรวาทมีวาทะว่า พรหมจรรย์ที่หมายเอาการบรรพชา

อุปสมบทในเทวโลกไม่มี แต่พรหมจรรย์ที่หมายเอาการปฏิบัติอบรมศีล สมาธิ ปัญญา ต้องมี

๗. **ถือว่าปุถุชนก็ละกามราคะ พยาบาทได้** แต่การละนั้นมิใช่ละด้วยอริยญาณ หากละด้วยรูปาวจรมรรค ข้อนี้ถือตรงกันกับฝ่ายสรวาสติวาทิน มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย ถือว่ากามราคะ พยาบาทของปุถุชนถูกอำนาจฌานกดทับไว้แบบหินทับหญ้าเท่านั้น หาอาจละได้ขาดไม่

๘. **ถือว่าบุคคลละกิเลสได้เป็นส่วนๆ โอธิโสธิโส กิเลส ชหตีติ** ฝ่ายสมิติยะกล่าวว่าบุคคลละกิเลสได้เป็นส่วน ๆ ละได้เป็นชนิด ๆ ทั้งนี้มีพระพุทธภาษิตว่า

"อนุปุพฺเพน เมธาวี โถกํ โถกํ ขเณ ขเณ
กมฺมาโร รชตสฺเสว นิทฺธเม มลมตฺตโนติ"

"ผู้มีปัญญาพึงกำจัดมลทินโทษของตนทีละน้อย ๆ ทุกขณะโดยลำดับ เหมือนช่างทองกำจัดมลทินแห่งเงินทองฉะนั้น" (ขุททกนิกาย) มติฝ่ายเถรวาทค้านว่าพระพุทธภาษิตนี้ หมายถึงการปฏิบัติธรรมโดยลำดับจากตื้นไปหาลึก โดยไม่ต้องท้อถอยให้อุตสาหะพยายามปฏิบัติชำระมลทินโทษ โทษก็จะลดน้อยลงตามลำดับ มิได้หมายถึงตัวผลแห่งปฏิบัติธรรมถึงขั้นใดก็สามารถละกิเลสในขั้นนั้นโดยสิ้นเชิง เช่นพระโสดาบันบุคคล ท่านย่อมละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาสได้พร้อมกันในขณะที่โสดาปัตติมรรคบังเกิด ไม่ใช่ละทีละอย่าง สมดังพระพุทธพจน์ในรัตนสูตรแห่งขุททกนิกายว่า

"สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย
ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวนฺติ
สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉิตญฺจ

สีลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิญฺจิ
จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต
ฉจาภิธานานิ อภพฺโพ กาตุนฺติ”

“สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสอันใดอันหนึ่งยังมีอยู่ ธรรมเหล่านั้น อันพระโสดาบันท่านละได้ขาดแล้ว พร้อมด้วยทัศนสมบัติ กล่าวคือ โสดาปัตติมรรคทีเดียว อนึ่ง ท่านเป็นผู้พ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔ ไม่อาจเพื่อกระทำอภิฐานทั้ง ๖”

นอกจากนี้ยังมีพระพุทธวจนะ **“ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย อริยสาวกสฺส วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาทิ ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมนฺติ สห ทสฺสนุปฺปาทา ภิกฺขเว อริยสาวกสฺส ตีณิ สญฺโญชนานิ ปหียนฺติ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโสติ”** “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดดวงตาแห่งธรรมที่ปราศจากธุลี ปราศจากมลทินบังเกิดขึ้นแล้วแก่พระอริยสาวกว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งบังเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดย่อมมีความดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พร้อมกับการบังเกิดขึ้นแห่งธรรมจักษุนั้น พระอริยสาวกย่อมละสังโยชน์ ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส”

๙. **ถือว่าการที่ความดับของสังขารก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยเหมือนกัน** ในบันทึกของจีนว่า ธรรมดาสังขารธรรมทั้งปวงต้องอาศัยเหตุปัจจัยเป็นแดนเกิด เมื่อหมดเหตุหมดปัจจัยแล้วก็ย่อมดับไป แต่ฝ่ายสมิติยะกล่าวว่า ความดับของสังขารเหล่านั้นก็ต้องอาศัยเหตุปัจจัยมาทำให้ดับด้วย เช่นสังขารธรรม ย่อมมีอุปปาทะความเกิดขึ้น ฐิติความตั้งอยู่ ภังคะความแปรดับไป ภังคะจักเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยความไม่มีแห่งฐิติเป็นเหตุบันดาล ถ้ายังมีฐิติอยู่ตราบใด ตราบนั้นภังคะก็มีไม่ได้ มติฝ่ายเถรวาทไม่วิจารณ์

๑๐. **ถือว่าสังขตธรรมไม่มีสภาวะอยู่ด้วยตัวของมันเอง** ในบันทึกของจีนว่า เป็นมติของฝ่ายสมิติยะรุ่นหลังซึ่งพ้องกันกับมติของฝ่ายเสาตฺรนฺติกวาทิน

บทที่ ๓๑
นิกายมหิศาสกะ

○○○

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์ฝ่ายบาลีกล่าวว่า นิกายนี้แยกมาจากเถรวาทโดยตรง แต่ในปกรณ์ฝ่ายสันสกฤตกล่าวว่าแยกมาจากนิกายสรวาสติวาทิน ในบันทึกของภิกษุปรมัตถ์เล่าว่า ผู้เป็นต้นบูรพาจารย์ของนิกายเป็นพราหมณ์มีความแตกฉานเจนจบในพระเวท จนได้รับยกย่องขึ้นเป็นปุโรหิต ภายหลังเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงออกอุปสมบท และได้นำหลักธรรมในพระเวทปรุงแต่งผสมกับพระพุทธวจนะ ตั้งเป็นนิกายขึ้นชื่อว่า **"นิกายมหิศาสกะ"** แต่บันทึกของกุยกีเล่าว่า คณาจารย์ผู้ให้กำเนิดนิกายเป็นพระราชาภายหลังเสด็จออกผนวชตั้งเป็นนิกายใหม่ จากการสอบสวนทางประวัติศาสตร์ปรากฏว่า นิกายนี้มีหลักแหล่งที่ลุ่มแม่น้ำมหีทางภาคตะวันตกและภาคใต้ของอินเดีย โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีอิทธิพลอยู่ใน อวันตี วนวาสี มหิสมณฑล และแคว้นเกรละ แล้วข้ามฝั่งทะเลไปแพร่หลายอยู่ในเกาะลังกา ในพุทธศตวรรษที่ ๙ สมณะฟาเหียนได้มาพบคัมภีร์วินัยปิฎกและคัมภีร์สังยุกตาคมของนิกายนี้ที่ลังกา และได้อัญเชิญกลับสู่ประเทศจีนด้วย แต่เป็นที่น่าเสียใจว่าท่านมิได้แปลด้วยตนเอง เพราะมัจจุราชได้คร่าชีวิตไปเสียก่อน การแปลวินัยปิฎกจึงตกเป็นหน้าที่ของพระพุทธชีวะชาวแคว้นกาศมีระเดินทางมาสู่ประเทศจีนได้ลงมือแปลสู่จีนพากย์ ณ วัดเล่งกวงยี่ สำเร็จเป็นหนังสือ ๓๐ ผูกให้ชื่อว่า **"โหงวฮุงลุก"** "ปัญจอัธยายมหิศาสกวินัย"

หลักธรรมสำคัญ ๑๘ ข้อ

๑. **ถือว่าอดีต อนาคต ไม่มีสภาวะอยู่จริง แต่ปัจจุบันมีอยู่** มตินี้ตรงกับฝ่ายเถรวาท มหาสังฆิกะวาท เสาตฺรนฺติกวาท แต่ขัดแย้งกับฝ่ายสรวาสติวาทิน

๒. **ถือว่าการแทงทะลุอริยสัจ ๔ เป็นไปในขณะเดียว** มตินี้ตรงกันกับฝ่ายสรวาสติวาทิน

๓. **ถือว่าปุถุชนไม่สามารถละราคะ โทสะได้** มตินี้ตรงกับฝ่ายเถรวาท แต่ขัดกับฝ่ายสรวาสติวาท

๔. **ถือว่าพาหิรศาสดาไม่สามารถบรรลุอภิญญา ๕ ได้** มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๕. **ถือว่าไม่มีพรหมจริยวาสในเทวโลก** มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๖. **ถือว่าไม่มีอันตรภาวะ** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

๗. **ถือว่าพระอรหันต์ไม่สร้างสมบุญสมภาร** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

๘. **ถือว่าปัญจวิญญาณมีทั้งวิราคะและสราคะ** มติฝ่ายเถรวาทถือว่า วิราคะ สราคะอยู่ที่ชวนจิต

๙. **ถือว่ามีโลกิยสัมมาทิฐิ** มติฝ่ายเถรวาท สรวาสติวาทินรับรองแต่ขัดกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๐. **ถือว่าไม่มีโลกิยศรัทธินทรีย์** มติฝ่ายเถรวาท สรวาสติวาทินไม่เห็นพ้อง แต่ฝ่ายมหาสังฆิกะรับรอง

๑๑. **ถือว่าอนุสัยไม่ใช่จิต ไม่ใช่เจตสิก ไม่มีอารมณ์ ต่างกับสังโยชน์ อนุสัยเป็นจิตตวิปยุตต์ แต่สังโยชน์เป็นจิตตสัมปยุตต์** มตินี้เข้ากับมติฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๒. **ถือว่าปุญญาภิสังขารไม่เป็นเหตุแห่งภพโดยตรง** ฝ่ายมหิศาสกะกล่าวเหตุแห่งภพ ๓ คือ อปุญญาภิสังขารกล่าวคืออกุศลกรรมต่างหาก ส่วนกุศลกรรม คือปุญญาภิสังขารนั้นเป็นไปเพื่อความสิ้นภพโดยลำดับ แต่ก็สงเคราะห์ว่าปุญญาภิสังขารเป็นปริยายโดยอ้อมให้เกิดผลวิบากแก่สัตว์ผู้ยังไม่ละอกุศลกรรมขาดได้ มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย

๑๓. **ถือว่าพระโสดาบันอาจเสื่อมได้ แต่พระอรหันต์ไม่เสื่อม** มตินี้ตรงกับฝ่ายมหาสังฆิกะ

๑๔. **ถือว่ามรรค และวิมุตติของพระพุทธเจ้าและพระสาวกเสมอเหมือนกัน** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง เพราะพระพุทธเจ้าทรงสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าก็ทรงต้องอาศัยอริยมรรค ๘ พระสาวกที่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ก็ต้องอาศัยอริยมรรค ๘ ฉะนั้น ความหลุดพ้นจากบ่วงทุกข์จึงเสมอเหมือนกัน

๑๕. **ถือว่าพระพุทธเจ้าสงเคราะห์อยู่ในสงฆ์ การถวายทานแก่สงฆ์จึงมีผลานิสงส์ใหญ่** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

๑๖. **ถือว่าโดยปรมัตถ์ไม่มี "บุคคล" หรือ "อัตตา" เป็นผู้เวียนว่ายต่อชาติต่อภพ** มติฝ่ายเถรวาท มหาสังฆิกะวาท สรวาสติวาทินเสาตฺรนฺติกวาทเห็นพ้อง แต่ขัดกับมติฝ่ายวัชชีบุตรและสมิติยะวาท

๑๗. **ถือว่าไม่มีโลกุตตรฌาน** เพราะฌานเป็นฝ่ายโลกีย์คือรูปฌาน โลกุตตระจึงไม่มีฌานมีแต่สมาธิจิตเท่านั้น มติฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง

๑๘. **ถือว่าสังขารทั้งหลายเกิดดับทุกขณะ** มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง

จำเนียรกาลล่วงมา นิกายมหิศาสกะได้เปลี่ยนความคิดหลายอย่าง เช่นถืออดีตภาวะและอนาคตภาวะเป็นของมีจริง มีอันตรภาวะ กรรมคือ

เจตนา ไม่มีกายกรรม และวจีกรรม มหาปฐพีมณฑลตั้งดำรงอยู่ได้จนสิ้นกัลป์ไม่เปลี่ยนแปลง ต่อเมื่อกำหนดสิ้นกัลป์เมื่อใด เมื่อนั้นจึงเปลี่ยนแปลงไป การบูชาพระสถูปเจดีย์มีผลบุญเล็กน้อยเท่านั้น อนุสัยปรากฏอยู่แม้ในปัจจุบันธรรม ฯลฯ

บทที่ ๓๒
นิกายธรรมคุปตะ

๐๐๐

ประวัตินิกาย

ในปกรณ์บาลีกล่าวว่า นิกายนี้แยกมาจากนิกายมหิศาสกะพร้อมกับนิกายสรวาสติวาทินในพุทธศตวรรษที่ ๒ และเรียกเป็นบาลีว่า **"ธัมมคุตตะ"** วสุมิตรก็กล่าวตรงกันว่าเป็นสาขาของนิกายมหิศาสกะ แต่ว่าเกิดขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๓ ในบันทึกของจีนเล่าว่าคณาจารย์ต้นนิกายชื่อ **พระธรรมคุปตะ** เป็นผู้เลื่อมใสในพระโมคคัลลานะมาก และเป็นผู้นำเอาลัทธิพราหมณ์เข้ามาเจือในนิกาย จัดแบ่งพระธรรมวินัยออกเป็น ๕ หมวดคล้ายกับฝ่ายมหาสังฆิกะคือ สูตรปิฎก ๑ วินัยปิฎก ๑ อภิธรรมปิฎก ๑ ธรณีปิฎก ๑ และโพธิสัตว์ปิฎก วินัยปิฎกของนิกายนี้ได้ถูกแปลสู่จีนพากย์โดยพระพุทธยศกับเต๊กฮุดเหนียม เมื่อ พ.ศ. ๙๕๓ เป็นหนังสือ ๖๐ ผูก ชื่อว่า **"สี่ฮุงลุก"** หรือ **"จตุรอัธยายธรรมคุปตะวินัย"** ปรากฏว่าวินัยปิฎกฉบับนี้สังฆมณฑลจีนนิยมนับถือมาก ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ คณาจารย์จีนรูปหนึ่งชื่อ **"เต้าซวง"** ได้อาศัยธรรมคุปตะวินัยนี้จัดตั้งเป็นนิกายขึ้นเรียกว่า **"นิกายวินัย"** อนึ่งศาสตราจารย์ไซรุสกิสันนิษฐานว่าพระธรรมคุปตะรูปนี้น่าจะเป็นรูปเดียวกับพระโยนกธรรมรักขิตผู้เป็นหัวหน้าคณะธรรมทูตในครั้งรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และว่าอิทธิพลของนิกายนี้ครอบงำอยู่ทางแถบเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ตลอดจนบางท้องถิ่นในเอเชียกลาง

หลักธรรมสำคัญ ๕ ข้อ

นิกายธรรมคุปตะมีหลักธรรมเอียงไปข้างฝ่ายมหาสังฆิกะมากกว่าเอียงไปข้างนิกายมหิศาสกะซึ่งตนแยกออกมา

๑. **ถือว่าทานที่ถวายแก่พระพุทธองค์มีผลานิสงส์มากกว่าถวายในสงฆ์** มตินี้ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นด้วย เพราะมีพระพุทธภาษิตบาลีตรัสว่า บุคคลพึงถวายทานแด่สงฆ์ (หมายถึงพระอริยสงฆ์) ย่อมได้ชื่อว่าบูชาพระองค์ด้วย และพระสงฆ์ด้วย ทานที่ไม่เจาะจงบุคคล โน้มไปเพื่อสงฆ์ย่อมมีผลานิสงส์มาก แต่มิได้หมายความว่าทานที่ถวายแด่พระพุทธองค์มีอานิสงส์น้อย ทานที่ถวายอุทิศแด่พระพุทธองค์ย่อมมีมหาผลอันเลิศ (ดูเรื่องในหลักธรรมฝ่ายมหาสังฆิกะและเครือนิกายอื่น ๆ)

๒. **ถือว่าการบูชาพระสถูปเจดีย์มีบุญสมภารโอฬารนักหนา** ฝ่ายธรรมคุปตะอธิบายว่าพระสถูปเจดีย์ ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุ ถ้าเราบูชาด้วยจิตเลื่อมใสก็มีผลเท่ากับได้บูชาองค์พระบรมศาสดาดุจกัน มติฝ่ายเถรวาทเห็นพ้อง เพราะมีพุทธดำรัสในบาลีมหาปรินิพพานสูตรว่า "ดูก่อนอานนท์ ถูปารหบุคคล คือบุคคลผู้สมควรสร้างสถูปให้มี ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑ สาวกของพระตถาคต ๑ พระเจ้าจักรพรรดิ ๑ อานนท์ ! เพราะอาศัยอำนาจประโยชน์อะไร ตถาคตผู้เป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธ-เจ้า... ฯลฯ จึงชื่อว่าเป็นถูปารหบุคคล ดูก่อนอานนท์ ชนทั้งหลายเป็นอันมาก ทำจิตให้เลื่อมใสในสถูปนั้นแล้ว เบื้องหน้าแต่มรณะเพราะความสลายแห่งกาย ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์....ฯลฯ"

๓. **ถือว่าวิมุตติของพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกแม้จะเสมอกัน แต่มรรคที่ให้สำเร็จผิดกัน** ฝ่ายธรรมคุปตะอธิบายว่าเหมือนช้างว่ายข้ามแม่น้ำคงคา ช้างนั้นย่อมมีเท้ากระทบพื้นน้ำได้ เปรียบด้วย

พระพุทธองค์ย่อมมีมรรคญาณอันลึกซึ้งกว้างขวางกว่า ส่วนกระต่ายข้ามแม่น้ำคงคา เท้าของกระต่ายหาอาจหยั่งถูกพื้นไม่ คงว่ายอยู่เพียงแค่ผิวน้ำเปรียบด้วยพระสาวกอรหันต์ ฉะนั้นมรรคจึงมีตื้นลึกกว่ากัน มติฝ่ายเถรวาทไม่ถือว่าวิธีข้ามมีตื้นลึกเช่นมติฝ่ายธรรมคุปตะ แต่กล่าวว่าพระพุทธญาณนั้นย่อมลึกซึ้งกว้างขวางกว่าพระอรหันตญาณ พระอรหันต์ไม่สามารถกำหนดตามพระสัพพัญญุตญาณได้

๔. **ถือว่าพาหิรศาสดาไม่มีผู้บรรลุอภิญญา ๕** ฝ่ายเถรวาทไม่รับรอง

๕. **ถือว่ารูปกายของพระอรหันต์ก็เป็นอนาสวะ** ฝ่ายเถรวาทไม่เห็นพ้อง

บทที่ ๓๓
นิกายเหมวันตะและกาศยปิยะ

○○○

นิกายเหมวันตะปรากฏในปกรณ์สํสกฤตว่าแตกมาจากนิกายเถรวาท ในพุทธศตวรรษที่ ๓ เนื่องจากสำนักนี้ตั้งอยู่ทางแถบภูเขาหิมาลัย จึงมีชื่อว่าเหมวันตะ มีหลักปรัชญาส่วนใหญ่เหมือนกับฝ่ายมหาสังฆิกะ ส่วนนิกายกาศยปิยะนั้นในบาลีเรียกว่ากัสสปิกวาท เกิดขึ้นในศตวรรษที่ ๒ ว่าเป็นสาขาของนิกายสรวาสติวาทิน ในปกรณ์สํสกฤตว่านิกายนี้เกิดขึ้นครั้งปลายพุทธศตวรรษที่ ๓ บูรพาจารย์ของนิกายกาศยปิยะเล่ากันว่าสำเร็จเป็นพระอรหันต์ตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ มีชื่อว่ากาศยปิยะหรือกัสสปะ ศาสตราจารย์ไซรุสกิสันนิษฐานว่า ท่านผู้นี้เป็นคนเดียวกับพระกัสสปะโคตตะซึ่งเป็นธรรมทูตนำพระศาสนาไปแพร่หลายในหิมวันตประเทศ ในแผ่นดินพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง นิกายกาศยปิยะมีหลักธรรมส่วนใหญ่เหมือนกับนิกายธรรมคุปตะ

นิกายวิภัชวาทิน

นิกายนี้ไม่ปรากฏในคัมภีร์เภทธรรมมติจักรศาสตร์ของพระวสุมิตร แต่ปรากฏในคัมภีร์มหาวิภาษาศาสตร์หลายสิบแห่ง ทั้งนี้ในฐานะที่ถูกวิพากษ์อย่างหั่นแหลกจากฝ่ายสรวาสติวาทิน ในตำนานฝ่ายบาลีวิภัชวาทินคือนิกายเถรวาทซึ่งปรากฏชื่อนี้ขึ้นในครั้งตติยสังคายนา ในพระสูตรบาลีกล่าวว่า ความจริงคำนี้เป็นพระพุทธวจนะว่า

เอกํสวจนํ เอกํ　　วิภชฺชวจนาปรํ
ตติยํ ปฏิปุจฺเฉยฺย　　จตุตฺถํ ปน ฐาปเย”

"ปัญหาพยากรณ์อย่าง ๑ พึงแก้ตรง อีกอย่าง ๑ พึงแก้จำแนก อย่างที่ ๓ พึงย้อนถาม ส่วนที่ ๔ พึงยกเลิก" (อังคุตตรนิกาย) อนึ่ง ในบาลีมัชฌิมนิกาย พระบรมศาสดาตรัสว่าพระองค์เป็นวิภัชวาทีแสดงธรรมโดยแยกแยะแจกแจง พระสาวกในนิกายเถรวาทเห็นเป็นมงคลนามพ้องกับจุดประสงค์แห่งนิกายตนจึงรับเอา "วิภัชวาทิน" มาเป็นชื่อนิกาย แต่ข้อเท็จจริงบอกแก่เราว่า วิภัชวาทินมิใช่จะเป็นชื่ออีกชื่อหนึ่งของฝ่ายเถรวาทเท่านั้น ในบันทึกของจีนกล่าวว่า นิกายบัญญัติวาท นิกายมหิศาสกะ นิกายสมิติยะ บางครั้งก็เรียกพวกของตนว่าเป็นวิภัชวาทินเหมือนกัน ศาสตราจารย์คิมูระไทเกนให้ข้อสันนิษฐานว่า บางทีนิกายนี้จะเป็นอีกนิกายหนึ่งซึ่งสมานรวมความคิดของฝ่ายเถรวาทและมหาสังฆิกะ ในตำนานของธิเบตกลับกล่าวว่า วิภัชวาทินเป็นนิกายแยกจากเถรวาท และจากวิภัชวาทินนี้จึงเกิดนิกายมหิศาสกะ กาศยปิยะ ธรรมคุปตะอีกด้วย ความเห็นของข้าพเจ้าเมื่อพิเคราะห์แล้ว ปรารถนาสันนิษฐานว่า วิภัชวาทิน เป็นชื่อซึ่งพวกนิกายในกลุ่มที่แยกจากเถรวาทนิยมใช้เรียกนิกายของตนรวมทั้งนิกายเถรวาทเดิม และนิกายมหิศาสกะ นิกายกาศยปิยะ นิกายเสาตฺรนฺติก และนิกายธรรมคุปตะด้วย ในปกรณ์ฝ่ายสรวาสติวาทินซึ่งเป็นนิกายใหญ่ แม้จะเป็นสาขาของเถรวาท แต่ก็ไม่ยอมรับเอาคำวิภัชวาทินมาใช้ มิหนำยังตั้งตนเป็นคู่ปรับกับพวกวิภัชวาทิน ฉะนั้นวิภัชวาทินในทัศนะของฝ่ายสรวาสติวาทินหมายมุ่งไปถึงนิกายมหิศาสกะ นิกายธรรมคุปตะ นิกายกาศยปิยะเป็นพิเศษ และมีหลายแห่งทั้งในคัมภีร์สันสกฤตอื่นรุ่นต่อ ๆ มา เมื่อกล่าวถึงวิภัชวาทินก็หมายถึงนิกายเถรวาทและนิกายเสาตฺรนฺติกวาทินอีกด้วย

บทที่ ๓๔
นิกายเถรวาท
○○○

ประวัตินิกาย

นิกายเถรวาทหรือสํสกฤตเรียกว่า **"สถวีรวาท"** นี้ นับว่าเป็นนิกายที่สามรถรักษาพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บริสุทธิ์บริบูรณ์กว่านิกายอื่น ๆ และเป็นนิกายซึ่งเคารพต่อมติของพระอรหันต์เจ้าทั้งหลายในครั้งปฐมสังคายนา จึงเป็นนิกายซึ่งสืบเนื่องมาแต่บรรดาพระเถรานุเถระครั้งกระนั้นโดยตรง ฉะนั้นจึงเรียกว่า **"เถรวาท"** นิกายนี้ได้รุ่งโรจน์อยู่ในภาคกลางของอินเดีย ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอชาตศัตรู และจนถึงรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช นับเป็นเวลากว่า ๓๐๐ ปี ถึงแม้ว่าในพุทธศตวรรษที่ ๑ จะเกิดการแตกนิกายขึ้นและนิกายเถรวาทจะเป็นฝ่ายเสียเปรียบในเบื้องแรก แต่ในที่สุดก็กลับเป็นฝ่ายชนะเรียกเอาความเลื่อมใสศรัทธาจากพระเจ้ากาฬาโศกแห่งสุสูนาควงศ์ ซึ่งครองมคธในยุคนั้นกลับคืนได้ เมื่อถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๓ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์แห่งพระจักรพรรดิอโศกและความสามารถของพระโมคคลีบุตรติสสเถระ นิกายนี้จึงได้แพร่หลายออกไปโดยกว้างขวางทั่วชมพูทวีปและนานาประเทศนอกอาณาเขตมัธยมประเทศข้อความละเอียดได้ปรากฏแล้วในตอนต้น ๆ ของหนังสือเล่มนี้ แต่เป็นที่น่าประหลาด นับตั้งแต่พ้นพุทธศตวรรษที่ ๓ แล้ว นิกายเถรวาทแม้จะยังมีอยู่ประปรายในอินเดีย เราก็ไม่อาจทราบความเป็นไปได้โดยละเอียด ตรงกันข้ามกับเกาะสิงหลหรือประเทศศรีลังกาในปัจจุบันนี้กลับเป็นอู่แห่งความเจริญพัฒนาของพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทตลอด

ระยะกาล ๒,๐๐๐ ปีเศษ ตามตำนานเล่าว่าพระโสณะและพระอุตตระพร้อมกับบริวารพานิกายเถรวาทไปเผยแพร่ในสุวรรณภูมิ ปัจจุบันได้แก่บริเวณแถวพม่าใต้จนถึงภาคกลางของประเทศไทย มีศูนย์กลางที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือแถบจังหวัดนครปฐมเดียวนี้ สุวรรณภูมิเป็นภูมิประเทศ ซึ่งชาวอินเดียแต่ครั้งก่อนพุทธกาลรู้จักดี ปรากฏว่ามีการค้าขายติดต่อกัน และมีชาวอินเดียทั้งที่เป็นชาติอารยันและชาวอินเดียที่เป็นชาติดราวิเดียน อพยพเข้ามาตั้งรกรากอยู่บ้างแล้ว เพราะฉะนั้นพระโสณะและพระอุตตระจึงสะดวกในการสั่งสอนพระพุทธศาสนาว่าได้เทศนาพรหมชาลสูตรโปรดพวกชาวสุวรรณภูมิ มีคนบรรลุมรรคผลถึง ๖๐,๐๐๐ คน แต่รายละเอียดต่อไปจะมีอย่างไรในตำนานหากล่าวถึงไม่ ส่วนทางประเทศลังกาปรากฏว่า ในปี พ.ศ. ๒๓๖ เป็นปีที่กษัตริย์ลังกาผู้ครองเมืองอนุราธปุระองค์ใหม่ ทรงพระนามว่าเทวานัมปิยติสสะขึ้นเสวยราชย์ พระมหินทร์นำคณะธรรมทูตไปเผยแผ่พระศาสนาในลังกา พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงศรัทธาประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภ์ โปรดให้อุปสมบทบุคคลและก่อสร้างวิหารเจดีย์มีวัด **มหาวิหาร เจติยคีรีวิหาร ถูปาราม** เป็นต้น และโปรดให้ราชทูตไปทูลพระเจ้าอโศกขอคณะภิกษุณี เพื่อมาอุปสมบทแก่หญิงชาวลังกาตลอดจนทูลขอกิ่งมหาโพธิเพื่อสักการะบูชาด้วย พระเจ้าอโศกทรงสนับสนุนส่งพระธิดาซึ่งเป็นภิกษุณี ทรงนามว่าสังฆมิตตาเถรี พร้อมด้วยบริวารและให้อัญเชิญกิ่งพระศรีมหาโพธิ์มาประทาน ปรากฏว่าน้องสะใภ้ของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะทรงนามว่า พระอนุฬาเทวี ออกอุปสมบทเป็นภิกษุณีพร้อมด้วยบริวารอีก ๑,๐๐๐ คน เป็นครั้งปฐมในลังกา ส่วนกิ่งมหาโพธิ์โปรดให้ปลูกขึ้นในมหาเมฆวันอุทยานว่ายังมีเชื้อสายปรากฏอยู่จนถึงกาลปัจจุบันนี้ **ต่อมาเมื่อการศึกษาพระธรรมวินัยแพร่หลายในหมู่**

สงฆ์ชาวลังกาแล้ว พระมหินทร์ก็ทูลขอให้พระเจ้าเทวนัมปิยติสสะทรงเป็นราชูปถัมภ์ ชุมนุมสงฆ์ในลังกาจัดทำสังคายนาขึ้น ณ ถูปาราม เมืองอนุราธปุระว่ามีพระอรหันต์ร่วมประชุมถึง ๖๘,๐๐๐ องค์ ทำอยู่ ๑๐ เดือนจึงสำเร็จ นับตั้งแต่นั้นมาพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ มีคันถรจนาจารย์แต่งคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อธิบายพระไตรปิฎกเป็นภาษาลังกา เพื่อศึกษาแพร่หลาย เป็นหลักฐานยิ่งกว่าในประเทศอินเดียซึ่งนับวันนิกายเถรวาทจะหมดรัศมีลงไปเรื่อย ๆ

เถรวาทสู่ลังกา

ครั้นตก พ.ศ. ๔๒๙ ในแผ่นดินพระเจ้าวัฏฏคามินี เกิดอริราชศัตรูต่างด้าว คือพวกทมิฬยกมาจากภาคใต้ของอินเดียข้ามทะเลมาตีนครอนุราธปุระแตก พระเจ้าวัฏฏคามินีหลบหนีข้าศึกไปซ่องสุมรี้พลในชนบท ระหว่างนั้นได้รับอุปการะเสบียงกรังจากพระมหาเถระรูปหนึ่งชื่อติสสะ ภายหลังทรงรบชนะพวกทมิฬ กลับได้ครองเมืองอนุราธปุระแล้ว ทรงรำลึกถึงพระคุณของพระติสสมหาเถระ จึงโปรดให้สร้างวัดชื่อ **“อภัยคีรีวิหาร”** ให้พระติสสมหาเถระและบริวารอาศัย ต่อมาคณะสงฆ์ฝ่าย **“มหาวิหาร”** ไม่พอใจในปฏิปทาของฝ่ายอภัยคีรีวิหาร โดยกล่าวว่าเป็นพวกประจบคฤหัสถ์ จึงแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย ถึงกับไม่ไปมาหาสู่กัน แต่ไม่ถึงแยกเป็นนิกายออกโดยโจ่งแจ้ง เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าวัฏฏคามินีและคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ ปรารภความแตกร้าวอันนี้ จึงชุมนุมสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้น ณ มหาวิหาร มีพระพุทธทัตตะ (เห็นจะเป็นพระมหาเถระฝ่ายมหาวิหาร) เป็นประธาน พระติสสมหาเถระคณาจารย์ใหญ่อภัยคีรีวิหารเป็นผู้วิสัชนาพระธรรมวินัย มีจำนวนพระเถระที่เข้าประชุม ๑๐๐๐ รูป ทำ ๑ ปีจึงสำเร็จ เมื่อปี พ.ศ.

๔๓๓ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิจารณ์สังคายนาครั้งนั้นว่า "ตั้งแต่ พ.ศ. ๔๔๐ จน พ.ศ. ๔๕๔ นี้ เป็นเวลาที่พระเจ้าวัฏฏคามินียังกำลังหลบหนีพวกทมิฬอยู่ในมาลยประเทศ ในหนังสือสยามูปสัมปทาวัตว่า พระสงฆ์ทำสังคายนาครั้งนี้ ทำที่อลุวิหารในเมืองมาตุละ แลว่าผู้ที่อุดหนุนนั้นจะเป็นนายบ้านหรือพ่อเมืองอะไรคนหนึ่ง ซึ่งได้มีอำนาจปกครองอยู่แขวงเมืองมาตุละนั้น มิใช่พระเจ้าวัฏฏคามินี อีกประการหนึ่งอภัยคีรีวิหารในเวลานั้นยังไม่ได้สร้าง จึงเห็นว่าความที่กล่าวในตำนานสังคายนาจะผิดตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้า ในเรื่องสังคายนาครั้งที่ ๒ ในลังกาทวีปนี้ ที่ปรากฏว่าทำในหัวเมืองในเวลาบ้านเมืองยุคเข็ญเห็นจะเป็นความจริง ด้วยสมกับเหตุที่ปรารภ ส่วนพระสงฆ์ที่ทำสังคายนานั้น อาจจะมีคณาจารย์ที่เป็นใหญ่ในอนุราธบุรีมาสมทบด้วยบ้าง แต่โดยมากคงจะเป็นพระหัวเมือง" (ดูหนังสือเรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป)

พระพุทธโฆษาจารย์มาลังกา

อย่างไรก็ดีสังคายนาครั้งนั้นมีผลก่อให้เกิดการจารึกพระธรรมวินัยลงเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งแรก เพื่อป้องกันความวิปลาสคลาดเคลื่อน จึงนับว่าเป็นพระไตรปิฎกฉบับเขียนฉบับแรกของฝ่ายเถรวาท ครั้นตกราวพุทธศตวรรษที่ ๙ ในแผ่นดินพระเจ้ามหานาม มีพระคณาจารย์ผู้แตกฉานพระไตรปิฎกรูปหนึ่งชื่อ **"พระพุทธโฆษะ"** เป็นชาวแคว้นมคธ จาริกข้ามทะเลลงมาประเทศลังกา ประสงค์จะแปลพระไตรปิฎกและบรรดาอรรถกถาซึ่งเป็นภาษาสิงหลกลับสู่มคธพากย์ สันนิษฐานว่าพระไตรปิฎกคงจะเขียนด้วยตัวอักขระสิงหล แต่เป็นภาษาบาลี ส่วนอรรถกถา ฎีกาคงจะแต่งในภาษาสิงหลล้วน พระพุทธโฆษะมุ่งจะแปล

จะถ่ายทอดอรรถกถาเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าในประเทศอินเดียมีแคว้นมคธเป็นต้น แม้ลัทธิพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทจะตกอับ สู้นิกายมหาสังฆิกะ นิกายสรวาสติวาทิน และนิกายเสาตรนฺติกวาทิน ตลอดจนนิกายวัชชีบุตรมิได้ ถึงกระนั้นพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาทก็ยังจะต้องมีอยู่ให้กุลบุตรศึกษาเล่าเรียน มิฉะนั้นพระพุทธโฆษะท่านจะไปเที่ยวร่ำเรียนพระธรรมวินัยจนกระทั่งปรากฏเกียรตินามว่าเป็นผู้ทรงพระไตรปิฎกในแคว้นมคธได้อย่างไร อนึ่ง ณ เมืองกาญจิปุระซึ่งตั้งอยู่ทางอินเดียภาคใต้ ปรากฏว่าเป็นเมืองที่นิกายเถรวาทยังรุ่งเรืองอยู่ มีการศึกษาพระปริยัติธรรมของนิกายนี้โดยกว้างขวาง แต่หลักพระไตรปิฎกคงต้องอาศัยฉบับของลังกาเป็นหลักฐาน พระพุทธโฆษะเมื่อเดินทางมาถึงลังกาแล้ว จึงได้ร่วมมือกับพระเถระชาวลังกาชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาใหม่อีกวาระหนึ่ง สงเคราะห์เรียกว่าสังคายนาเหมือนกัน สังคายนาครั้งนั้นปรากฏว่าพระพุทธโฆษะและพระเถระลังกาได้ช่วยกันแต่งรวบรวมปกรณ์วิเศษต่าง ๆ ขึ้นเป็นจำนวนมาก และแปลอรรถกถาภาษาสิงหลสู่ภาษาบาลี และได้เผาคัมภีร์ที่พิจารณาแล้วเห็นว่าไม่ตรงกับหลักธรรมในคติของฝ่ายเถรวาทเสียเป็นจำนวนมาก เข้าใจว่าคงจะเป็นคัมภีร์ของนิกายอื่น ๆ พระไตรปิฎกอรรถกถาที่สังคายนาครั้งนั้น จึงถือเป็นยุติรับรองกันว่าเป็นหลักในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท ต่อมาจึงแพร่หลายทั่วไปในนานาประเทศที่นับถือนิกายเถรวาทตรงกันหมด จะมีผิดเพี้ยนบ้างก็เป็นความเล็กน้อยเท่านั้น เพราะต่างประเทศต่างสืบทอดกันมาช้านาน ย่อมต้องมีแปลกกันไปบ้างเล็กน้อยตามวิสัย อย่างไรก็ดีสังคายนาครั้งพระพุทธโฆษะดูเหมือนจะทำกันเป็นการเฉพาะในคณะสงฆ์ฝ่ายมหาวิหาร และพระพุทธโฆษะเองก็นับถือคติของฝ่ายมหาวิหารเป็นสำคัญ แม้จนกระทั่งในปกรณ์ต่าง ๆ ที่พวกคณาจารย์แต่ง ก็มักจะ

มีประกาศไว้ให้ผู้ศึกษาทราบว่าแต่งตามมติของฝ่ายมหาวิหาร ดังจะยกคำแปลในปณามคาถาและคำปรารภของพระพุทธโฆษะในคัมภีร์สมันต-ปาสาทิกาเป็นนิทัศนะดังนี้... ที่จริงพระวินัยนี้อันท่านบุพพาจารย์ผู้ประเสริฐทั้งหลายผู้มีมลทินและอาสวะอันชำระล้างแล้วด้วยน้ำคือญาณผู้มีวิชชาและปฏิสัมภิทาอันบริสุทธิ์ ผู้ฉลาดในการสังวรรณนาพระสัทธรรม ไม่มีที่เปรียบอันพึงได้ด้วยง่ายในความเป็นผู้ขัดเกลา ผู้เปรียบด้วยธงแห่งมหาวิหาร สังวรรณนาแล้วด้วยนัยทั้งหลายอันวิจิตร อันเป็นไปตามนัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้จริง และในวิสุทธิมรรค-ปกรณ์ตอนปกรณาวสานคาถามีว่า "ข้าพเจ้าจักแสดงซึ่งวิสุทธิมรรคอันอาศัยนัยเทศนาของบรรดาพระมหาเถระสำนักมหาวิหารเป็นที่วินิจฉัยซึ่งหมดจดด้วยดี"

ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทในประเทศไทย พม่า เขมร ลาว และลังกายังมีพิสดารมาก จักพรรณนาในหนังสือนี้ภาคที่ ๓ ซึ่งกล่าวด้วยประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในนานาประเทศอื่นจากอินเดีย เฉพาะตอนนี้ขอยุติเพียงเท่านี้

วรรณคดีเถรวาท

นิกายเถรวาทอุดมสมบูรณ์สะพรั่งพร้อมด้วยพระไตรปิฎกคัมภีร์และปกรณ์วิเศษมากมาย ยกเว้นพระไตรปิฎกและอรรถกถาเสีย คันถ-รจนาจารย์ชาวลังกา ไทย พม่า ลาว ได้แต่งปกรณ์ต่าง ๆ ไว้ในภาษาบาลีเป็นจำนวนไม่น้อย คัมภีร์ที่แต่งแก้อธิบายพระไตรปิฎกเรียกว่า **"อรรถกถา"** คันถรจนาจารย์เรียกว่าพระอรรถกถาจารย์ ยังมีคัมภีร์แต่งแก้อธิบายอรรถกถาอีกพวกหนึ่งเรียก **"ฎีกา"** อาจารย์ผู้แต่งเรียกว่าพระฎีกาจารย์ และมีคัมภีร์แต่งขยายความฎีกาให้พิสดารไปอีกเรียกว่า

"อนุฎีกา" เรียกชื่อผู้แต่งว่าพระอนุฎีกาจารย์ ยังอีกประเภทหนึ่งเป็นคัมภีร์แต่งขยายความลี้ลับในเรื่องไวยากรณ์หรืออรรถรสในคัมภีร์พวกอรรถกถาเรียกว่า **"โยชนา"** อาจารย์ผู้รจนาเรียกว่าพระโยชนาจารย์ และยังมีพวกปกรณ์วิเศษอื่น ๆ มากมายซึ่งไม่สามารถจักนำมาพรรณนาในที่นี้หมดได้ และถ้าขืนเขียนเอาไว้ก็จักกลายเป็นสารบาญชื่อหนังสือไป

พระไตรปิฎก

จัดเป็นธรรมขันธ์ได้ ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ แบ่งเป็นพระวินัยปิฎกเสีย ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎกเสีย ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระอภิธรรมปิฎกเสีย ๔๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์ คิดเป็นคำภาษาบาลีได้ประมาณ ๓,๕๐๐,๐๐๐ คำ

ก. วินัยปิฎก

มี ๕ คัมภีร์ คือ

๑. **มหาวิภังคะ** ว่าด้วยต้นบัญญัติสิกขาบทใหญ่น้อยซึ่งพระพุทธองค์บัญญัติแก่คณะภิกษุสงฆ์ มีสิกขาบทว่าด้วยเรื่องปาราชิกเป็นต้น

๒. **ภิกขุนีวิภังคะ** ว่าด้วยต้นบัญญัติสิกขาบทแก่นางภิกษุณี

๓. **มหาวัคคะ** ว่าด้วยกิจและหน้าที่ของสงฆ์เช่นเรื่องอุโบสถ เรื่องการจำพรรษา เรื่องกฐิน ฯลฯ เป็นต้น

๔. **จุลลวัคคะ** ว่าด้วยกิจของสงฆ์ที่เป็นส่วนเบ็ดเตล็ดและอื่น ๆ

๕. **ปริวาระ** ว่าด้วยชุมนุมข้อความสำหรับสอบสวนพระวินัยเพื่อให้ชัดเจน

ข. พระสุตตันตปิฎก

มี ๕ นิกายคือ

๑. **ทีฆนิกาย** รวบรวมพระสูตรซึ่งมีข้อความยืดยาว ๓๔ สูตร แบ่งเป็น ๓ วรรค คือ สีลักขันธวรรค มหาวรรค ปาฏิกวรรค

๒. **มัชฌิมนิกาย** รวบรวมพระสูตรซึ่งมีข้อความปานกลางไม่ยาวจนเกินไปนัก จำนวน ๑๕๒ สูตร แบ่งเป็น ๓ ปัณณาสก์คือ มูลปัณณาสก์ มัชฌิมปัณณาสก์ อุปริปัณณาสก์

๓. **สังยุตตนิกาย** รวบรวมพระสูตรและข้อธรรมที่สำคัญ เป็นหมวดหมู่ มีเนื้อความสั้น ๆ จำนวน ๗,๗๖๒ สูตร แบ่งเป็น ๕ วรรค คือสคาถวรรค นิทานวรรค ขันธวารวรรค สฬายตนวรรค มหาวารวรรค

๔. **อังคุตตรนิกาย** รวบรวมข้อธรรมที่เป็นจำนวนตั้งแต่ ๑ ถึง ๑๑ หมวด คือ เอกนิบาต ทุกนิบาต ติกนิบาต จตุกกนิบาต ปัญจกนิบาต ฉักกนิบาต สัตตกนิบาต อัฏฐกนิบาต นวกนิบาต ทสกนิบาต เอกาทสกนิบาต มีพระสูตรถึง ๙,๕๕๗ สูตร

๕. **ขุททกนิกาย** รวบรวมพระสูตรเล็ก ๆ น้อย ๆ ยาวบ้างสั้นบ้าง และกล่าวด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า พระสาวก ฯลฯ น่าอ่านน่าศึกษา มีอรรถรสไพเราะ และบางแห่งก็มีธรรมะลึกซึ้ง ว่าด้วยหลักปรมัตถ์แบ่งเป็น ๑๕ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตกะ นิทเทส ปฏิสัมภิทามรรค อปทาน พุทธวังสะ จริยาปิฎก

ค. พระอภิธรรมปิฎก

มี ๗ คัมภีร์คือ

๑. **ธรรมสังคณี** ว่าด้วยเรื่องกุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรมและจิตในภูมิต่าง ๆ โดยพิสดาร

๒. **วิภังคปกรณะ** ว่าด้วยเรื่องขันธ์ ธาตุ อายตนะ อริยสัจ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปปาท สติปัฏฐาน สัมมัปปธาน ฯลฯ ธรรมหทัย รวม ๑๘ วิภังค์

๓. **ธาตุกถา** ว่าด้วยธรรมที่สงเคราะห์กันได้และสงเคราะห์กันไม่ได้ ธรรมที่สัมปโยคและธรรมที่วิปปโยค ฯลฯ

๔. **ปุคคลบัญญัติ** , ว่าด้วยบัญญัติประเภทแห่งธรรมมีขันธบัญญัติ อายตนบัญญัติเป็นต้น และว่าด้วยบัญญัติประเภทแห่งบุคคล เช่นสมยวิมุตติบุคคล อสมยวิมุตติบุคคล ฯลฯ สมสีสีบุคคล ฐิตกัปปีบุคคลเป็นต้น

๕. **กถาวัตถุ** ว่าด้วยข้อโต้แย้งปุคคล วิสัชนาระหว่างนิกายต่าง ๆ กับฝ่ายเถรวาท รวม ๒๓๐ กถา เริ่มต้นด้วยปุคคลกถาของนิกายวัชชีบุตรและนิกายสมิติยะเป็นต้น

๖. **ยมก** ว่าด้วยธรรมที่เป็นคู่ มี ๑๐ ยมก คือ มูลยมก ขันธยมก อายตนยมก ธาตุยมก สัจจยมก สังขารยมก อนุสัยยมก จิตตยมก ธรรมยมก อินทรียยมก แต่งเป็นรูปปุจฉาวิสัชนา เช่นในมูลยมกถามว่า **"เยเกจิ กุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต กุสลมูลา"** บรรดาธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นทั้งปวงเป็นมูลรากแห่งกุศลสิ้นทุกสิ่งฤๅ วิสัชนาว่า ตีเณว กุสลมูลานิ มูลรากแห่งกุศล ๓ อย่างคือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เท่านั้นเป็นกุศลมูล อวเสสา กุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายที่เหลือมีผัสสะเป็นต้น เป็นแต่กุศลธรรมเพราะเกิด

กับกุศลจิตธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นนั้น เป็นแต่กุศลธรรมไม่เป็นมูลแห่งกุศล ฯ ปุจฉาว่า **เย วา ปน กุสลมูลา สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลา** อนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่าใดที่เป็นกุศลมูล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเป็นกุศลสิ้นฤๅ วิสัชนาว่า อามนฺตา ถูกแล้วธรรมเหล่าใดที่เป็นกุศลมูล ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลทั้งสิ้น ข้าพเจ้าปรารถนากล่าวว่ายมกปกรณ์นี้เป็นตรรกวิทยาโดยตรงทีเดียวละ

๗. **ปัฏฐาน** ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ ประการ คือ เหตุปัจจัย อารัมมณปัจจัย อธิปติปัจจัย อนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย สหชาต-ปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย อาเสวนปัจจัย กัมมปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย ฌานปัจจัย มัคคปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อวิคตปัจจัย ทั้งยมกและปัฏฐาน ๒ ปกรณ์นี้ มีอรรถอันลี้ลับลึกซึ้งยากที่จะเข้าใจ ยากที่จะศึกษา กุลบุตรผู้ศึกษาต้องใช้วิริยะอุตสาหะมาก จึงจะเข้าถึงอรรถรสอันวิจิตรพิสดารของปกรณ์ทั้ง ๒ ได้

คัมภีร์อรรถกถา

คัมภีร์อรรถกถารุ่นโบราณชื่อ มหาอรรถกถา กุรุนทีอรรถกถา และมหาปัจจรีอรรถกถา โดยเฉพาะมหาอรรถกถาเป็นฉบับที่มีอายุเก่ากว่าอีก ๒ ฉบับ กุรุนทีอรรถกถาแก้พระวินัยปิฎก มหาอรรถกถาแก้พระสุตตันตปิฎก มหาปัจจรีอรรถกถาแก้พระอภิธรรมปิฎก ภายหลังพระพุทธโฆษะและคันถรจนาจารย์ ชาวอินเดียและลังกาได้เก็บสารัตถะในอรรถกถาโบราณทั้ง ๓ นี้ออกมาร้อยกรองแต่งใหม่ จึงเกิดมีอรรถ-กถารุ่นใหม่ มีข้อน่าสังเกตว่าอรรถกถารุ่นใหม่อ้างว่าพระพุทธโฆษะแต่ง

เป็นส่วนมาก ความจริงท่านมิได้แต่งคนเดียว แต่มีคณาจารย์อื่นหลายรูปช่วยกันเรียบเรียง และอาศัยชื่อท่านออกหน้า

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๑. **สมันตปาสาทิกา** แก้ตั้งแต่คัมภีร์อาทิกรรมจนถึงคัมภีร์ปริวาร แบ่งเป็น ๕ ภาค พระพุทธโฆษะรจนา

๒. **กังขาวิตรณี** แก้ภิกขุปาฏิโมกข์ ภิกขุณีปาฏิโมกข์ พระพุทธโฆษะรจนา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

๑. **สุมังคลวิลาสินี** แก้พระสูตรฝ่ายทีฆนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา

๒. **ปปัญจสูทนี** แก้พระสูตรฝ่ายมัชฌิมนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา

๓. **สารัตถทีปนี** แก้พระสูตรฝ่ายสังยุตตนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา

๔. **มโนรถปูรนี** แก้พระสูตรฝ่ายอังคุตตรนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา

๕. **ปรมัตถโชติกา** แก้ขุททกปาฐะ สุตตนิบาตในขุททกนิกาย พระพุทธโฆษะรจนา

๖. **ชาตกัฏฐกถา** แก้ชาดกในขุททกนิกายตั้งแต่เอกนิบาตชาดกจนถึงมหานิบาตชาดก พระพุทธโฆษะรจนา

๗. **ธัมมปทัฏฐกถา** แก้ธรรมบทในขุททกนิกาย ว่าพุทธโฆษะรจนา

๘. **ปรมัตถทีปนี** แก้อุทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา จริยาปิฎก พระธรรมปาละรจนา

๙. **มธุรัตถวิลาสินี** แก้พุทธวงศ์ในขุททกนิกาย พระพุทธทัตตะรจนา

๑๐. **สัทธัมมัปปกาสินี** แก้ปฏิสัมภิทามรรคในขุททกนิกาย พระอุปเสนรจนา

๑๑. **สัทธัมมัปปัชโชติกา** แก้มหานิทเทสและจุลนิทเทสในขุททกนิกาย พระอุปเสนรจนา

๑๒. **วิสุทธชนวิลาสินี** แก้อปทานในขุททกนิกาย

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

๑. **อัฏฐสาลินี** แก้ธรรมสังคณี พระพุทธโฆษะรจนา

๒. **สัมโมหวิโนทนี** แก้วิภังคะ พระพุทธโฆษะรจนา

๓. **ปรมัตถทีปนี** แก้ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปัฏฐานพระพุทธโฆษะรจนา

ปกรณ์วิเศษ

๑. **วิสุทธิมรรค** แต่งแก้ศีล สมาธิ ปัญญา โดยพิสดารแบ่งเป็น ๓ ภาค เป็นปกรณ์ที่สำคัญที่สุดและมีค่ามากที่สุด ในการศึกษาปรัชญาฝ่ายเถรวาท พระพุทธโฆษะรจนา

๒. **อภิธรรมาวตาร** นำหลักสำคัญในอภิธรรม ๗ คัมภีร์มารวบรวมเอาไว้ พระพุทธทัตตะรจนา

๓. **อภิธรรมมัตถสังคหะ** ย่อสารัตถะในอภิธรรม ๗ คัมภีร์มาร้อยกรองอย่างมีระเบียบ เป็นหนังสือที่สำคัญมากในการศึกษาปรัชญา

ฝ่ายเถรวาท พระอนุรุทธะรจนา

๔. **ปรมัตถวินิจฉัย** เก็บเนื้อความในปรมัตถธรรมมาวินิจฉัย เป็นหนังสือสั้น ๆ พระอนุรุทธะรจนา

๕. **เนตติปกรณ์** พระมหากัจจานะรจนา

๖. **มิลินทปัญหาวิตถาร** เรื่องพระเจ้ามิลินทะถามปัญหากับพระนาคเสน พระมหาติปิฎกจุฬาภัยรวบรวม

นอกจากนี้มีคัมภีร์ ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเศษซึ่งแต่งโดยคันถรจนาจารย์ ทั้งชาวลังกา และต่างประเทศมีไทย พะม่าเป็นต้นอีกมาก และยังมีคัมภีร์ประเภทไวยากรณ์อีกมาก เช่นมูลกัจจายนะเป็นต้น ถ้านำมาเขียนไว้หมด จะกลายเป็นสารบาญคัมภีร์บาลีไปจึงของดเสีย

บทที่ ๓๕
ปรัชญาอภิธรรมฝ่ายบาลี

○○○

หลักธรรมฝ่ายเถรวาท ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในตอนเปรียบเทียบกับหลักธรรมของนานานิกาย จึงไม่ต้องนำมากล่าวซ้ำอีก แต่จะนำเอาปรัชญาในอภิธรรมฝ่ายบาลีซึ่งเต็มไปด้วยศัพท์เทคนิคและทฤษฎีวิเคราะห์สภาวธรรมทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุมาแสดง พอให้ท่านผู้อ่านทราบเป็นนิทัศนะสังเขป ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะสรุปใจความสำคัญของอภิธรรมว่า

“ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต
'จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมีติ สพฺพถา”

“เนื้อความแห่งอภิธรรมที่กล่าวไว้โดยสิ้นเชิงในอภิธรรมปิฎกนั้นโดยปรมัตถ์แล้ว ก็มี ๔ อย่างคือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน”

เรื่องจิต ๘๙

ในฎีกาให้อรรถแห่งจิตไว้ ๖ ประการว่า

“วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ อตฺตโน จิตฺตตาย วา
จิตฺตํ กมฺมกิเลเสหิ จิตฺตํ ตายติ วา ตถา
วิโนติ อตฺตสนฺตานํ วิจิตฺตารมฺมณนฺติ วา”

“ชื่อว่าจิต เพราะทำให้วิจิตร ๑ เพราะความที่ตนเองมีธรรมชาติวิจิตรอยู่ในตัว ๑ อันกรรมกิเลสทั้งหลายสั่งสม ๑ แล้วรักษาไว้ซึ่งวิบากอันกรรมกิเลสทั้งหลายสั่งสม ๑ สั่งสมซึ่งสันดานแห่งตน ๑ มีอารมณ์อันวิจิตร ๑ ดังนี้”

จิตเป็นธรรมชาติมีอยู่ดวงเดียว แต่อาการของจิตมีมากตามชั้นภูมิซึ่งจิตเข้าไปอาศัยโดยย่อมี ๘๙ ดวง โดยพิสดารมี ๑๒๑ ดวง จัดโดยลักษณะก็เป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต จัดโดยภูมิก็เป็นกามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต โลกุตตรจิต

๑. **กามาวจรจิต** มี ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๘ อัพยากตจิต ๓๔ ตัวอย่างเช่นอกุศลจิต ๑๒ คือโลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒

โลภมูลจิต ๘ คือ

ก. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนาพร้อมด้วยอุจเฉททิฐิบ้าง พร้อมด้วยสัสสตทิฐิบ้าง มิต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูง หากเกิดขึ้นเป็นไปเองในสันดาน **โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสํขาริกํ**

ข. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนา พร้อมด้วยอุจเฉททิฐิบ้าง พร้อมด้วยสัสสตทิฐิบ้าง ต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูงจึงเกิดขึ้น **โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสํขาริกํ**

ค. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ปราศจากทิฐิทั้ง ๒ ไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นมาเร่งเร้าชักจูงจึงเกิดขึ้น **โสมนสฺสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ**

ฆ. จิตประกอบด้วยโสมนัสเวทนา ปราศจากทิฐิทั้ง ๒ ต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูงให้เกิด **โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ**

ง. จิตประกอบด้วยอุเบกขา เกิดพร้อมด้วยทิฐิทั้ง ๒ กล้าโดยลำพังตนเอง มิต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง **อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ**

จ. จิตประกอบด้วยอุเบกขา เกิดพร้อมด้วยทิฐิทั้ง ๒ กล้าโดย

ลำพังตน ต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง **อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ**

ฉ. จิตประกอบด้วยอุเบกขา ปราศจากทิฐิทั้ง ๒ เกิดโดยมิต้องอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง **อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ**

ช. จิตประกอบด้วยอุเบกขา ปราศจากทิฐิทั้ง ๒ เกิดโดยอาศัยสิ่งอื่นเร่งเร้าชักจูง **อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ**

โทสะมูลจิต ๒ คือ

ก. จิตประกอบด้วยโทมนัสพร้อมด้วยปฏิฆะ กล้าโดยตนเองไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นชักจูง **โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ**

ข. จิตประกอบด้วยโทมนัสพร้อมด้วยปฏิฆะ ต้องอาศัยสิ่งอื่นชักจูง **โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ**

โมหมูลจิต ๒ คือ

ก. จิตประกอบด้วยอุเบกขาพร้อมด้วยวิจิกิจฉา **อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ**

ข. จิตประกอบด้วยอุเบกขาพร้อมด้วยอุทธัจจะ **อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ**

ฯลฯ............ฯลฯ...........ฯลฯ

๒. **รูปาวจรจิต ๑๕** คือรูปาวจรกุศล ๕ ได้แก่จิต ซึ่งเป็นไปในรูปฌานทั้ง ๕ ตามปัญจกนัย (ดูเรื่องฌานันตริกะในปรัชญานิกายสมิติยะ) รูปาวจรวิบาก ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ รวม ๑๕

๓. **อรูปาวจรจิต ๑๒** คืออรูปาวจรกุศล ๔ ได้แก่จิตซึ่งเป็นไปในอรูปฌาน ๔ มีอากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญ-จัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ อรูปาวจรวิบาก ๔ อรูปาวจร-กิริยา ๔ รวม ๑๒

๔. **โลกุตตรจิต ๘** คือโสดาปัตติมรรคจิต ๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ และโสดาปัตติผลจิต ฯลฯ อรหัตตผลจิตรวม ๘

ฉะนั้นจัดตามภูมิทั้ง ๔ คือกามาวจรภูมิจิต ๕๔ รูปาวจรภูมิจิต ๑๕ อรูปาวจรภูมิจิต ๑๒ โลกุตรภูมิจิต ๘ รวม ๘๙ โดยสังเขปนัยดังนี้

เจตสิก ๕๒

"เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา"

"ธรรม ๕๒ ประการ เกิดขึ้นและดับไปพร้อมกับจิต มีอารมณ์และวัตถุอย่างเดียวกับจิต และประกอบกับจิตเรียกว่าเจตสิก" เจตสิก ๕๒ แบ่งเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณกเจตสิก ๖ รวม ๑๓ เรียกอัญญสมานาเจตสิก นอกจากนี้มีอกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕

๑. **สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗** คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

๒. **ปกิณณกเจตสิก ๖** คือ วิตก วิจาร อธิโมกข์ วิริยะ ปีติ ฉันทะ

๓. **อกุศลเจตสิก ๑๒** คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตัปปะ อุทธัจจะ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มิทธะ วิจิกิจฉา

๔. **โสภณเจตสิก ๒๕** จำแนกเป็นโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ วิรัติเจตสิก ๓ อัปปมัญญา ๒ ปัญญินทรีย์ ๑ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ได้แก่ ศรัทธา สติ หิริโอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตรมัชฌัตตตา

(ความเพิกเฉยได้ในสังขาร) กายปัสสัทธิ (ความสงบระงับแห่งเจตสิกมีเวทนา สัญญา สังขาร) จิตตปัสสัทธิ (ความสงบระงับจิต) กายลหุตา (ความเบาแห่งเจตสิก) จิตตลหุตา (ความเบาแห่งจิต) กายมุทุตา (ความอ่อนแห่งเจตสิก) จิตตมุทุตา (ความอ่อนแห่งจิต) กายกัมมัญญตา (ความควรแก่งานแห่งเจตสิก) จิตตกัมมัญญตา (ความควรแก่การงานแห่งจิต) กายปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งเจตสิก) จิตตปาคุญญตา (ความคล่องแคล่วแห่งจิต) กายุชุกตา (ความตรงแห่งเจตสิก) จิตตุชุกตา (ความตรงแห่งจิต)

วิรัติเจตสิก ๓ ได้แก่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ

อัปปมัญญา ๒ ได้แก่กรุณาและมุทิตา

ปัญญินทรีย์ ๑ ได้แก่ปัญญาที่เป็นใหญ่เป็นประธาน คำว่า **"กาย"** ในเจตสิกธรรมนี้มิได้หมายถึงรูปกายซึ่งเป็นวัตถุ แต่หมายถึงเวทนา สัญญา สังขารธรรม ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการจัดโสภณสาธารณเจตสิกของฝ่ายเถรวาทนี้ค่อนข้างจะยืดยาวไป สู้การจัดระเบียบเจตสิกของฝ่ายสรวาสติวาทินไม่ได้ ท่านผู้อ่านโปรดพิจารณาเทียบเคียงระเบียบเจตสิกของสองนิกายดูเองเถอะ

รูป ๑๘

๑. **มหาภูตรูป ๔** คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑

๒. **ปสาทรูป ๕** คือ จักขุประสาท ฯลฯ กายประสาท

๓. **วิสัยรูป ๔** คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์

๔. **ภาวะรูป ๒** คือ อิตถีภาวรูป ๑ ปุริสภาวรูป ๑

๕. **หทยรูป ๑** คือ น้ำเลี้ยงหัวใจ ประมาณซองมือหนึ่งอยู่ใน

ช่องพอจุเมล็ดบุนนาคในก้อนเนื้อหัวใจ

๖. **ชีวิตรูป ๑** คือ รูปชีวิตินทรีย์

๗. **อาหารรูป ๑** คือ กวฬิงการาหาร

๘. **ปริจเฉทรูป ๑** คือ ช่องว่างระหว่าง อันมีอยู่ในกาย เช่นช่องจมูก ช่องหูเป็นต้น

๙. **วิญญัติรูป ๒** คือ กายวิญญัติ ๑ วจีวิญญัติ ๑

๑๐. **วิการรูป ๓** คือ รูปัสสลหุตา ความเบาแห่งรูป ๑ รูปัสสมุทุตา ความอ่อนนุ่มแห่งรูป ๑ รูปัสสกัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งรูป ๑

๑๑. **ลักขณรูป ๔** คือ รูปัสสอุจโย ความสั่งสมเกิดขึ้นแห่งรูป ๑ รูปัสสสันตติ ความสืบต่อแห่งรูป ๑ รูปัสสชรตา ความแก่คร่ำคร่าแห่งรูป ๑

นิพพาน ๒-๓

สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่กิเลสดับแต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ กล่าวคือมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานได้แก่ กิเลสดับด้วยเบญจขันธ์แตกทำลายแล้วด้วย ๑ สุญญตนิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคบังเกิดในลำดับแห่งวุฏฐาคามินี , วิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญอนัตตลักขณะ ๑ อนิมิตตนิพพานได้แก่นิพพานอันเป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคบังเกิดในลำดับแห่งวุฏฐาคามินีวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญอนิจจลักขณะ ๑ อัปปนิหิตนิพพานเป็นอารมณ์แห่งอริยมรรคบังเกิดในลำดับแห่งวุฏฐาคามินีวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้เจริญทุกขลักขณะ ๑ ลักษณะนิพพานทั้ง ๒ ประเภทและ ๓ ประเภทนี้ นิกายอื่น ๆ ก็รับรองตรงกัน

ปรัชญาอภิธรรมฝ่ายบาลีเป็นปรัชญาฝ่าย **"ขณิกวาท"** ถือว่าสรรพสังขารธรรมเกิดดับทุกขณะ องค์แห่งภพทั้ง ๓ คือตัว ***"ภวังคจิต"*** ซึ่งแปลว่าจิตอันเป็นองค์ของภพ เป็นจิตที่ยังนิ่งสงบอยู่ยังมิได้ขึ้นวิถีรับอารมณ์ เมื่อสู่วิถีรับอารมณ์ภายนอกปรุงแต่งผสมกับอารมณ์นั้น ๆ ก็เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อัพยากตะบ้าง สุดแล้วแต่ชั้นภูมิภวังคจิตเกิดดับสืบสันตติเรื่อยไป ดุจดังสายน้ำในแม่น้ำซึ่งไหลไม่ขาดสาย จนกว่าจะถึงภาวะอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ภวังคจิตจึงดับสนิทไม่มีสภาวะอีก ภวังคจิตจึงเป็น **"ธาตุชีวิต"** โดยตรง ขณะจิตประกอบด้วยขณะเล็ก ๓ ขณะ คืออุปปาทขณะ เกิดขึ้นขณะ ๑ ฐีติขณะ ตั้งอยู่ขณะ ๑ ภังคะขณะ แปรไปขณะ ๑ ขณะจิตเล็ก ๓ ขณะนี้ จึงเป็นขณะจิตใหญ่ขณะ ๑ ขณะจิตใหญ่เกิดดับ ๑๗ ขณะ รูปธรรมจึงดับหน ๑ อย่างนี้ชื่อว่า อติมหันตารมณ์ ลำดับขณะจิตในวิถีนี้ มีดังนี้ เมื่อรูปารมณ์มากระทบจักษุประสาทแล้ว ยังไม่เป็นอารมณ์แห่งวิถีจิต ต้องล่วงภวังคขณะไป ๑ ขณะแล้วจึงเป็น

๑. ***ภวังคจลนจิต***	จิตเริ่มไหวตัว
๒. ***ภวังคุปัจเฉทจิต***	จิตขาดจากกระแสร์ภวังค์
๓. **ปัญจทวาราวัชชนจิต**	จิตขึ้นสู่ปัญจทวารมีจักษุทวารเป็นตน
๔. **ปัญจวิญญาณจิต**	จิตรับรู้อารมณ์ในปัญจทวาร มีการเห็นรูปรู้แจ้งรู้ปารมณ์เป็นต้น
๕. **สัมปฏิจฉันนจิต**	จิตรับเอารูปารมณ์เป็นต้น
๖. **สันตีรณจิต**	จิตพิจารณาเปรียบเทียบอารมณ์
๗. **โวฏฐัพพนจิต**	จิตกำหนดอารมณ์

๘. **ชวนจิต**
๙. **ชวนจิต**
๑๐. **ชวนจิต**
๑๑. **ชวนจิต**
๑๒. **ชวนจิต**
๑๓. **ชวนจิต**
๑๔. **ชวนจิต**

จิตเสวยอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ว่าดีหรือชั่ว หยาบละเอียด เกิดดับอยู่อย่างนี้ถึง ๗ ขณะ ความสังวรหรือไม่สังวรอยู่ตอนนี้ จะเป็นกุศล อกุศลอยู่ตอนนี้

๑๕. **ตทาลัมพนะจิต** จิตยึดหน่วงเอาอารมณ์ตามชวนะ
๑๖. **ตทาลัมพนจิต** จิตเกิดขึ้น ๒ ขณะ

๑๗. **ภวังคจิต** แล้วจิตก็ตกภวังค์ตามเดิม หรือจะนับเอาขณะที่จิตอยู่ในอดีตภวังค์เป็น ๑ แล้วภวังคจลนจิตเป็น ๒ โดยลำดับจนถึงตทาลัมพนจิตเป็น ๑๗ ขณะก็ได้ จิตเกิดดับ ๑๗ ขณะรูปธรรมจึงดับลงหนหนึ่ง วิถีจิตแบบนี้เรียกว่า **"อติมหันตารมณ์"** ยังมีวิถีจิตแบบมหันตารมณ์อีก ซึ่งผู้ปรารถนาความละเอียดโปรดเชิญศึกษาเอาจากคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะเท่อญ

ความพิสดารของปรัชญาอภิธรรมบาลียังมีอีกมากมายวิจิตรสุขุมล้ำลึก จนไม่สามารถจะนำมาพรรณนาในหนังสือเล่มนี้ได้ และถ้าขืนเขียนไว้หนังสือนี้จะกลายเป็นอธิบายพระอภิธรรมไป ข้าพเจ้าจึงขอยุติแต่เพียงเท่านี้

ปณิธานกถา

๐๐๐

ปกรณ์ชื่อว่า **"ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาภาค ๑"** อันข้าพเจ้าได้อาศัยนัยแห่งคัมภีร์เป็นจำนวนมาก แล้วบรรจงเลือกเอาสารัตถะรจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่มวลสาธุชนผู้ปรารถนาศึกษา ได้สำเร็จจบลงแล้วด้วยดี บุญใดอันพึงเผล็ดผลจากกรรมแม้นี้ ด้วยอานุภาพแห่งบุญนั้น จงเป็นพลวปัจจัยอวยหิตสุขแก่สรรพสัตว์ในโลกทั้งสิ้นให้ยิ่ง ๆ เถอะ ขอให้ข้าพเจ้าพึงเป็นผู้สมบูรณ์มั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์ มีตนอันเกษมแลปราศจากโรคาพยาธิภัยพิบัติในทิฏฐธรรมเทียว อนึ่งอกุศลธรรมพึงขาดจากขันธสันดานของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าพึงประกอบด้วยศรัทธาอันยิ่งในพระพุทธศาสนา ขวนขวายสั่งสมแต่กุศลถึงความเป็นทานบดี แลพึงเป็นผู้ประดับด้วยคุณอเนก วิจิตรพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญาอันรุ่งเรืองจงทุก ๆ ภพเถอะ ก็ในกาลใดแลพระบรมโพธิสัตว์ซึ่งมีพระนามธัยปรากฏแล้วว่า **เมตเตยยะ** ได้บรรลุพระอภิสัมโพธิญาณเป็นพระสัมพุทธ-เจ้าขึ้นในโลก ในกาลนั้นขอให้ข้าพเจ้าได้โอกาสเป็นอุปฐากพระผู้มีพระ-ภาคพระองค์นั้น พึงได้สดับพระสัทธรรมเฉพาะเบื้องพระพักตร์ ผลอันอุดมเลิศใดอันบัณฑิตปรารถนา กล่าวคืออรหัตผล ขอให้ข้าพเจ้าบรรลุซึ่งผลนั้นโดยพลัน ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล นำเมทนีดลไปสู่ความฉ่ำชื่น ยังพืชพันธุ์ธัญญาหารให้ชะอุ่มงอกงาม อำนวยความบันเทิงแก่สัตว์ทั้งหลาย ขอพระสัทธรรมแห่งพระโลกนาถอันเปรียบดุจดวงมหาประทีปจงชัชวาลย์ ส่องมรรคาแห่งสันติแก่โลกทั้งปวง พึงธำรงอยู่ตลอดชั่วกัลป์เทอญ

จิรํ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม สุภมตฺถุ จ ปาณินํ

ปัจฉิมพจน์

๐๐๐

หนังสือชุดนี้ข้าพเจ้าได้พยายามค้นคว้ารวบรวมหลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับประวัติพัฒนาการแห่งพระพุทธศาสนา จากคัมภีร์และตำราทั้งไทยและต่างประเทศเป็นจำนวนมาก กินเวลาช้านานกว่าปี และเขียนขึ้นเป็นคำบรรยายสอนนักศึกษาในสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ เป็นต้นมา ในนามวิชา **"ความรู้ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาสากล"** ซึ่งมีหลักสูตร ๓ ปี คือชั้นนักศึกษาเตรียมปีที่ ๑ เรียนประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดียยุคปฐมกาล หรือเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในระยะ ๕๐๐ ปีหลังจากพระพุทธปรินิพพาน ชั้นนักศึกษาเตรียมปีที่ ๒ เรียนประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในอินเดียยุคมัชฌิมกาลถึงปัจฉิมกาล หรือเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในอินเดียในระยะ ๕๐๐-๑๖๐๐ ปี หลังจากพุทธปรินิพพาน ชั้นนักศึกษาปีที่ ๓ เรียนประวัติเหตุการณ์พระพุทธศาสนาในต่างประเทศทั่วโลก บรรดานักศึกษาที่ได้ฟังคำบรรยายของข้าพเจ้าพากันพอใจที่ได้รับความรู้เป็นอันมากทั้งด้านประวัติศาสตร์และปรัชญาของพระพุทธศาสนาโดยกว้างขวาง ทั้งฝ่ายสาวกยานและฝ่ายมหายานหลายสิบนิกาย ทั้งนักศึกษาได้แจ้งเจตจำนง ปรารถนาจะให้คำบรรยายสำเร็จเป็นเล่มเพื่อจะได้เข้าชุดเก็บไว้เป็นตำรา แต่งานนี้เป็นงานใหญ่มากต้องค่อยทำค่อยไป ชั้นแรกทางโรงพิมพ์มหามกุฏ ฯ ได้จัดพิมพ์เป็นตอน ๆ เมื่อจบสมบูรณ์แล้วจึงจัดการเย็บเล่มรวมเป็นเล่มใหญ่ เนื่องด้วยข้าพเจ้า ไม่ใคร่จะมีเวลาเขียนให้จบได้เลยทีเดียว จึงจำต้องจัดออกเป็น ๓ ภาคตามหลักสูตร ๓ ชั้นของนักศึกษา

เฉพาะภาค ๑ นี้ ได้เล่าถึงประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางด้านปรัชญา ของพระพุทธศาสนาฝ่ายสาวกยานในอินเดียตลอดระยะกาล ๕๐๐ ปีโดยพิสดาร ท่านผู้อ่านคงจะประหลาดใจว่า ไฉนข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวถึงประวัติกำเนิดพระพุทธศาสนาเสียเลย พอขึ้นต้นก็จับเอาเรื่องราวในพระพุทธศาสนาศตวรรษที่ ๑ มากล่าว ความทั้งนี้ข้าพเจ้าขอชี้แจงว่า หนังสือนี้เป็นตำราบรรยายแก่พระภิกษุสามเณรนักศึกษาซึ่งล้วนเป็นมหาเปรียญทั้งสิ้น ท่านย่อมผ่านภูมิรู้ขั้นพระพุทธประวัติอย่างช่ำชองมาแต่หลักสูตรนักธรรม ด้วยเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงไม่จำเป็นต้องนำมะพร้าวมาขายสวนให้เป็นการยืดยาวอีก อนึ่ง ในหนังสือนี้เนื่องด้วยเป็นการพิมพ์ครั้งแรก คงจะมีข้อความตกหล่นหรือผิดพลาดไม่มากก็น้อย มาตรว่าจะมีข้อบกพร่องใด ๆ แล้ว ขอท่านผู้รู้โปรดให้อภัยแลทักท้วงด้วย เพื่อจะได้จัดการแก้ไขในคราวพิมพ์ต่อไป ซึ่งจะเป็นพระคุณอันยิ่ง

หนังสือใช้ประกอบการเรียบเรียง

○○○

ก. ภาษาบาลี

๑. พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐ
๒. สมันตปาสาทิกา
๓. สุมังคลวิลาสินี
๔. ปปัญจสูทนี
๕. มโนรถปูรณี
๖. สัมโม่หวิโนทนี
๗. ปรมัตถทีปนี ปัญจปกรณอรรถกถา และคัมภีร์อัฏฐสาลินี
๘. ปรมัตถโชติกา
๙. วิสุทธิมรรคปกรณ์วิเสส
๑๐. มิลินทปัญหา
๑๑. ธัมมปทัฏฐกถา
๑๒. อภิธัมมัตถสังคหะ

ข. ภาษาไทย

๑. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย
๒. สารัตถสังคหะ แปลฉบับหลวง
๓. ลลิตรวิสตระ แปลฉบับหลวง
๔. มหาวงศ์ แปลฉบับหลวง
๕. ปฐมสมโพธิกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

๖. วินัยมุข ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๗. ธรรมปริเฉท ๒ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

๘. ตำนานพุทธเจดีย์ในประเทศสยาม ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๙. เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

๑๐. ตำนานพระพิมพ์ ของศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์

๑๑. ตำนานอักษรไทย ของศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์

๑๒. พระพุทธศาสนาในอาเซียกลาง ของเสถียร โพธินันทะ

๑๓. ประวัติศาสตร์สากล ของหลวงวิจิตรวาทการ

๑๔. พระพุทธศาสนารายตรีมาส ปี พ.ศ. ๒๔๙๐ และ ๒๔๙๖

ค. ปกรณ์สํสกฤต (พากย์จีน)

๑. อโศกอวทาน (อายกอ้วงตึ่ง)

๒. เภทธรรมมติจักรศาสตร์ (อี้โป๋วจง ลุ่งหลุง)

๓. จตุราคม (สี้อาฮั้มเก็ง)

๔. อภิธรรมมหาวิภาษาศาสตร์ (อาพีตับม๊อพีพอซาหลุง)

๕. อภิธรรมชฺญาณปรสฺถานศาสตร์ (อาพีตับม๊อฮวกฉู้หลุง)

๖. อภิธรรมโกศศาสตร์ (อาพีตับม๊อกู้เสี่ยหลุง)

๗. อภิธรรมนยายนุสารศาสตร์ (อาพีตับม๊อซุ่นเจียลีหลุง)

๘. สัตยสิทธิศาสตร์ (เซ่งซิกหลุง)

๙. มหายานกรรมสิทธิศาสตร์ (ไต้เส็งเซ่งเงี๊ยบหลุง)

๑๐. อัศวโฆษโพธิสัตวนิทาน (เบ๊เม้งพู่สักตึ๋ง)

ง. ภาษาจีน

๑. อี๊โป๋วจงลุ่งหลุงซุกกี่ (อรรถกถาแห่งเภทธรรมมติจักรศาสตร์) ของสมณะกุยกี

๒. อี๊โป๋วจงลุ่งหลุงงือทีเซ็ก (ฎีกาแห่งเภทธรรมมติจักรศาสตร์) ของสมณะอินป๋วย

๓. ไต้ถังไซฮกกี่ (จดหมายเหตุเรื่องประเทศภาคตะวันตก) ของสมณะเฮี่ยงจัง

๔. ฮวบเฮี้ยงฮวบซือตึ๋ง (ประวัติแห่งสมณะฟาเหียน)

๕. นำไฮ้เกี้ยกุยไล่ฮวบติ่ง (ประวัติการจาริกจากภาคทะเลใต้) ของสมณะอี้จิง

๖. ชาหลุงเฮี่ยงหงี (ขยายอรรถลี้ลับแห่งไตรปกรณ์) ของสมณะเกียเซี้ยง

๗. อาพีตับม๊อกู้เสี่ยหลุงกี่ (อรรถกถาแก้อภิธรรมโกศศาสตร์) ของสมณะโพวกวง

๘. ฮุดฮวบไคหลุง (พุทธธรรมสังเขปกถา) ของสมณะอินสุน

๙. อินตูฮุดกาสื้อเลียบทั้ม (สังเขปกถาเรื่องพุทธศาสนาในอินเดีย) พิมพ์โดยสำนักพิมพ์เซียงบู๋ เมืองเซียงไฮ้ก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒

๑๐. ชุมนุมวรรณกรรมเกี่ยวกับการค้นคว้าทางพุทธศาสนา ของศาสตราจารย์เหลียวฉีเชา แห่งมหาวิทยาลัยชิงหวา กรุงปักกิ่งก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒ หลายสิบเรื่อง

๑๑. นิตยสารพุทธศาสนาชื่อ **"กักอู้เซ้ง"** (โพธิสัตว์) ปี พ.ศ. ๒๔๙๕

๑๒. นิตยสารพุทธศาสนาชื่อ **"ไฮ้เตียอิม"** (เสียงคลื่นทะเล) ปี พ.ศ. ๒๔๙๖ พ.ศ. ๒๔๙๗ ออกเมืองไต้หวัน

จ. ภาษาอังกฤษ

๑. "Outline of history" by H.G. Wells

๒. "History of India" by Nilakanta Sastri

๓. "Early Monastic Buddhism" by Nalinaksha Dütt

๔. "A History of Pali Literature" by Bimala-Churn Law